

MƏMMƏD FƏTƏLİYEV, MUSA QASIMLI

AVROPA VƏ AMERİKA ÖLKƏLƏRİNİN MÜASİR TARİXİ

2 hissədə

II HİSSƏ

(1945-2002-ci illər)

Ali məktəblər üçün dərslik

MƏMMƏD FƏTƏLİYEV, MUSA QASIMLI

**AVROPA VƏ AMERİKA
ÖLKƏLƏRİNİN MÜASİR TARİXİ**

2 hissədə

II HİSSƏ

(1945-2002-ci il illər)

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
27.06.2007-ci il tarixli 761№-li əmri ilə çap edilir.*

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

**«Adiloğlu» nəşriyyatı
BAKI - 2008**

ARF-262095

Elmi redaktor: **Məmməd Fətəliyev**
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçi: **Elmira Hüseynova,**
tarix elmləri namizədi, dosent
Fəridə Yusifzadə,
tarix elmləri namizədi, dosent

Dərsləyin I, III, VIII fəsilələri tarix elmləri doktoru, professor M.B.Fətəliyev, II, IV, V, VI, VII, IX fəsilələri tarix elmləri doktoru, professor M.C.Qasımlı tərəfindən yazılmışdır.

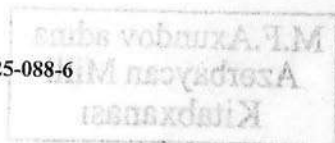
Fətəliyev M., Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 2 hissədə. II hissə (1945-2002-ci illər). Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2008. - 343 s.

Dərsləkdə ikinci dünya müharibəsindən sonra 2002-ci ilədək olan dövrdə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya, Mərkəzi və Cənub Şərqi Avropa dövlətlərinin, Latın Amerikasının, beynəlxalq münasibətlər tarixi şərh edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının bu ölkələrlə əlaqələrinə də diqqət yetirilmişdir.

kod: 121

ISBN – 978-9952-25-088-6

© Qasımlı M.C., 2008

MÜNDƏRİCAT

I BÖLÜM. Amerika Birləşmiş Ştatları.....	4
II BÖLÜM. Böyük Britaniya.....	59
III BÖLÜM. Fransa.....	98
IV BÖLÜM. AFR.....	128
V BÖLÜM. İtaliya.....	152
VI BÖLÜM. İspaniya.....	171
VII BÖLÜM. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri (ADR, Macarıstan, Rumıniya, Albaniya, Avstriya).....	189
VIII BÖLÜM. Latın Amerikasının ölkələri.....	231
IX BÖLÜM. Beynəlxalq münasibətlər.....	266
İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısı.....	331

I BÖLÜM

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI

İkinci dünya müharibəsinin ABŞ üçün nəticələri

1945-ci il sentyabrın 2-də sona çatan ikinci dünya müharibəsinin ABŞ üçün bir sıra sosial-iqtisadi nəticələri oldu. Dünya müharibəsində ABŞ ölən və aldığı yaradan ölənlərlə birgə 405 min nəfər itgi verdi. Müharibə nəticəsində Birləşmiş Ştatlar dünyanın ən varlı ölkəsinə çevrildi. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdi. Müharibə dövründə sənaye məhsulu istehsalı iki dəfə artdı. Dünya qızılıının 73%-i ABŞ-ın əlində cəmləndi. ABŞ dünyanın birinci iqtisadi güc mərkəzinə çevrildi. Müharibədə ABŞ-ın Perl Harbor hərbi-dəniz donanmasının Yaponiya tərəfindən bombardman edilməsindən başqa ölkə ərazisində heç bir hərbi əməliyyat aparılmadı. ABŞ-ın dünyadakı maliyyə və sənaye mövqeləri gücləndi. Amerikan dünyasının xalis gəliri 87 milyard dollar təşkil etdi.

Müharibədən əvvəl ABŞ iqtisadiyyatının idarə olunmasında müəyyən problemlər var idisə, müharibədən sonra güclü iqtisadi mexanizm yaradıldı. Daxili və xarici bazarın sıx vəhdəti əldə edildi. Tərxis edilən 12 milyon əsgər üçün yeni iş yerləri açıldı. Artıq 1945-ci ildə ölkədə 129 milyard dollar məbləğində tez reallaşa bilən vəsait var idi. Bu vəsait istehsalın stimullaşdırılmasına və əsaslı tikintiye yönəldildi.

Harri Trumen hökumətinin daxili siyasəti

1945-ci il aprelin 12-də prezident F.D.Ruzvelt vəfat etdikdən sonra prezident vəzifəsini vitse-prezident Harri Trumen aparmağa başladı. 33-cü prezident olan demokratların nümayəndəsi Trumen 1945-ci il aprelin 12-dən 1953-cü ilədək ölkə başçısı oldu. Yaponiya təslim olan günün ertəsi prezident Harri Trumen (1886-1972) Ağ evdəki iş masasının

üstündəki top modelini kotan modeli ilə əvəz etməklə ölkənin rekonversiya, yeni dinc bərpa dövrünə qədəm qoyduğunu bildirdi.

Hakimiyyətə gələn kimi o, geniş sosial islahatlar proqramı irəli sürdü. 1945-ci ilin sentyabr ayında H.Trumen «Ədalətli kurs» adı ilə yeni proqram irəli sürdü. Proqramda ordunun təcili olaraq tərxis edilməsi, məşğulluğun tam təmin edilməsi, müxtəlif nəzarət tədbirlərinin saxlanması şərti ilə iqtisadiyyatın rekonversiyası nəzərdə tutulurdu.

1946-cı ilin fevral ayında «Məşğulluq haqqında qanun» qəbul edildi. Bu qanuna görə prezident və dövlət hakimiyyəti ölkənin iqtisadi vəziyyəti üçün məsuliyyət daşıyırdı. Qanuna əsasən prezidentin yanında İqtisadi Məsləhətçilər Şurası yaradılırdı. Şuranın əsas vəzifəsi ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti haqqında təhlil və proqnozlar hazırlamaq idi.

1946-cı ilin may ayında mənzil tikintisi haqqında fəvqəladə qanun qəbul edildi. Qanuna görə iki il ərzində veteranlar üçün 2,7 milyon mənzil tikilməli idi. 1946-cı ilin noyabr ayında əmək haqqı və qiymətlər üzərindəki nəzarət ləğv edildi.

1946-cı il dekabrın 31-də prezident Harri Trumen hərbi əməliyyatların başa çatmasına dair bəyannamə imzaladı.

1947-ci ilin sonu üçün ABŞ konqresi müharibə dövründə iqtisadiyyat üzərində qoyulmuş nəzarət mexanizmini ləğv etdi.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə hərbi istehsalın azalması və iqtisadiyyatın dinc dövrə uyğunlaşdırılması nəticəsində ABŞ-da istehsal xeyli aşağı düşdü. Nəticədə ölkədə işsizlərin sayı artmağa başladı. İqtisadiyyatın dinc dövrə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq 1945-1946-cı illərdə sənaye və nəqliyyatda işləyənlərin sayı 5,6 milyon nəfər azaldı. 1947-1948-ci illərdə ölkədə işsizlərin sayı 2,3 milyon nəfər idi. Bu da əmək qabiliyyətli əhəlinin 3,8%-ni təşkil edirdi.

Yaranmış bu vəziyyətdə ölkədə tətillər hərəkatı artırdı. 1946-cı ildə 5 min tətillər baş verdi ki, bu tətillərdə 4,6 milyon nəfər iştirak etdi. Həmkarlar ittifaqları üzərində hökumətin

nəzarətini gücləndirmək məqsədi ilə ABŞ konqresi 1947-ci ilin iyun ayında layihə müəllifləri olan senatorların adı ilə Taft-Xartli qanununu qəbul etdi. Trumen imzaladıqdan sonra o «1947-ci ildə əmək münasibətlərini tənzimləmək haqqında akt» adı altında qüvvəyə mindi. Taft-Xartli qanununa görə həmkarlar ittifaqları keçiriləcək tətillər barədə 60 gün əvvəl məlumat verməli idilər. Bu müddət ərzində tətillər etmək qadağan edilirdi. Əgər tətillər «millətin sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün qorxu törədirdisə», onda prezident məhkəmənin köməyi ilə tətillər daha 80 gün təxirə sala bilərdi. 80 gündən sonra tətillər qanuni sayıla bilərdi. Bununla belə, Prezidentin hüququ var idi ki, konqresə müraciət edib tətillərin xüsusi statutla qadağan edilməsinə nail ola bilərdi.

Qanuna görə həmkarlar ittifaqları dövlət orqanlarına öz nizamnamələrinin bir surətini verməli və hər il öz fəaliyyətləri barədə hesabat təqdim etməli idilər.

1946-cı ildə ABŞ-ın həmkarlar ittifaqlarında 15 milyon fəhlə və qulluqçu var idi. Bunlardan 7 milyonu AƏF-də, 6 milyon nəfəri İHİK-də, qalan 2 milyon nəfəri isə müstəqil həmkarlar ittifaqlarında birləşmişdi.

1946-cı ilin avqust ayında H.Trumen atom enerjisi üzrə komissiya yaradılması haqqında qanun imzaladı. Qanunla atom enerjisi sahəsində elmi tədqiqatların aparılmasına və materialların istifadəsinə nəzarət gücləndirildi.

Müharibənin başa çatması ABŞ-ın daxili siyasətində ciddi dəyişikliklər əmələ gətirdi. Dövlət aparatında geniş islahatlar aparıldı. 1947-ci il iyulun 26-da prezident yanında əsasən məşvərətçi funksiya daşıyan Milli Təhlükəsizlik Şurası yaradıldı. Şuranın başlıca vəzifəsi ABŞ-ın daxili və xarici siyasəti ilə bağlı müzakirələr keçirmək və prezidentə təkliflər vermək idi.

1947-ci ildə Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi yaradıldı. ABŞ ordusunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər oldu. Əgər müharibədən əvvəl ABŞ-ın ordusu döyüş qabiliyyətinə və təchizatına görə dünyada 17-ci yerdə idisə, müharibə nəticəsində o, birinci yerə çıxdı.

Müharibədən sonra ölkə həyatının demokratikləşdirilməsi istiqamətində bir sıra addımlar atıldı. ABŞ konstitusiyasına edilən 22-ci düzəlişə görə heç bir şəxs iki dəfədən artıq ölkə prezidenti seçilə bilməzdi.

1948-ci il prezident seçkilərində qələbə qazanan H.Trumen islahatlar kursunu davam etdirdi. Ölkədə bir saatlıq əmək haqqı 40 sentdən 75 sentə qaldırıldı. Sığorta ödənişləri, tikintiyə ayrılan vəsaitlər artırıldı. Az gəliri olan ailələr üçün 6 il müddətində mənzil tikintisinə vəsait qoyuluşu artırıldı. Müharibənin başa çatması ilə hərbi xərclər və hərbi məqsədlər üçün nəzərdə tutulan sənaye məhsulları azaldı. Neft, çuqun və daş kömür çıxarılması, polad əridilməsi aşağı düşdü. Bunun nəticəsində 1948-49-cu illərdə sənaye məhsulu 10,4% azaldı. Hərbi ehtiyacların azalması ağır sənayedə çalışan fəhlələrin iş yerlərinin itxasına düşməsinə səbəb oldu. İşsizlərin sayı artaraq 1949-cu ilin may ayında 5 milyon, 1950-ci ilin fevral ayında isə 6,6 milyon nəfərə çatdı. 1950-ci ildə verilən qanuna görə pensiya təminatı sistemində daha 10 milyon adam əlavə olundu. Trumen hökuməti yeni mülki iş yerləri açmağa başladı.

Trumenin hakimiyyəti illərində ABŞ-ın müstəqim hərbi xərcləri 1948-ci ildə 13,4 milyard dollar təşkil etdi.

Trumen hökuməti ölkə daxilində təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmək və başqa dövlətlərin agentlərini təqib etmək işinə girişdi. 1950-ci il sentyabrın 23-də ABŞ konqresi Makkaren-Vud qanununu qəbul etdi. Bu qanuna görə ölkədə fəaliyyət göstərən bütün ictimai və siyasi təşkilatlar Ədliyyə Nazirliyində yenidən qeydiyyatdan keçməli idilər. Qanun ölkə daxilində ictimai-siyasi sabitliyin, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynadı.

1950-1953-cü illərdə ABŞ-da makkartizm tüğyan edirdi. Viskonsin ştatından olan senator Cozef Reymond Makkarti (1908-1957) başda olmaqla hakim dairələr antikommunist və antisovet təbliğatı gücləndirdilər. Ölkədə aparılan bu kampaniya «şeytan ovu» adlandırılırdı. Kampaniyanın gedişində dövlət idarələrində təmizləmə işi aparıldı. Hətta Ağ ev,

Dövlət Departamenti və Pentaqonda kommunist axtarışı keçirilirdi. Şübhəliyərin axtarışı amerikan cəmiyyətində gərginlik yaradırdı. Ali qanunverici orqanı təhqir etdiyinə görə 1954-cü ildə senat Makkartini məsulyyətə cəlb etdi. Dekabrın 2-də senat əksər səs çoxluğu ilə komissiyanı buraxdı və onu ittiham etdi. Tezliklə Makkarti siyasi səhnədən getdi.

Bu illərdə ABŞ-da «Ku-kluks-klan», «Kolumb cəngəvərləri», «Xarici müharibələrin veteranları» və b. təşkilatlar da fəaliyyət göstərirdilər.

1945-49-cu illərdə ABŞ-ın xarici siyasəti

İkinci dünya müharibəsinin başa çatması ilə ABŞ azad dünyanın əsas ölkəsinə çevrildi. Müharibədən sonrakı ilk illərdə ABŞ iqtisadi cəhətdən dünyanın ən güclü dövləti oldu. 1948-ci ildə kapitalizm dünyasında istehsal edilən sənaye məhsulunun 55%-i ABŞ-ın payına düşürdü.

İqtisadi birinciliyini möhkəmləndirən və ölkənin hərbi gücünü artıran ABŞ dünyada öz hegemonluğunu qurmağa çalışırdı. Lakin ABŞ-ın bu qlobal planları reallaşdırmaq məqsədi ilə etdiyi cəhdlər Sovet İttifaqının müqaviməti ilə qarşılaşırdı. Məhz SSRİ-nin möhkəm nəzarəti altında Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropada Xalq demokratiyası ölkələri sistemi formalaşmağa başladı. Sovet rəhbərliyi öz xüsusi qlobal planını həyata keçirməyə çalışırdı. Beləliklə, beynəlxalq aləmdə iki fəvqəl dövlətin kəskin qarşıdurması yarandı. Buna görə də yeni şəraitdə SSRİ-yə münasibətdə siyasət xəttinin hazırlanması ABŞ-ın xarici siyasətində başlıca yer tuturdu. Ölkənin rəhbər dairələrində antisovet xətt üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu cəhət 1946-cı ilin mart ayında daha aydın şəkildə özünü göstərdi. Martın 5-də Uinston Çerçil Missuri ştatının Fulton şəhərində prezident H.Trumenin iştirakı ilə söylədiyi nitqində Sovet İttifaqını «dəmir pərdə» qurmaqda təqsirləndirdi, Qərbi demokratiyasının bütün qüvvələrini «dünya kommunizmi»-nə qarşı mübarizəyə çağırdı. Elə bu zaman ABŞ-ın Moskvadakı səfirliyinin müşaviri Corc Kennan

sovet imperializminin qarşısını almaq üçün «çəkirdəmə doktrinası»-nı irəli sürdü. SSRİ-yə təzyiqli göstərmək üçün sərt xəttin tərəfdarları ABŞ-ın nüvə silahına sahib olmaqda o zamanlı inhisarçı mövqeyindən istifadə edirdilər.

1947-ci ildə ABŞ xarici siyasətinin strateji xətti işlənilərək hazırlandı. Dövlət Departamentinin əməkdaşı Corc Kennanın təklif etdiyi «çəkirdəmə» doktrinası irəli sürüldü. Doktrinada deyilirdi ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Sovet İttifaqına münasibətdə yeridəcəyi siyasətin əsas ünsürü rus ekspansionist təmayüllərinin sürəklə, səbirlə, lakin qətiyyətlə və sayıqlıqla qarşısını almaqdan ibarət olmalıdır.

Belə xarici siyasət xətti öz konkret ifadəsini Trumen doktrinasında tapdı. Trumen doktrinasının irəli sürülməsində əsas məqsəd rusların Aralıq dənizinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq idi. Müharibənin sonlarına yaxın SSRİ təzyiqlərini artırmağa başlamışdı. Sovet İttifaqı Yuqoslaviya istisna olmaqla Balkanlara nəzarət edirdi. Yunanıstanda isə partizan müharibəsi şiddətlənirdi. Partizan müharibəsi kommunist Yuqoslaviyası və sovetpərəst Bolqarıstan tərəfindən müdafiə olunurdu. Həmçinin SSRİ Türkiyəyə qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürür və boğazlarda hərbi baza yaratmağa çalışırdı.

Belə vəziyyətdə ABŞ-ın müttəfiqi olan Böyük Britaniya Türkiyə və Yunanıstana həm iqtisadi, həm də hərbi cəhətdən yardım edirdi. Lakin 1947-ci ilin fevral ayında baş nazir Klement Etlə ABŞ-a müraciət edərək bildirdi ki, İngiltərə hökuməti bundan sonra Türkiyə və Yunanıstanı iqtisadi və hərbi cəhətdən müdafiə etmək iqtidarında deyil. Prezident Trumen Böyük Britaniyanın rusların Aralıq dənizinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq rolunu öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu bəyan etdi. ABŞ Dövlət Departamenti «Yunanıstan və Türkiyəyə dərhal yardım edilməsi haqqında Dövlət Departamentinin mövqeyi və mülahizələri» adlı sənəd işləyib hazırladı. Həmin sənədin əsasında prezidentin konqresə müraciəti hazırlandı. H.Trumen 1947-ci il martın 12-də müvafiq müraciətlə çıxış etdi. Prezidentin çıxışı SSRİ,

ABŞ, İngiltərə və Fransa Xarici İşlər Nazirləri Şurasının Moskva sessiyasının açılışı ilə eyni vaxta düşdü. Müraciətdə Yunanıstan və Türkiyə kommunist təhlükəsi altında olan dövlətlər hesab edilirdi. Həmin təhlükəni aradan qaldırmaq məqsədilə onlara 400 mln. dollar həcmində amerikan yardımı ayrıldı. Bu vəsait Yunanıstan və Türkiyəni ABŞ-in müttəfiqinə çevirmək məqsədi daşıyırdı.

Müraciətdə deyilirdi ki, Sovet İttifaqı ABŞ- in mənafeləri üçün təhlükə yaradır.

Konqres prezidentin təklifini qəbul etdi. Türkiyə və Yunanıstana ABŞ-dan silah və sursat, hərbi və mülki heyət göndərildi. SSRİ-nin Türkiyəyə böhtanlar atması və ərazi iddiaları irəli sürməsi onu ABŞ-la daha da yaxınlaşdırdı. Bundan sonra ABŞ Yunanıstan və Türkiyədə hərbi bazalar yaratdı. Beləliklə, Birləşmiş Ştatlar Kommunist təhlükəsinin yayılmasının qarşısını aldı və region dövlətlərinin təhlükəsizliyini qorudu. Trumen doktrinası ilə ABŞ Türkiyə və Yunanıstanla yaxınlaşaraq, onları kommunist təhlükəsindən qurtardı. Trumen doktrinası coğrafi cəhətdən hətta Cənubi Qafqaza qədərki əraziləri əhatə edirdi. Bununla da ABŞ Yaxın və Orta Şərq siyasətində məqsədlərini açıq şəkildə ortaya qoydu. Həmin məqsədlərin içərisində neft amili mühüm yerlərdən birini tuturdu. Bu dövrdə Yaxın Şərq nefti beynəlxalq münasibətlərdə başlıca rol oynayırdı. Əgər 1938-ci ildə ABŞ inhisarlarının payına Yaxın Şərq neftinin 14% (3,2 mln. ton) gəliri düşürdüsə, 1951-ci ildə bu rəqəm - 57,8% (56,6 mln. ton) təşkil edirdi.

Trumen doktrinası diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Trumen sonralar öz xatirələrində konqresə bu müraciətini amerikan xarici siyasətinin dönüş mərhələsi adlandırırdı. Bu mərhələ tezliklə «soyuq müharibə» adlandırılmağa başlandı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ «azad dünyanın» demokratik institutlarının əsaslarını hər cür qəsdlərdən hərtərəfli müdafiə etməyi öz xarici siyasətinin əsas vəzifəsi elan etdi. Bu siyasət müharibədən sonrakı dünyada ABŞ-ın

təsirini gücləndirməli və möhkəmləndirməli idi. İrəli sürülən Marşal planı da məhz, həmin məqsədləri güdüdü. Planın ideyası yeni deyildi. Onun kökləri 1919-1923-cü illərdə fəaliyyət göstərən «ARA» - («Amerikan Relief Administration») - «Amerikan Yardım idarəsi»-nə gedib çıxırdı. O zaman həmin idarə birinci dünya müharibəsindən zərər çəkmiş Avropa ölkələrinə yardım göstərilməsinə, amerikan iqtisadi və siyasi mövqələrinin güclənməsinə xidmət etmişdi.

Hələ 1945-ci il iyulun 22-də ABŞ-ın müdafiə naziri Stimson prezident Trumənə memorandum göndərmişdi. Burada o, ABŞ-ın Avropanın bərpası planını işləyib hazırlamasını, Avropa dövlətlərini müharibədən sonrakı çətinliklərdən çıxarmaq və bu dövlətlərin təsərrüfatını bərpa etmək üçün kömək göstərməsini təklif edirdi.

Beləliklə, yeni plan hərbi, iqtisadi və siyasi təsisatlar şəraitində meydana gəldi. Onun qatı tərəfdarı 1947-ci ilin yanvar ayında dövlət katibi vəzifəsinə təyin olunmuş ABŞ Baş qərargahının sabiq generalı D.Marşal idi. Məhz Marşalın rəhbərliyi altında bütün hazırlıq işləri həyata keçirildi. Planın əsas müddəaları iri inhisar və bank nümayəndələri ilə razılaşdırıldı. Bu məsələ üzrə məsləhətləşmələr İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumət nümayəndələri ilə də aparılırdı.

1947-ci il iyunun 5-də Kembriçdə Harvard universitetində nitq söyləyən Marşal yeni plan haqqında məlumat verdi. Əsasən ümumi ifadələrlə çıxış edərək konkretlikdən qaçan Marşal müharibədən zərər çəkmiş Avropa ölkələrinin təsərrüfatını bərpa etmək məqsədilə amerikan yardımının göstərilməsinin zəruriliyini bildirdi. O amerikan yardımının yubadılmasının Qərbi Avropa dövlətlərində mövcud quruluşun davamlılığı üçün ciddi sınaq ola biləcəyini söylədi.

ABŞ, İngiltərə və Fransa hökumətləri arasında ilkin danışıqlara uyğun olaraq Marşal planının həyata keçirilməsində sonrakı fəaliyyətlər axırncı iki dövlətə verildi. İyunun 17-18-də Parisdə görüşən İngiltərə və Fransanın xarici işlər nazirləri amerikan planını həyata keçirmək üçün ilkin tədbirlər haqqında məsləhətləşmələr apardılar. Onlar bu plana

həsr olunmuş müşavirədə iştirak etmək üçün Sovet İttifaqına müraciət etdilər. Müraciət konkret diplomatik məqsəd güdüdü. Müraciət edən dövlətlər Avropanın iqtisadi bərpasında Sovet İttifaqının iştirak etməsini arzulayırdılar. Əsas vəzifə SSRİ üçün qapıların açılması idi. Sovet hökuməti bu dəvəti qəbul etdi.

İngiltərə, Fransa və SSRİ xarici işlər nazirlərinin Marşal planına dair müşavirəsi 1947-ci il iyunun 27-dən iyulun 2-dək Parisdə keçirildi. Müşavirədə müzakirə olunan məsələ bilavasitə ABŞ-a aid olsa da amerikan nümayəndələri burada iştirak etmədilər.

Lakin az sonra Sovet İttifaqı Marşal planında iştirakdan imtina etdi. Sovet nüfuz dairəsində olan Şərqi Avropa ölkələri də SSRİ-nin təzyiqi ilə həmin planda iştirak etmədilər.

İngiltərə, Fransa və SSRİ nümayəndələrinin Paris müşavirəsindən sonra ABŞ hökuməti planın həyata keçirilməsini qeyri-rəsmi şəxslərə tapşırırdı. ABŞ hökuməti tərəfindən baş inzibatçı vəzifəsinə təyin olunmuş böyük amerikan iş adamı Kleyton Marşal planına əsasən Avropaya gəldi. Onun iştirakı ilə 1947-ci il iyulun 12-15-də amerikan yardımının şərtlərini qəbul edən 16 Avropa dövlətinin - Avstriya, İngiltərə, Belçika, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İslandiya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya, Türkiyə, Fransa, İsveçrə və İsveç nümayəndələrinin müşavirəsi keçirildi.

Müşavirə Marşal planı üzrə ABŞ hökumətinin təklifini mübahisəsiz qəbul etdi. Təklifə görə yardım almaq istəyən hər bir ölkə iqtisadi vəziyyət, valyuta ehtiyatları, hərbi dağıntılar, bərpa işləri və s. haqqında ətraflı hesabat təqdim etməli idi. İcraçı komitənin rəhbərliyi altında Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı təsis edildi. Sovet diplomatiyasının mövqeyinə görə bu komitə formal olaraq ölkələri ABŞ-dan yardım alan dövlətlər kimi təqdim etsə də, əslində onların siyasi orqanı oldu. Marşal planının amerikan icraçısı komitəyə rəhbərlik edirdi. Marşal planı və onun vacib təxsisatları təsdiq edilmək üçün ABŞ-a təqdim olundu. Qərbi Avropa

ölkələrinin siyasi xadimləri kommunizm təhlükəsini əsaslandıraraq mülahizələrlə konqresə müraciət etdilər. İngiltərə feldmarşalı Montqomeri amerikalıları Qərbdə kommunist təsirinin genişlənməsinin qarşısını almaqdan ötrü tələsməyə çağırdı.

Nəticədə «Xarici dövlətlərə yardım haqqında 1948-ci il qanunu» həmin il aprelin 3-də ABŞ konqresi tərəfindən qəbul olundu. Marşal planı bir çox cəhətdən hərbi blokların yaradılmasını hazırladı. Marşal planı Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatını, siyasətini ABŞ-a sıx bağlayaraq, onların iqtisadiyyatının bərpasının, daha da möhkəmləndirilməsinin başlanğıcını qoydu, Qərbi Almanyanın iqtisadi potensialının dirçəlməsinə və inkişafına kömək etdi.

Marşal planının həyata keçirilməsinin ilk ilində Qərbi Almaniya - 2422 mln., İngiltərə - 1324 mln., Fransa - 1130 mln., İtaliya - 704 mln. dollar yardım aldılar. Qərbi Almaniya İngiltərə və Fransanın aldığı payın cəmi qədər yardım aldı. Marşal planı Avropa dövlətlərinin müharibədə dağıdılmış iqtisadiyyatının bərpasına, onların inteqrasiyasına və ABŞ-la əməkdaşlığının genişləndirilməsinə kömək etdi.

1948-1952-ci illərdə Qərbi Avropa ölkələri Marşal planına görə 17 milyard dollar yardım aldılar.

ABŞ-ın rəhbər dairələri iqtisadi yardım proqramını hərbi-siyasi ittifaqlar yaratmaq vasitəsilə tamamlamağa çalışırdılar. Bu yolda birinci addım 1947-ci ilin sentyabr ayında ABŞ-ın Latın Amerikasına ölkələri ilə imzaladığı təhlükəsizliyi qarşılıqlı təmin etmək haqqında müqavilə və ya «Rio-de-Janeyro paktı» oldu. Lakin Trumen hökuməti özünün əsas söylərini ABŞ-ın himayəsi altında Avropada hərbi-siyasi blok yaradılmasına yönəltdi. 1949-cu ilin aprel ayında ABŞ-ın dövlət katibi Din Açeson və Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrinin (cəmi 12 dövlət) nümayəndələri Vaşinqtonda Şimali Atlantika müqaviləsi təşkilatının yaradılması haqqında saziş imzaladılar. NATO-nun əsas məqsədi azad dünyanı kommunist təcavüzündən birgə müdafiə etmək idi.

Trumen hökuməti yeni hərbi blokların da yaradılmasında iştirak etdi. NATO ilə yanaşı 1951-ci ilin sentyabr ayında Avstraliya, Yeni Zelandiya və ABŞ hökumətləri bu ölkələrin adlarının baş hərfinə uyğun olaraq ANZYUS təşkilatını yaratdı. Təşkilatın əsas məqsədi regionda kollektiv təhlükəsizliyi təmin etmək idi.

Koreyada müharibə və nəticələri

40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində Koreya yarımadasında vəziyyət gərginləşdi. Sovet İttifaqının Hind-Çində ekspansiyası ABŞ-ı və onun müttəfiqlərini qəti addımlar atmağa sövq etdi. 1950-ci ildə ABŞ hökuməti xarici siyasət fəaliyyətində «hər şeydən öncə Asiyadır» şüarını irəli sürdü. Sovet ekspansiyasının qarşısını almaq məqsədilə 1950-ci il yanvarın 12-də ABŞ dövlət katibi Açeson Koreya işlərinə qarışmaq barədə bəyanat verdi. Koreya hadisələri Sovet İttifaqı tərəfindən vətəndaş müharibəsi kimi qiymətləndirildi.

1950-ci il iyunun 25-də Şimali Koreya qoşunlarının Cənubi Koreyaya hücum etməsilə Koreya müharibəsi başlandı. Hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün diplomatik səylər edildi. 1950-ci il iyun ayının sonunda BMT Təhlükəsizlik Şurası ABŞ-ın təklifinə əsasən Koreyada müharibəni dayandırmaq məqsədilə regiona silahlı qüvvələr göndərmək barədə qərar qəbul etdi. Cənubi Koreyaya göndəriləcək BMT qüvvələrinin tərkibinə ABŞ, Türkiyə və digər ölkələrin hərbi hissələri daxil edildi. Koreyada BMT silahlı qüvvələrinin ali baş komandanı general Duqlas Makartur təyin edildi.

1951-ci ilin yazında general Duqlas Makartur prezident Trumendən hərbi əməliyyatların miqyasını genişləndirməyi, Çinin ərazisini bombardman etməyi, hətta atom bombasından istifadə etməyi tövsiyə etdi. Lakin Trumen hökuməti yeni dünya müharibəsi təhlükəsi törədə biləcək belə bir addımın atılmasına razılıq vermədi. 1951-ci ilin aprel ayında prezident Trumen general Makarturu Koreyadakı ABŞ silahlı qüvvə-

lərinin baş komandanı vəzifəsindən azad etdi. Həmin ildə ABŞ hökuməti sülh danışıqlarına başladı.

1952-ci ildə ABŞ-da prezident seçkiləri keçirildi. Seçiqabağı kompaniyada general Duayt Eyzenhauer prezident seçiləcəyi təqdirdə Koreyadan ABŞ ordularını çıxaracağını vəd etdi. Duayt Eyzenhauer (1890-1969) prezident seçildikdən sonra Koreyada barışığa nail olmaq haqqında danışıqlar bərpa olundu. Koreyada barışığa dair saziş 1953-cü il iyulun 27-də imzalandı. Hərbi əməliyyatların gedişində 54 min ABŞ əsgəri həlak oldu, 103 min yaralandı, 1 mln. nəfər koreyalı öldü.

Duayt Eyzenhauer hökumətinin daxili siyasəti

1952-ci il prezident seçkilərində 1932-ci ildən müxalifətdə olan Respublikaçılar Partiyası general D.Eyzenhauer başda olmaqla qalib gəldi. Buna qədər Eyzenhauer ikinci dünya müharibəsi illərində Avropadakı amerikan qüvvələrinə və müttəfiqlərin Britaniya adalarından Fransa sahillərinə desant çıxarması əməliyyatına və ya ikinci cəbhənin açılmasına başçılıq etmişdi. Müharibə qurtardıqdan sonra Eyzenhauer ABŞ silahlı qüvvələri rəisləri qərargahı komitəsinin sədri vəzifəsini tutmuşdu. O, 1947-ci ilin iyun ayından Kolumbiya Universitetinin prezidenti olmuşdu. 1951-ci ildə isə Eyzenhauer NATO-nun Avropadakı hərbi qüvvələrinə başçılıq etmişdi.

Eyzenhauer ABŞ-ın 34-cü prezidenti oldu. O, 1953-1961-ci illərdə prezident vəzifəsini tutdu. Eyzenhauer hökumətinin daxili siyasəti «dinamik mühafizəkarlıq» adını aldı. Buna görə də iqtisadiyyatın idarə olunmasına dövlətin müdaxiləsi zəiflədi. Eyzenhauer hökumətinin iqtisadiyyat sahəsində qarşısında əsasən 3 vəzifə dururdu: 1. Durğunluğun aradan qaldırılması; 2. İşsizliyin minimum həddə endirilməsi; 3. İnflyasiyaya yol verilməməsi.

Eyzenhauer hökuməti bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə əsasən nail oldu. O, 1953-cü ilin fevral-mart aylarında Trumen hökumətinin tətbiq etdiyi iqtisadiyyat üzərində nəzarət tədbirlə-

rini ləğv etdi. Yaşayış binalarının, məktəblərin tikintisi, avtomobil yollarının çəkilişi həyata keçirildi, tibb xidmət və sosial təminat yaxşılaşdırıldı. Eyzenhauer hökuməti bu məqsədləri həyata keçirmək üçün bir sıra qanunlar qəbul etdi. Belə ki, 1955-ci ildə növbəti 4 il ərzində 45 min mənzil və ev tikilməsi haqqında qanun qəbul edildi. 1956-cı ildə böyük quruculuq proqramı qəbul edildi. 1970-ci ilə qədər ölkədə 42 min mil 4-8 cərgəli şose yollarının çəkilişi planlaşdırılmışdı. Bu layihənin ümumi dəyəri 27,5 milyard dollar həcmində idi. Eyzenhauerin prezidentliyi dövründə 7,5 min mil şose yolu çəkildi.

1954-cü ildə verilən qanuna görə sosial təminat sistemi genişləndirilərək daha 10 milyon adama şamil edildi. 1955-ci ildə verilən qanuna görə bir saatlıq minimum əmək haqqı 75 sentdən 1 dollara qaldırıldı.

Eyzenhauerin hakimiyyəti illərində ölkədə sənaye məhsulu istehsalı 45%, kənd təsərrüfatı isə 17% artmışdı.

50-ci illərdə ABŞ iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi cəhət istehsalın avtomatlaşdırılması oldu. Avtomatlaşdırmanın tətbiqi əsasən dörd yolla həyata keçirilirdi: 1. Avtomat maşınların tətbiqi; 2. Emal etmənin konveyer metodlarının tətbiqi; 3. Avtomatik nəzarət sisteminin tətbiqi; 4. Elektron hesablama maşınlarının tətbiqi.

50-ci illərdə ABŞ-da güclü elmi-texniki tərəqqi baş verdi. Əgər 1950-ci ildə ABŞ-da 4 milyon adam televizora baxırdısa, 1960-cı ildə ölkə əhalisinin 90%-nin evində televizor var idi. Qeyd edək ki, ABŞ-da televizordan 30-cu illərdən sonra istifadə etməyə başlamışdılar. 1955-ci ildə ABŞ-da 1000-dən çox elektron hesablama maşını var idi. Yeni-yeni sənaye sahələri yaradılırdı. İşsizlik aşağı düşürdü.

1960-cı ildə isə avtomatlaşdırma təchizatına 6 milyard dollardan çox vəsait xərclənmişdi.

Eyzenhauer hökuməti 1953-54-cü illərdə yaranan böhranın qarşısını almaq üçün bank (pul-kredit) siyasətinin üç əsas elementini hərəkətə gətirdi: pul vəsaitlərinin bazara çıxarılması rəğbətləndirildi; kreditlərin verilməsi şərtləri

yüngülləşdirildi; azad bazar əməliyyatlarına icazə verildi. Eyzenhauer hökuməti dövlət məsrəflərini aşağı saldı. Dövlət aparatı ixtisara salındı. Bu illərdə ABŞ-ın dövlət mülkiyyəti 276 milyard dollar təşkil edirdi. Bu rəqəm 1960-cı ildə birlikdə götürdükdə Fransa, AFR, İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburqun dövlət mülkiyyətindən çox idi. Ümumi bazara daxil olan həmin ölkələrin dövlət mülkiyyəti cəmi 182 milyard dollar təşkil edirdi.

Eyzenhauerin hakimiyyəti illərində əhalinin həyat səviyyəsində ciddi dəyişiklik oldu. 1960-cı ilin rəsmi məlumatına görə ildə 3000 dollar məvacib alan və 4 nəfərdən ibarət ailə üzvü olan şəxs kasıblıq həddində yaşayan hesab olunurdu.

Eyzenhauer hökuməti irqi ayrı-seçkiliyi ləğv etmək üçün tədbirlər həyata keçirdi. O vaxtdək qara və ağ dərilili uşaqlar ayrı-ayrı məktəblərdə təhsil alırdılar. 1954-cü ildə ABŞ Ali məhkəməsi bu vəziyyəti konstitusiya əleyhinə olan akt kimi dəyərləndirdi. Hətta Arkanzas ştatında irqilər irqi ayrı-seçkiliyin ləğvinə qarşı çıxdılar. 1960-cı ildə ABŞ konqresi qaradərili əhalinin seçki hüququnu müdafiə edən «Vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında akt» qəbul etdi.

D.Eyzenhauer hökumətinin xarici siyasəti

50-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər ABŞ-ın xarici siyasətinə əsaslı təsir etdi. ABŞ hökuməti xarici siyasətində azad etmə, bir nöqtəyə yönəldilmiş cəza və müharibə həddində tarazlaşdırma kimi doktrinalara üstünlük verirdi.

Eyzenhauer hökumətinin xarici siyasəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilirdi. Hökumətin xarici siyasətində hərbi-siyasi blokların yaradılması xüsusi yer tuturdu. 1954-cü ilin sentyabr ayında Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri bloku - SEATO yaradıldı. Bu bloka - ABŞ, İngiltərə, Fransa, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Cənub-Şərqi Asiyanın üç ölkəsi - Pakistan, Filippin və Tailand daxil oldular.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

1955-ci ilin dekabr ayında ABŞ diplomatiyasının bilavasitə iştirakı ilə Bağdad paktı yaradıldı. Lakin 1958-ci il iyul inqilabı nəticəsində İraq bu paktdan çıxdıqdan sonra o, SENTO adlandırıldı. ABŞ həmin pakta daxil olmasa da 1959-cu ildə pakt iştirakçısı olan dövlətlərlə əməkdaşlığa dair ikitərəfli hərbi sazişlər imzalandı. Belə sazişləri ABŞ əvvəlcə 1951-ci ildə Filippin, 1953-cü ildə Cənubi Koreya, 1954-cü ildə Tailand, 1960-cı ildə isə Yaponiya ilə bağladı. Beləliklə, ABŞ 50-ci illərdə 39 dövlətlə ikitərəfli hərbi müqavilələr imzaladı.

50-ci illərin ortalarında Yaxın və Orta Şərqdə baş verən dəyişikliklər ABŞ-ın yeni xarici siyasət doktrinasının yaradılmasını şərtləndirdi. 1956-cı ilin payızında Misirə qarşı İngiltərə, Fransa və İsrail tərəfindən törədilən təcavüzkarlıq boşa çıxdıqdan və Avropanın müstəmləkə dövlətlərinin Yaxın Şərqdə mövqelərinin zəifləməsindən sonra Vaşinqton Eyzenhauer doktrinasını irəli sürdü. ABŞ hökumətinin mülahizələrinə görə bu doktrina həmin regionda yaranmış boşluğu doldurmalı idi. 1957-ci ilin yanvar ayında Eyzenhauer konqresə təcili məktub göndərdi. Məktubda ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqdə siyasətinin fəaliyyət mexanizmi və metodları göstərilmişdi. Bu sənəd «Eyzenhauer doktrinası» adını aldı. Doktrinanın meydana çıxmasının bir sıra səbəbləri var idi. Hər şeydən əvvəl, Yaxın Şərq ABŞ və onun müttəfiqlərinin strateji, ticarət, nəqliyyat, energetika, xammal və hətta dini mənafeləri üçün mühüm həyati əhəmiyyətə malik olan region hesab edilirdi. İkincisi, Yaxın Şərq, həm də Avropa, Asiya və Afrika ölkələrinin əlaqələrini təmin edirdi. Üçüncüsü, bu regionda o zaman dünya neft ehtiyatının 2/3 hissəsi cəmləşmişdi. Eyzenhauer Yaxın Şərqdə üç əsas istiqamətdə fəaliyyət göstərməyi Konqresdən xahiş etdi: ərəb ölkələrinin iqtisadi qüdrətinin inkişafından ötrü ABŞ-ın bu ölkələrlə əməkdaşlıq etməsi; hərbi yardım və əməkdaşlıq proqramları hazırlamaq üçün təşəbbüs göstərmək; Yaxın Şərq ölkələrinin ərazi bütövlüyünü və siyasi müstəqilliyini qorumaq üçün ABŞ silahlı qüvvələrindən istifadə etmək.

Eyzenhauer doktrinası həmin dövrdə ABŞ siyasətində hələ də mövcud olan bitərəfliyi rədd edərək «boşluğu güclə doldurmaq» nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. Öz ölkələrində qayda-qanunu yaratmaq iqtidarında olmayan milli qüvvələrə ABŞ-ın dəstək verməsi bundan sonra qanuni hal aldı. Prezident bir sıra Asiya ölkələrinə uğurlu səfər etdi. Eyzenhauer doktrinası ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərq siyasətində yeni mərhələnin başlanğıcını qoyurdu.

1955-ci il iyulun 18-23-də Cenevrədə keçirilən dörd dövlət başçısının görüşündə Almaniya məsələsi, Avropa təhlükəsizliyi, tərkisilahlı və Şərqlə Qərb arasında əlaqələr məsələləri müzakirə edildi. Görüşün gedişində iyulun 21-də Eyzenhauer tərkisilahlı sahəsində «açıq səma» planını irəli sürdü. Lakin bu plan qəbul edilmədi. Cenevrə görüşü konkret nəticələrə gətirmədi. Bununla belə, böyük dövlətlərin başçıları arasında əlaqələrin başlanğıcını qoydu və beynəlxalq gərginliyin müəyyən qədər zəifləməsinə şərait yaratdı.

Eyzenhauer hökumətinin xarici siyasəti ölkənin müdafiə sisteminə yeni baxış irəli sürdü və azad dünyanın qorunması üçün yeni taktikanı qəbul etdi.

50-ci illərin ikinci yarısında ABŞ-Sovet münasibətlərində müəyyən yaxşılaşma baş verdi. Münasibətlərin yaxşılaşmasında SSRİ-nin rəhbəri N.S.Xruşçovun 1959-cu ilin sentyabr ayında ABŞ-a etdiyi səfər böyük rol oynadı. 50-ci illərin axırlarında ABŞ-la SSRİ arasında elm, mədəniyyət və təhsil sahəsində müntəzəm mübadilələr keçirilməsi haqqında saziş imzalandı.

Eyzenhauer hökuməti xarici siyasətində Afrika ölkələrinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1957-ci ilin fevral-mart aylarında vitse-prezident Riçard Nikson Mərakeş, Sudan, Qana və Uqandaya səfər etdi. Nəticədə ABŞ Afrikada xeyli fəallaşaraq mövqelərini möhkəmləndirdi.

Eyzenhauerin xarici siyasətində Latın Amerikasına və Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər xüsusi yer tuturdu. 1954-cü ilin yayında ABŞ-ın Qvatemalaya müdaxiləsi nəticəsində bu ölkədə baş verən inqilabi hərəkət yatırıldı.

ABŞ prezidentinin 1959-60-cı illərdə Qərbi Avropa və Latin Amerikasını ölkələrinə səfərləri ilə qarşılıqlı münasibətlər xeyli inkişaf etdi.

1960-cı il prezident seçkiləri

60-cı illərin əvvəllərində ABŞ cəmiyyəti fəvqəladə dərəcədə mühüm olan problemlərin təcili olaraq həll edilməsi zərurəti qarşısında qalmışdı. Hər şeydən əvvəl, F.Ruzveltin «Yeni kurs» dövründə əsas qoyulan əhəlinin sosial müdafiə sistemi lazımı səviyyədə deyildi. Bu sistem cəmiyyətin aşağı təbəqələrini əhatə etmirdi. Həmin təbəqələrin arasında irqi, etniki azlıqların nümayəndələri var idi. İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarını ləğv etmək mühüm problemlərdən birinə çevrilmişdi.

Belə mürəkkəb vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün külli miqdarda vəsait tələb olunurdu. Bu vəsaitlər ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltməklə əldə edilə bilərdi. İlk əlamətləri 50-ci illərdə meydana gələn elmi-texniki inqilab iqtisadi inkişaf tempinin artırılması üçün maddi ilkin şərtlər yaratmışdı. Bu potensial imkanların hərəkətə gətirilməsi və ölkənin qarşısında duran global vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün maliyyə ehtiyatları yaratmaq dövlətin funksiyalarını fəallaşdırmağı tələb edirdi. Belə şəraitdə dövlətin tənzimləyici funksiyası amerikalı cəmiyyətinin daimi amilinə çevrilməli idi.

Bütün bu problemlər 1960-cı ilin prezident seçkiləri kampaniyasında diqqət mərkəzində idi. Demokratlar partiyası və onun prezidentliyə namizədi Massaçusets ştatından senator olan Con Kennedi «yeni hüdudlar» şüarı ilə fəal təbliğat kampaniyasına başladı. Demokratlar özlərinin seçkiqabağı platformalarında iqtisadi artımın dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasının zəruriliyi tezisini irəli sürdülər.

Demokratlar Partiyasının seçkiqabağı kampaniyasında xarici siyasət məsələləri də mühüm yer tuturdu. Respublikaçılar partiyasının xarici siyasətini «passivlikdə» təqsirləndirən Kennedi ABŞ hökumətinin xarici siyasət fəaliyyətini qəti

sürətdə fəallaşdırmağı, onun dünya liderliyini möhkəmləndirməyi irəli sürdü.

Respublikaçılar Partiyasının prezidentliyə namizədi vitse-prezident Riçard Nikson idi. Bu partiyanın platformasında da dövlətin sosial-iqtisadi fəaliyyətinin fəallaşdırılması irəli sürülsə də, aparıcı rol xüsusi kapitalla verilmirdi.

Seçkilərdə ABŞ tarixində ilk dəfə olaraq namizədlər arasında teledebat keçirildi.

Con Kennedi hökumətinin daxili siyasəti

1960-cı il noyabrın 8-də keçirilən prezident seçkilərində demokratlar partiyasının nümayəndəsi, 43 yaşlı senator Con Kennedi (1917-ci il 29 may – 1963-cü il 22 noyabr) cüzi səs çoxluğu ilə qalib gəldi. O, 35-ci prezident kimi 1961-63-cü illərdə hakimiyyətdə oldu. Kennedi XX əsrdə ABŞ-ın ilk və yeganə katolik prezidenti idi.

Kennedi dünyagörüşünə və siyasi istiqamətinə görə F.Ruzveltə xeyli yaxın idi. O, daxili problemlərin həllinə pragmatik baxışı ilə fərqlənirdi.

Kennedi hökumətinin sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını onun irəli sürdüyü «yeni hüdudlar» proqramına uyğun olaraq Keynşçi ideya təşkil edirdi. Bu ideya büdcə kəsirindən iqtisadi artım sürətini sabit saxlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə etməyi nəzərdə tuturdu.

1961-1962-ci illərdə Kennedi hökuməti bu məqsəddə nail olmaq, dövlət xərclərini artırmaq və əhəlinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə sosial sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Belə ki, 1961-ci ilin mart ayında işsizliyə görə verilən müavinətin müddəti daha üç ay uzadıldı. Bir saatlıq iş üçün minimum əmək haqqı 1 dollardan 1,25 dollara çatdırıldı. Ucuz mənzil tikintisi üçün geniş proqram qəbul edildi, əhəlinin az gəliri olan qruplarına yardım üçün ayrılan təxsisat artırıldı. 1962-ci ildə ölkənin tarixində ilk dəfə olaraq konqres dövlət qarşısında işçi qüvvəsinin hazır-

lanması və yenidən ixtisaslaşmasını bir vəzifə kimi qoyan qanun qəbul etdi.

Lakin Kennedi hökumətinin iqtisadi siyasətinə qarşı mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti gücləndi. Kennedi hökuməti maliyyə məsuliyyətsizliyinə və ciddi büdcə kəsirinə görə kəskin tənqid edildi. 1962-ci ilin aprel ayında hökumətlə poladəritmə kompaniyaları arasında münafişə meydana çıxanda mühafizəkar qüvvələr daha barışmaz mövqə tutdular. Poladəritmə kompaniyaları hökumətin qiymətləri sabitləşdirmək cəhdlərinə müqavimət göstərdi. Kennedi qəti tədbirlərə əl ataraq poladəritmə kompaniyalarını qiymətləri artırmaqdan imtina etməyə məcbur etdi.

Ağ evlə iri biznesin yuxarı dairələri arasında münafibətlər pisləşdiyindən Kennedi hökuməti 1962-ci ildə təcridən federal xərcləri artırmaq xəttindən uzaqlaşmağa və iqtisadiyyatı stimullaşdırmağın vergi metodlarına keçməyə başladı. Xüsusi kapital qoyuluşunu rəğbətləndirmək üçün Kennedi hökuməti iri kapitalla mühüm vergi güzəştləri etmək qərarına gəldi. Konqresə təqdim edilən vergi islahatı haqqında qanun layihəsində gəlir vergisinin və korporasiyaların gəlirlərinə qoyulan vergilərin xeyli azaldılması nəzərdə tutulurdu.

Kennedi sosial məqsədlər üçün dövlət büdcəsindən təxsisatlar ayrılmasının davam etdirilməsini də zəruri sayırdı. 1963-cü ildə konqres ali və peşə-texniki təhsil sahələrinə federal təxsisatların artırılması haqqında qanunlar qəbul etdi.

Hökumət əmək haqqının illik artımını 3,2% həddində müəyyənləşdirdi. Bu tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etdi. ABŞ dünya iqtisadiyyatında tutduğu aparıcı rolunu gücləndirdi.

Elmi-texniki inqilabın sürətli inkişafı iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaranmasına gətirib çıxardı, köhnə sahələr modernləşdirildi və istehsal kütləvi şəkildə avtomatlaşdırıldı. Energetika, xüsusən atom energetikası, elektron hesablama texnikası, kimya sənayesi, maşınqayırmanın yeni sahələri, rəbitə və cihazqayırma ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə çevrildi. Ölkə iqtisadiyyatında 500 nəhəng korporasiya mü-

hüm rol oynamağa başladı. Yalnız 1961-68-ci illərdə ABŞ-da sənaye istehsalı 52% artdı. Bu, əvvəlki onillikdəkindən çox idi. Elmi-texniki inqilab kənd təsərrüfatında və sənayedə böyük dəyişikliklər yaratdı.

Kennedi irqi ayrı-seçkiliyin ləğvi istiqamətində ciddi addımlar atdı. Qara dərilə tələbələrini universitetlərə buraxmayan Missisipi və Alabama ştatlarına ordu hissələri yeridildi.

C.Kennedi hökumətinin xarici siyasəti

Kennedi hökuməti xarici siyasət sahəsində çoxlu problemlərlə üzləşmişdi. Dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər, Asiya, Afrika və Latin Amerikası ölkələrində güclənən milli-azadlıq hərəkatı ABŞ-ın xarici siyasətinə ciddi təsir edirdi. ABŞ-ın xarici ölkələrdə iqtisadi maraqlarının etibarlı mühafizə edilməsi aktuallaşmışdı. Çünki ikinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın xarici ölkələrə birbaşa kapital qoyuluşu 1946-cı ildə 7,2 milyard dollar idisə, 1960-cı ildə bu məbləğ 31,9 milyard dollara çatmışdı. 1946-cı ilə müqayisədə 1960-cı ildə xarici kapital qoyuluşu 4 dəfədən çox artmışdı. İstiqrazlarla birlikdə ABŞ-ın xarici ölkələrə qoyduğu sərmayələr 50 milyard dolları ötüb keçirdi. Belə vəziyyət ABŞ-dan fəal xarici siyasət aparmağı tələb edirdi. Dünyada baş verən proseslər xarici siyasətin qlobalaşdırılmasının zəruriliyini irəli sürürdü. Bütün bu amilləri nəzərə alan C.Kennedi xarici siyasətdə «yeni hüduqlar doktrinası»nın müddəalarını əsas götürürdü. O, 1960-cı ildə general M.Teylor tərəfindən irəli sürülmüş «çevik münasibət doktrinası»nı qəbul etdi. Bu doktrinaya görə ABŞ dünyanın istənilən nöqtəsində baş verən lokal və beynəlxalq münafişələrə müdaxilə edə bilərdi.

Kennedinin «yeni hüduqlar doktrinası»nda SSRİ ilə yeni münasibətlər qurmaq və sazişlər bağlamaqdan, dünyada qüvvələr nisbətini öz xeyrinə dəyişməkdən ötrü dövlət orqanlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi irəli sürülürdü.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kommunizmin yayılmasının qarşısını almaq üçün onlara «Sülh korpusu» göndərməsi,

iqtisadi, diplomatik, ideoloji, dini və mədəni yardımlar göstərilməsi əsaslandırıldı. Bu dövrdə ABŞ-ın xarici siyasətini müəyyənləşdirən şəxslər əsasən Ç.Bouls, A.Kiçik Şlezinger, E.Stivenson və başqaları idi.

Kennedi hökumətinin xarici siyasətində Latin Amerikasının ölkələrinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1961-ci il martın 13-də ABŞ Latin Amerikasının ölkələrinə münasibətdə yeni doktrina irəli sürdü. Bu, «Tərəqqi naminə ittifaq» adlandırıldı. Doktrinanın məqsədi ABŞ-ın fəal maliyyə yardımı ilə Latin Amerikasının ölkələrinin iqtisadiyyatını dirçəltmək idi. Plana uyğun olaraq 1961-1968-ci illərdə Latin Amerikasının ölkələrinə 4,5 milyard dollar yardım edildi. Bu yardımların köməyi ilə Latin Amerikasının ölkələrində iqtisadi islahatlar aparıldı. Amerikan yardımları Latin Amerikasının ölkələrində sosial-iqtisadi inkişafa təkan verməklə yanaşı onları ABŞ-la daha da yaxınlaşdırdı. Bundan sonra Latin Amerikasının ölkələri ilə Avropa dövlətlərinin ticarət-iqtisadi əlaqələri xeyli zəiflədi.

Kennedi hökumətinin xarici siyasətində Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələr xüsusi yer tuturdu. 1962-ci il yanvarın 26-da Kennedi konqresə yeni xarici ticarət proqramının qəbul olunması haqqında müraciət etdi. Bu proqram ABŞ-ın Avropa İqtisadi Birliyi ölkələri ilə əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. Kennedinin layihəsinə NATO ilə əlaqələrin genişləndirilməsi də daxil idi.

Kennedi hökumətinin xarici siyasətində 60-cı illərin əvvəllərində ziddiyyətli meyillər də müşahidə edilirdi. Əvvəlki illərdə olduğu kimi ABŞ-ın əsas səyləri Sovet İttifaqı ilə qarşıdurma yönəlmişdi. Kuba inqilabından sonra, 1960-cı il iyulun 9-da Xruşşov bildirdi ki, SSRİ indi ABŞ-a əvvəlkindən çox yaxındır. 1961-1962-ci illərdə bu qarşıdurmanın əsas arenası Kuba oldu. 1961-ci ilin aprel ayında amerikan gəmilərində Kuba ərazisinə kubalı mühacirlərin hərbi desantı çıxarıldı. Lakin Kubaya qarşı silahlı müdaxilə cəhdi boş qaldı. Buna baxmayaraq, Kuba ətrafında vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Belə şəraitdə SSRİ çox təhlükəli addım atdı. 1962-ci ilin iyun ayında Moskvada Kubada sovet atom silahının

yerləşdirilməsinə dair gizli müqavilə imzalandı. İyul-sentyabr aylarında Kuba ərazisində 62 ədəd orta mənzilli raket yerləşdirildi. Bu raketlər ABŞ-ın böyük şəhərlərinə qarşı yönəldilmişdi. Bu isə ABŞ-ın dövlət və milli mənafeələrinə zidd olub nüvə müharibəsi təhlükəsi yaradırdı. Cavab olaraq Kennedi hökuməti 1962-ci il oktyabrın 22-də Kubanı hərbi-dəniz blokadasına aldı. Bir neçə gün ərzində dünya nüvə müharibəsi təhlükəsi qarşısında qaldı. Böhran zamanı Kennedi bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü. Hər iki tərəfin qarşılıqlı güzəştə getməsi nəticəsində Karib böhranı dinc yolla aradan qaldırıldı. Sovet İttifaqı öz nüvə raketlərini Kubadan çıxardı. Con Kennedi Kubaya müdaxiləyə cəhd etməyəcəyi və rejimi devirmək üçün səylər göstərməyəcəyi öhdəliyini götürdü.

1962-ci ilin Karib böhranından sonra ABŞ-ın dövlət rəhbərləri SSRİ ilə münasibətləri təhlükəli vəziyyətə çatdırmağa üstünlük verdilər. 1963-cü il iyunun 10-da prezident Kennedi Vaşinqtondakı Amerikan Universitetində söylədiyi nitqində mühüm beynəlxalq problemlərin hərbi yolla deyil, dinc vasitələrlə həll edilməsinin zəruriliyinin və ABŞ-ın yer kürəsindəki hər hansı başqa sistemlə dinc yarış aparmağa hazır olduğunu bildirdi.

Karib böhranından sonra böyük dövlətlər arasında nüvə tərkislahı problemi daha da aktuallaşdı. 1963-cü ilin avqust ayında Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə hökumətləri atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahı sınaqlarını qadağan edən müqaviləni imzaladılar. ABŞ senatı bu müqaviləni təsdiq etdi. Lakin ABŞ-ın hərbi-sənaye kompleksinin nümayəndələri prezidentin bu sahədə fəaliyyətindən narazı qaldılar.

1963-cü il noyabrın 22-də Kennedinin Texas ştatının Dallas şəhərində öldürülməsi ilə tərkislah sahəsində aparılan iş müvəqqəti olaraq yarımcıq qaldı. ABŞ konstitusiyasına əsasən vitse-prezident Lindon Conson prezident səlahiyyətlərini icra etməyə başladı.

L.Conson hökumətinin daxili siyasəti

Lindon Conson (1908-1973) 1963-69-cu illərdə ABŞ-ın prezidenti oldu. O, 1964-cü ilin yanvar ayında konqresə göndərdiyi məktubda ölkədə geniş islahatlar proqramının həyata keçirilməsini irəli sürdü. Bu proqramda yoxsulluqla mübarizə, dövlət büdcəsi kəsinin ixtisar edilməsi, vergilərin azaldılması və vətəndaş hüquqları haqqında qanunların qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu. 1964-cü ilin fevral ayında ölkədə yeni vergi qanunu tətbiq edildi. Qanun az qazancı olan şəxslərdən alınan gəlir vergisini ildə 15-20% azaltmağı nəzərdə tuturdu. 1964-cü ilin mart ayında yoxsulluğa qarşı mübarizə, iyul ayında isə vətəndaş hüquqları haqqında qanunlar qəbul edildi. İşə götürüldükdə və ictimai yerlərdə xidmət zamanı irqi ayrı-seçkilik qadağan olundu. Bunun ardınca 1965-ci ilin avqust ayında zəncilərin seçki hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanun qəbul edildi. Nəhayət, 1968-ci ilin aprel ayında konqres mənzil satışı və icarəyə verilməsi zamanı irqi ayrı-seçkiliyə yol verilməsini qadağan edən qanun qəbul etdi. 1964-cü ilin noyabr seçkilərində L.Conson 61% səs alaraq yenidən prezident seçildi. 1965-ci il yanvarın 20-də prezident kürsüsünə əyləşən L.Conson «böyük cəmiyyət yaratmaq» proqramını irəli sürdü. Bu proqram vətəndaş hüquqları haqqında qanunların qəbul edilməsini, yoxsulluğa qarşı mübarizə aparılmasını, sosial təminat sahəsində islahatların həyata keçirilməsini, şəhərlərin abadlaşdırılmasını və s. nəzərdə tuturdu. Consonun düşüncəsinə görə ABŞ-da «böyük cəmiyyət» quruculuğu dünyanın digər dövlətləri üçün nümunə rolunu oynamalı idi.

1965-ci ildə Conson sosial-iqtisadi islahatlara dair 80 təklif irəli sürdü. Onun tövsiyəsilə konqres iqtisadi cəhətdən geri qalan rayonlara yardım proqramını qəbul etdi. İctimai işlər çoxaldıldı, mənzil və şəhər tikintisinə ayrılan xərclər artırıldı, qocalara yardım göstərilməsi, ibtidai və orta məktəblərin, ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi yaxşılaşdırıldı, çoxlu sağlamlıq mərkəzləri açıldı. Bu illərdə əhali

artımında yüksəliş müşahidə olundu. 1946-1964-cü illərdə yeni doğulanların sayı 76,4 milyon olmuşdu. 1964-68-ci illərdə ABŞ-da yoxsulların sayı 36,4 milyon nəfərdən 24,5 mln. nəfərədək azaldı. 1961-ci ildə bir saatlıq iş üçün 1,25 dollar məvacib verildisə, 1968-ci ildə bu məbləğ 1,60 dollara çatdırıldı. 1967-ci ildə orta həftəlik əmək haqqı 102 dollar oldu. Ölkədə 38,2 saatlıq iş həftəsi tətbiq edildi. L.Conson hökuməti fermerlərə maliyyə yardımı və kredit verilməsi işini yaxşılaşdırdı. 1965-66-cı illərdə ABŞ büdcəsində məxariç üçün nəzərdə tutulan 99,7 milyard dollardan 3,6 milyard dolları yoxsulluğa qarşı mübarizəyə xərcləndi.

L.Consonun hakimiyyəti dövründə ABŞ-da irqi bərabərsizliyin bütün növləri qanunla qadağan edildi. Bu illərdə Birləşmiş Ştatları rifah dövləti uğrunda gənclər hərəkatı бүрүdü. Eyni zamanda ölkədə terrorçuluq hərəkatları da genişləndi. 1968-ci ildə C.Kennedinin qardaşı, prezidentliyə namizədliyini irəli sürmüş Robert Kennedi qətlə yetirildi. Həmin ildə insan hüquqları uğrunda mübariz Martin Lüter King də öldürüldü.

L.Conson hökumətinin xarici siyasəti

Kennedinin ölümündən 2 gün sonra L.Consonun rəhbərliyi ilə Maknamara, Rask, Bandi, Makkoun, Boll və ABŞ-ın Sayqondakı səfirinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirədə ABŞ-ın xarici siyasətinə dair məsələlər, xüsusilə HindÇində vəziyyət geniş müzakirə edildi. ABŞ-ın bu regionda siyasətini sərtləşdirmək qərarı alındı.

Consonun hakimiyyəti illərində «quruculuq» və ya «körpülər salma» doktrinası meydana çıxdı. Doktrinanın məqsədi ABŞ başda olmaqla qərb dövlətləri ilə bəzi sosialist ölkələri arasında hərtərəfli münasibətləri inkişaf etdirməklə bu ölkələrdə millətçilik əhval-ruhiyyəsinin artmasına, onların bir-birindən və xüsusilə Sovet İttifaqından təcrid olunmasına nail olmaq idi.

Conson Latın Amerikasında böyük dəyənək siyasətinə qayıtdı. 1964-cü ilin əvvəllərində Panama ilə ABŞ arasında münaqişə yarandı. 1965-ci il aprel ayının sonlarında Birləşmiş Ştatlar Dominikan respublikasına hərbi qüvvələr göndərdi.

ABŞ Yaxın və Orta Şərqdə nüfuzunu gücləndirməyə başladı. Yaxın Şərq münaqişəsində ABŞ İsraili müdafiə edirdi.

Cənub-Şərqi Asiya hadisələrinə ABŞ-ın fəal müdaxiləsi Hind-Çində fransız müstəmləkə ağalığının süquta uğradığı vaxtdan başlandı. Hələ Trumen 1950-ci ildə Vyetnama 35 məsləhətçi göndərmişdi. Eyzenhauer onların sayını daha da artırmışdı. Kennedinin hakimiyyəti illərində Cənubi Vyetnama 16 min amerikan əsgər və zabiti göndərilmişdi. 1964-cü ilin yayında bu istiqamətdə yeni addım atıldı. Tonkin körfəzində amerikan esminesləri ilə Şimali Vyetnam torpedo katerləri arasında baş verən hadisənin xarakterinin birtərəfli şərhinə əsaslanan Conson hökuməti konqresdə qətnamə qəbul edilməsinə nail oldu. Bu qətnamə Cənub-Şərqi Asiyada kommunist təhlükəsinin qarşısını almaq üçün prezidentə silahlı qüvvələrdən istifadə etmək imkanı verirdi. 1964-cü ilin seçki kampaniyası zamanı prezident Conson dəfələrlə bildirdi ki, o Hind-Çinə amerikan qoşunu göndərmək niyyətində deyil. Lakin seçkilərdən sonra vəziyyət dəyişildi. 1965-ci il fevralın 7-də ABŞ Vyetnama qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Tonkin qətnaməsinə müvafiq olaraq ABŞ hökuməti Şimali Vyetnam ərazisini bombardman etdi. Bombardman iki mərhələdən ibarət nəzərdə tutulmuşdu. Birinci mərhələdə ABŞ üçün təhlükə törədən qüvvələr zərərsizləşdirilməli, ikinci mərhələdə isə baş verən antiamerikan hərəketlər aradan qaldırılmalı idi. 1965-ci ilin aprel ayında Birləşmiş Ştatlar Cənubi Vyetnama 50 min nəfərlik ordu göndərdi. İlin sonu üçün hərbiçilərin sayı 75 minə çatdı. 1966-cı ildə Vyetnamda 375 min amerikan əsgəri var idi.

1966-cı il iyulun 12-də Consonun «Asiya doktrinası» meydana gəldi. Bu doktrinaya əsasən ABŞ Asiyada sülhpərvərlik missiyasını öz üzərinə götürdü. 1968-ci il martın 31-də

Conson bildirdi ki, 20-ci paraleldən cənubda olan əraziləri bombardman etmək haqqında əmr vermişdir və bununla belə, danışıqlar aparmağa da hazırdır. Bu zaman Vyetnamdakı amerikan hərbiçilərinin sayı artıq 500 min nəfərə çatırdı.

Vyetnamda müharibə ABŞ-a ağır başa gəldi. Artıq 1968-ci ilin payızı üçün amerikan hərbiçilərindən 30 min nəfər ölmüş, 180 min nəfər yaralanmış və itkin düşmüşdü. Müharibə ölkə daxilində yoxsulluğa qarşı mübarizə üçün ayrılan xərclərin azalmasına gətirib çıxardı.

Sosial etiraz hərəkatı

Vyetnamda aparılan irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar hər il ABŞ-a 25-30 milyard dollara başa gəlirdi. Bu isə sosial islahatlar proqramının həyata keçirilməsinə mane olur və nəticə etibarilə xalq kütlələrinin dərin narazılığına gətirib çıxarırdı. 60-cı illərdə ABŞ-da sosial etiraz hərəkatının yeni dalğası başlandı. Bu mübarizənin əsas istiqamətlərindən biri radikal gənclər hərəkatı idi. Üsyankar gənclər amerikan cəmiyyətinin nöqsanlarına qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmağı elan edən «yeni sol hərəkat»ın əsasını təşkil edirdilər.

«Yeni sol hərəkat»ın nəzəri əsasını Qərbi Avropa və ABŞ sol radikalizminin nümayəndələri olan Herbert Markuzenin, Rayt Millsin, Erix Frommun və s. baxışları təşkil edirdi. 60-cı illərin sol radikal həkəti nəzəriyyəçilərinin rəhbər ideyalarından biri kapitalizm cəmiyyətini «total inkar etmə», qismən islahatlar uğrunda mübarizədən imtina etmək və s. idi.

ABŞ-da ifrat sol gənclər hərəkatının əsas təşkilatı 1960-cı ildə meydana gələn «Tələbələr demokratik cəmiyyət uğrunda» təşkilatı idi. «Tələbələr demokratik cəmiyyət uğrunda» təşkilatı 1962-ci ilin iyun ayında Port-Quronda (Miçiqaş ştatı) proqram qəbul etdi. Port-Quron bəyannaməsi adlanan bu proqram kapitalizm sistemini qətiyyətlə pisləyir və radikal gənclər tərəfindən rədd edilən burjua demokratiyasının əksinə olaraq «fərdi iştirak demokratiyası» şüarını irəli sürürdü.

Lakin «tələbələr demokratik cəmiyyət uğrunda» təşkilatının rəhbərləri ideal cəmiyyət qurmağın yolları barədə çox tutqun, qeyri-müəyyən təsəvvürə malik idilər. Onlar mövcud quruluş içərisində öz xüsusi həyat norması olan paralel mikrostrukturlar yaradılması kimi utopik ideyalar təbliğ edirdilər.

1965-ci ildən gənclər hərəkatının inkişafında ikinci mərhələ başlandı ki, bu mərhələdə gənclər hərəkatının əsas istiqaməti ABŞ-ın Vyetnamda apardığı müharibəyə qarşı mübarizə idi. 1967-1969-cu illərdə müharibə əleyhinə olan mitinq və nümayişlərdə milyonlarla tələbə və gənc iştirak etdi.

60-cı illərdə ABŞ fəhlə hərəkatında isə böhran təmayülləri gücləndi. Tətillərin gedişində fəhlələr təkə əmək haqqının artırılmasını deyil, həm də əlavə sosial ödənişlərin genişləndirilməsini tələb edirdilər. Bəzi böyük həmkarlar ittifaqları sahibkarları məcbur edirdilər ki, kollektiv müqavilələrə hər il fəhlə və qulluqçulara haqqı ödənilməklə məzuniyyətlər verilməsi, qocalığa görə əlavə pensiya, işsizliyə və müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə görə əlavə müavinət verilməsi haqqında maddələr salsınlar. 1964-cü ildə mülki hüquqlar haqqında akt qəbul edildi. 1966-cı ildə qadınların milli təşkilatı yaradıldı. 60-cı illərin əvvəllərində ölkədəki qadınların yalnız 36%-i işləyirdi.

Amerika Əmək Federasiyası - İstehsal Həmkarlar İttifaqları konqresinin rəhbərliyi həmkarlar ittifaqı hərəkatını «işgüzar yunionizm» ideologiyası çərçivəsində saxlayırdı. Lakin 60-cı illərin sonlarında AƏF-İHİK-in mühafizəkar rəhbərliyinə qarşı Uolter Reyter başda olmaqla avtomobil və aviasiya fəhlələri həmkarlar ittifaqlarının simasında müxalifət yarandı.

Riçard Nikson hökumətinin daxili siyasəti

1968-ci ilin noyabr ayında keçirilən prezident seçkilərində respublikaçılar partiyasının nümayəndəsi Riçard Nikson (1913-1994) qələbə qazandı. O, rəqibi olan Q.Hemfridən 500 min nəfər çox və ya 33,3 milyon səs aldı. Respublikaçıların qələbə çalmasına baxmayaraq, konqresdə demokratlar çoxluq

təşkil edirdi. Nikson 1969-cu ildən 1974-cü il avqustun 9-na qədər hakimiyyətdə qaldı. O ABŞ-ın 37-ci prezidenti oldu.

Nikson hökuməti daxili siyasətinə ölkədə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, 1969-71-ci illərdə baş vermiş iqtisadi və enerji böhranının nəticələrinin aradan qaldırılması və işsizliyin qarşısının alınması tədbirləri ilə başladı. O, özünün iqtisadi siyasətini 1971-ci il avqustun 15-də elan etdi. Bu proqram «yeni iqtisadi siyasət» adlandırıldı. Ölkədə talon sisteminə keçirildi. «Yeni iqtisadi siyasət» 1974-cü ilə qədər dörd mərhələdən ibarət olmaqla həyata keçirildi. Birinci mərhələ 1971-ci ilin avqust-noyabr aylarını əhatə edirdi. Bu mərhələdə qiymətlər və əmək haqqı donduruldu.

İkinci mərhələ 1971-ci ilin noyabrından 1973-cü ilin yanvarına qədər olan dövrü əhatə edirdi. Bu mərhələdə qiymətlərin və əmək haqqının dondurulması onların üzərində nəzarət qoyulması ilə əvəz edilirdi. Əmək haqqı və qiymətlərin tənzimlənməsi həmkarlar ittifaqının iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Hökumət qiymətlərin illik artımının 2,5%-dən yuxarı olmamasına çalışırdı. Əmək haqqı isə ildə 5,5%-dən çox artırılmamalı idi.

Üçüncü mərhələ 1973-cü ilin yanvar-iyun aylarını əhatə edirdi. Bu mərhələdə qiymətlər üzərində birbaşa dövlət nəzarəti ləğv edilirdi və inflyasiyanın səviyyəsi 2,5%-dən çox olmamalı idi.

Dördüncü mərhələ 1974-cü il aprelin 30-dək davam etdi. Yeni iqtisadi siyasət dövründə ölkədə enerji probleminin həllindən ötrü addımlar atıldı. 1974-cü ildə 7 iri neft şirkəti Alyaskada neft boru kəmərinin tikintisinə başladı.

«Yeni iqtisadi siyasət» illərində sosial sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Beşillik hakimiyyəti dövründə Nikson qocalığa görə verilən pensiyanın həcmi bir neçə dəfə artırdı. Əmək qabiliyyətini və ailə başcısını itirənlərə yardım edilməsi yaxşılaşdırıldı. Bu müddət ərzində dövlətdən yardım alanlara verilən ödənişlər 45% artırıldı. Yardım alanların sayı 30 mln. nəfərə çatdırıldı. 1972-ci ildə sosial təminat sisteminin başqa sahəsi olan işsizliyə görə sığortada mühüm dəyi-

şiklik edən qanun qüvvəyə mindi. Bu qanuna görə daha 4,8 milyon fəhlə və qulluqçu işsizliyə görə müavinət ala bilərdi. 1969-cu ildə 3550 dollar qazancı olan ailə kasıblıq həddində yaşayan hesab olunurdu. Buna görə də Nikson minimum əmək haqqının artırılması qayğısına qalaraq ailələrə yardım planını irəli sürdü. Plana görə, ehtiyacı olan ailələrə ildə minimum 1600 dollar dövlət yardımı verilməsi nəzərdə tutulurdu. İldə 720 dollar gəliri olan ailə həmin yardımı ala bilərdi. Lakin Niksonun təklifini konqres qəbul etmədi.

70-ci illərin əvvəllərində ölkədə ərzaq talonları sistemi tətbiq olundu. Bu talonlardan istifadə edənlərin sayı 1969-cu ildə 3 mln. nəfərə qədər idisə, 1974-cü ildə 13,6 mln. nəfər oldu. 70-ci illərin ortalarında federal hökumətdən və ya ştatların hakimiyyət orqanlarından yardım alanların ümumi sayı 33 milyon nəfərə çatdı. 1973-cü ildə konqres əmək haqqının minimum məbləğinin artırılması haqqında qanun qəbul etdi. Nikson bunun üzərinə veto qoysa da, 1974-cü ilin aprel ayında həmin qanun qəbul edildi. 1974-cü il iyulun 1-də bir saatlıq iş üçün minimum əmək haqqı 1,60 dollardan 2,20 dollara qaldırıldı.

R.Nikson hökumətinin xarici siyasəti

60-cı illərin sonu - 70-ci illərin əvvəllərində ABŞ-ın xarici siyasətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Beynəlxalq aləmdə iki sistem arasında qüvvələr nisbətində tarazlıq yarandı və beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi prosesi baş verdi. Azadlığa çıxmış ölkələrin dünya siyasətində nüfuzu xeyli artdı. Milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Xarici siyasətin həyata keçirilməsində siyasi realizm xətti üstünlük təşkil etməyə başladı. Bütün bunlar ABŞ-ın xarici siyasətində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Artıq 60-cı illərin sonunda ABŞ 70 beynəlxalq təşkilatda və 700 beynəlxalq konfransda iştirak edirdi. Dünyanın 2171 məntəqəsində ABŞ əsgəri var idi. Xarici ölkələrdə ABŞ-ın 400 hərbi bazası saxlanılırdı.

Nikson hökumətinin xarici siyasətində Vyetnam haqqında məsələ xüsusi yer tuturdu. Nikson 1969-cu ilin iyul ayında Asiya ölkələrinə səfərə çıxdı. O, gözlənilmədən Quam adasında mətbuat konfransı keçirərək Ağ evin Asiya qitəsinə aid siyasətinə dair öz bəyanatını elan etdi. Bu bəyanat «Quam doktrinası» adını aldı. «Quam doktrinası»nın səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarət idi: ABŞ Asiya ölkələri ilə bağladığı əvvəlki müqavilələrə əməl edəcəkdə; əgər bu ölkələr üçün təhlükə olarsa, ABŞ müvafiq tədbirlər görəcək və bu ölkələrə hərbi və iqtisadi yardımlar göstərəcəkdə. Ancaq bu doktrinaya görə ABŞ bilavasitə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməkdən imtina edir və əsas məsuliyyəti təcavüz təhlükəsinə məruz qalan ölkənin üzərinə qoyurdu.

1970-ci ilin fevral ayında Nikson konqresə göndərdiyi məktubda ABŞ-ın xarici siyasət proqramının konturlarını Aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdi: tərəfdaşlıq, hərbi qüvvə və danışıqlar. Tərəfdaşlıq müttəfiqlərlə münasibətlərə aid idi. Hərbi qüvvə və danışıqlar isə «potensial rəqiblərlə» münasibətlərdə tətbiq edilməli idi.

ABŞ-ın xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri SSRİ ilə münasibətlər idi. 1969-cu ildən başlayaraq ABŞ-ın xarici siyasətində qarşıdurmadan danışıqlar dövrünə keçid baş verdi. 1969-cu ilin payızında SSRİ ilə ABŞ arasında strateji silahların məhdudlaşdırılması haqqında danışıqlar başlandı. Nikson hökumətinin xarici siyasətində hakim olan siyasi realizm xətti nüfuzlu demokrat və respublikaçı konqresmenlər tərəfindən müdafiə edilirdi. Bu dövrdə realist düşüncəli siyasi xadimlər sırasına D.U.Fulbrayt, X.Skott və b. daxil idilər. Prezidentin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri Henri Kissincer həmin istiqaməti müdafiə edirdi. O, 1973-cü ilin payızında ABŞ-ın dövlət katibi təyin edildi.

1972-ci il mayın 22-30-da Nikson Sovet İttifaqına səfər etdi. Səfər zamanı iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasları, raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə və strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair müvəqqəti saziş imzalandı. Moskva danışıqları

ların gedişində iki ölkə arasında ticarət, iqtisadi, elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığın inkişafı üçün zəmin yarandı. 1973-cü ilin iyun ayında sovet rəhbəri L. Brejnev ABŞ-a səfər etdi. Səfər zamanı nüvə müharibəsinin qarşısını almaq haqqında saziş imzalandı. 1974-cü ilin iyun ayında Nikson yenidən SSRİ-yə səfərə gəldi. Səfər zamanı nüvə silahlarının yeraltı sınaqlarının məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə imzalandı. Qısa müddət ərzində iki ölkə arasındakı münasibətlərdə istiləşmə baş verdi.

70-ci illərin əvvəllərində ABŞ Hind-Çində öz fəaliyyətini genişləndirdi. Birləşmiş Ştatlar 1970-ci ildə Kambocaya, 1971-ci ildə isə Laosa qoşun yeritdi. 1971-ci ilin dekabr ayında Vyetnamın bombardman edilməsi bərpa olundu. Lakin ABŞ hökuməti Vyetnamda müharibəni dayandıрмаğa məcbur oldu. Əgər 1968-ci ildə Hind-Çində ABŞ-ın 550 min nəfər əsgəri var idisə, 1972-ci ildə onun sayı 100 min nəfərə endirildi. 1973-cü il yanvarın 27-də Parisdə Vyetnamda müharibənin dayandırılması haqqında saziş imzalandı. Paris sazişindən sonra bütün amerikan ordu hissələri Cənubi Vyetnamdan çıxarıldı.

Nikson hökumətinin xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri də Latin Amerikasını ölkələri ilə münasibətlər idi. 70-ci illərin əvvəllərində Amerika Dövlətləri Təşkilatı ilə ABŞ arasında münasibətlərdə müəyyən gərginlik yarandı. 1974-cü ilin əvvəllərində Amerika dövlətləri təşkilatına daxil olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin konfransı təşkilatda iştirak edən hər bir dövlətin xarici siyasət məsələlərində müstəqilliyi lehinə çıxış etdi. Bundan sonra Birləşmiş Ştatlar Kubaya münasibətdə Latin Amerikasını ölkələrinin müstəqil hərəkət edə biləcəklərini bəyan etdi.

ABŞ-ın xarici siyasətinin digər bir istiqaməti Yaxın Şərq idi. Ağ evin Yaxın Şərq siyasətinin təməlini - neft və hərbi-strateji mənafevləri təşkil edirdi. Birləşmiş Ştatlar regionda İsrailə öz müttəfiqi kimi baxsa da, ərəb dövlətlərinin bir çoxu ilə sıx əməkdaşlıq edirdi.

Nikson hökumətinin xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri də Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiya ilə münasibətlər idi. Ümumi bazar ölkələri və Yaponiya ABŞ-ın siyasi müttəfiqi olsalar da, dünya bazarında onun rəqibinə çevrilmişdilər. Əgər 1948-ci ildə inkişaf etmiş ölkələr arasında sənaye məhsulu istehsalının həcmində ABŞ-ın payı 53% idisə, 70-ci illərin əvvəllərində bu rəqəm 40%-ə enmişdi. Ümumi bazar ölkələri və Yaponiyanın xüsusi çəkisi isə bu müddətdə 13,5%-dən 28%-ə çatdı.

70-ci illərin əvvəllərində Birləşmiş Ştatlar Avropa siyasətində elan etdiyi atlantizm xəttini qitə dövlətlərinin birliyini nəzərdə tutan avropoizmə qarşı qoydu. ABŞ həm də xarici siyasətində NATO-nun rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirməyə başladı.

Partiyalararası mübarizə

Niksonun hakimiyyəti illərində ölkə daxilində partiyalararası mübarizə xeyli kəskinləşdi. 1972-ci il prezident seçkilərində ABŞ cəmiyyəti Uotergeyt böhranı ilə üzleşdi. Bu böhranın əsası 1972-ci il iyunun 17-nə keçən gecə qoyuldu. Həmin gecə Vaşinqtonda Uotergeyt mehmanxanasında Demokratlar Partiyasının qərargahında seçkiqabağı kampaniyanı izləməkdən ötrü qulaqasan aparatlar quraşdırılan 5 nəfər tutuldu. Bu hadisə seçki kampaniyasının gedişinin və nəticələrinin pozulması demək idi. Ölkədə qalmaqal yarandı. Senat araşdırmaya başladı. Məlum oldu ki, Respublikaçılar Partiyasının nümayəndələri Niksonun göstərişi ilə demokratları izləmişlər. Senat Niksonun maliyyə vəziyyətini də yoxladı. Onun vergiləri ödəmədiyi aşkar oldu. Bu hadisə ilə paralel olaraq başqa bir biabırçılıq da üzə çıxdı. 1973-cü ilin yayında vitseprezident S. Aqnyunun rüşvət aldığı üzə çıxdı. O, 1973-cü ilin oktyabr ayında istefaya getməyə məcbur oldu. Məhkəmə ona 10 milyon dollar cərimə və 3 illik şerti həbs cəzası kəsdi. Bundan sonra partiyalararası mübarizə daha da kəskinləşdi. 1974-cü ilin yayında Niksonun hakimiyyətdən getməsi artıq

reallaşdı. Prezident ölkədəki qalmaqalı yatıra bilmədi. İyulun 31-də ABŞ-ın Ali məhkəməsi Niksonun Uotergeyt qalmaqalı ilə əlaqədar olaraq istintaq orqanları qarşısında ifadə verməsinə dair qərar çıxardı. Nikson səhv etdiyi və ölkəni aldatdığı barədə bəyanat verdi. 1974-cü il avqustun 3-də nümayəndələr palatasının hüquq komissiyası səs çoxluğu ilə impiçment məsələsini müzakirə etməyi nümayəndələr palatasına tövsiyə etdi. 1974-cü il avqustun 9-da Nikson istefaya getdi. O, ABŞ tarixində vəzifəsindən uzaqlaşdırılan ilk prezident oldu.

Cerald Ford hökumətinin daxili siyasəti

Nikson istefaya getdikdən sonra konstitusiyaya uyğun olaraq onun yerinə ABŞ-ın yeni, 38-ci prezidenti 1913-cü ildə anadan olmuş vitse-prezident Cerald Ford oldu. Respublikacıların nümayəndəsi Ford 1974-cü ilin dekabr ayında Nyu Yorkun keçmiş qubernatoru Nelson Rokfelleri vitse-prezident vəzifəsinə təsdiq etməyi konqresə təklif etdi. Beləliklə ABŞ-ın tarixində ilk dəfə olaraq dövlət rəhbərliyinə gələn siyasətçilərin hər ikisi Ağ evə seçki yolu ilə deyil, təyinat yolu ilə gətirildilər. Ford prezident kreslosuna əyləşəndə ölkədə iqtisadi böhran mövcud idi. Rəsmi məlumata görə 1974-cü ildə əmək qabiliyyətli əhəlinin təxminən 5,6%-i, 1975-ci ildə isə 8,5%-i işsiz idi. Ölkədə işsizlərin sayı 8 mln. nəfərə çatırdı. Ford hökuməti işsizliyin və inflyasiyanın qarşısını almaqdan ötrü dövlət büdcəsindən ayrılan bir sıra xərcləri azaltdı. 1974-cü ilin payızında Ford hökuməti kütləvi antiinflyasiya tədbirləri həyata keçirməyə başladı.

Bu dövrdə ölkənin daxili ictimai-siyasi həyatında bir sıra mühüm dəyişikliklər baş verdi. 1974-cü il seçkilərində demokratlar partiyası nümayəndələr palatasında səsərin 2/3 hissəsini qazandılar. Respublikacılar məğlub oldular. Belə uğursuzluq daha çox Uotergeyt qalmaqalının təsiri ilə əlaqədar idi. 1974-cü ilin sonu - 1975-ci ilin əvvəllərində Ağ ev inflyasiyanı təcili ləğv etmək siyasətindən əl çəkib iqtisadiyyatın aşağı düşməsi, işsizlik və enerji böhranı ilə mübarizəni

ön plana keçirdi. 1975-ci ilin yanvar-fevral aylarında prezidentin konqresə göndərdiyi məktubunda bu məsələlər başlıca məqsəd kimi irəli sürüldü. 1975-ci ilin əvvəllərində işsizlərə fəvqəladə yardımlar verilməsinə dair iki qanun qəbul edildi. İşsizliyə görə yardım alan şəxslərin kateqoriyası genişləndirildi. İşsizliyin xüsusi olaraq yüksək olduğu ştatlarda yeni federal dotasiyalar hesabına işsizlərin aldıkları müavinətin əlavə müddəti 13 həftədən 39 həftəyə qədər uzadıla bilərdi. 1975-ci ildə qüvvəyə minən yeni qanunvericilik aktına görə həyat bahalaşdıqda qocalığa görə verilən pensiyalar və digər müavinətlər də artırılmalı idi. 1975-ci ildə ərzaq talonları proqramına daha 5,5 milyon adam cəlb olundu. Beləliklə, ərzaq talonları alanların sayı 19 milyon nəfərə çatdı. 1976-cı ilin seçkiqabağı kampaniyası yaxınlaşdıqca Ford öz rəsmi çıxışlarında daha çox fərdiyyətçi, xüsusi mülkiyyətçi prinsiplər irəli sürməyə və sağlam xüsusi bölməni hərtərəfli inkişaf etdirməyin zəruriliyini vurğulamağa başladı. 1975-ci ilin yazında işsizlik əleyhinə mübarizə üçün proqram qəbul edildi.

Ford hökuməti 1974-cü ilin sentyabr ayında Niksonu əfv etdi. Bununla belə, 1972-ci il iyunun 17-də Uotergeyt əhvalatını törədən 5 nəfər məhkəmə qarşısında qalaraq həbs cəzası aldılar.

Ford hökumətinin daxili siyasətində irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə və qadınların hüquq bərabərliyi mühüm yerlərdən birini tuturdu. 70-ci illərin ortalarında ABŞ-da qadın təşkilatlarının fəaliyyətinin başlıca məqsədi hələ 1972-ci ildə konqres tərəfindən qəbul edilmiş və qadınlara hüquq bərabərliyi verən, konstitusiyaya 27-ci düzəlişin qəbul edilməsi idi. 1977-ci ilin əvvəllərində 35 ştatın qanunverici məclisi 27-ci düzəlişi qəbul etdi. Düzəlişin qüvvəyə minməsi üçün onu 38 ştat qəbul etməli idi.

C.Ford hökumətinin xarici siyasəti

C.Ford hökumətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri Hind-Çində müharibənin dayandırılması oldu.

1975-ci ilin yazında Hind-Çində müharibə başa çatdı. Hind-Çində 10 ildən artıq aparılan müharibənin gedişində ABŞ 150 milyard dollar xərcləmişdi, 56 min nəfər amerikalı ölmüşdü. Vyetnam müharibəsi ABŞ-a böyük maddi ziyan vurmuşdu.

Ford hökumətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri Yaxın Şərqi ölkələri ilə münasibətlər idi. ABŞ İsraili müdafiə edirdi. ABŞ Yaxın Şərqdə gərginliyi gücləndirmək niyyətində olmasa da, onun irəli sürdüyü sülh formulu bu regionda ədalətli sülhün təmin edilməsinə gətirib çıxarmadı. Çünki bu formula görə Yaxın Şərq münaqişəsini nizam salmaq üçün ilk addım kimi ayrı-ayrı ərəb dövlətləri İsrailə separat müqavilələr bağlamalı idi.

Ford hökumətinin xarici siyasətində Latın Amerikası ölkələri özünəməxsus yer tuturdu. 1974-cü ilin dekabr ayında ABŞ yeni ticarət qanununu qəbul etdi. Bu qanunla Latın Amerikası ölkələrindən ABŞ-a gətirilən bir sıra mallar üzərinə məhdudiyətlər qoyuldu. Belə hal Latın Amerikası ölkələrinin xarici ticarətinə mənfi təsir etdiyindən 1975-ci ilin may ayında ADT Baş Məclisinin sessiyasında yeni ticarət qanununun yumşaldılması barədə ABŞ-a müraciət edildi. ABŞ bu təklifləri qəbul edərək qanunun bir sıra maddələrini ləğv etdi. Bundan sonra həmin ölkələrlə ABŞ-ın ticarəti daha da genişləndi.

Ford hökumətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri NATO ilə əməkdaşlıq idi. ABŞ hökuməti Avropa siyasətində Atlantika həmrəyliyinə üstünlük verirdi.

Hökumətin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də SSRİ ilə münasibətlər idi. İki ölkə arasında 1972-ci ildə başlanmış əməkdaşlıq prosesi 1974-cü ilin noyabr ayında C.Fordla L.Brejnevın Vladivostokda keçirilən görüşündə möhkəmləndirildi. Görüşün mühüm beynəlxalq siyasi nəticələri oldu. Dövlət başçıları strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında birgə bəyanat imzaladılar. Bəyanat strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair iki dövlətin danışıqlar aparılmasına razılığını ifadə edirdi.

Beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi 70-ci illərin ortalarında SSRİ-ABŞ münasibətlərində müsbət irəliləyişlərə gətirib çıxardı. Dövlətlərarası münasibətlərdə dinc yanaşı yaşamaq prinsipləri qəbul edildi, hərbi təhlükə aşağı düşdü, sürətlə silahlanmanın məhdudlaşdırılması prosesi başladı. İki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə səmərəli əməkdaşlıq həyata keçirildi. 1975-ci ilin iyul ayında SSRİ və ABŞ birgə «Soyuz»-«Apollon» kosmik gəmilərini buraxdılar.

SSRİ-ABŞ münasibətlərinin yaxşılaşması çoxtərəfli əsasda əməkdaşlığa da təsir etdi. Belə ki, 1975-ci il avqustun 1-də Helsinkidə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə dair müşavirənin yekun aktı imzalandı. Bununla belə, gərginliyin zəiflədilməsi prosesi heç də rəvan getmirdi. Dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyin zəiflədilməsinin əleyhdarları hələ güclü idi. Sovet İttifaqı bu münasibətlərdən daha çox kommunist təbliğatı üçün istifadə edərək götürdüyü öhdəlikləri pozurdu. Nəticədə 1975-76-cı illərdə iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı zəiflədi. 1974-cü ilin dekabr ayında ABŞ konqresi senatorlar Cekson və Venkinin təklif etdikləri düzəlişi qəbul etdi. Bu düzəlişə görə SSRİ hökuməti mühacirət şəraitini yaxşılaşdırdısa, onun üçün 1972-ci ildə iki ölkə arasında bağlanmış ticarət sazişinə uyğun olaraq əlverişli imkanlar yaradıla bilərdi. Ancaq Sovet hökuməti mühacirət üçün əlverişli imkanlar yaratmaq iqtidarında deyildi. Belə vəziyyət münasibətlərdə soyuqluq əmələ gətirirdi.

Ford hökumətinin xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri Asiya və Sakit okean regionu dövlətləri ilə münasibətlər idi. 1975-ci il dekabrın 7-də C.Ford Havay adalarındakı Honolulu universitetində çıxış edərək ABŞ-ın Sakit okean regionunda yeritdiyi siyasətin əsas məqsəd və vəzifələrini sistemləşdirdi. Bu, Ford doktrinası adını aldı. Ona bəzən Sakit okean doktrinası da deyilir. Bu doktrina aşağıdakı altı əsas tezisdən ibarət idi: Asiyada ABŞ-ın qüdrətini saxlamaqla hökmranlıq etməsi; strateji baxımdan Yaponiyaya xüsusi diqqət yetirilməsi; Çinlə münasibətlərin normallaşdırılması; Cənub-

Şərqi Asiyada sabitliyin qorunması; bölgədə bütün iri siyasi münaqişələrin, ilk növbədə Koreya məsələsinin nizamlanması; Asiyada iqtisadi əməkdaşlıq strukturunun inkişafı. Bütün bunlar regionda amerikan xarici siyasətinin yeni dövrə qədəm qoyduğunu göstərirdi.

Ceyms Karter hökumətinin daxili siyasəti

ABŞ-ın yaradılmasının 200 illiyinin bayram edildiyi 1976-cı il həm də seçkilər ili idi. Respublikaçılar Partiyası prezidentliyə C.Fordun, Demokratlar Partiyası isə cənubun nümayəndəsi, Corciya ştatının keçmiş qubernatoru, 1924-cü ildə anadan olmuş Ceyms Karterin namizədliyini irəli sürdü. Karter keçmiş prezident Niksonun təmsalında respublikaçıları geniş tənqid etməyə başladı. O, seçki kampaniyasını hakimiyyətin kəskin tənqidi üzərində quraraq Nikson kimi xalqı aldatmayacağını vəd verdi. Seçkilərdə C.Karterə 40,8 mln. nəfər, C.Forda isə 39,1 mln. nəfər səs verdi. Demokratlar Partiyası konqresin hər iki palatasında üstünlük əldə etdilər. Onların qələbə qazanmasına Uotergeyt işi və dərinləşən iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq respublikaçıların nüfuzdan düşməsi kömək etdi. Karter 1977-1981-ci illərdə ABŞ-ın 39-cu prezidenti oldu.

Karter hökuməti öz fəaliyyətinin ilk illərində sosial sahədə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1977-ci ilin noyabr ayında konqres dörd il ərzində mərhələlər üzrə hər il bir saatlıq minimum əmək haqqının 2,30 dollardan 3,35 dollara çatdırılması haqqında qərar qəbul etdi. İşçi qüvvəsinin yenidən ixtisaslaşması üçün federal maliyyə proqramının miqyası xeyli genişləndirildi. 1978-ci ildə bu məqsəd üçün federal orqanların çəkdiyi xərclər 9,5 milyard dollara çatdırıldı. 70-ci illərin axırı üçün sosial sığorta sistemi ilə əhatə olunanların sayı 35 milyon nəfərə çatdı. Karter hökuməti ərzaq talonları alanların sırasına daha 6 milyon az gəliri olan adamları cəlb etdi. Beləliklə, ərzaq talonları alanların sayı 25

milyon nəfərə çatdı. 1977-ci ildə ərzaq talonlarının pulsuz verilməsi prinsipi tətbiq edildi.

70-ci illərdə ABŞ-ın daxili həyatı üçün səciyyəvi cəhət iqtisadiyyata çəkilən dövlət xərclərinin çox olması idi. Karter hakimiyyətə gələn kimi enerji böhranını həll etməyə girişdi. Seçkiqabağı kampaniyada Karter hərbi xərcləri azaltmağı vəd etsə də 1977-ci ildə bu xərclər 100,1 milyard dollar, 1980-ci ildə isə 130 milyard dollar təşkil etdi. Karter hökuməti yeni liberalizm xəttinə sadiq qalaraq sosial sahəyə çəkilən xərclərin artırılması yolunu tutdu. Daxili siyasətdə Karter hökuməti işsizliyin aşağı salınmasını ön plana keçirdi. 1978-ci ilin oktyabr ayında hökumət inflyasiyanın başlıca daxili problem olduğunu bəyan etdi. Qiymətlər və əmək haqqı üzərində nəzarətin istiqamətləri də göstərildi. Əmək haqqı ildə 7%-dən çox artırılmamalı idi. Qiymətlər isə 1976-77-ci illərlə müqayisədə sonrakı ildə minimum olaraq 0,5% aşağı salınmalı idi. Hökumət 1979-cu ildə əmək haqqının 1980-ci ildən başlayaraq ildə 9,5% artmasına icazə verdi.

1978-ci ilin oktyabr ayında Hemfri-Hokuns qanunu qəbul edildi. Bu qanun əmək qabiliyyətli əhalinin işlə tam təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. Qanuna görə, işsizlik əmək qabiliyyətli əhalinin 4%-dən çox olmamalı, inflyasiya isə ildə 3%-i ötməməli idi. 1978-ci ildə sosial təminat xərclərindən ötrü 100 milyard dollara qədər vəsait ayrıldı. 1977-ci ilin avqust ayında Energetika Nazirliyi yaradıldı. Konqres energetika haqqında qanun qəbul etdi. Karter Uotergeyt qalmaqalı ilə əlaqədar olaraq əhalidə yaranmış inam böhranını aradan qaldırmaqdan ötrü ciddi addımlar ataraq Ağ evlə vətəndaşlar arasında uçurumu aradan qaldırmağın zəruriliyini bildirdi. Bu məqsədlə 1979-cu il iyulun 17-də kabinetin bütün üzvləri və yüksək rütbəli müşavirlər istefa verdilər.

C.Karter hökumətinin xarici siyasəti

Karter hökumətinin fəaliyyətində mühüm yeri fəal xarici siyasət yeritmək tuturdu. Karter doktrinası prezidentin konqre-

sə 1980-ci il yanvarın 23-də göndərdiyi sənəddə əks olunmuşdu. Burada xarici siyasətin çevik metodlarla həyata keçirilməsi zəruriliyi əsaslandırılırdı.

Karter hökumətinin xarici siyasətində SSRİ ilə münasibətlər mühüm yer tuturdu. 1974-cü il iyunun 14-də sovet-amerika nümayəndə heyətləri strateji silahların məhdudlaşdırılması haqqında ikinci müqaviləni hazırlayıb sona çatdırdılar. Bu sənəd 1979-cu il iyunun 18-də Vyanada imzalandı. Ancaq SSRİ-nin beynəlxalq hüquq normalarını kobud surətdə pozaraq Əfqanıstana hərbi müdaxiləsindən sonra müqavilə sənətinin təsdiqinə verilmədi.

Karter hökuməti xarici siyasətində Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərə də başlıca diqqət yetirirdi. 1979-cu ildə Avropa İqtisadi Birliyi ölkələri ABŞ-la müqayisədə xaricə üç dəfə çox mal ixrac etmişdilər. Bu ölkələrin birlikdə valyuta ehtiyatı 1980-ci ildə ABŞ-dan təxminən 6 dəfə çox idi. ABŞ-ın fəal iştirakı ilə NATO-nun Avropada rolu artırıldı. 1978-ci ilin may ayında Qərbi Avropa ölkələrində silahların modernləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu. 1978-ci ilin may ayında isə NATO-nun sessiyasında ABŞ-ın təşəbbüsü ilə hər il hərbi xərclərin 3% artırılması, 1979-cu ilin dekabr ayında isə NATO Şurasının sessiyasında ABŞ raketlərinin Qərbi Avropada yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu.

Karter hökumətinin xarici siyasətində Latin Amerikasını ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər xüsusi yer tuturdu. 1977-ci il sentyabrın 7-də Vaşinqtonda Panama kanalının statusuna dair müqavilə imzalandı. 1978-ci ilin aprel-may aylarında senat bu müqaviləni təsdiq etdi. Müqavilə Panama kanalının 2000-ci ildən tamamilə Panamanın nəzarətinə keçməsinə təsdiqləyirdi. Bununla belə, kanal zonasında bitərəflik üçün təhlükə olardısı, ABŞ müvafiq tədbirləri həyata keçirə bilərdi. 1977-ci ilin fevral ayında Birləşmiş Ştatlar hökuməti Kanadanı bölmək istəyən Kvebek separatçılarının əleyhinə çıxdı. Bununla da Kanadanın parçalanmasının qarşısını aldı. Karter hökuməti Latin Amerikasını ölkələrinin daxili işlərinə SSRİ-nin müdaxilə etməsinə qarşı da qəti şəkildə çıxış edirdi.

ABŞ-ın xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri Yaxın və Orta Şərqi regionu ölkələri ilə münasibətlər idi. Karter hökuməti regionda barışdırıcılıq missiyasını öz üzərinə götürdü. 1978-ci ilin sentyabr ayında ABŞ prezidentinin Vaşinqtondakı Kemp-Devid iqamətgahında Misir prezidenti Ənvər Sədat və İsrailin baş naziri - Begin iki ölkə arasında «Yaxın Şərqi sülhün çərçivəsi» və «Misirlə İsrail arasında sülh müqaviləsini imzalamaq üçün çərçivələr» adlı sənədləri imzaladılar. Bu sənədlərə görə, İsrail orduları tərəfindən 1967-ci ildə işğal edilmiş İordən çayının qərb sahilinə və Qəzza bölməsinə boşaldılmalı və fələstinlilər üçün muxtariyyət yaradılmalı idi.

ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqi siyasətində İran özünəməxsus yer tuturdu. 1978-ci il İran inqilabı ABŞ-ın bu ölkədə nüfuzunu sarsıtdı. İranın sonuncu şahı Məhəmməd Rza Pəhləvi Qərbdə gizləndi. Yeni hökumətin şahın təslim edilməsinə dair tələbləri ABŞ tərəfindən rədd edildi. İran İslam Respublikası hökuməti ABŞ-ı başlıca düşməni SSRİ və İsrailə yanaşı «üç şeytandan» biri elan etdi. İki ölkə arasında münasibətlər kəskinləşdi. Karter İran hökumətinin 8 mlrd. dollar məbləğində bank hesablarını dondurdu, Hind okeanına «Miduey» avionosunu göndərdi. Buna cavab olaraq iranlı və pakistanlı tələbələr İslamabaddakı amerikan səfirliyini yandırdılar. 5 nəfər amerikan öldü. Bu zaman xəstə olan şahı Nyu Yorkdan Panamaya, oradan da Misirə göndərdilər. Az sonra o, vəfat etdi. Ağ ev 1979-cu il noyabrın 4-də yeni hökumət tərəfindən Tehrandan girov götürülən və 444 gün saxlanılan amerikan diplomatlarını və səfirliyin digər işçilərini azad etməkdən ötrü 1980-ci ilin aprel ayında İrana qarşı 8 vertolyotla hərbi hava əməliyyatına başlasa da, uğursuzluğa düçar oldu. ABŞ 3 məşin, 8 hərbi itirdi. Bu uğursuzluq Karter hökumətinin nüfuzuna ciddi xələl gətirdi. Şah öldükdən sonra İran dondurulmuş aktivlərini tələb etdi. ABŞ onu verdi. İran isə girovları azad etdi.

Karter hökuməti Çinlə münasibətləri yaxşılaşdırdı. 1979-cu il yanvarın 1-də iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər quruldu.

ABŞ xarici siyasətində Hind okeanı zonasına xüsusi diqqət yetirirdi. Karter doktrinasına görə, Hind okeanı və İran körfəzi Qərbi Avropa və Uzaq Şərqlə bərabər ABŞ-ın həyati mənafeyi zonası elan edildi. Hind okeanı zonasına belə diqqət yetirilməsinin başlıca səbəbləri regionun əlverişli hərbi-strateji mövqeyi, buradan 38 növ malın dünya bazarına çıxarılması, sərfəli ticarət yollarının keçməsi və əhalisi 1,4 milyard nəfər olan 44 dövlətin yerləşməsi ilə əlaqədar idi.

Karter hökumətinin Afrika qitəsində yeritdiyi xarici siyasətinin başlıca məqsədi antiamerikan əhval-ruhiyyəsinə son qoymaq idi. Amerikan diplomatiyası bu məqsədə çatmaq üçün silahlı müdaxiləni və zorakılığı deyil, həmin ölkələrə iqtisadi, texniki və maliyyə yardımları etməyi əsas götürürdü. Bu məqsədlə 1980-ci illərdə Afrika ölkələrinə edilən yardım 271 milyon dollardan 600 milyon dollara çatdırıldı. Nəticədə ABŞ-ın xarici ölkələrə etdiyi yardımlarda Afrika ölkələrinin ümumi payı artaraq 17%-ə çatdı. ABŞ-ın Afrika ölkələrinə kapital qoyuluşu Cənubi Afrika istisna olmaqla 2 milyard 802 milyon dollardan 3 milyard 730 milyon dollara çatdı. 1976-1980-ci illərdə ABŞ-ın yalnız Cənubi Afrika Respublikasına kapital qoyuluşu 1,6 milyard dollardan 2,3 milyard dollara qalxdı.

Karter hökumətinin xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatların işində iştirak etmək, BMT, tərkisiləh və digər global problemlər də mühüm yer tuturdu.

Ronald Reyqan hökumətinin daxili siyasəti

1980-ci il noyabrın 4-də keçirilən prezident seçkilərində hakimiyyət başına 1911-ci ildə anadan olmuş R.Reyqan gəldi. Respublikaçılar partiyasının nümayəndəsi, əvvəllər Hollivud-da işləmiş, Kaliforniya ştatının qubernatoru olmuş Reyqan 1981-89-cu illərdə ABŞ-ın 40-cı prezidenti oldu. Xalq onu

«böyük ünsiyyət ustası» adlandırırdı. O, 1981-ci il yanvarın 20-də prezident kreslosuna əyləşdi. Bu seçkilərdən sonra respublikaçılar senatda çoxluq qazandılar. Nümayəndələr palatasında isə çoxluğu demokratlar təşkil edirdi.

Reyqan hakimiyyətə gələrkən ölkədə iqtisadi böhran hökm sürürdü. Bu böhran 1980-82-ci illəri əhatə etdi. Artıq 1982-ci ildə ölkədə işsizlərin sayı 12 mln. nəfər idi. Bu da əmək qabiliyyətli əhəlinin 10,8% təşkil edirdi.

Reyqan hökuməti daxili siyasətdə ölkəni böhrandan çıxarmaq xətti götürdü. Onun ölkəni böhrandan çıxarmaq üçün irəli sürdüyü iqtisadi siyasət 1981-ci il fevralın 18-də konqresin hər iki palatasının birgə iclasında qəbul edilmişdi. Reyqanın iqtisadi proqramına görə büdcə xərcləri 41,4 milyard dollar, büdcədən kənar xərclər isə 5,5 milyard dollar azaldılmalı idi. Sonrakı illərdə bu xərclər tədricən daha da azaldılmalı idi. Xüsusi sahibkarlardan alınan vergilərin üç il müddətində hər il 10% azaldılması nəzərdə tutulurdu. Plana görə 1984-cü ildə inflyasiya 5,5%-dək, işsizlik isə 6,4%-ə kimi aşağı salınmalı idi. Sosial məqsədlərə ayrılan büdcə xərcləri azaldılırdı. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə sənayeyə yeni kapital qoyuluşu ayrılırdı.

1981-ci ilin avqust ayında konqres hökumətin irəli sürdüyü vergi islahatı haqqında qanunu qəbul etdi. Vergi islahatı üç il ərzində vergilərin həcmi 23% azaltmağı nəzərdə tuturdu. Vergi şkalasının mütləq qiliyi xeyli azaldıldı. Əvvəlki 14-70% əvəzinə 11-50% dərəcəsi qəbul edilirdi. 1982-1984-cü illərdə sosial xərclər 130 milyard dollar, 1988-ci il üçün isə 270 milyard dollar ixtisar edilməli idi.

Reyqan hökumətinin daxili siyasətində enerji probleminin həlli xüsusi yer tuturdu. 1981-ci ilin fevral ayında daxili bazarda neft üzərində olan hökumət nəzarəti ləğv edildi. Bu da neftin qiymətinin qalxmasına və xaricdən gətirilən neftin həcmi artmasına səbəb oldu.

Reyqan hökuməti inflyasiyanın qarşısını almaqdan ötrü bir sıra tədbirlər həyata keçirdi.

1984-cü ildə Reyqan yenidən ABŞ prezidenti seçildi. Xalq onu «tefton prezident» adlandırır. Hökumətin fəal daxili siyasəti nəticəsində dünya iqtisadiyyatında ABŞ-ın mövqeləri xeyli möhkəmləndi. 1970-ci ildə inkişaf etmiş ölkələr arasında sənaye məhsulu istehsalında ABŞ-ın payı 32% idisə, 1986-cı ildə bu rəqəm 34% oldu. Ölkədə inflyasiya ləğv edildi. Həmin illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 18%-dən 20%-ə qədər qalxdı. İstehsal vasitələri sürətli inkişaf etdi. Xarici ölkələrə kapital qoyuluşu artırıldı. Ölkənin bank işində təmər küzləşmə gücləndi. 80-ci illərin ortalarında ölkədəki 50 iri bank bütün bankların aktivlərinin 35%-ni, depozitlərinin isə 32%-ni öz əlində cəmləşdirmişdi.

Reyqanın hakimiyyəti illərində hərbi xərclər də artırıldı. 1980-ci ildə hərbi xərclər 134 milyard dollar idisə, 1987-ci ildə bu rəqəm 282 milyard dollara çatdı.

1986-cı ildə Reyqan hökuməti vergi islahatı haqqında yeni qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə vergilərin həcmi azaldıldı və köhnə güzəştlər ləğv edildi. Gəlir vergisinin çoxpilləli şkalası əvəzinə üçpilləli şkala tətbiq edildi. Yüksək gəlirlər üzərinə qoyulan verginin maksimum həddi 50%-dən 28%-ə endirildi. Lakin gəlir vergisinin aşağı həddi 11%-dən 15%-ə qaldırıldı. Korporasiyalardan alınan vergilər ciddi surətdə azaldılaraq ən yüksək hədd olan 48%-dən 34%-ə endirildi. Bu qanun müharibədən sonrakı dövr ərzində həyata keçirilən, ədalətli və iqtisadi inkişafı stimullaşdıran ən böyük qanun oldu. Yeni vergi qanunu ölkə iqtisadiyyatının yüksəlişində mühüm rol oynadı.

Reyqan hökumətinin daxili siyasətində sosial problemlərin həlli və sosial siyasət əsaslı yer tuturdu. Əmək qanunvericiliyinin inkişafı ciddi surətdə formalaşdırıldı. Reyqanın səkkiz illik hakimiyyəti dövründə bir saatlıq minimum əmək haqqı əvvəlki kimi 3,35 dollar həcmində qaldı. 1983-cü ildə 70-ci illərdən mövcud olan və federal büdcənin vəsaitləri hesabına işsizlərə əlavə 39 həftə ərzində verilən müavinət ləğv edildi. Ərzaq talonları alanların sayı 80-ci illərin birinci yarısında 25 milyondan 21 milyona endirildi. Yəne bu dövrdə

300 min azyaşlı uşaqları olan ailə müavinət almaq hüququndan məhrum oldular. Evsizlərin problemini həll etmək üçün borcvermə sistemi 1986-cı ildə təkmilləşdirildi. Bundan sonra ev almaq üçün götürdüyü borcu vətəndaş 30 il müddətinə ödəyə bilərdi. Reyqan hökuməti əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində də tədbirlər gördü. İşsizlik 80-ci illərin ortalarında xeyli aşağı salındı. Hökumət kasıblığa qarşı mübarizə üçün geniş tədbirlər programını həyata keçirdi. İldə 11 min dollar gəliri olan şəxs kasıblıq həddində yaşayan hesab edilir və ona hökumət yardımı verilir.

Reyqan hökuməti büdcə defisitini ləğv etmək üçün sөy göstərirdi. 1985-ci ildə Konqres Qremm-Radmen-Xollinqs qanununu qəbul etdi. Bu qanuna görə büdcə defisiti 1991-ci ilə kimi ləğv edilməli idi.

R.Reyqan hökumətinin xarici siyasəti

Reyqan hökumətinin xarici siyasəti ideya-nəzəri əsasını neoqlobalizm təşkil edən yeni mühafizəkarlığa əsaslanırdı. Neoqlobalizm ABŞ xarici siyasətinin qlobal problemlərini regional səviyyədə həll etməyi nəzərdə tuturdu. Belə yanaşma bir neçə fundamental prinsiplərə əsaslanırdı. Bu prinsiplərin içərisində - sürətlə silahlanma, SSRİ və digər sosialist ölkələrini iqtisadi cəhətdən xeyli geridə qoymaq və üçüncü dünya ölkələrində vəziyyəti doğru qiymətləndirmək əsas yer tuturdu.

Reyqan hökumətinin xarici siyasətində SSRİ ilə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. Onun hakimiyyəti illərində SSRİ-ABŞ münasibətləri inkişaf baxımından üç dövrdən keçdi. Birinci dövr 1981-84-cü illəri əhatə edir. Bu dövrdə iki ölkə arasında qarşılıqlı etimadsızlıq, şübhələr hökm sürür, strateji hücum silahlarını və Avropada nüvə silahlarını məhdudlaşdırmaq haqqında danışıqlar uğursuzluqla nəticələnir və münasibətlər kəskinləşirdi.

İkinci dövr 1985-86-cı illəri əhatə edir. Bu dövrdə nüvə silahlarını məhdudlaşdırmaq haqqında 1985-ci ilin mart ayında yeni danışıqlar başladı. İki ölkə arasında dialoq mexanizmi

tədricən bərpa olundu. 1985-ci ilin noyabr ayında dövlət başçılarının Cenevrədə keçirilən görüşündə ikitərəfli münasibətlərin normal inkişafı üçün zəmin yarandı. Görüş zamanı qəbul edilən bəyanatda SSRİ ilə ABŞ arasında hər hansı müharibəyə yol verməyin, nüvə müharibəsində qalib gəlməyin mümkünsüzlüyü bildirildi. Bu görüşdə bir sıra sənədlər, o cümlədən, iki ölkə arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əlaqələrə dair xüsusi proqram imzalandı. 1986-cı ilin avqust ayında proqramı həyata keçirməkdən ötrü 13 işçi saziş imzalandı. Bu sazişlər müəllim, tələbə mübadiləsini və dillərin öyrədilməsini nəzərdə tuturdu. Hələ 1981-ci ilin dekabr ayında iki ölkə arasında kəsilmiş hava nəqliyyatı 1986-cı ilin aprel ayında bərpa edildi. Ticarət məsələlərinə dair hökumətlərarası komissiyanın da işi bərpa olundu. Münasibətlərin inkişafında 1986-cı ilin oktyabr ayında Reykyavikdə keçirilən iki ölkə başçısının görüşü mühüm yer tuturdu. Bu görüşdə nüvə silahlarının məhdudlaşdırılmasına və strateji hücum silahlarının 50% azaldılmasına dair prinsiplə razılıq əldə edildi.

İki ölkə arasında münasibətlərin inkişafının üçüncü dövrü 1987-ci ilin mart ayından başlayır. Bu dövrdə diplomatik-siyasi əlaqələr xeyli genişləndi və Vaşinqtonda iki ölkə başçısının üçüncü görüşü oldu. 1987-ci ilin sentyabr ayında nüvə təhlükəsini azaltmağa dair mərkəz yaratmaq haqqında müqavilə və ona iki əlavə protokol imzalandı. İki ölkə arasında münasibətlərdə 1987-ci il dekabrın 7-9-da Vaşinqtonda keçirilən yüksək səviyyəli görüş mühüm yer tutdu. Görüş yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğv edilməsi haqqında müqavilə bağlanması ilə başa çatdı. Dövlətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı inam bərqərar oldu.

Reyqan hökumətinin xarici siyasətində Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlər özünəməxsus yer tuturdu. 1982-ci ildə Reyqan sosialist ölkələrinə qarşı solib yürüşü elan etdi. Ağ ev bir qayda olaraq sosialist ölkələrindəki antikommunist meyhləri gücləndirməyə, maddi və mənəvi dəstək verməyə xüsusi diqqət yetirirdi.

ABŞ hökuməti 1983-cü ilin fevral ayında «Demokratiya və kütləvi diplomatiya proqramı» qəbul etdi. Bu proqramda sosialist ölkələrinə qarşı fəaliyyətin istiqamətləri və metodları müəyyən edildi. 1983-cü ilin mart ayında 75 saylı prezident direktivi qəbul edildi. Direktivdə «Amerikanın səsi», «Azadlıq» və «Azad Avropa» radio stansiyalarının sosialist ölkələrinə qarşı pozucu verilişlərinin həcmi artırmaq nəzərdə tutulurdu.

ABŞ-ın xarici siyasətində Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlər başlıca yer tuturdu. Reyqan hökuməti 1979-cu ilin dekabr ayında NATO Şurasının sessiyasında qəbul edilmiş Qərbi Avropanın beş ölkəsində 600-ə yaxın orta mənzilli raketlərin yerləşdirilməsinə dair qərarı 1983-cü ildən həyata keçirməyə başladı. Reyqan hökuməti Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətləri xeyli sıxlaşdırdı. Bu ölkələrlə əməkdaşlıq yeni səviyyəyə qalxdı.

Reyqan hökumətinin xarici siyasətində Latin Amerikası ölkələri əsaslı yer tuturdu. Birləşmiş Ştatların bu regionda xarici siyasət strategiyasını iqtisadi, siyasi və hərbi strateji maraqları müəyyənləşdirirdi. Reyqan hakimiyyətə gələn kimi bu ölkələrə münasibətdə yeni bir tezis irəli sürdü. Bu tezis «beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə» adlandırıldı. Belə bir tezis inkişaf etməkdə olan ölkələrdə terrorizmə, anarxiyaya və arzuolunmaz hərəkətlərə qarşı mübarizəni nəzərdə tuturdu. Reyqan hökuməti 1982-ci ildə «Karib təşəbbüsü» deyilən təşəbbüslə çıxış etdi. Bu təşəbbüs quraqlıqdan zərər çəkən region ölkələrinə yardım etməyi nəzərdə tuturdu. Reyqan hökuməti regional münaqişələrin nizama salınması konsepsiyasını irəli sürdü. Kuba inqilabçılarının Qrenada adasında hərbi baza tikməsi ABŞ-ın mənafeələrinə toxunduğundan 1983-cü il oktyabrın 25-də adaya hərbi müdaxilə təşkil olundu.

Reyqan hökuməti Latin Amerikası ölkələrinə münasibətdə panamerikan həmrəyliyi prinsipini irəli sürdü. Birləşmiş Ştatlar Latin Amerikası ölkələrinə geniş yardımlar planını həyata keçirdi. 1981-ci ilin yanvar ayından 1985-ci ilin iyununa qədər ABŞ Salvadora 2 milyard dollar, 1981-88-ci illərdə isə

Nikaraquadakı antisovet qüvvələrə 300 milyon dollar yardım etdi.

Reyqan hökumətinin xarici siyasətində Yaxın Şərqi ölkələri ilə münasibətlər başlıca yer tuturdu. Ağ ev 1982-ci il sentyabrın 1-də Yaxın Şərqi özab çəkmiş xalqları üçün «Amerika sülh təşəbbüsləri»ni irəli sürdü. Bu plana uyğun olaraq 1982-ci ilin sentyabr ayında Mərakeşdə ərəb dövlətləri başçılarından görüşündə ABŞ-ın sülh proqramları bəyənildi. Ağ ev Əfqan probleminin dinc vasitələrlə nizama salınmasında əsaslı rol oynadı. 1983-cü il yanvarın 1-də Xüsusi Mərkəz Komandanlığı (SENKOM) yaradıldı. 1988-ci il aprelin 14-də Cenevrədə Əfqanıstanda münaqişənin dinc nizama salınması barədə razılıq əldə edildi. Razılığa əsasən Əfqanıstandan bütün ölkələrin hərbi qüvvələri çıxarılmalı idi. Bundan sonra sovet hərbi hissələri Əfqanıstandan çıxarılmaya başladı.

Reyqan hökuməti 1985-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrlə münasibətdə Reyqan doktrinasını irəli sürdü. Bu doktrina müvafiq ölkələrdə ABŞ-ın siyasətini hüquqi cəhətdən əsaslandırır. Reyqan doktrinasına əsasən Birləşmiş Ştatlar Anqola, Əfqanıstan, Nikaraqua, Efiopiya və Kampuciya antisovet qüvvələrə yardım göstərməyə başladı.

ABŞ Nikaraquada kommunistlərə qarşı vuruşan dəstələri maliyyələşdirməkdən rəsmi şəkildə imtina etdi. Bununla belə, İrana xəlvəti satdığı silahlardan əldə etdiyi gəlirlərlə onları maliyyələşdirməyə başladı.

Reyqan hökuməti xarici siyasətində Asiya və Sakit okean regionuna da xüsusi diqqət yetirirdi. 1986-cı ilin sonunda ABŞ bu regiona 35,7 milyard dollar sərmayə qoydu. Bu məbləğ ABŞ-ın xarici ölkələrə bütün kapital qoyuluşunun 14%-ni təşkil edirdi. Birləşmiş Ştatlar Yaponiyaya investisiya qoyuluşunu artırdı. 1986-cı ildə ABŞ Yaponiya iqtisadiyyatına 11,3 milyard dollar sərmayə qoydu. ABŞ-ın Yaponiyaya əmtəə ixracı 1986-cı ildə 26,9 milyard dollar təşkil edirdi. Reyqan hökuməti Çinlə münasibətlərin normallaşdırması sahəsində addımlar atdı. 1987-ci ildə iki ölkə arasında ticarət 25% artaraq 10,4 milyard dollara çatdı.

ABŞ Liviyanı terrorizmi himayə etməkdə təqsirləndirirdi. 1980-ci ilin aprel ayında Liviya lideri M. Kəddafi siyasi mühacirlərin vətəne qayıtmalarını tələb etdi. Bir il ərzində «Qərbi Avropada və Yaxın Şərqdə 20 liviyalı dissident öldürüldü». 1981-ci ilin may ayında Reyqan Vaşinqtondakı Liviya səfirliyinin bağlanmasını tələb etdi. Belə olduqda Kəddafi ABŞ prezidentinin öldürülməsinə hazırlaşmağa dair əmr verdi.

Eyni zamanda Kəddafi bildirdi ki, Liviyanın ərazi suları amerikalılar üçün «ölüm xətti» olacaqdır. ABŞ-ın 6-cı donanması 1981-ci ilin avqust ayında «ölüm xəttini» keçdi. Prezident Liviyaya qarşı hərbi əməliyyat planını bəyənədi. Bu zaman liviyalılar Qərbi Avropada bir neçə terror aktı törətdilər. Bundan sonra «Kanon Eldorado» adı altında Tripoliyə havadan zərbələr endirildi. Böyük Britaniyadakı amerikalı hərbi bazalarından qalxan bombardmançı təyyarələr 1986-cı il aprelin 15-də Kəddafinin komanda məntəqələrini bombardman etdi. Kəddafinin iki oğlu ağır yaralandı, qızı isə həlak oldu. Liviya rəhbəri sağ qaldı.

ABŞ Corc Buşun hakimiyyəti illərində

1988-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində respublikacılar partiyasının nümayəndəsi, Reyqanın hakimiyyəti illərində vitse-prezident olmuş C. Buş qalib gəldi (1989-1993). O, ABŞ-ın 41-ci prezidenti oldu. Buş hakimiyyətə gələn kimi daxili və xarici siyasətdə «yeni küləklər əsir» tezisini irəli sürdü. Çünki bu zaman artıq SSRİ-də və Şərqi Avropa ölkələrində kommunizm sistemi sarsılır və soyuq müharibə dövrü başa çatırdı. Daxili və xarici siyasətdə Buş hökumətinin məqsədi Reyqan dövründə qazanılan uğurları qoruyub saxlamaq idi. Lakin yeni hökumətin qarşısında dərhal Reyqanın daxili siyasətinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq problemi də var idi. Federal büdcənin kəsiri yüksək olaraq qalırdı. 1989-cu ildə büdcə defisiti 152 milyard dollar, dövlət borcu 2,8 trilyon dollar idi. 80-ci illərdə yoxsulluq həddində yaşayanların sayı 26 milyondan 34 milyon nəfərə çatmışdı. Buş hökuməti

öz siyasətində mötədil-mühafizəkar tənziqləmə metodlarına üstünlük verirdi. 1989-cu ilin noyabr ayında konqres bir saatlıq əmək haqqı minimumunu artırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Nəticədə 1990-cı ildə bir saatlıq minimum əmək haqqı 3,80 dollara, 1991-ci ildə isə 4,25 dollara çatdırıldı. 1990-cı ilin axırlarında Buş hökuməti işsizlərə federal yardımı artırdı.

ABŞ-ın xarici siyasətində İraqa qarşı hərbi əməliyyatlar mühüm yer tutdu. 1990-cı il iyulun 18-də prezident Səddam Hüseyn Küveyti sərhədyanı yataqlardan İraq neftini mənimşəməkdə ittiham edərək 2,5 mlrd. dollar kompensasiya ödəməsini tələb etdi. Küveyt əmiri bu tələblərdən və danışıqlar stolu arxasında oturmaqdan imtina etdi. Avqustun 2-də S.Hüseyn Küveytdə inqilabın baş verdiyini və «azad müvəqqəti hökumətin» qurulduğunu bildirdi. İraq Küveyti işğal etdi. Əslində Küveytdə heç bir inqilab olmamışdı.

BMT Təhlükəsizlik Şurası İraq ordularının Küveytdən tezliklə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi. Avqustun 6-da S.Hüseyn Küveytin müvəqqəti hökumətinin İraqa birləşmək istədiyini bəyan etdi.

Bu zaman Səudiyyə Ərəbistanı öz ərazisinə amerikalı ordularını buraxdı və «Səhrada qalxan» əməliyyatı başlandı. İraqa qarşı əməliyyatda 425 min amerikalı əsgəri iştirak etdi.

Təhlükəsizlik Şurası noyabrın 29-da Səddam Hüseynə ultimatum verdi ki, yanvarın 15-dən orduları Küveytdən çıxarsın. Səddam onu rədd etdikdə ABŞ «Səhrada fırtına» əməliyyatına başladı. Müharibədə məğlub olan İraqdan 100 min nəfər öldü, 300 min nəfər yaralandı. ABŞ 268 nəfər itirdi.

ABŞ hərbi qüvvələri 1991-ci ildə İraqın hərbi obyektlərini bombardman etdi. Körfəz müharibəsindən sonra Küveyt azad olundu. C.Buş hökuməti eyni zamanda sosialist sisteminin böhranı və iflası ilə müşayiət olunan münaqişələrin həlli sahəsində də fəaliyyət göstərirdi. Məhz Buşun hakimiyyəti illərində Sovet İttifaqında və Şərqi Avropada kommunist sistemlərinin çökməsi, soyuq müharibədə ABŞ və onun müttəfiqlərinin qələbəsi yeni siyasi şərait yaratdı. 80-ci illərin

sonu - 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılması ilə ABŞ dünyada yeganə fövqəldövlətə çevrildi.

1990-cı ilin mart ayında prezident Buş bildirdi ki, köhnə dünyanın əvəzinə yaranmaqda olan yeni dünyada Amerikanın liderliyini heç bir şey əvəz edə bilməz. 1991-ci ilin iyul ayında ABŞ Sovet İttifaqı ilə strateji hücum silahlarının 1/3 qədər ixtisar edilməsi haqqında müqavilə bağladı. 1992-ci ilin dekabr ayında Buş hökuməti Kanada və Meksika ilə birgə «Şimali Amerika azad ticarət assosiasiyası» yaratmaq haqqında saziş bağladı.

ABŞ xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri SSRİ dağılırdıqdan sonra yaranmış yeni müstəqil dövlətlərin tanınması və onlarla əlaqələrin qurulması oldu. Ağ ev 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il martın 18-də isə diplomatik münasibətlər qurdu.

Körfəz müharibəsində C.Buşun reytingi tarixdə ən yüksək həddə - 89%-ə çatsa da, il yarım sonra o, prezident seçkilərində uduzdu.

Bill Klintonun hökumətinin daxili siyasəti

1992-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində demokratların nümayəndəsi, 1946-cı ildə anadan olmuş Arkanzas ştatının qubernatoru Bill Klinton, Corc Buş və müstəqil namizəd, Texas milyarderi Ross Pero prezident kürsüsü uğrunda mübarizə aparırdılar. Klinton 43%, Buş 38%, Pero isə 19% səs aldı. Klinton 1992-2000-ci illərdə ABŞ-ın 42-ci prezidenti oldu.

Klinton hökuməti bir neçə nəhəng sosial islahat layihələri işləyib hazırladı. Bunların içərisində mühüm yeri 1993-cü ilin sentyabr ayında konqresə təqdim olunan ümumi tibbi sığorta sisteminin həyata keçirilməsi planı tuturdu. Bu planın həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan beş il müddətində ölkənin hər bir vətəndaşı universal tibbi sığorta kartoçası almalı idi. Ancaq Klinton hökumətinin irəli sürdüyü tibbi xidmət sisteminin əsaslı islahatı haqqında layihə ölkədə kəskin siyasi mübarizəyə səbəb oldu. Planın əleyhdarları sə-

hiyyə sistemindəki nəhəng dəyişikliklərin çox baha başa gələcəyini və nəticədə büdcə kəsinin ciddi surətdə artacağını irəli sürdülər. Yeni qanunun əleyhinə olanlar xeyli güclü olduğundan Klinton administrasiyası bu layihəni konqresin hər iki palatasının komitələrindən belə keçirə bilmədi.

Klinton hökumətinin 1993-cü ildə həyata keçirmək istədiyi dövlətin maddi yardım sistemində islahat keçirmək təşəbbüsü də ciddi diskussiya ilə qarşılandı.

Klinton hökuməti büdcə defisitini ləğv etmək üçün böyük səy göstərdi. Bu məqsədlə 1993-cü ilin avqust ayında vergi islahatı keçirildi. 1993-cü ilin vergi qanunu gəlir vergisinin yüksək həddini aşağı salmadı, əksinə artırdı. Gəlir vergisinin yuxarı həddi 36% oldu. İldə 250 min dollardan artıq gəliri olanlar üçün gəlir vergisi 39,6% müəyyənləşdirildi. Korporasiyaların gəlirinə qoyulan maksimum vergi həddi 36%-ə çatdırıldı. Vergi islahatı büdcə kəsinin azalmasına şərait yaratdı. 1993-1996-cı illərdə federal büdcənin kəsiri 255 milyard dollardan 107 milyard dollara endi.

Klintonun hakimiyyəti illərində iqtisadi konyuktura xeyli yaxşılaşdı. 1990-1992-ci illərdə ABŞ-ın iqtisadiyyatında baş verən enmə 1993-cü ildən iqtisadi yüksəlişlə əvəz olundu. 90-cı illərdə ABŞ-ın ümumi milli məhsulu ildə 3,6% inkişaf etmişdir. Bu dünya iqtisadiyyatının illik artımından 1,5 dəfə çox idi. Daxili sərmayə qoyuluşu ildə 7% artdı. Bütün dünyada isə bu artım yalnız 3% həcmində idi. ABŞ-ın iqtisadi inkişafının sürətlənməsi milyonlarla yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaratdı. Nəticədə işsizlik 4,5-5%-ə endi, inflyasiya isə hətta 2%-dən də aşağı oldu. 1997-ci ildə büdcə kəsiri 22 milyard dollar təşkil edirdi.

Klinton hökuməti bir saatlıq minimum əmək haqqının artırılmasına da ciddi diqqət yetirirdi. Belə ki, 90-cı illərin əvvəllərində bir saatlıq minimum əmək haqqı 4,25 dollar idisə, 1996-cı ildə bu 4,75 dollara, 1997-ci ildə isə 5,15 dollara qaldırıldı.

1994-cü ildə keçirilən ara seçkilərində respublikaçılar konqresin hər iki palatasında üstünlüyü əllərinə aldılar. Onlar

1992-ci ildən bəri heç vaxt belə böyük qələbə qazanmamışdılar. Beləliklə, demokrat Klinton hökuməti respublikaçıların üstünlük təşkil etdiyi konqreslə işləməli oldu. 1996-cı ildə keçirilən prezident seçkilərində B.Klinton ikinci dəfə prezident seçildi.

B.Klinton hökumətinin xarici siyasəti

B.Klinton hökumətinin xarici siyasəti tamamilə yeni şəraitdə həyata keçirilirdi. Klinton hakimiyyətə gələndə dünyada artıq yeni siyasi şərait yaranmışdı. Dünyanı lərzəyə salan SSRİ dağılmış, kommunist rejimləri iflasa uğramışdı. Dünyada yaranmış yeni şərait Klinton hökumətinin daxili və xarici siyasətini şərtləndirdi. Klinton müharibədən sonrakı ilk illərdə elan edilən «çəkindirmə strategiyası»ndan azad bazar iqtisadiyyatlı demokratik dövlətlərə keçidi genişləndirmək strategiyasına və ya «genişləndirmə strategiyası»na keçidi elan etdi. Bu strategiya özündə dörd elementi birləşdirirdi: bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərin çoxalması və ya genişlənməsi; yeni demokratik dövlətləri və bazar iqtisadiyyatı sistemini möhkəmləndirmək; demokratiyaya zidd olan ölkələri liberallaşdırmaq və təcavüzün qarşısını almaq; xaosu, hərcmərcliyi və humanitar şərait üçün təhlükəni aradan qaldırmaq.

«Genişləndirmə strategiyası»nı həyata keçirməkdən ötrü Klinton hökuməti xarici siyasətdə prioritetləri müəyyənləşdirdi. Ağ ev bu məqsədlə Rusiya ilə əməkdaşlıq edib onun demokratikləşdirilməsinə çalışmaq xəttini seçdi. Kommunist təmayüllərinin güclənməsinin qarşısını almaqdan və Rusiyanın azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişafından ötrü ona yardımlar göstərdi.

Klinton hökuməti xarici siyasət fəaliyyətində yeni müstəqil dövlətlərlə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirirdi. ABŞ Bosniya və Herseqovinada sülhün təmin edilməsində və 1995-ci ilin noyabr ayında Deytonda (ABŞ) imzalanan sazişlərin bağlanması mühüm rol oynadı. 1995-ci ildə prezident Klintonun irəli sürdüyü direktivdə ABŞ-ın ərazisini terrorçu-

lardan müdafiə etmək haqqında prinsiplər müəyyənləşdirilirdi. Direktivdə göstərilirdi ki, terrorçulara heç bir güzəşt ola bilməz. Direktivdə həm də qeyd olunurdu ki, ABŞ xarici Ölkələrin razılığı olmadan da terrorçu qrupu ələ keçirmək və ya məhv etmək üçün bütün vasitələrdən, o cümlədən hərbi vasitələrdən istifadə edə bilər və bütün dövlətlər bu işdə ABŞ-a yardım göstərməlidir.

ABŞ xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri Yaxın Şərqi böhranının həll edilməsi, Fələstin dövlətinin yaradılması və ona yardımlar göstərilməsi sahəsində fəaliyyəti oldu. Ağ ev xarici siyasətdə hər hansı bir dövlətlə münasibətlər qurularkən üç prinsipin gözlənilməsinin zəruriliyini irəli sürdü. ABŞ hökuməti ikitərəfli dövlətlərarası normal münasibətlərin aşağıdakı prinsiplərə əməl olunması şərti ilə mümkün olduğunu bəyan etdi: azad bazar iqtisadiyyatı; demokratikləşdirmə; insan hüquqlarının qorunması.

Birləşmiş Ştatlar hökuməti xarici siyasətdə BMT-yə və xüsusən NATO-ya da diqqət yetirirdi. Klinton hökuməti müasir dünyada NATO-nun rolunun artdığını bildirdi. Münaqişələrin nizama salınmasında NATO qüvvələrindən istifadənin əhəmiyyəti artdı. Atlantika həmrəyliyi gücləndirildi. Kosovoda münaqişənin nizama salınması zamanı NATO-dan istifadə edildi. 1999-cu ilin mart-iyun aylarında ABŞ NATO-nun silahlı qüvvələrindən istifadə edərək Yuqoslaviyanı bombardman etdi. ABŞ Asiya-Sakit okean ölkələri ilə əlaqələri genişləndirdi. Klintonun hakimiyyəti illərində bilavasitə ABŞ-ın iştirakı ilə dünyada yeni şərait yarandı. Yeni dövrün başlıca yekunları aşağıdakılardan ibarət idi: ABŞ-ın demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı konsepsiyası bütün dünyada qəbul edildi, diktaturanın zərərli ideologiya olması dünyada başa düşüldü, iqtisadi amirlik metodlarının hökm sürdüyü ölkələrin sayı azaldı; demokratiyasız azad bazar, azad bazarsız demokratiyanın olmadığı dünyada qəbul edildi; ABŞ dünyanın yeganə və ən güclü fəvqəl dövlətidir; dünyada etnik konfliktlər çoxalmışdır və onların həlli təxirəsalınmazdır; elmi-texniki tərəqqinin inkişafı sayəsində insan həyatı dəyişmiş, informa-

siya mübadiləsi artmış və dünya informasiya baxımından kiçik olmuşdur.

Klintonun prezidentliyi illərində ABŞ-ın Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərində xeyli irəliləyişlər oldu. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il iyul ayının axırları və avqustun əvvəllərində ABŞ-a etdiyi rəsmi səfər bu münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynadı. Səfər zamanı Bill Klinton və Heydər Əliyev iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsas strategiyasını, prinsiplərini, xarakterini və perspektiv istiqamətlərini müəyyənləşdirən «Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanat» imzaladılar. Bu səfər zamanı həm də bir sıra digər sənədlər, o cümlədən Amerikanın dörd aparıcı neft şirkəti ilə ARDNŞ arasında Ağ evdə ABŞ rəhbərlərinin iştirakı ilə 8 milyard dollar dəyərində müqavilələr imzalandı.

Klinton hökuməti ABŞ-ın dünyada mövqelərini gücləndirdi.

Kiçik Corc Buşun hakimiyyət başına gəlməsi

2000-ci il prezident seçkiləri ili oldu. Prezident seçkilərində rəqiblər Texas ştatının qubernatoru Corc Buş və B.Klintonun hakimiyyəti illərində vitse-prezident vəzifəsində işləmiş Albert Qor oldular. Buşun rəqibi olan Qorun nüfuzu iri şəhərlərdə deyil, əsasən yerlərdə güclü idi. Seçkilərin gedişi qalmaqalla müşayiət olundu. Florida məhkəməsi Buşun qalib gəldiyini bildirdi. Beləliklə, Respublikaçılar Partiyasının nümayəndəsi C.Buşun oğlu kiçik Corc Buş qələbə qazanaraq 43-cü prezident oldu. Yanvarın 21-də Buşun andiçmə mərasimi keçirildi.

C.Buş hakimiyyətə gəldikdən sonra vergi islahatı keçirmək haqqında konqresə qanun layihəsi təqdim etdi. 2001-ci ildə konqresin qəbul etdiyi yeni vergi islahatına görə 10 il ərzində vergilər 1,35 trilyon dollar ixtisar edilməli idi. Bu qanuna görə vergilərin aşağı həddi 10%, yuxarı həddi isə 33% olmalı idi. XXI əsrin əvvəlləri üçün ABŞ iqtisadiy-

yatının səciyyəvi cəhəti güclü potensiala malik olması idi. 2001-ci ildə ABŞ-ın ümumi milli məhsulu 10 trilyon dollardan artıq oldu. İşçi qüvvəsinin 75%-i xidmət sahəsində çalışırdı. 2002-ci ildə dövlət kəsirinin həcmi 157 milyard dollar oldu. 2004-cü ilin məlumatına görə ildə 30 min dollar maaş alan şəxs kasıblıq həddində yaşayan hesab olunurdu.

ABŞ əhalisinin sayı mühacirlərin hesabına artırdı. 1965-ci ildən bəri ölkəyə 27 milyon mühacir gəlmişdi. 2050-ci ildə əhalinin 53%-i qeyri-İspan, 25%-i – İspan, 14%-i qara, 8%-i Asiya və Sakit okeanlı, 1%-i hindu, eskimos və b. olacaqdır.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da Nyu Yorkda dünya ticarət mərkəzinin 110 mərtəbəli «Ekiz qülləsi» dağıdıldı, Arlinqtonda Pentaqonun binası vuruldu. Bu aktlar «ABŞ-a hücum» adlandırıldı. Bundan sonra beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə Corc Buş hökumətinin xarici siyasətinin əsas amilinə çevrildi. 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın hərbi büdcəsi artırıldı. Əgər 1998-ci ildə hərbi büdcə 260 milyard dollar idisə, 2002-ci ildə 343,3 milyard dollar, 2003-cü ildə isə bu rəqəm 393 milyard dollar təşkil etdi ki, bu da ümumi milli məhsulun 4%-i demək idi. Corc Buş hökumətinin xarici siyasətdə ön mühüm addımı Rusiya Federasiyası ilə 2002-ci ilin may ayında strateji silahların məhdudlaşdırılması haqqında bağladığı müqavilə oldu. Həmin müqaviləyə görə razılığa gələn tərəflərdən hər biri 1700-2200 həcmində nüvə başlığı saxlamalı idi. 2002-ci ilin iyun ayında ABŞ raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında müqavilədən çıxdığını bildirdi. Buş hökumətinin xarici siyasəti xeyli sərtləşdi.

ABŞ Əfqanıstanda Taliban rejiminə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq onu devirdi. Kimyevi silah axtarışı adı altında İraqda Səddam Hüseyn rejimi devrildi.

II BÖLÜM

BÖYÜK BRİTANIYA

İkinci dünya müharibəsinin İngiltərə üçün nəticələri

Böyük Britaniya ikinci dünya müharibəsindən qalib çıxsada, onun nəticələri siyasi və iqtisadi mövqelərinə mənfi təsir göstərdi. Müharibədə 244723 nəfər öldü, 277990 nəfər yaralandı və 53039 nəfər itkin düşdü. Ölkəyə dəyən maddi ziyan xeyli çox idi. Birbaşa və ya dolaylı yolla ölkəyə dəyən maddi zərər 8,5 milyard funt sterlinq həcmində idi. İngiltərənin müharibəyə çəkdiyi xərc 25 milyard funt sterlinqdən çox oldu. Müharibə illərində İngiltərənin dövlət borcu 3 dəfə artaraq 21 milyard funt sterlinqə çatdı. Ölkənin xarici borcu 7 dəfə artaraq 3,335 milyard funt sterlinqə bərabər oldu. İngiltərə işğala məruz qalmadı, onun ərazisində quruda heç bir hərbi əməliyyat aparılmadı. Lakin düşmən bombardmanları və gəmilərin itirilməsi ölkə iqtisadiyyatına xeyli ziyan vurdu. Ticarət donanmasının tonnaajı 22,1 milyon tondan 15,9 milyon tona endi. Böyük Britaniya böyük dövlət olaraq qalsa da müharibədən sonra ingilislər dünya hegemonluğu iddiaları bərədə daha az düşünməyə başladılar.

1946-cı ildə İngiltərədə sənaye məhsulu istehsalı 1937-ci ilə müqayisədə 10% aşağı düşdü. Ölkənin qızıl və valyuta ehtiyatının xeyli hissəsi və xarici sərmayələrinin 1/4 hissəsi hərbi xərclərə sərf olundu. Müharibə nəticəsində İngiltərənin ABŞ-dan asılılığı gücləndi. Müharibə illərində İngiltərənin müstəmləkələri və dominionları iqtisadi cəhətdən möhkəmləndi, onların metropoliya ilə əlaqələri zəiflədi. Hərbi əməliyyatların gedişində müstəmləkələrdə sənayenin yeni-yeni sahələri yaradılaraq müharibə ehtiyaclarına tabe etdirildi. Müstəmləkələrdə elektrotexnika, maşınqayırma, kimya və aviasiya sənaye sahələri yaradıldı. Sənayenin kömür və toxuculuq kimi köhnə sahələri geri qalırdı. Müharibənin gedişində

istehsal və kapital mərkəzləşdi və təmərküzləşdi. İngilis iqtisadiyyatında 50 böyük inhisar əsaslı rol oynamağa başladı.

Dünya müharibəsi nəticəsində genişlənən milli azadlıq hərəkatının gedişində İngiltərənin müstəmləkə sistemi dağılmağa başladı. Müstəmləkələri milli azadlıq hərəkatı bürüdü.

Leyborist hökumətinin daxili siyasəti

Avropada müharibə sona çatdıqdan az sonra, 1945-ci il iyulun 5-də Böyük Britaniyada parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə mühafizəkarların lideri, baş nazir Uinston Çerçil (1874-1965) «Cənab Çerçilin siyasəti haqqında bəyannamə» adlı sənədlə kampaniyaya başladı. Sənəddə İngiltərənin keçmiş qaydalara qaytarılması barədə vədlərə geniş yer verilirdi.

Leyborist Partiyası isə 1945-ci ilin yazında «gələcəyə doğru» adlı manifest qəbul etdi. Manifestdə qeyd edilirdi ki, Leyborist partiyası «Sosialist partiyasıdır və bununla fəxr edir». Leyborist partiyasının proqramında əsas yeri bir sıra sənaye sahələrinin milliləşdirilməsi tuturdu. Bu, birinci növbədə kömür sənayesinə, qaz sənayesinə, elektroenergetika sənayesinə, dəmiryolu nəqliyyatına, habelə İngilis bankına aid edilməli idi. Leyboristlərin proqramında sosial sahədə geniş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Onlar həmçinin mənzil tikintisini genişləndirəcəklərini və 1927-ci ildə həmkarlar ittifaqları haqqında verilmiş qanunu ləğv edəcəklərini vəd edirdilər.

Xarici siyasət sahəsində Leyborist Partiyasının proqramı müharibə illərində Böyük Britaniya, ABŞ və SSRİ arasında yaranmış müttəfiqliyin qorunub saxlanacağını vəd edirdi. Çerçilin şəxsi nüfuzu mühafizəkarlar üçün seçkilərin nəticəsinə müsbət təsir etmədi. Seçicilər Leyborist Partiyasına səs verdilər. Mühafizəkarlar partiyası məğlubiyyətə uğradı. Parlamentdə mütləq çoxluğu leyboristlər qazandılar. Leyboristlərin lideri, vəkil ailəsində anadan olmuş Klement Eтті (1883-1967) hökumət yaratdı. Bu, İngiltərə tarixində üçüncü leyborist hökuməti idi. Parlamentin aşağı - İcmalar palatasında

leyboristlər 393, mühafizəkarlar - 213, liberallar isə 12 yer qazandılar. Seçkilərdə Kommunist partiyası da 2 deputat yeri əldə edə bildi. Eттіli hökumətinin qarşısında kəskin siyasi, iqtisadi və maliyyə problemlərinin həll edilməsi dururdu.

Hakimiyyətə gələn leyboristlər bütün dövlət siyasətini yenidən qurdular.

Leyborist hökumətinin daxili siyasətində milliləşdirmə proqramı xüsusi yer tuturdu. Hökumət ölkə əhalisinin 20%-nin çalışdığı ingilis bankını, daş kömür və qaz sənayesini, elektrik stansiyalarını, poladərilmə zavodlarının bir hissəsini, bütün daxili nəqliyyatı, mülki aviasiyayı, teleqraf və radionu milliləşdirdi. Hökumət geniş investisiya proqramları həyata keçirdi.

Leyborist hökuməti həyata keçirdiyi milliləşdirməni milliləşdirilən müəssisələrin əvəzinin verilməsi əsasında həyata keçirirdi. Müəssisələri milliləşdirilən sahibkarlar hökumətdən ödənc alırdılar. Bütövlükdə keçmiş sahibkarlar dövlətdən 2,5 milyard funt sterlinq istiqraz və başqa qiymətli kağızlar aldılar ki, bu da onlara ildə 80 milyon funt sterlinq məbləğində gəlir qazanmaq imkanı verdi.

Sosial sığorta sistemi yenidən quruldu. Fəhlələr xəstəliyə, işsizliyə, əmək qabiliyyətini itirməyə görə, uşaq doğulmasına görə, qocalığa görə, habelə dul qadınlar pensiya almaq hüququ qazandılar.

1946-cı ildə Milli Səhiyyə xidmətinin yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Qanuna əsasən İngiltərənin tarixində ilk dəfə olaraq əhaliyə dövlət tərəfindən pulsuz tibbi yardım göstərilməyə başlandı.

1945-ci ildə qəbul edilən mənzil proqramına görə 1948-ci ilin sonlarında 852 min bir mənzilli ev tikilib başa çatdırıldı. 1947-ci ildə İqtisadi Planlaşdırma Şurası yaradıldı. Yəne həmin ildə məşğuliyyət üzərində nəzarət haqqında qanun qəbul edildi. 1949-cu ilin əvvəllərində isə hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qüvvəyə mindi. Qanuna görə orduda xidmət müddəti bir il yarım olmalı idi. 1927-ci ildə qəbul edilmiş qanunla hüquqları məhdudlaşdırılan həmkarlar ittifaqlarının

hüquqları bərpa edildi. Leyborist hökuməti lordlar palatasının hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına çalışdı. İndiyədək lordlar palatası icmalar palatasının qəbul etdiyi qanunları iki il gecikdirə bilərdisə, bundan sonra həmin müddət bir ilə endirildi. Leyboristlərin hakimiyyəti dövründə sənaye istehsalının ümumi həcmi artdı. 1947-ci ildə sənayenin inkişafında mühəribədən əvvəlki səviyyəyə nail olundu. Sənaye məhsulu istehsalı ildə 6 faiz artdı. 1951-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı mühəribədən əvvəlki səviyyəni 31% ötüb keçdi.

Leyboristlərin hakimiyyəti dövründə ixracat genişləndi. 1951-ci ildə ixracat 1937-ci ilə müqayisədə 53% çox idi.)

Leyborist hökumətinin maliyyə-iqtisadi siyasəti

1945-ci ilin avqust ayında ABŞ hökuməti Lend-liz üzrə təchiz etməni dayandırdığını bildirdi. Həmin vaxtdan etibarən Böyük Britaniya ABŞ-dan aldığı xammal, ərzat və digər əmtəələrin nağd pulunu qaytarmalı idi. Dollar valyutası ilə ticarət aparən ölkələrdən idxal olunan məhsulların dəyərini ödəmək üçün İngiltərədə valyuta çatışmazlığı yarandı və tədiyə balansında böhran meydana gəldi.

Leyborist hökuməti borc almaq niyyətilə ABŞ-a müraciət etmək qərarına gəldi. 1945-ci ilin dekabr ayında Böyük Britaniya ilə ABŞ arasında maliyyə sazişi bağlandı. Bu sazişə görə ABŞ İngiltərəyə 4 milyard 400 milyon dollar borc verdi. Eyni zamanda ABŞ İngiltərənin lend-liz üzrə 650 milyon dollar məbləğində olan borcunu çıxdı və nəticədə İngiltərə hökuməti 3 milyard 750 milyon dollar kredit aldı. İngiltərə hökuməti aldığı borcu ildə 2% hesabı ilə altı ildən sonra 50 il müddətində ödəməli idi. İngiltərə hökuməti aldığı borca görə funt-sterlinqin azad surətdə dollarla dəyişilməsini bərpa etməyi vəd etdi. İngiltərə parlamenti ABŞ-la bağladığı müqaviləni 1945-ci ilin dekabr ayında təsdiq etdi. Lakin ABŞ sazişi təsdiq etməyi ləngitdi. Buna görə İngiltərə hökuməti borc almaq üçün Kanadaya müraciət etdi. 1946-cı ilin mart ayında İngiltərə Kanada ilə maliyyə sazişi bağlayaraq 1

milyard 250 milyon Kanada dolları həcmində borc aldı. Borcun ödənmə şərtləri ABŞ-la bağlanan sazişin şərtlərinə uyğun idi.

1946-cı ilin yayında ABŞ-da qiymətlər üzərindən nəzarət götürüldükdən sonra İngiltərənin aldığı məhsullar da bahalaşdı. 1947-ci ilin aprel ayında leyborist hökumətinə ABŞ-dan aldığı borcdan əvvəlcə nəzərdə tutduğu kimi beş il müddətində istifadə edə bilməyəcəyi aydın oldu. Hökumət yenidən maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdi. Ancaq bu dəfə leyboristləri maliyyə çətinliklərindən ABŞ-ın irəli sürdüyü Marşal planı çıxardı. 1948-ci ilin iyul ayında Böyük Britaniya ilə ABŞ arasında Marşal planının həyata keçirilməsi haqqında saziş bağlandı. Marşal planına görə Böyük Britaniya 1948-ci ildən 1950-ci ilin dekabr ayına qədər ABŞ-dan 2 milyard 351 milyon dollar həcmində təchiz etmə formasında, 337 milyon dollar isə borc şəklində yardım aldı.

1949-cu ilin iqtisadi böhranı zamanı ABŞ sterlinq zonası ölkələrindən importu ixtisar etdi. Bu, Böyük Britaniyanın qızıl və valyuta ehtiyatını ciddi surətdə azaltdı. Bu prosesin qarşısını almaq məqsədilə 1949-cu ilin sentyabr ayında leyborist hökuməti funt sterlinqin 30,5% həcmində devalvasiyasını həyata keçirdi. Nəticədə funt sterlinqin dəyəri 4,03 dollardan 2,8 dollara endi.

Leyborist hökumətinin xarici və müstəmləkə siyasəti

Xarici siyasət sahəsində leyborist hökuməti keçmiş mühafizəkar baş nazir Uinston Çerçilin 1946-cı il martın 5-də ABŞ-ın Fulton şəhərində etdiyi çıxışından irəli gələn prinsipləri əsas götürdü. Leyboristlər ABŞ-İngiltərə müttəfiqliyini möhkəmləndirdilər. İngiltərə Marşal planı ilə ABŞ yardımlarını aldı. Ölkə ABŞ-ın təklif etdiyi atlantizm xəttə qoşularaq 1949-cu ildə NATO-nun üzvü oldu. Mühəribədən sonra İngiltərə xarici ticarətdəki bir sıra mövqelərini ABŞ-a verməyə məcbur oldu. Xaricə kapital qoyuluşu artsa da bu sahədə

İngiltərə ABŞ-dan hələ də geri qalırdı. Müharibədən sonra İngiltərə donanması ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu.

Leyboristlərin hakimiyyəti dövründə ingilis xarici siyasətinin başlıca məsələsi Britaniya imperiyasının taleyi ilə bağlı idi. Müharibədən sonra Britaniya müstəmləkələrində xalqların müstəqillik uğrunda mübarizəsi xeyli genişləndi. Leyboristlər müstəmləkələrdə mühafizəkarlardan fərqli olaraq çevik siyasət yeridirdilər. Milli azadlıq mübarizəsinin güclü olduğu ərazilərdə leyborist hökuməti güzəştə getdi. Həmin ərazilərə əlverişli şərtlərlə müstəqillik verildi.

1947-ci ilin avqust ayında Hindistan dominion hüququ aldı və ölkənin ərazisi dini əlamətlərə görə iki hissəyə parçalandı. Ölkənin müsəlmanlar yaşayan hissəsi olan Pakistan da dominion hüququ aldı. 1950-ci ilin yanvar ayında Hindistan müstəqil respublika oldu. Pakistan isə 1956-cı ilin mart ayında qəbul etdiyi konstitusiyaya ilə müstəqil respublikaya çevrildi. 1948-ci ildə Seylon da dominion statusu aldı. İngiltərə Bir-maya da dominion statusu təklif etdi. Lakin Birma xalqı bununla razılaşmadı və Birma 1948-ci ilin yanvar ayında öz müstəqilliyini elan etdi.

Mühafizəkarlar kimi leyboristlər də Britaniya imperiyasının laxlamış mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Lakin bunu müharibədən sonrakı illərdə əvvəlki metodlarla etmək artıq mümkün deyildi. Ona görə Böyük Britaniya Malayya, Nigeriya, Uqanda, Keniya, Qızıl sahilə üzücü xarakter alan kiçik müstəmləkə müharibələri aparmalı oldu. Leyboristlərin hakimiyyəti illərində İngiltərə Fələstin üzərində mandat hüququndan imtina etdi. İordaniya da müstəqillik qazandı.

1947-ci ildə Böyük Britaniya ilə Sovet İttifaqı arasında 1942-ci il müqaviləsinin müddətini 20 ildən 50 ilə qədər uzatmaq barəsində gedən danışıqlar pozuldu. İngiltərə də SSRİ-yə və Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinə qarşı qeyri-bərabər ticarət-iqtisadi siyasətin genişləndirilməsində fəal iştirak edirdi.

İngilis diplomatiyası Avropada regional təşkilatların yaradılmasında yaxından iştirak etdi. Bu illərdə ingilis höku-

məti xarici siyasətdə «Üç dairə» konsepsiyasına riayət edirdi. Həmin konsepsiya 1948-ci ildə mühafizəkarlar partiyasının konfransında irəli sürülsə də əslində leyboristlər də onun prinsiplərinə riayət edirdilər. Bu konsepsiyaya görə Böyük Britaniya eyni zamanda üç rolda çıxış edə bilərdi: Qərbi Avropanın lideri; Qərbi Avropa ilə ABŞ-ı əlaqələndirən həlqə və Millətlər Birliyinin ənənəvi mərkəzi.

1949-cu ildə Britaniya millətlər birliyinə dünyanın bütün materiklərindən olan 54 dövlət daxildi.

Mühafizəkarlar hökumətinin daxili siyasəti

1950-ci ilin fevral ayında parlament seçkilərində leyboristlər cüzi səs çoxluğu ilə qələbə qazandılar. Lakin ölkəni maliyyə, enerji və ərzaq böhranı bürüdüyündən leyboristlər parlamenti buraxaraq növbədənəkar seçkilər təyin etdilər. Növbədənəkar parlament seçkiləri 1951-ci il oktyabrın 25-də keçirildi. Seçkilərdə mühafizəkarlar – 321, leyboristlər isə 295 yer qazandılar. Mühafizəkarların lideri keçmiş baş nazir, 77 yaşlı U.Çerçil «köhnə qvardiya»dan ibarət hökumət təşkil etdi. Uinston Çerçil 1951-55-ci illərdə baş nazir oldu. Mühafizəkarlar 13 il hakimiyyətdə qaldılar.

Mühafizəkarların daxili siyasəti ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmağa yönəlmişdi. Hökumət iqtisadiyyatda və sosial sahədə dövlətin tənzimləyici rolunun genişləndirilməsi üzrə leyboristlərin həyata keçirdikləri islahatları qüvvədə saxladılar. Lakin səhiyyə, təhsil, mənzil tikintisinə və sosial sığortaya ayrılan xərcləri azaldılar. Onlar leyboristlərin həyata keçirdikləri milliləşdirməni bəzi sahələrdə ləğv etdilər. Leyboristlər tərəfindən milliləşdirilmiş avtomobil yük nəqliyyatı sahəsi və poladtökmə zavodları yenidən öz sahiblərinə qaytarıldı.

Mühafizəkarlar hökuməti ölkənin maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılması proqramını işləyib hazırladı. Proqrama görə ölkəyə ərzaq və sənaye istehsalı üçün lazım olan xammal

ixalı azaldıldı. Bu isə ölkə daxilində zəruri məhsulların qiymətlərinin artmasına gətirib çıxardı.

1952-ci ildə vəfat edən kral VI Georqun yerinə 26 yaşlı qızı II Yelizaveta gəldi.

Mühafizəkarların hakimiyyəti illərində iri inhisarlara kreditlərin ayrılması artırıldı. İstehsalın təmərküzləşməsi ilə transmilli korporasiyalar fəaliyyətlərini genişləndirdilər.

Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində 50-ci illərdə ingilis iqtisadiyyatı sabit inkişaf edirdi. Sənaye məhsulu istehsalına görə ölkə hələ də Qərbi dünyasında ikinci yeri tuturdu. Lakin Böyük Britaniya dünya bazarlarında Yaponiya və Qərbi Almaniyə rəqabəti ilə üzleşirdi. 60-cı illərin əvvəllərində sənaye məhsulunun həcminə və ixracata görə AFR kapitalizm dünyasında ikinci yerə çıxaraq, Böyük Britaniyanı üçüncü yerə sıxışdırdı. Buna baxmayaraq, Böyük Britaniya xarici kapital qoyuluşunun həcminə və hərbi gücünə görə yenə də ikinci yerdə qalmaqda davam edirdi.

Ölkə iqtisadiyyatı üçün başlıca problem xarici ticarət borcları və hərbi xərclər idi. 50-ci illərin ortalarında dövlət büdcəsinin təxminən 37%-i hərbi xərclərə sərf edilirdi.

1955-ci ildə U.Çerçil səhhəti ilə əlaqədar olaraq baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Onun yerinə məşhur diplomat Antoni İden (1897-1977) baş nazir oldu. A.İden 1955-1957-ci illərdə baş nazir işlədi. Onun qeyri-adi təşkilatçılıq bacarığı var idi. İden hökuməti «sıxışdırma siyasəti»ni həyata keçirməyə başladı. Bu siyasətə görə kapital qoyuluşu ixtisar edildi, kredit bahalaşdırılırdı. Eyni zamanda sosial ehtiyaclara ayrılan xərclər azaldıldı. Mühafizəkarlar hökuməti mənzil haqqı üzərində nəzarəti ləğv etdi, vergiləri və nəqliyyat xərclərini artırdı. Lakin Misirə qarşı 1956-cı ildə hərbi müdaxilə iflasa uğradıqdan sonra İngiltərədə hökumət böhranı yarandığından A.İden istefa verməyə məcbur oldu.

A.İdendən sonra baş nazir vəzifəsinə Harold Makmillan (1894-1986) gəldi. O, 1957-1963-cü illərdə baş nazir oldu. Makmillan ehtiyatlı rəhbər kimi Mühafizəkarlar Partiyası daxilindəki müxalifətçiliyi aradan qaldırdı. O, «mütəşəkkil» iqtisadi

diyyat prinsipinə sadıq qalaraq, iqtisadi həyatda dövlətin rolunun saxlanılmasına tərəfdar çıxırdı. Dəyişiklik meyllərinin olduğunu elan edən Makmillan iqtisadi və sosial inkişafın dinamik və mütərəqqi milli modelini yaratmaq planını irəli sürdü. Bu plana görə, iqtisadi inkişafın planlılığı, iri ingilis inhisarlarına yardım və dünya bazarında rəqabətə tab gətirə biləcək məhsul istehsal etmək nəzərdə tutulurdu. 1962-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının bərabər inkişafı üçün planlar hazırlamaq məqsədilə iqtisadi inkişafın Milli Şurası yaradıldı. Şura tərəfindən hazırlanan 1961-1966-cı illəri əhatə edən birinci planda ümumi məhsulun ildə 4% artırılması nəzərdə tutulurdu.

Mühafizəkar hökumətlər əmək haqqının artırılmasına da diqqət yetirirdilər. Belə ki, 50-ci illərdə əmək haqqı ildə 5% artırılmışdı. Ancaq bu müddətdə qiymətlər də ildə 3% artmışdı.

1959-cu il oktyabrın 8-də təkrar seçkilərdə qələbədən sonra Makmillan yeni hökumət yaratdı. Makmillan hökumətinin strateji xətti ölkənin ümummilli tələblərinə cavab versə də, qısa müddətdə iqtisadi dinamikliyə nail olunmadı. İqtisadi çətinlikləri sosial-siyasi problemlər əvəz etdi. Mühafizəkarlar hökumətinin son illəri ölkədə qalmaqullarla müşayiət olundu. Hərbi nazir Profyumo 1963-cü ilin may ayında şübhəli əlaqələrdə ittiham olundu. Bu qalmaqal mühafizəkarlar hökumətində dəyişikliyə gətirib çıxardı. 1963-cü ildə mühafizəkarların yeni lideri Alek Duqlas Hyum yeni hökumət təşkil etdi. Bu hökumət yalnız 1964-cü ilin parlament seçkilərinə qədər hakimiyyətdə qaldı.

Mühafizəkarların xarici və müstəmləkə siyasəti

Xarici siyasət fəaliyyətinə dair mühafizəkarların geniş proqramı var idi. Onlar İngiltərənin Avropada və dünyada hökmran rol oynamasına çalışırdılar. Mühafizəkarlar hökumətinin xarici siyasətində üstün istiqamət ABŞ-la münasibətlərin inkişaf etdirilməsi idi. Onların hakimiyyəti illərində ABŞ və Böyük Britaniyanın ənənəvi müttəfiqliyi daha da möhkəm-

ləndirildi. İki ölkə qlobal problemlərin həllində sıx əməkdaşlığı davam etdirirdilər.

U.Çerçil Böyük Britaniyanın xarici siyasətinə dair «Üç dairə» konsepsiyasına müvafiq xarici siyasət yeritməyə başladı.

İngiltərə xarici siyasətinin başlıca məsələsi müstəmləkələrdə milli azadlıq hərəkatının genişlənməsinin qarşısını almaq idi. Mühafizəkarların hakimiyyəti illərində İngiltərə Afrikada gedən milli azadlıq hərəkatına qarşı ciddi mübarizə apardısa da, onun qarşısını almaq mümkün olmadı. Bu mübarizə nəticəsində yaranan yeni dövlətləri İngiltərə de-fakto və de-yure olaraq tanıdı. İngiltərə öz dominionları olan Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyada möhkəmlənməyə çalışırdı. Mühafizəkarların hakimiyyəti illərində İngiltərənin xarici siyasətində Asiya qitəsinə xüsusi diqqət verirdi. 1954-cü ildə İngiltərə hökumətinin iştirakı ilə Cənub Şərqi Asiyada SEATO paktı yaradıldı. Bir il sonra isə İngiltərə Bağdad paktının yaradılmasında iştirak etdi. 1958-ci ilin iyul ayında baş verən inqilab nəticəsində İraq bu paktdan çıxdıqdan sonra təşkilat SENTO adlandırıldı.

İngiltərə hökuməti Fransa və İsrailə birlikdə 1956-cı ilin oktyabr-noyabr aylarında Misirə qarşı təcavüz etdi. Təcavüzdə məqsəd Süveyş kanalı rayonunu işğal etmək və Misir xalqının milli azadlıq mübarizəsini yatırmaq idi. Lakin üç dövlətin bu müdaxiləsi boşa çıxdı. Misirə qarşı təcavüzün iflasa uğraması İngiltərədə hökumət böhranı yaratdı. Nəticədə hökumətin başçısı və mühafizəkarlar partiyasının lideri Antoni İden istefa verdi.

1952-ci ildə Böyük Britaniyanın atom silahı istehsal etməyə başlaması onun beynəlxalq mövqelərini xeyli möhkəmləndirdi.

Xarici siyasətin başlıca istiqamətlərindən biri Böyük Britaniyanın müstəmləkə imperiyasını qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. Bu məqsədlə mühafizəkarlar hökuməti yeni metodlardan istifadə edirdi. Makmillan hökuməti Malayya, Sinqapur, Qərbi Samoa, Kipr və Maltanın, Afrika və Vest-Hinddəki müstəmləkələrin müstəqilliklərini tanıdı. Bu siyasət nəticəsində

də Britaniya özünün bütün əvvəlki mülklərini Millətlər Birliyində saxlaya bildi.

Süveyş böhranı zamanı ABŞ-la münasibətlərdə yaranmış soyuqluğu aradan qaldırmaq məqsədilə Makmillan hökuməti 1957-ci ilin oktyabr ayında iki dövlət arasında «Qarşılıqlı asılılıq doktrinası»nı imzaladı. 1958-ci ilin fevral ayında isə İngiltərə hökuməti ABŞ raketlərinin Britaniya adalarında yerləşdirilməsinə razılıq verdi. Misirə qarşı təcavüzdən nəticə çıxarmayan İngiltərə hökuməti 1958-ci ildə İordaniyaya silahlı müdaxilə təşkil etdi. Lakin bu müdaxilə də boşa çıxdı.

Xarici ölkələrə sərmayə qoyuluşu artırıldı. Bunun nəticəsində əgər 1945-ci ildə dənizaşırı ərazilərə sərmayə qoyuluşu 2,4 milyard dollar idisə, 60-cı illərin ortalarında bu rəqəm 11 milyard dollara çatdı.

Xarici siyasətin istiqamətlərindən biri Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi idi. Böyük Britaniya Qərbi Avropada hegemon olmağa çalışırdı.

1957-ci ildə «Avropa İqtisadi Birliyi» yaradılarkən Böyük Britaniya bu birliyə qoşulmaqdan imtina etdi. Britaniya siyasi xadimlərinin əksəriyyəti bu birliyin uzunömürlü olacağına inanmırdılar. Hökumət ənənəvi siyasətə riayət edərək, qitədə yaradılan koalisiyalara qoşulmayıb bu koalisiyaların mümkün ola biləcək Britaniya əleyhinə istiqamətini bitərəfləşdirmək xəttini əsas tuturdu. Lakin bu siyasət özünü doğrultmadı. İngiltərə hökuməti «Ümumi bazar» ölkələrini həddindən çox inteqrasiya olmaqdan çəkəndirməyə çalışdı. Lakin bu da mümkün olmadıqda İngiltərə 1960-cı ildə «Avropa azad ticarət assosiasiyası» adlı qurum yaratdı. Bu birliyə İngiltərə, Avstriya, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, İsveçrə və İsveç daxil oldular.

1961-ci ilin iyul ayında İngiltərə hökuməti AİB-ə daxil olmaq üçün müraciət etsə də, Fransanın müqaviməti ucbatından istəyinə çatmadı.

Xarici siyasətin istiqamətlərindən biri SSRİ və digər sosialist ölkələri ilə münasibətlər idi. 1956-cı ilin baharında sovet nümayəndə heyəti İngiltərəyə gəldi. Bundan sonra iki

ölkə arasında münasibətlərdə irəliləyiş oldu. 1959-cu ilin mart ayında baş nazir Makmillan Sovet İttifaqına səfər etdi. Səfər ikitərəfli ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni əlaqələrin inkişafına kömək etdi.

Leyboristlərin hakimiyyətə gəlməsi və daxili siyasəti

1964-cü ilin oktyabr ayında keçirilən parlament seçkilərində leyboristlər partiyası 44,1% səs toplayaraq hakimiyyətə gəldi. Beləliklə, mühafizəkarların 13 illik hakimiyyətinə son qoyuldu. Uzun müddət Oksford universitetində iqtisadiyyatdan dərslər verən, «siyasi menecer» adını almış, ictimai çiçəklənmədən ötrü elmin texniki planlaşdırma ilə birləşdirilməsinin tərəfdarı olan leyboristlərin lideri, 1916-cı ildə anadan olmuş Harold Vilson yeni hökumət təşkil etdi. Hökumət bir sıra sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirdi. 1966-cı ilin mart ayında parlamentə növbədənənar seçkilər keçirildi. Leyboristlər əvvəlki seçkiyə nisbətən inamlı qələbə qazanaraq mandatlarının sayını 94 yer artırdılar.

Vilson hökuməti daxili siyasətdə dövlət inhisarçı kapitalizmi gücləndirdi. Hökumət 1967-ci ilin mart ayında qara metallurgiyayı yenidən milliləşdirdi. Milliləşdirmə nəticəsində polad əridilməsinin 90%-i dövlət müəssisələrinin əlində cəmləndi. Leyboristlər hökuməti əmək münasibətləri sahəsində islahatlar həyata keçirdi. Hökumət pensiyaları 20% artırdı. Məzəl haqlarının artırılmasının qarşısı alındı.

Lakin bir qədər sonra Vilson hökuməti əmək haqqının artırılması və tətillərin məhdudlaşdırılması xəttini götürdü. Qiymətlər və gəlirlər üzrə milli idarə yaradıldı. Qiymətlər ildə 4% artdığı halda, həmkarlar ittifaqlarının razılığı ilə Qiymətlər və gəlirlər üzrə milli idarə əmək haqqının artırılmasını ildə 3,5%-lə məhdudlaşdırdı. 1966-cı ilin iyul ayında əmək haqqının artırılmasına 6 aylıq qadağanlıq qoyuldu. Sonra isə bu qadağan daha bir il uzadıldı. 1967-ci ildə funt sterlinq 14,3% devalvasiya edildi.

Vilson hökuməti 1964-1970-ci illər üçün milli inkişaf planını işləyib hazırladı. Bu plana görə sənaye istehsalı ildə 5% artmalı idi. Lakin 60-cı illərin ikinci yarısında sənaye istehsalının illik artımı 2,3%-dən artıq olmadı. Leyborist hökuməti işsizliyin qarşısını ala bilmədi. Onların vaxtında işsizlik 2 dəfə artaraq, 1963-cü ildəki 340 mindən, 1967-ci ildə 700 min nəfərə çatdı.

Vilson daxili siyasətdə «ideologiyanın sonu dövrü»nün başladığını elan etdi. Hökumət iqtisadi inkişafı tənzimlədi və ingilis mallarının qiymətini aşağı salaraq ixracatı artırdı. Ölkədə inflyasiyanın qarşısı alındı.

Buna baxmayaraq, fəhlələr və qulluqçular hökumətin daxili siyasətindən narazı idilər. Eyni zamanda həmkarlar ittifaqlarının hökumət əleyhinə çıxışları da gücləndi. Tətillər hərəkatı genişləndi. Təkcə 1968-ci ildə 3 milyon fəhlə tətillərdə iştirak etdi.

60-cı illərdə Böyük Britaniyanın sosial-siyasi həyatında İrlandiya problemi kəskin olaraq qalırdı. 1967-ci ildə Olsterdə Vətəndaş Hüquqları Assosiasiyası yaradıldı. İrlandiyaya müstəqillik verildikdən sonra Böyük Britaniyanın tərkibində əhalisi əsasən protestantlardan ibarət olan Şimali İrlandiyanın 6 qraflığı qalmışdı. 1968-ci ildə katolik azlıq vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizəyə başladı. Ölkədə dini ziddiyyətlər kəskinləşdi. Şimali İrlandiyada (Olster) əhalinin 1/3 hissəsi katolik, 2/3 hissəsi isə protestantlar idi. Dini dözümsüzlük və gərginlik 1968-ci ilin oktyabr ayında silahlı toqquşmalara səbəb oldu. İngilis hökumətinin 1969-cu ildə Şimali İrlandiyaya ordu hissələrini yeritməsi problemi nəinki həll etmədi, əksinə vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi.

Leyborist hökumətinin xarici siyasəti

Leyboristlər hökumətinin xarici siyasəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilirdi. İlk növbədə İngiltərə NATO və digər hərbi-siyasi təşkilatlarla əlaqələrini genişləndirdi. Beynəlxalq

xalq təşkilatlarında fəal iştirak etmək ingilis xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri oldu.

İngiltərə hökuməti ABŞ-la münasibətlərini daha da sıxlaşdırdı. İngiltərə Birləşmiş Ştatların Hind-Çində apardığı müharibəni müdafiə etdi. İngilis-amerikan müttəfiqliyi möhkəmləndirildi.

İngiltərənin xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə münasibətlər idi. Bu istiqamətdə ingilis diplomatiyası İsrailin ərəb ölkələrinə və Fələstin xalqına qarşı təcavüzünü müdafiə edirdi.

İngilis xarici siyasətində müstəmləkələrin qorunub saxlanılması mühüm yer tuturdu. «Soyuq müharibə» illərində Böyük Britaniya sovet təhlükəsinə və sovet nüfuz dairəsinin yayılmasına qarşı hərbi xərclərini artırmaq xətti götürmüşdü. Böyük Britaniya hərbi xərclərinə və xaricdə hərbi bazalar saxlamağa görə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. O, Sinqapurdan Cəbəllütariq boğazına və Qayanaya qədər müxtəlif ərazilərdə çoxlu hərbi bazalar saxlayırdı. Leyboristlərin hakimiyyəti illərində Böyük Britaniyanın müstəmləkə sistemi dağıldı. 70-ci illərin əvvəllərində bu sistemin yalnız bəzi qalıqları Honkonq, Cəbəllütariq və bir sıra başqa ərazilərdə qaldı.

Leyboristlər hökumətinin xarici siyasətində Avropa dövlətləri ilə münasibətlər mühüm yer tuturdu. ABŞ ilə münasibətləri Avropa Birliyindən üstün tutan mühafizəkarlardan fərqli olaraq leyboristlər qitə ölkələri ilə yaxınlaşmağa başladılar. Leyborist hökuməti Avropa Birliyinə daxil olmaq üçün 1967-ci ildə yenidən müraciət etdi. Bundan əvvəl Fransa prezidenti Şarl de Qoll ABŞ ilə sıx münasibətlərinin olduğunu və atlantizmə tərəfdar çıxdığını əsas götürərək İngiltərənin Avropa Birliyinə daxil olmasına qarşı çıxaraq veto hüququndan istifadə etmişdi. 1967-ci ilin may ayında Vilson gözənilmədən «Ümumi bazara» daxil olmaq qərarına gəldiyini elan etdi. İcmalar palatası İngiltərənin «Ümumi bazara» qoşulması haqqında qərarı böyük səs çoxluğu ilə qəbul etdi. Lakin 1967-ci ilin dekabr ayında Fransa bu dəfə də İngiltərənin «Ümumi bazara» daxil olmasına veto qoydu.

60-cı illərin ikinci yarısında İngiltərə özünün «Süveyşdən şərqə» siyasətinə yenidən nəzər saldı. 1967-ci ilin yazında Leyboristlər hökuməti 70-ci illərin ortalarına kimi Uzaq Şərq regionunda yerləşən hərbi bazalarının ləğv ediləcəyini bildirdi. Həmin ilin payızında isə Vilson hökuməti 1971-ci ilin axırı üçün Britaniya qoşunlarının Malayziya və Sinqapurdan, İran körfəzindən çıxarılacağını bildirdi.

Leyborist hökumətinin xarici siyasət istiqamətlərindən biri Sovet İttifaqı ilə qarşılıqlı münasibətlər idi. Leyboristlərin hakimiyyəti illərində SSRİ ilə ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələr xeyli genişləndi. Baş nazir Vilson bir neçə dəfə Sovet İttifaqında səfərdə oldu. Bununla belə 1968-ci ildə SSRİ-nin Çexoslovakiyaya hərbi müdaxiləsindən sonra sovet-İngilis münasibətlərində soyuqluq yarandı.

Leyboristlərin hakimiyyəti dövründə ingilis cəmiyyəti ölkədə terror təhlükəsi ilə üzləşdi. Katoliklərin gizli terrorçu təşkilatı olan İrlandiya Respublika Ordusu ingilis əsgərlərinə qarşı terrora başladı. Terrorun qurbanı çox vaxtı tək-cə əsgərlər deyil, eyni zamanda dinc əhali də olurdu. Belə vəziyyət ingilis cəmiyyətini narahat edirdi.

Mühafizəkarların hakimiyyət başına gəlməsi

1970-ci il mayın 18-də baş nazir H.Vilson parlamentin buraxıldığını və iyunun 18-də növbədən-kənar parlament seçkiləri keçiriləcəyini elan etdi. Leyboristlər bu seçkilərdə qələbə qazanaqlarına böyük ümid bəsləyirdilər. Çünki 1970-ci ilin əvvəllərində ölkənin iqtisadi və maliyyə-valyuta vəziyyəti yaxşılaşmışdı. Bundan başqa leyboristlər parlamentdən yeni seçki qanununu keçirmişdilər. Həmin qanuna görə səsvermə hüququ 21 yaşdan 18 yaşa endirilmişdi. Leyboristlər bu islahat nəticəsində seçkilərdə iştirak etmək hüququ alan 3,5 milyon gənc vətəndaşın onları dəstəkləyəcəklərinə ümid edirdilər.

İctimai rəy sorğusu ilə məşğul olan bütün böyük təşkilatların demək olar ki, hamısı əvvəlcədən leyboristlərin 9%-ə qədər səs üstünlüyü ilə qələbə qazanacaqlarını bildirirdilər.

Lakin parlament seçkilərinin nəticələri leyboristlər üçün gözlənilməz oldu. Seçkilərdə seçicilərin 1/4-i iştirak etməsə də mühafizəkarlar 13,1 milyon səs aldılar. Bu da seçkilərdə iştirak edənlərin 46,4%-ni təşkil edirdi. Leyboristlər mühafizəkarlardan 1 milyon az səs topladılar. 1965-ci ildən Mühafizəkarlar partiyasının lideri olan Edvard Hit hökumət təşkil etdi. N.Hitin proqramı onun «Daha yaxşı gələcək» adlı manifestində irəli sürülmüşdü. Proqrama görə leyboristlərin xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti üçün qoyduqları məhdudiyətlər aradan qaldırılmalı, sənayenin milliləşdirilmiş sahələrinə, habelə sosial sahəyə çəkilən dövlət xərcləri ixtisar edilməli idi. Bu isə öz növbəsində Britaniya iqtisadiyyatının sabit inkişafına şərait yaratmaq məqsədi güdürdü. İstehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üçün həmkarlar ittifaqları ilə əməkdaşlıq etmək məqbul sayılırdı. E.Hitin tərəfdarları onun İngiltərənin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında irəli sürdüyü konsepsiyani «sakit inqilab» adlandırırdılar.

Mühafizəkarlar hökumətinin daxili siyasəti istehsalın artırılmasına yönəldilmişdi. Bir sıra müəssisələr özəlləşdirildi. Əmək münasibətlərini tənzimləyən qanunlar qəbul edildi. 1971-ci il avqustun 5-də «Sənayedə münasibətlər haqqında qanun» qəbul edildi. Bu qanuna görə icazə verilməyən tətillər qadağan olundu. Tətil keçirilməsi barədə məlumat 60 gün əvvəl müvafiq orqanlara verilməli idi. Sənaye sahələrində əmək münasibətlərini tənzimləməkdən ötrü xüsusi məhkəmələr yaradıldı. Məhkəmənin qərarını yerinə yetirməmək pul cəriməsi və hətta həbslə nəticələnmə bilirdi. Mühafizəkarlar hökuməti əmək haqqını dondurdu.

Ölkə iqtisadiyyatında istehsalın yüksək dərəcədə inhisarlaşması və təmərküzləşməsi texniki və texnoloji inkişafın sürətinə mane olurdu. Bir sıra ingilis inhisarları hələ də müstəmləkə-xammal meylli olduqlarından daha çox xarici ölkələrə sərmayələr qoyurdular. Ölkədən kapital çıxarılması bütün

daxili kapital qoyuluşunun 10%-ni təşkil edirdi. Qərb ölkələri arasında istehsal sahəsində Böyük Britaniyanın payı 1960-cı ildə 8,3% idisə, 1972-ci ildə bu rəqəm 5,8%-ə düşmüşdü. Ölkədə inflyasiya gücləndi, həyat bahalaşdı. Böyük Britaniyanın iqtisadi rayonları qeyri-bərabər inkişaf edirdi. İngilis iqtisadiyyatına hərbi xərclər də böyük zərbə vururdu. Hit hökuməti böhrandan çıxmaq üçün iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolunu aşağı salmağa çalışırdı.

Ölkədə Olster böhranı da kəskinləşdi. Şimali İrlandiyada fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Şimali İrlandiyada özünüidarəetmə orqanı olan störtmont 1972-ci ildə buraxıldı. 1973-cü ilin mart ayında keçirilən plebissitdə xalq Böyük Britaniya ilə ittifaqa səs verdi. Bundan sonra Olster birbaşa Londondan idarə olunmağa başlasa da, problem həll edilmədi. Ölkədə sosial-iqtisadi və siyasi gərginlik hökm sürürdü.

Mühafizəkarların daxili siyasəti əhali arasında narazılığa səbəb oldu. 1973-cü ilin payızında ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan edildi. 1974-cü il yanvarın 1-dən müəssisələrin əksəriyyəti üçgünlük iş həftəsinə keçirildi. Nəticədə ölkədə sənaye istehsalı 30% aşağı düşdü. Ölkədə işsizlik artdı. Tətillər çoxaldı. Əgər 1970-ci ildə keçirilən tətillərdə 11 milyon iş günü itirilmişdisə, 1972-ci ildə bu 24 milyondan çox oldu. 1972-ci ilin yanvar-fevral aylarında 280 min şaxtaçının keçirdiyi ümummilli tətil fəhlələrin qələbəsi ilə başa çatdı. Tətil nəticəsində fəhlələrin əmək haqqı 25% artırıldı. Həmin ilin aprel ayında 200 min dəmiryolçu tətil etdi. 1973-cü ilin noyabr ayında mədənçilər qismən tətil elan etdilər. 1974-cü il yanvarın 23-də mədənçilərin milli ittifaqının İcraiyyə Komitəsi fevralın 10-dan ümumi tətillə başlamaq haqqında qərar qəbul etdi. Belə vəziyyətdə E.Hit fevralın 7-də parlamenti buraxdı və fevralın 28-də yeni parlament seçkilərinin keçiriləcəyini elan etdi. Mühafizəkarların nüfuzu xeyli aşağı düşdü.

Mühafizəkarlar hökumətinin xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri AİB-ə daxil olmaq idi. Mühafizəkarlar hökuməti «Ümumi bazara» daxil olmaq üçün böyük səy göstərirdi.

1971-ci ilin iyun ayında Böyük Britaniyanın «Ümumi bazar» daxil olmasının şərtləri haqqında ilkin razılıq əldə edildi. Bu razılığa görə İngiltərə bir il yarım ərzində AİB ölkələri ilə ticarətdə gömrük tariflərini tədricən ləğv etməli, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini AİB ölkələrindəki səviyyəyə qaldırmalı idi. İngiltərənin AİB-in büdcəsinə verəcəyi üzvlük haqqı 80-ci illərin əvvəlləri üçün «Ümumi bazarın» xəzinəsinə daxil olan bütün gəlirin 1/4-nə bərabər olmalı idi.

1971-ci ilin oktyabr ayında İngiltərə parlamenti AİB-ə daxil olmaq haqqında qərar qəbul etdi.

1972-ci ilin yanvar ayında E.Hit Böyük Britaniyanın 1973-cü il yanvarın 1-dən AİB-ə daxil olması haqqında müqaviləni imzaladı. «Ümumi bazar» daxil olmaqla İngiltərədə 1973-cü ildə ərzaq məhsullarının qiyməti 15% bahalaşdı. İnflyasiyaya qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə hökumət 1973-1974-cü maliyyə ilində sosial ehtiyacları yönəlmiş dövlət xərclərini 1,2 milyard funt sterlinq azaltdı. Bu müddətdə AİB ölkələrində Britaniya sərmayələri beş dəfə artdı.

İngiltərənin AİB-ə daxil olması ilə iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmağa çalışan mühafizəkarlar hökuməti 1973-cü ildə sənaye məhsulu istehsalını 7,7% artırmağa bildirdi.

Xarici siyasətdə ABŞ-la münasibətlər xüsusi yer tuturdu. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə İngiltərə ilə ABŞ arasındakı münasibətlər «xüsusi münasibətlər» sözləri ilə ifadə olunurdu. Ancaq E.Hit hökuməti zamanı iki ölkə arasındakı münasibətlər «təbii münasibətlər» sözləri ilə əvəz edildi. Bununla belə, mühafizəkarlar hökuməti bəzi beynəlxalq məsələlərdə müstəqil mövqe tuturdu. 1971-ci ildə Hindistan-Pakistan münaqişəsində ABŞ Pakistanı müdafiə etdiyi halda, Böyük Britaniya bitərəf qaldı. 1973-cü ilin oktyabr ayında isə Hit hökuməti Yaxın Şərqi məsələsində ABŞ-ın deyil, AİB-in tərəfini saxladı, yəni ərəb ölkələrinin mənafeyini müdafiə etdi.

Leyboristlərin hakimiyyətə qayıtması

1974-cü il fevralın 28-də ölkədə parlament seçkiləri keçirildi. Leyboristlər seçkiqabağı kampaniyada daha vicdanlı, demokratik, sosial ədalət cəmiyyəti quracaqlarını vəd etdilər. Onlar həmçinin bir sıra sənaye sahələrini milliləşdirəcəklərini, hərbi xərcləri ixtisar edəcəklərini, Şimal dənizində neft çıxarılmasına dövlət nəzarəti qoyacaqlarını, ölkənin «Ümumi bazar»da iştirakı məsələsinə yenidən baxacaqlarını bildirdilər. Seçkidə mühafizəkarlar səslerin 37%-ni, leyboristlər isə 38%-ni aldılar. Leyboristlərin lideri Harold Vilson yeni hökumət təşkil etdi. Vilson hökuməti verdiyi vədləri yerinə yetirmək üçün bir sıra islahatlar həyata keçirdi. Dağ-mədən sənayeçilərinin əmək haqqı 20% artırıldı. İllik məzuniyyətə üçüncü həftə əlavə edildi. Leyborist hökuməti parlamentdə qüvvələr nisbətini əlverişsiz sayaraq 1974-cü il oktyabrın 10-da növbədənkonar parlament seçkiləri keçirdi. Lakin seçkilər fəvqəladə nəticələrə gətirib çıxarmadı. Leyboristlər yenidən qələbə qazandılar. Daxili siyasətdə hökumət inflyasiya ilə kəskin mübarizəyə başladı. İqtisadi həyat canlandı. Bir sıra sosial islahatlar həyata keçirildi. Leyborist hökuməti ölkədə fəvqəladə vəziyyəti və «Sənayedə münasibətlər haqqında qanun»u ləğv etdi. Pensiyalar və işsizliyə görə verilən yardımlar artırıldı. Çoxuşaqlı ailələrə müavinət verildi. Mənzil haqlarının artımı bir il üçün donduruldu. Mənzil tikintisi üçün 300 milyon funt sterlinq pul buraxıldı. Ərzaq məhsullarının qiymətlərini sabit saxlamaq üçün sahibkarlara 500 milyon funt sterlinq məbləğində maliyyə yardımı ayrıldı.

1974-cü ildə digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində olduğu kimi İngiltərədə iqtisadi böhran baş verdi. 1974-1975-ci illərdə sənaye istehsalı 10% azaldı. İşsizlik iki dəfə artaraq 1974-cü ildəki 700 min nəfərdən 1975-ci ildə 1 milyon 400 minə çatdı. Qiymətlər sürətlə artdı. 1974-cü ildə pərakəndə qiymətlər 19%, 1975-ci ildə isə 24% artdı. İnflyasiyanın sürətinə görə İngiltərə bütün digər kapitalist ölkələrini ötdü.

Vilson hökuməti 1975-ci ilin yayında tred-yunionlarla rəsmi olaraq sosial kontrakt bağladı. Həmkarlar ittifaqları könüllü olaraq özlərinin əmək haqqının artırılması sahəsindəki tələblərini ildə 10%-lə məhdudlaşdırdılar. Bundan başqa, hökumət milliləşdirilmiş sənaye sahələrində, xüsusən qaz və elektroenergetikada qiymətləri artırdı. İqtisadi böhrandan çıxmaqdan ötrü hökumət gəlir vergisini və dolaylı vergiləri artırdı.

Hökumət Şimali İrlandiya problemi ilə də məşğul oldu. 1974-cü ilin iyul ayında «Şimali İrlandiya konstitusiyası» qəbul edildi. Bu akta görə, yerli orqan olan Konstitusiyası Konventi yaradıldı.

Vilson hökumətinin xarici siyasəti ölkənin «Ümumi bazara» daxil olduğundan sonra mövqelərini möhkəmləndirməyə yönəldilmişdi. 1975-ci ildə «Ümumi bazar»da ölkənin qalib-qalmaması məsələsi barədə referendum keçirməyə hazırlıq görüldü. 1975-ci ilin iyun ayında keçirilən referendumda iştirakçıların 67,2%-i İngiltərənin «Ümumi bazar»da qalmasına, 32,8%-i isə çıxmasına səs verdi. Beləliklə, İngiltərə AİB-də qaldı.

Vilson hökumətinin xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair ümumavropa müşavirəsinin yekun aktını imzalaması oldu. Bundan sonra Böyük Britaniyanın beynəlxalq humanitar əlaqələri daha da genişləndi.

Vilson hökuməti Sovet İttifaqı ilə əlaqələrə xüsusi diqqət yetirirdi. 1974-cü ilin may ayında Londonda iki ölkə arasında iqtisadi, elmi-texniki və sənaye sahələrində 10 illik əməkdaşlığı nəzərdə tutan saziş və ətraf mühitin mühafizəsinə dair beş illik saziş imzalandı. 1975-ci ilin fevral ayında H.Vilson Moskvaya səfər etdi. Səfərin nəticəsində iki ölkə arasında birgə bəyanat, məsləhətləşmələr və nüvə silahını yaymamaq haqqında birgə bəyannamə, iqtisadi və sənaye əməkdaşlığına dair uzunmüddətli program, elm, texnika və tibb sahələrində əməkdaşlıq sazişləri imzalandı.

H.Vilson hökuməti həmçinin Süveyşdən şərqdəki ərazilərdən Britaniya qoşunlarını çıxarmaq niyyətində

olduğunu bildirdi. Böyük Britaniyanın NATO-dakı hərbi xərclərini digər Qərbi Avropa dövlətlərinin çəkdiyi hərbi xərclər səviyyəsinə endirməyi zəruriliyini irəli sürən Vilson hökuməti Şimali Atlantika paktından gərginliyin zəiflədilməsi aləti kimi istifadə olunmasını təklif etsə də, bu qəbul edilmədi.

1976-cı ilin mart ayında Vilson partiya liderliyindən və baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Ondan sonra leyboristlərin lideri Ceyms Kallagen yeni hökumət təşkil etdi. Lakin hökumət başçısının dəyişməsi daxili siyasətdə ciddi dəyişikliyə gətirib çıxarmadı. Britaniya böhrandan çıxsa da, sənaye istehsalı böhrandan əvvəlki səviyyəyə 1977-ci ilin may ayında çatdı. Lakin sonrakı illərdə də ingilis iqtisadiyyatının artım sürəti az oldu. Ümumi milli məhsulun orta illik artım sürətinə görə İngiltərə əsas inkişaf etmiş ölkələrdən iki dəfə geri qalırdı. Leyborist hökumətinin sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edən «sosial kontrakt» siyasəti fəhlələrin artmaqda olan müqaviməti ilə üzleşirdi. 1976-cı ilin iyun ayında Britaniya tred-yunionları konqresinin fəvqəladə qurultayı əmək haqqının azad müqavilə sistemi ilə tənzimlənməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bir ildən sonra isə Britaniyanın tred-yunionları konqresinin yeni qurultayı «sosial kontrakt» siyasətini qəti surətdə pislədi. Buna baxmayaraq, Kallagen hökuməti yenidən əmək haqqının artırılmasını inzibati tədbirlərlə məhdudlaşdırmaq yolunu tutdu və sosial ehtiyaclarla dövlət xərcləri ayrılmasına ciddi qənaət rejimi qoydu. Paralel olaraq hökumət işsizliyi azaltmağa və özəl bölmədə iqtisadi artımı stimullaşdırmağa çalışırdı. Hökumət özəl biznes üçün vergi güzəştləri etdi, əsas kapitalın təzələnməsi üçün dövlət təxsisatını artırdı. Lakin inflyasiyanın artmasından ehtiyat edən hökumət həm də iri banklara kreditlərin həcmi ixtisar etməyi və pul kütləsi üzərində nəzarəti gücləndirməyi məsləhət gördü. Kallagen hökumətinin qeyri-ardıcıl siyasəti 1978-ci ilin dekabr ayında icmalar palatasının əksəriyyəti tərəfindən tənqid olundu. Leyborist partiyası xalq kütlələri arasında da nüfuzdan

düşməyə başladı. 1977-ci ilin may ayında keçirilən bələdiyyə seçkilərində Mühafizəkarlar Partiyası yerli özünüidare orqanlarında mindən çox yeni yer əldə edərək əksər iri şəhərlərin bələdiyyələrini öz nəzarətləri altına keçirə bildilər.

Leyboristlərin hakimiyyəti illərində Şotlandiyada və Uelsdə milli və mədəni muxtariyyət uğrunda hərəkət xeyli gücləndi. Hələ Vilson dövründə 1975-ci ilin noyabr ayında Şotlandiya və Uelsdə qanunverici məclisin təsis edilməsini irəli sürən «Ağ kitab» elan edilmişdi. 1976-cı ildə parlament Şotlandiya və Uelsdə qanunverici məclis yaradılması haqqında qanun layihəsi təqdim olundu. Lakin onun müzakirəsi iki ildən çox uzandı. Nəhayət, 1978-ci ildə parlament Şotlandiya və Uelsdə referendum keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1979-cu ilin əvvəllərində Şotlandiya və Uelsdə referendum keçirildi. Ancaq referenduma leyboristlər uğur qazana bilmədilər. Bundan sonra mühafizəkarlar parlamentdə hökumətə etibarsızlıq göstərilməsi haqqında qərar çıxarılmasına nail oldular və 1979-cu il mayın 3-nə yeni parlament seçkiləri təyin olundu.

Kallagen hökumətinin xarici siyasətində başlıca yer ABŞ və AİB ilə münasibətlərə verilmişdi. AİB-də İngiltərənin rolu yüksəldi. Kallagen hökuməti NATO-nun işində yaxından iştirak edirdi. Hökumətin xarici siyasətində Yaxın və Orta Şərq mühüm yer tuturdu. İngilis diplomatiyası həm İsrail, həm də ərəb dövlətləri ilə tarazlaşdırılmış münasibətlər saxlayırdı. İngiltərə hökuməti Ərəb-İsrail münaqişəsinin həll olunmasında ABŞ-ın planını müdafiə edirdi. Kallagen hökumətinin xarici siyasətində SSRİ ilə münasibətlərə də diqqət yetirilirdi. 1977-ci ilin oktyabr ayında Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri D.Ouen Moskvaya səfər etdi. Səfərin gedişində tərəflər təsadüfi nüvə müharibəsinin törənməsinin qarşısının alınmasına dair iki ölkə arasında saziş imzaladılar. İngiltərənin digər sosialist ölkələri ilə də əlaqələri genişləndi. Lakin SSRİ-nin 1979-cu ildə Əfqanıstana müdaxiləsindən sonra qarşılıqlı münasibətlərdə soyuqluq yarandı. Böyük Britaniya bütün çoxtərəfli məclislərdə Sovet

İttifaqını beynəlxalq hüquq normalarını pozmaqda və təcavüzkarlıqda təqsirləndirirdi. Kallagen hökuməti üçün mürəkkəb məsələlərdən biri Şimali İrlandiya məsələsi idi. Lakin bu hökumət də Şimali İrlandiya problemini həll edə bilmədi.

Marqaret Tetçer hökumətinin daxili siyasəti

1979-cu il mayın 3-də İngiltərədə yeni parlament seçkiləri keçirildi. Mühafizəkarlar 13,7 milyon, leyboristlər isə 11,5 milyon səs qazandılar. Seçkilər mühafizəkarlar partiyasının qələbəsi ilə nəticələndi. 1925-ci ildə anadan olmuş Marqaret Tetçer yeni hökumət təşkil etdi. Bu hökumət daxili siyasətdə sağ mərkəzçi xətt yeritməyə başlayaraq yeni proqram elan etdi. «Tetçerizm» adını alan bu proqramın əsasını amerikalı iqtisadiyyat professoru Milton Fridmanın «monetarizm» nəzəriyyəsi təşkil edirdi. Monetarizmin özünəməxsus cəhətləri bunlar idi: inflyasiyanı pul kütləsinin miqdarı üzərinə nəzarət qoymaq vasitəsilə ləğv etmək; dövlət xərclərini ixtisar etmək; xüsusi rəqabəti rəğbətləndirmək.

«Tetçerizmin» başlıca səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarət idi: inkişaf edən hər cür iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi azad sahibkarlıqdır. Dövlətin siyasi kursunun əsasını azadlıq, hamı üçün bərabər imkanlar, sahibkarlıq təşəbbüsünü müdafiə etmək və mülkiyyətçilərin demokratiyası təşkil edir; dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsi ən aşağı həddə endirilir, dövlət xüsusi təşəbbüsə qətiyyənlə mane olmamalıdır; bütün əmək qabiliyyətli vətəndaşlar özü-özünü təmin etməlidirlər; dövlət və xeyriyyə təşkilatları yalnız əmək qabiliyyəti olmayan o şəxslərə yardım göstərirlər ki, onlar işləmək imkanlarından öz gunahları ucbatından məhrum olmamışlar; bu prinsiplərə əsaslanan dövlət sosial proqramlardan imtina etməli, ya da onları minimuma endirməlidir; dövlət kəşirsiz tarazlaşdırılmış büdcəyə malik olmalıdır; büdcənin mühüm hissəsi əhalinin öz gəlirinə uyğun olaraq ödədiyi vergilərdən ibarət olur; qənaət rejiminə və xərclərin ixtisar edilməsinə ciddi surətdə əməl olunmalıdır; həmkarlar ittifaqı başqa şəxslərin mənafeyinə toxunmadan

zəhmətkeşlərin mənafeyini qanuni yollarla müdafiə etmək hüququna malikdir; tətillər cəmiyyətə zərər vurduğundan tətil hüquqları məhdudlaşdırılmalıdır.

M.Tetçerin proqramı İngiltərənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə yönəldilmişdi. O, bu proqramını qətiyyətlə həyata keçirməyə başladı.

70-ci illərin ortalarında baş verən iqtisadi böhrandan sonra iqtisadiyyatın ləng artımı 1979-cu ilin əvvəllərindən təsərrüfatın canlanması ilə əvəz olundu.

Hökumət daxili siyasətində başlıca məqsədinin inflyasiyaya qarşı mübarizə olduğunu elan etdi. M.Tetçerin hakimiyyəti illərində ölkə iqtisadiyyatında ciddi irəliləyiş oldu. 1980 və 1982-ci illərdə parlament məşğulluq haqqında iki qanun qəbul etdi. Bu qanunlar həmkarlar ittifaqlarının hüquqlarına ciddi surətdə toxunurdu. Bu qanunlardan birincisi həmrəylik tətillərinin bütün növlərini qadağan edir və dinc piket imkanlarını çərçivəyə salaraq limitləşdirirdi. İkinci qanun isə işə götürülərkən tred-yunionların üzvlərinə üstünlük verilməsi qaydasını ləğv edirdi.

1983-cü ildən İngiltərə iqtisadiyyatında canlanma başladı. Şimal dənizində neft çıxarılmasının genişləndirilməsi, istehlak və dövlət xərclərinin çoxalması, mənzil tikintisinə investisiya qoyuluşunun artırılması və digər amillər iqtisadiyyatın canlanmasına mühüm təsir göstərdi.

Hökumət daxili siyasətində xüsusi mülkiyyətçiliyi dirçəltdi. İqtisadiyyatda dövlət bölməsi ixtisar edildi. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi xeyli zəifləndirildi. Xüsusi sahibkarlıq rəğbətləndirildi. Mühafizəkarlar hökuməti iqtisadiyyatın milliləşdirilmiş bölməsini tədricən azaldaraq, neft, gəmiqayıma və sənayenin digər sahələrini özəlləşdirdilər. İqtisadiyyatın dövlət bölməsinin 1/3 hissəsi xüsusi mülkiyyətə çevrildi. Bu dövrdə ölkədə iqtisadi artım ildə 3-4%-ə çatırdı.

Dövlət büdcəsi gəlirinin 90%-ni vergilərdən gələn gəlir təşkil edirdi. Həm də vergidən gələn gəlirlərin 1/3-ni müstəqim vergilər təşkil edirdi, 2/3 hissəsi isə dolay

vergilərin payına düşürdü. Hökumət iri kapitala vergi güzəştlərini genişləndirdi. Korporasiyaların gəliri üzərinə qoyulan vergi tarifi 50%-dən 35%-ə endirildi. Eyni zamanda dolay vergilər artırıldı. Bu işə geniş xalq kütlələrinin mənafeyinə toxunurdu.

Milliləşdirilmiş sahələrdə özəl bölmənin fəaliyyətinə icazə verildi. Argentina ilə Folklend (Malvin) münaqişəsindən sonra Tetçer hökuməti iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin özəlləşdirilməsi proqramının həyata keçirilməsinə başladı. Dövlət kompaniyaları və dövlət mənzil fondu özəlləşdirildi. 1990-cı il üçün 21 dövlət kompaniyası özəlləşdirildi. 9 milyon ingilis səhmdar oldu. Ailələrin 2/3 hissəsi xüsusi ev və mənzil sahibi oldu.

İqtisadiyyatın inkişafı üçün sağlam rəqabət elan olundu. 80-ci illərin ortalarından digər Qərbi ölkələrinə nisbətən iqtisadiyyatın inkişafında böyük irəliləyiş əldə edildi. Yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində sənaye modernləşdirildi. Yeni sənaye sahələri yaradıldı. Əmək məhsuldarlığı artdı. «Xəstə İngiltərə» sözləri artıq tarixə çevrilmiş oldu. İnflyasiya dörd ildə 4-6 %-ə endi. Aparılan sosial-iqtisadi islahatlar mühafizəkarların mövqeyini xeyli gücləndirdi.

Mühafizəkarlar hakimiyyət başına gəldikdən sonra Leyboristlər Partiyasında parçalanma baş verdi. 1980-ci ilin noyabr ayında Leyborist Partiyasının lideri M.Fut seçildi. Buna qədər o, Kallagenin müavini idi. Parçalanma ölkədə Leyboristlər Partiyasının mövqələrini zəiflətdi. 1981-ci ilin mart ayında onun bir qrup üzvü partiyadan çıxaraq Sosial Demokrat Partiyasını yaratdıqlarını bəyan etdilər. 1983-cü ildə Leyboristlər Partiyası konfransda özünə yeni lider seçdi. Bu, N.Kinnok oldu.

M.Tetçer hökuməti də Şimali İrlandiya problemini həll edə bilmədi. Bununla belə, 1979-cu ilin sentyabr ayında Şimali İrlandiya və Böyük Britaniya rəhbərlərinin görüşü keçirildi. Bu görüşdən sonra Şimali İrlandiyaya dair işçi sənəd hazırlandı. Həmin sənəd Olsterdə Məsləhətçi Assambleyanın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Assambleyaya seçkilər 1982-ci il oktyabrın 20-də keçirildi.

1983-cü il iyunun 9-da ölkədə yeni parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə Mühafizəkarlar Partiyası 13 milyon səs (42,4%) toplayaraq təkrar qələbə qazandı. Partiya İcmalar palatasındakı 650 yerdən 397-ni qazandı. 1987-ci ildə keçirilən seçkilər də mühafizəkarların qələbəsilə nəticələndi.

M.Tetçer hökumətinin xarici siyasəti

Mühafizəkarlar Partiyası hakimiyyətə gələn kimi xarici siyasət fəaliyyətində dəyişiklik etdi. M.Tetçerin hakimiyyəti illərində İngiltərənin hərbi xərcləri 1979-80-ci illərdəki 9 milyard funt-sterlinqdən 1980-84-cü illərdə 16 milyard funt-sterlinqə, 1985-86-cı illərdə isə 18 milyard funt-sterlinqə çatdı.

İngiltərə NATO şurasının hər il hərbi büdcənin 3% artırılması haqqındakı qərarını müdafiə etdi. Əslində İngiltərənin hərbi büdcəsi daha sürətlə artırılırdı. Güclü ordu və donanma yaradılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilirdi. M.Tetçer hökuməti ABŞ-la münasibətlərə xüsusi diqqət verirdi. İngiltərə hökuməti ABŞ-ın sosializmə qarşı elan etdiyi «səlib yürüşü»nə qoşuldu. Mühafizəkarlar hökuməti ABŞ-ın Qərbi Avropa ölkələrində orta mənzilli nüvə başlıqlı raketlərinin yerləşdirməsi planını qəbul etdi və ölkə ərazisində 160 ədəd belə raketlərin yerləşdirməsinə razılıq verdi. 1980-ci ildə icmalar palatası sualtı qayıqlarda köhnəlmiş «Polaris» tipli raketlərin yeni amerikan «Traydent» raketlərilə əvəz olunması barədə qərar qəbul etdi. Bu ölkəyə 6 milyard funt sterlinqə başa gəldi. 1982-ci ilin mart ayında mühafizəkarlar hökuməti ABŞ-dan ümumi dəyəri 10 milyard funt sterlinq olan «Traydent-2» adlı raket sistemi almaq barədə planını elan etdi.

İngiltərə-ABŞ münasibətlərində ziddiyyətlər də mövcud idi. 1983-cü ildə ABŞ-ın Qrenadaya hərbi müdaxiləsi İngiltərə tərəfindən yaxşı qarşılanmadı. Çünki Qrenada Millətlər Birliyinə daxil idi. Bundan başqa 1984-cü ildə ABŞ-ın proteksionizm tətbiq etməsi və poladın bəzi növlərinin

idxalına məhdudiyyət qoyması İngiltərəni ciddi narahat edirdi. Hətta Britaniya ticarət və iqtisadiyyat naziri N.Tebbit ABŞ-ı 1983-cü il Vilyamsberq görüşünün qərarlarını pozaraq proteksionizm tətbiq ediyinə görə tənqid etdi.

Mühafizəkarlar hökuməti «sürətlə cəbhə boyu düzülən qüvvələr» yaratmaq haqqında qərar qəbul etdi. Mühafizəkarlar müstəqil çəkirmə nüvə qüvvələrinin modernləşdiriləcəyini elan etdilər. 1986-cı ildə Böyük Britaniya ilə ABŞ arasında strateji müdafiə təşəbbüsü – Ulduz müharibələri proqramlarında iştirak etməyə dair saziş imzalandı.

Mühafizəkarlar hökumətinin hərbi-siyasi kursu ölkədə herbiləşdirmə əleyhinə hərəkatın yüksəlişinə səbəb oldu. 80-ci illərdə herbiləşdirmə əleyhinə hərəkatda «Nüvə tərksilahlı uğrunda hərəkat» təşkilatı mühüm rol oynayırdı. Öz sıralarında 300 min nəfəri birləşdirən bu təşkilatın bütün ölkə miqyasında mindən artıq şöbəsi var idi. 1981-ci ilin sentyabr ayında Qrinem-Kommonda yerləşən amerikan hərbi bazasının darvazaları qarşısında birinci sülh düşərgəsi yaradan ingilis qadınlarının qəhrəmanlıq mübarizəsi Böyük Britaniyada və dünyada rəğbətlə qarşılandı. Düşərgə bir neçə dəfə dağıdıldı, sakinlərinin çoxu polis cəzalarına və məhkəmə təqiblərinə məruz qaldılar.

Herbiləşdirməyə qarşı hərəkata yeni qüvvələr qoşulurdu. 1980-ci ildə Böyük Britaniya sülh məclisi yaradıldı. Bir il sonra «Alimlər nüvə silahı əleyhinə» təşkilatı yaradıldı. Katolik kilsəsinin yüksək vəzifəli şəxsləri də nüvə silahının əleyhinə çıxdılar.

80-ci illərdə İngiltərə ilə Argentina arasında münasibətlər Folklend (Malvin) adaları üstündə kəskinləşdi. İngiltərə ilə Argentina arasında adalara sahib olmaq üstündə mübahisə bir əsr yarımından bəri davam edirdi. 80-ci illərin əvvəlləri üçün adalarda iki minə yaxın əhali yaşayırdı. Bunlar əsasən Şotlandiyadan gələnlərin nəslindən olanlar idi. Onlar qoyunçuluq və balıqçılıqla məşğul olurdular. İngiltərənin təyin etdiyi qubernator tərəfindən idarə edilən adaların real

iqtisadi əhəmiyyəti böyük olmasa da, strateji cəhətdən mühüm zonada yerləşirdi.

1982-ci il aprelin 2-də Argentina adalar üzərində öz suverenliyini qurmaq üçün cəhd etdi. Argentina adalara desant çıxardı və ingilis qubernatorunu hakimiyyətdən salaraq, hərbi qarnizonla birlikdə İngiltərəyə göndərdi. Həmin gün İngiltərə hökumətinin iclasında Argentina ilə münasibətlərin kəsilməsi və Folklend adalarına hərbi eskadra göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Britaniya ekspedisiyasının tərkibində 40-a qədər iri hərbi gəmi və 10 min dəniz piyadası var idi. BMT-nin münacişəni dinc yolla həll etmək haqqındaki söyləri bir nəticə vermədi. Mühafizəkarlar hökuməti barışmaz mövqə tutdu. Aprel ayının axırlarında ingilis eskadrası Folklend adalarına yaxınlaşdıqdan sonra hərbi əməliyyatlar başlandı. Mayın 21-də Folklend adalarına hücum oldu. İyunun 14-də adada olan Argentina qoşunları təslim edildi. Hərbi əməliyyatların nəticəsində Argentina 1300 nəfər itirdi. İngiltərə tərəfdən 250 ölən, 300 yaralanan oldu. Hərbi ekspedisiya İngiltərəyə 1 milyard funt sterlinqə başa gəldi. Əməliyyat başa çatdıqdan sonra İngiltərə Folklend adalarında hərbi hava və hərbi dəniz bazası və 7 min nəfərlik hərbi qarnizon yaratdı.

Müharibənin gedişində Amerika Birləşmiş Ştatları İngiltərəni müdafiə etdi.

Mühafizəkarlar hökumətinin xarici siyasətində Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər mühüm yer tuturdu. M.Tetçer hökuməti Yaxın və Orta Şərq siyasətində ABŞ-ın müttəfiqi kimi çıxış edirdi. 1986-cı ildə Liviyanın bombardman edilməsində, İrana hərbi müdaxilə cəhdində, Əfqanıstana sovet müdaxiləsinə qarşı diplomatik-siyasi mübarizədə Britaniya hökuməti ABŞ-la müttəfiq oldu. Hər iki dövlət Əfqanıstana sovet müdaxiləsinə pisləyərək ona son qoyulmasını ikitərəfli və çöxtərəfli görüşlərdə tələb etdilər. Bununla belə, Yaxın Şərq problemlərinin həllində İngiltərə ilə ABŞ arasında müəyyən fikir ayrılıqları da mövcud idi. İngilis diplomatiyası ərəb ölkələrində olan ənənəvi nüfuzunu

saxlamaqdan ötrü İsrailin təcavüzünü qeyd-şərtsiz dəstəklə-mirdi.

Mühafizəkarlar hökumətinin xarici siyasətində Çinlə münasibətlər müəyyən yer tuturdu. İngilis diplomatiyası Çinə xüsusi maraq göstərirdi. Bir sıra ikitərəfli rəsmi səfərlər təşkil edildi. İkitərəfli görüşlər nəticəsində ticarət-iqtisadi və hərbi əməkdaşlığa dair bəzi müqavilələr imzalandı. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsini 1980-ci ilin ortalarında 14 milyard dollara çatdırmaq qərara alındı. İngiltərə-Çin danışıqlarının gedişində Honkonqun taleyi də müzakirə edildi. İngilis müstəmləkə anklavı olan Honkonqun icarə müddəti 1997-ci ildə başa çatdı.

Böyük Britaniyanın xarici siyasətində Latın Amerikasını ölkələrlə münasibətlər xüsusi yer tuturdu. Hökumət ABŞ-ın Nikaraqua siyasətini bəzi şərtlərlə bəyəndi.

Mühafizəkarların xarici siyasətində Avropa ölkələrlə münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu istiqamətdə ingilis diplomatiyası AİB-lə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verərək bu təşkilatın daxilində rolunun artmasına çalışırdı.

Mühafizəkarlar hökumətinin xarici siyasətində sosialist ölkələri və SSRİ ilə qarşılıqlı münasibətlər mühüm istiqamətlərdən biri oldu. İngilis diplomatiyası bu ölkələrə münasibətdə sərt xətt yeritməklə ABŞ-ın mövqeyini müdafiə edirdi. Əfqanıstana sovet müdaxiləsindən sonra ingilis-sovet ticarəti zəiflədi. Ticarət dövriyyəsi 1979-cu ildəki 1,9 milyard dollardan 1981-ci ildə 1,5 milyard dollara endi. SSRİ-nin xarici ticarətində İngiltərə tutduğu ilk yerlərdən birini itirərək doqquzuncu yerə düşdü.

1980-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə hökuməti SSRİ əleyhinə embarqo tətbiq edilməsinə dair ABŞ-ın təkliflərinə qoşuldu. Bununla belə, 80-ci illərin əvvəllərindən iki ölkə arasında ticarətdə canlanma əmələ gəldi. 1984-cü ildə iki ölkə arasında ümumi ticarət dövriyyəsi 2 milyard dolları ötüb keçdi. 80-ci illərin ortalarından etibarən beynəlxalq aləmdə iki sistem ölkələri arasında münasibətlərdə baş verən yumşalma prosesləri SSRİ-Böyük Britaniya

münasibətlərinə də müsbət təsir göstərdi. İki ölkə arasında təhsil, mədəniyyət, elmi-texniki və ticarət-iqtisadi əməkdaşlığa dair bir sıra sənədlər imzalandı. Nümayəndə heyətlərinin səfərləri artdı. 1984-cü ilin dekabr ayında M.S.Qorbaçov başda olmaqla SSRİ Ali Soveti nümayəndə heyətinin İngiltərəyə səfəri zamanı iki ölkə arasında sabit münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi bəyan edildi. 1986-cı ilin iyul ayında SSRİ xarici işlər naziri E.A.Şevardnadzenin İngiltərəyə səfəri zamanı ərazi sularından kənar dənizdə baş verən münaqişələrin qarşısını almaq haqqında, habelə 1986-1990-cı illərdə iki ölkə arasında iqtisadi və sənaye əməkdaşlığına dair sənədlər imzalandı. 1987-ci il martın 28-dən aprelin 1-dək M.Tetçer Sovet İttifaqına səfər etdi. Səfər zamanı bir sıra ikitərəfli sənədlər imzalandı.

Mühafizəkarların xarici siyasət fəaliyyətində Şərqi Avropanın sosialist ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər mühüm yer tuturdu. Böyük Britaniya hökuməti Polşa, Çexoslovakiya və digər sosialist ölkələrində gedən antisovet, demokratik hərəkatlara yardım edərək, sosializmin iflası uğraması məqsədilə səy göstərirdi. Mühafizəkarlar hökuməti Avropanı ikiye bölən Berlin divarının yıxılması və Almaniyanın birləşdirilməsi məsələsində ABŞ-la birgə fəaliyyət göstərirdi.

Con Meycor hökumətinin daxili siyasəti

1990-cı ilin noyabr ayında M.Tetçer istefaya getdi. Onun əvəzinə hakimiyyətə 1943-cü ildə sirk artisti ailəsində anadan olmuş, əvvəllər maliyyə naziri işləmiş Con Meycor gəldi. O, XX əsrdə Böyük Britaniyanın ən gənc baş naziri oldu. Meycor siyasətdə nəzəriyyəçi və ideoloqdan daha çox praktik idi.

Meycor hökuməti 1988-ci ildən seçicilər üzərinə qoyulmuş və xalq tərəfindən yaxşı qarşılanmayan «can vergisi»ni 1991-ci ilin payızında ləğv etdi. Bu verginin alınmasının yeni sistemi tətbiq edildi. Əvvəlki qaydaya görə

vergi mülkiyyətin həcmindən asılı olaraq hesablanırdı. Yeni sistemə görə verginin həddi seçicinin gəlirinin həcmi ilə müəyyən edilirdi.

1992-ci ilin aprel ayında parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə 41,9% səs toplayaraq qələbə qazanan mühafizəkarlar parlamentdə 338 deputat yeri əldə etdilər. Leyboristlər 271, liberal-demokratlar isə 20 deputat yeri qazana bildilər.

Meycor hökumətinin daxili siyasətində əsas məqsədi Tetçerin hakimiyyəti illərində sosial-iqtisadi sahədə qazanılan uğurları qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək idi. Hakimiyyətə keçən kimi Meycor sağlam mühafizəkarlıq ideyasını irəli sürdü, strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsində qətiyyət və ardıcılıq göstərdi. Hökumətin siyasəti ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılmasına və geri qalmış rayonlarda inkişafa nail olunmasına yönəldilmişdi.

Bununla belə, 90-cı illərin birinci yarısında Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatı istehsalın və ümumi milli məhsulun artan sürətinin ləngliyi, işsizliyin və inflyasiyanın yenidən artması ilə xarakterizə olunurdu. İnflyasiya ildə 10%-dən artıq idi. Yalnız 1994-cü ilin sonlarından iqtisadiyyatda canlanma baş verdi.

Meycor hökuməti hələ Tetçerin vaxtından başlayan elektroenergetika və kömürçüxarma sənayesinin özəlləşdiril məsini başa çatdırdı. Meycor hökuməti dövlətə məxsus olan 50 kömür şaxtasından 34-nü satdı. Bundan ötrü 900 milyon funt sterlinq ödənc verməli oldu. 150 milyon funt sterlinq də avadanlığın modernləşdirilməsinə sərf edildi.

Meycor hökuməti Tetçer tərəfindən başlanmış digər tədbirləri də davam etdirdi. Bələdiyyələrə məxsus evlərin güzəştli şərtlərlə satışı, kiçik biznesin müdafiə olunması, dövlət müəssisələrində rəqabətin inkişaf etdirilməsi həyata keçirildi. 1992-ci il seçkilərindən bir qədər sonra «İqtisadi inkişaf üzrə milli şura» ləğv edildi.

Meycor hökuməti vergi islahatı keçirdi. Biznesin sərmayə qoymaq imkanlarını gücləndirmək məqsədilə

müstəqim vergi qoyuluşu yüngülləşdirildi. Eyni zamanda dolayı vergilər artırıldı. Nəticədə 90-cı illərin ortalarından başlayan iqtisadiyyatın canlanması şəraitində əhalinin ümumi vergi yükü artdı.

Meycor hökuməti sosial sahədə də tədbirlər həyata keçirdi. 90-cı illərdə sosial xərclər get-gedə artdı. Təhsil və səhiyyə sahəsində vəziyyət əsaslı surətdə dəyişilməyə də, digər sahələrdə dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldildi. Pensiya və müavinətlərin həcmi artırıldı. 1996-cı ilin yazında hökumət iş axtaranlar üçün yeni müavinət təyin etdi. 90-cı illərin ikinci yarısından etibarən ölkədə iqtisadi yüksəliş başladı.

Meycor hökuməti xidmət sahələrində də geniş islahatlar həyata keçirdi. 1992-1993-cü illərdə «Vətəndaş xartiyası» adlı sənəd qəbul edildi. Bu sənəd müxtəlif orqanların məcburi istehlak və informasiya standartını müəyyənləşdirirdi.

Mühafizəkarlar hökuməti Şimali İrlandiya probleminin həlli sahəsində ciddi addımlar atdı. Olsterlə yanaşı İrlandiya Respublikası rəhbərliyi ilə də dialoq başlandı. Danışqlar iki il davam etdi. Şimali İrlandiya əhalisinin özünüidare hüquqlarını məhdudlaşdıran ingilis qanunlarından rəsmi London imtina etdikdən sonra İrlandiya Respublikası da Olsterə olan birbaşa iddialarından əl çəkdi. İrlandiya Respublika Ordusu terror hərəkətlərindən imtina etdi. İngilis hakimiyyət dairələri isə Şinn-feyn Partiyasını hüquqi cəhətdən bərpa etməyə təminat verdilər. Bununla belə, İrlandiya problemi hələ də tam həll edilmədi.

C.Meycor hökumətinin xarici siyasəti

Meycor hökumətinin xarici siyasəti daha praktik və konstruktiv idi. İngilis xarici siyasətində yersiz iddialar azaldı. Hökumət Böyük Britaniyanın ABŞ-la mütəfiqliyini daha da möhkəmləndirmək siyasətini həyata keçirməyə başladı.

1990-cı ilin dekabr ayında Meycor ABŞ-a səfər etdi. Səfər zamanı Meycor və ABŞ prezidenti Buş İran körfəzində

vəziyyət məsələsini müzakirə etdilər. Səfərdən qayıtdıqdan sonra Meycor öz kabinet üzvləri ilə məsləhətləşərək İran körfəzi məsələsində ABŞ-ın mövqeyini müdafiə edəcəyini bildirdi. Böyük Britaniya 1991-ci il yanvarın 15-nə qədər Avropa birliyinin İraqla məsləhətləşmələr aparmaq planlarına mənfi yanaşdı, 1993-cü ilin yanvar və iyun aylarında ABŞ tərəfindən Bağdadın bombardman edilməsini isə müdafiə etdi. Lakin Bosniya və Hersoqovinada sülhün təmin edilməsi, habelə Şimali İrlandiyada vəziyyətin tənzimlənməsi məsələlərində Böyük Britaniya ilə ABŞ arasında fikir ayrılıqları mövcud idi.

Meycor hökuməti xarici siyasətində Avropa Birliyi, Avropa dövlətləri və NATO ilə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Meycor 1991-ci ilin dekabr ayında Maastrixt müqaviləsi ətrafında gedən danışıqlarda böyük uğur qazandı. O, Maastrixt danışıqlarında sərt mövqe tutmaqla Böyük Britaniya üçün Avropa Birliyində xüsusi status aldı. Avropa İttifaqı haqqında Maastrixt müqaviləsi integrasiyanın üç əsas istiqamətini nəzərdə tuturdu: 2000-ci ilə kimi vahid Avropa bazarı yaratmaq; üzv dövlətlərin daxili və qanunvericilik siyasətlərini unifikasiya etmək; Avropa İttifaqı ölkələrinin xarici siyasət və müdafiə sahəsində vahid xətt formalaşdırmalarına nail olmaq. Meycor hökuməti valyuta ittifaqının yaradılmasına razılıq versə də, 1999-cu il üçün Vahid Mərkəzi bank yaratmaq və vahid valyutaya keçmək məsələləri İngiltərə parlamenti tərəfindən bəyənilməli idi. Bununla da Böyük Britaniya Avropa İttifaqı ölkələrinin valyuta-maliyyə ittifaqı yaratmaları prosesində iştirak etməmək hüququnu özü üçün ehtiyatda saxlaya bildi.

90-cı illərdə Böyük Britaniyanın Fransa ilə münasibətləri xeyli yaxşılaşdı. Hər iki ölkə Bosniya münaqişəsinin gedişində sıx əməkdaşlıq edərək, ABŞ-ın burada sülhü təmin etmək planlarına vahid mövqedən yanaşdılar. Lakin İngiltərə və Fransanın Avropanın gələcəyi məsələsində baxışları fərqli idi. Böyük Britaniya Avropa İttifaqının qeyri-məhdud olaraq genişlənməsinə, Fransa isə Şərqi Avropa ölkələrinin kiçik

qrupunun Avropa İttifaqına qəbul edilməsi haqqında danışıqlar aparılmasına tərəfdar idi. İngiltərə ilə Fransa arasında Avropa İttifaqı ölkələrinin ümumi xarici siyasət yeritmələri və müdafiə sahəsində vahid mövqedən çıxış etmələri məsələsində də fikir ayrılığı mövcud idi. Böyük Britaniyadan fərqli olaraq Fransa Qərbi Avropa İttifaqının Avropa İttifaqının hərbi dayacağına çevrilməsi ideyasını müdafiə edirdi.

Meycor hökuməti İngiltərənin Almaniyaya ilə münasibətlərini də inkişaf etdirirdi. İki ölkə arasında hərbi əlaqələr daha da yaxşılaşdı. İki ölkə birgə hərbi təlimlər keçirirdilər. Meycor hakimiyyətə gəldikdən sonra iki ölkə arasında Tetçerin hakimiyyətinin son illərində Almanyanın birləşməsi məsələsinə soyuq yanaşdığına görə meydana gələn sərinliyi aradan qaldırmaq üçün böyük səy göstərdi. 90-cı illərin əvvəllərində İngiltərə ilə Almaniyaya arasında münasibətlərin yaxşılaşmasında ciddi irəliləyişlərə nail olmaq mümkün olsa da, bəzi məsələlərdə bu ölkələr müxtəlif mövqə tuturdular. Avropa İttifaqı ilə bağlı məsələlərdə bu özünü daha aydın biruzə verirdi. Bundan başqa, İngiltərə Bonnun təzyiqi ilə Sloveniya və Xorvatiyanın tələsik tanınmasını səhv addım kimi qiymətləndirirdi. Eyni zamanda İngiltərə Almaniyayı Bosniya böhranını nizama salmaqda Qərbin göstərdiyi səylərdə adekvat iştirak etməməkdə təqsirləndirirdi.

İngiltərə hökuməti Balkan münaqişəsinin həllində NATO ilə müttəfiqliyə başlıca diqqət yetirirdi. Meycor hökuməti dünyanın yeddi böyük dövlətinin başçılarının görüşlərinin əsas iştirakçılarından biri oldu. Hökumət İngiltərənin Millətlər Birliyinə daxil olan 49 ölkə ilə əlaqələrini xeyli genişləndirdi.

Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya krallığının xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri SSRİ dağıldıqdan sonra yaranmış yeni müstəqil dövlətlərlə münasibətlər qurmaq oldu. Meycor hökuməti 1991-ci dekabrın 31-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı və 1992-ci il martın 11-də diplomatik münasibətlər qurdu. İki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında Azərbaycan Respublikasının prezi-

denti Heydər Əliyevin 1994-cü ilin fevral ayında Böyük Britaniyaya etdiyi rəsmi səfər mühüm rol oynadı. Səfər zamanı fevralın 23-də Azərbaycanla Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya krallığı arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə və iqtisadi, siyasi, mədəni, humanitar sahələr üzrə daha altı mühüm sənəd imzalandı.

Mühafizəkarlar hökuməti Şərqi Avropa ölkələri və yeni müstəqil dövlətlərlə siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlıq edirdi.

Entoni Bler hökumətinin daxili siyasəti

1997-ci ilin may ayında keçirilən parlament seçkilərində leyboristlər partiyası qələbə qazandı. Leyboristlərə 13,5 milyon seçici (43,2%) səs vermişdi. Mühafizəkarlar isə 9,6 milyon (30,7%) səs qazandılar. Leyboristlər parlamentdə 419 deputat yeri əldə etdilər. 1953-cü ildə anadan olmuş Entoni Bler baş nazir olaraq hökumət təşkil etdi. O, firavan yaşayan hüquqşünas ailəsindən çıxmış, Oksford universitetini bitirmiş, 1994-cü ildə isə partiya lideri seçilmişdi. Bler hakimiyyətə keçən kimi pragmatik daxili siyasət yeridərək, ənənəvi leyborist dəyərlərinə az diqqət yetirdi. O, Leyboristlər partiyasında islahatlar apararaq «yeni leyborizm» ideyasını irəli sürdü.

Bler hökuməti ölkənin uzunmüddətli maraqları və çiçəklənməsi proqramını həyata keçirdi. Leyboristlər iqtisadi yüksəlişə, işsizliyin aşağı salınmasına və sosial sahədə bir sıra uğurlara nail oldular.

E.Bler hakimiyyətə gələn kimi «Tetçer dövrü»nün nailiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışan işgüzar dairələri arxayınlaşdıraraq, sənaye sahəsindəki münasibətlərdə və sahibkarlıqda 80-ci illərdə baş verən dəyişikliklərə yenidən baxılmayacağını bildirdi.

Bler hökuməti ölkədə siyasi islahatların aparılmasına xüsusi diqqət verərək fəaliyyətinin əsas istiqamətini konstitusiyaya islahatlarına yönəltdi. Bler hökuməti Birləşmiş

Krallığa daxil olan Şotlandiya və Uelsə muxtariyyət verilməsi, İngiltərənin doqquz regionuna geniş müstəqillik verilməsi, parlamentin yuxarı palatasında dəyişikliklər edilməsi, hüquqlar haqqında qanun qəbul olunması və s. kimi məsələlərin həll edilməsi üçün söylər etdi. Konstitusiya islahatları yolunda ilk addım 1999-cu ildə atıldı. Həmin ildə Şotlandiya və Uelsin milli məclislərinə seçkilər keçirildi. Lakin Şotlandiya Məclisində əksər yerlərə leyboristlər deyil, liberal-demokratlar nail oldular. Bundan sonra muxtariyyətə proses əməli olaraq donduruldu. Yuxarı palatanın seçkili olması məsələsi qeyri-müəyyən vaxta qədər təxirə salındı. 1999-cu ildə yuxarı palatanın irsiyyət prinsipi ilə formalaşdırılması qismən ləğv edildi. Ancaq ömürlük perlər yuxarı palatanın üzvü ola bilərdilər. Bler hökuməti seçki qanunvericiliyində dəyişiklik etmədi.

1999-cu ildə İngiltərədə inflyasiyanın səviyyəsi son beş ildə ən aşağı göstərici kimi 2,1% həddində idi. Həmin ildə işsizliyin səviyyəsi 4,2% həddində oldu.

2001-ci ilin iyun ayında keçirilən parlament seçkilərində leyboristlər yenə qələbə qazandılar. Bler hökuməti başladığı daxili siyasəti davam etdirdi.

Britaniya konstitusiyası əsrlər boyu formalaşmışdır. Ölkədə yazılı konstitusiya yoxdur. O, ümumi qanunlar, qanunvericilik aktları və konvensiyalardan ibarətdir.

Britaniyanın qanunverici orqanı üç əsas elementdən – monarxiya, icmalar palatası və lordlar palatasından ibarətdir. İcmalar palatası 659 parlament üzvündən ibarətdir. Palatanın əsas məqsədi parlament aktları vasitəsilə qanunlar qəbul etmək və cari siyasi məsələləri müzakirə etməkdir. 2002-ci ildə lordlar palatası seçki ilə seçilməyən 688 üzvdən (irsi kişi və qadın perlər (lordlar), ömürlük təyin edilən kişi və qadın lordlar, iki arxiyepiskop və anqlikan kilsəsinin 24 baş yepiskopu) ibarətdi. Onun əsas funksiyası icmalar palatası tərəfindən qəbul edilən qanunları nəzərdən keçirmək və onlara düzəliş etməkdən ibarətdir. Lakin əgər icmalar palatası təkid edərsə, o zaman lordlar palatası irəli sürülən qanun

layihəsinin qəbul edilməsinə maneçilik törədə bilmir. Son illərdə hökumət lord tituluna görə parlament iclaslarında iştirak etmək və səsvərmə hüququ olan 750 nəfər irsi lordun bu hüquqlarını elan etdi. Qalan 92 nəfər irsi lorda isə islahatlar sona çatana qədər müvəqqəti olaraq parlament iclaslarına qatılmağa icazə verildi.

Britaniya ümumdünya ticarət sistemində beşinci yeri tutur. Maşınqayırma, nəqliyyat və kimya sənayesi məhsulları Britaniyanın ixrac etdiyi mallar arasında önəmli yer tutur. Ölkə əczaçılıq məhsullarının ixracı üzrə dünyada üçüncü yeri və dərman preparatlarının hazırlanmasına görə isə ABŞ-dan sonra ikinci yeri tutur. Ümumdünya servis xidmətinin 10%-i Britaniyanın payına düşür. İdxalatın 60%-dən çoxu hazır məhsul, 3%-dən az hissəsi isə xammal materiallarının payına düşür.

Britaniya dünyada əhalinin sayına görə 20-ci yeri tutur. 2001-ci ilin ortalarında ölkədə 59,8 mln. nəfər əhali yaşayırdı. Ayrı-ayrılıqda İngiltərənin 50, Şotlandiyanın 5,1, Uelsin 2,95, Şimali İrlandiyanın isə 1,7 mln. əhalisi var idi. Etnik azlıqlar Britaniya əhalisinin yeddi faizini təşkil edir.

Qərbi Avropada ən böyük müsəlman icmalarından biri Britaniyadadır. Ölkədə 1,5-2 mln. müsəlman, 1000-dən çox məscid və ibadətqah vardır.

E.Bler hökumətinin xarici siyasəti

E.Bler hökumətinin xarici siyasəti leyborist hökumətlərinin ənənəvi siyasətlərinə uyğun olub daha çox pragmatik idi.

İngiltərə ABŞ və NATO ölkələri ilə xüsusi münasibətləri inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək siyasətini davam etdirirdi. Bler hökumətinin xarici siyasətində bu xarakterik xüsusiyyət özünü 1999-cu ilin yazında Yuqoslaviyada baş verən hadisələr zamanı xüsusilə biruzə verdi. Avropa İttifaqı ilə münasibətlərə üstün diqqət yetirilirdi. Leyboristlər hakimiyyətə gələn kimi sosial xartiyaya qoşulduqlarını bildirdilər. Lakin vahid valyuta məsələsində

İngiltərə əks mövqə tuturdu. İngiltərə Avropa İttifaqında Almaniya və Fransanın əksinə olaraq sürətlə inteqrasiya olunmağın əleyhinə çıxırdı. İngiltərə hökuməti vətəndaşlar Avropasının qurulmasına tərəfdardır. 2001-ci ilin iyun ayında E.Bler və İspaniyanın baş naziri Xose Mariya Asnar birgə memorandum imzaladılar. Memorandumda bildirilirdi ki, Avropa İttifaqı xalq təsərrüfatının dinamik inkişafı və iş yerlərinin artırılması ilə məşğul olmalıdır. Avropada ikinci növ adam olmamalıdır.

90-cı illərin axırlarında Böyük Britaniyanın Rusiya ilə münasibətlərində müəyyən soyuqluq davam etməkdə idi. Xüsusilə bu, özünü iqtisadi-ticarət əlaqələrində daha aydın biruzə verirdi. İngiltərənin İspaniya ilə münasibətlərində Cəbəllütəriq məsələsi ilə əlaqədar ixtilaf Bler hökuməti zamanı da qalmaqda davam edirdi. Lakin 1998-ci ilin noyabr ayında İngiltərə və İspaniya Cəbəllütəriqə geniş səlahiyyət vermək və hər iki dövlətin ona havadarlıq etməsi barədə razılığa gəldilər. Cəbəllütəriqdə İngiltərənin hərbi bazaları saxlandı. İspaniya razılıq vermədiyindən NATO bu bazalardan istifadə edə bilmirdi, lakin 1998-ci ildən sonra həmin bazalardan istifadə olunmağa başlandı.

Leyborist E.Bler hökumətinin ən böyük uğuru Şimali İrlandiyada gərginliyin azaldılmasına nail olmaq idi. 1999-cu ilin aprel ayında Bler İrlandiyanın baş naziri Berti Axari ilə 60 səhifədən ibarət saziş bağladı. Bu sazişə görə Şimali İrlandiyada hakimiyyət qanunverici məclisə verilməli idi. Qanunverici məclis İcraiyyə komitəsi – yəni yerli hökumət təşkil etmək hüququna malik olurdu. Yerli hökumət koalisiyalı olmalı, yəni həm protestantlar, həm də katoliklər iştirak etməli idilər. 1999-cu ilin dekabr ayında protestant Trimbil başda olmaqla yerli hökumət fəaliyyətə başladı. Ancaq iki ay sonra muxtariyyət ləğv edildi və idarəçilik yenidən Londona həvalə olundu.

XXI əsrin əvvəllərində də İngiltərə hökuməti beynəlxalq və regional məsələlərdə ABŞ-la müttəfiq kimi çıxış edirdi. 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra bu müttəfiqlik daha

da möhkəmləndi. ABŞ-ın Əfqanıstanda taliblərə qarşı apardığı əməliyyatın gedişi bunun əyani sübutu oldu. Böyük Britaniya ABŞ-la birlikdə hərbi əməliyyatlarda iştirak etdi. İngiltərə hökuməti İraqda Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsində yardımçı oldu.

III BÖLÜM

FRANSA

İkinci dünya müharibəsinin Fransa üçün sosial-iqtisadi və siyasi nəticələri

İkinci dünya müharibəsi Fransa həyatının bütün sahələrinə ciddi təsir etdi. 1875-ci ildən fəaliyyət göstərən III respublika müharibənin gedişində iflasa uğradı. Fransa 1944-cü ilin payızında işğaldan azad edildi. Dörd il davam edən işğal, hava bombardmanları və hərbi əməliyyatlar Fransaya böyük ziyan vurdu. Fransa müharibə zamanı 115 min adam, işğal dövründə isə daha 500 min adam itirdi. 1944-cü ilin payızında sənaye istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyənin 38%-i, kənd təsərrüfatı isə 60%-i həcmində idi. Məhsuldar qüvvələrin 10%-i dağıldı. 1 milyon 400 min hektar torpaq sahəsi istifadədən düşdü. Rəsmi məlumatlara görə müharibə və işğal illərində Fransada 2100 min ev dağılmış, 253 min kəndli təsərrüfatı, 195 min 500 sənaye müəssisəsi zərər çəkmişdi. 101 donna peçindən müharibənin axırı üçün yalnız 7-si fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa 1000 körpü dağıldı, nəqliyyat vasitələrinin 2/3-si sıradan çıxdı. 17 min parovozdan yalnız 3 mini yararlı halda idi. Ölkəyə dəyən ümumi zərər 4,8 trilyon frank təşkil edirdi. Ölkənin maliyyə sistemi pozuldu. Edilən amerikan yardımları sayəsində ABŞ kapitalının iqtisadiyyatda rolu gücləndi. 1945-ci ildə dövlət büdcəsinin kəsiri 200 milyard frank təşkil edirdi. Müharibə nəticəsində 100 min kiçik sənaye və ticarət müəssisəsi iflasa uğradı. Fransanın müstəmləkələri ilə əlaqələri qırıldı. Hind-Çin Fransanın nəzarətindən çıxdı, Suriya və Livan müstəqillik qazandılar.

Müharibədən sonra ölkə daxilində siyasi vəziyyət xeyli kəskinləşdi. Mərkəzdənqaçma meyilləri gücləndi. Vişi rejiminin iflası uğraması nəticəsində Üçüncü respublikanın konstitusiyası sisteminin son qalıqları da məhv oldu. Siyasi

mərkəzdənqaçmanın qarşısını almaq üçün Şarl de Qoll (1890-1970) ciddi tədbirlər həyata keçirdi. Onun rəhbərliyi altında 1944-cü il sentyabrın 9-da müvəqqəti hökumət təşkil edildi. Bu hökumət ölkədə demokratik quruluşu bərpa etdi.

Nasistlərlə əməkdaşlıq edənlər cəzalandırıldılar. 2071 nəfərə ölüm hökmü çıxarıldı, 39 min 900 adam azadlıqdan məhrum edildi. Lakin ölüm hökmünün 2/3-si icra edilmədi. İşğalçılarla əməkdaşlıq edənlərdən 1950-ci ildə yalnız 4791 nəfəri həbsdə idi. Sonralar onlar da amnistiya aldılar. Milli düşmənlə əməkdaşlıq edən 20 min məmur ancaq 5 min nəfəri işdən azad edildi.

Azad edilmiş Fransanın siyasi vəziyyətinə antifaşist, müqavimət hərəkatı, demokratik hərəkatın yüksəlişi təsir edirdi. Sağ partiyalar Vişi hökumətini müdafiə etdiklərinə, düşmənlə əməkdaşlıq etdiklərinə görə özlərini gözdən salmışdılar. Radikallar Partiyası da müharibə illərində fəaliyyətsizlik göstərdiyinə görə əvvəlki nüfuzunu itirmişdi. Müqavimət hərəkatı ilə sıx əlaqədar olan antifaşist, vətənpərvər qruplar ölkə həyatında önə keçdilər. Fransa Kommunist Partiyası nüfuzlu siyasi partiyaya çevrilməyə başladı. FKP ölkənin 5,5 mln. nəfər üzvü olan ən nəhəng həmkarlar ittifaqı olan Ümum Əmək Konfederasiyasında üstün təsirə malik idi.

Müharibədən sonra Sosialist Partiyası da öz mövqelərini möhkəmləndirdi. Partiyaya yenə Leon Blüm rəhbərlik edirdi. Müharibədən sonrakı ilk illərdə Sosialist Partiyasının 350 min nəfər üzvü var idi. Sosialist Partiyası müqavimət hərəkatı milli şurasının proqramını müdafiə edirdi. Onlar həm də Ümum Əmək Konfederasiyasının rəhbərliyinə daxil olmaqla ilk vaxtlarda kommunistlərlə fəaliyyət birliyinə tərəfdar idilər.

Kommunistlərdən və sosialistlərdən başqa müqavimət hərəkatında iştirak edən burjua partiyaları da xalq arasında nüfuzla malik idilər. 1944-cü ilin noyabr ayında müqavimət hərəkatının katolik xadimləri Xalq Respublika Hərəkatı Partiyasını yaratdılar. Xalq Respublika Hərəkatı Partiyası «struktur islahatların» - bankların və sənayenin qismən milliləşdirilmə-

sinin, habelə fəhlələrin idarəetmədə iştirak etməsi şərtilə müəssisələrdə islahat keçirilməsinin tərəfdarı idilər.

Müvəqqəti hökumətin başçısı, «Azad Fransa»nın yaradıcısı hesab edilən Şarl de Qoll müstəsna nüfuzlu malik idi. Fransızların çoxu onu müqavimət hərəkatının əsas təşkilatçısı və Fransanın xilaskarı sayırdılar. Şarl de Qoll müstəqil siyasət yeridə bilən və ciddi sosial islahatlar həyata keçirən güclü dövlət yaratmaqla Fransanın böyüklüyünü özünə qaytarmağa ümid edirdi. O, sənayenin və bankların qismən milliləşdirilməsinin, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən planlaşdırılmasının, sosial sığorta sisteminin inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Demokratik qüvvələrin yardımına arxalanan müvəqqəti hökumət müqavimət hərəkatı Milli Şurasının programında irəli sürülən bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. 1944-1945-ci illərdə 40 saatlıq iş həftəsi, haqqı ödənilməklə iki həftəlik məzuniyyət bərpa edildi. Sosial sığorta haqqında qanun verildi. Fransız sosial-sığorta sistemi dünyanın ən yaxşı sosial sığorta sistemlərindən biri oldu. Zəhmətkeşlərin maddi vəziyyəti yaxşılaşdı. Əmək haqqı 45-50%, ailə müavinətləri isə 50-80% artırıldı.

1944-1946-cı illərdə müqavimət hərəkatı Milli Şurasının programına uyğun olaraq sənayenin və bankların bir hissəsi dövlətin mülkiyyətinə keçdi. Əvvəlcə kömür şaxtaları, aviasiya zavodlarının bir hissəsi və sahibi işğalçılarla əməkdaşlıq edən Reno avtomobil zavodu milliləşdirildi. Sonralar beş əsas bank, əsas sığorta kompaniyaları, elektroenergetika və qaz sənayesi dövlətin mülkiyyətinə keçdi. İşğalçılarla əməkdaşlıq edənlər istisna olmaqla milliləşdirilmiş müəssisələrin sahibkarları ödənc aldılar.

Xarici siyasət sahəsində müvəqqəti hökumət antihitlerçi koalisiyanın bütün iştirakçıları ilə əlaqələri gücləndirmək ləhinə çıxış etdi. 1944-cü il dekabrın 10-da müvəqqəti hökumət SSRİ ilə ittifaq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə bağladı. Eyni zamanda Fransa ABŞ və İngiltərə ilə də sıx əlaqələr saxlayırdı.

Müvəqqəti hökumətin xarici siyasətində məğlub olmuş Almanıyanın taleyi məsələsi böyük yer tuturdu. Müvəqqəti hökumət Saarı Fransaya birləşdirməyə, Reyn vilayətini Almanıyadan ayırmağa, Ruru «beynəlmilləşdirməyə» çalışırdı. Lakin bu tələblər Potsdam sazişlərinə uyğun gəlmədiyindən, digər qalib dövlətlər tərəfindən müdafiə olunmurdu.

Müəssislər Məclisinə seçkilərin keçirilməsi. Dördüncü respublika konstitusiyasının qəbul edilməsi

Müharibədən sonra Fransanın daxili siyasi həyatının ən mühüm hadisəsi Müəssislər Məclisinə seçkilərin keçirilməsi və yeni konstitusiyanın qəbul edilməsi oldu. Müəssislər Məclisinə seçkilər və onun səlahiyyəti haqqında referendum 1945-ci il oktyabrın 21-də keçirildi. Seçkilər proporsional sistem əsasında aparıldı. Fransanın tarixində ilk dəfə olaraq qadınlar səsvermə hüququ aldılar. Seçicilərin 96%-dən çoxu Müəssislər Məclisinin çağırılması lehinə səs verdi.

Müəssislər Məclisi konstitusiya layihəsini işləyib hazırlamalı, hökumət təşkil etməli və konstitusiya qüvvəyə minənə qədər parlamentin funksiyasını həyata keçirməli idi.

Müəssislər Məclisinə seçkilərdə Kommunist Partiyası 5 milyon səs (26%) qazanaraq 152 deputat yeri əldə etdi. Xalq Respublika Hərəkatı Partiyası 4,5 milyon səs (23,9%) toplayaraq 150 deputat yeri qazana bildi. Sosialistlər isə 4,4 milyon səs (23,4%) qazanaraq 146 deputat yeri əldə etdilər. Radikallar Partiyası 10%-dən bir az çox səs qazana bildilər. Bütün sağ qruplar 15%-ə qədər səs topladılar.

Seçkilərdən sonra de Qollun başçılığı ilə koalisiyalı hökumət yaradıldı. Bu hökumətə Kommunist, Sosialist və Xalq Respublika Hərəkatı partiyalarının nümayəndələri, habelə de Qollun tərəfdarları daxil oldular. Bir qədər sonra hökumətin tərkibinə daxil olan partiyalar və qruplar arasında ciddi münaqişə meydana çıxdı. Şarl de Qoll hesab edirdi ki, Müəssislər Məclisi hökumətin gündəlik fəaliyyətinə qarışmamalıdır. Sosialistlər və kommunistlər isə əksinə olaraq

parlamentin daim icraedici hakimiyyətə nəzarət etməsini irəli sürüdülər. 1946-cı ilin yanvar ayında Müəssislər Məclisi səs əksəriyyəti ilə hərbi xərclərin ixtisarını tələb etdikdə de Qoll istefaya getmək qərarına gəldi. Yanvarın 20-də de Qoll rəsmi olaraq istefa haqqında qərarını elan etdi. Şarl de Qoll istefa verdikdən sonra hakimiyyətə sosialist F.Quen gəldi.

Müəssislər Məclisi yeni konstitusiya layihəsini ümum-xalq referendumuna çıxardı. May ayında keçirilən referendum bu konstitusiya layihəsini rədd etdi. 1946-cı ilin iyun ayında isə baş nazir Xalq Respublika Hərəkatı Partiyasının rəhbəri Jorj Bido oldu. Şarl de Qollun istefasından sonra ölkədə vəziyyət dəyişdi. 1946-cı il iyunun 2-də Müəssislər Məclisinə ikinci seçkilər keçirildi.

Konstitusiya layihəsi ətrafında gedən kəskin siyasi mübarizəyə general de Qoll da qoşuldu. 1946-cı ilin iyun ayında o, Baye şəhərində çıxış edərək güclü hakimiyyət yaradılmasını tələb etdi. Şarl de Qoll parlament qarşısında məsuliyyət daşımayan dövlət başçısı vəzifəsinin təsis edilməsi təklifini irəli sürdü. Onun təklifinə görə hökumətə prezident başçılıq etməli idi. Prezident nazirləri təyin etmək və vəzifədən çıxarmaq hüququna malik olmalı, silahlı qüvvələrə komandanlıq etməli, xarici siyasətə rəhbərlik etməli, Milli Məclisi buraxmaq hüququna malik olmalı idi. Uzun müzakirələrdən sonra ikinci Müəssislər Məclisi güclü hakimiyyət ideyasını rədd etdi. 1946-cı il oktyabrın 13-də keçirilən ikinci referendumda seçicilərin əksəriyyəti yeni konstitusiya layihəsini bəyəndi. Bu konstitusiya dekabrın 24-də qüvvəyə mindi. Konstitusiyaya görə, Fransa parlamentli respublika elan edildi. Ölkənin siyasi həyatında başlıca rol ikipalatalı parlamentə verildi. Palatalar Milli Məclis və Respublika Şurası adlandırıldı. Aşağı palata olan – Milli Məclisə geniş hüquqlar verildi. Dövlət başçısı hər iki palata tərəfindən 7 il müddətinə seçilən, yalnız təmsilçilik hüququ olan prezident idi. Konstitusiyaya görə prezident baş nazirin namizədliyini irəli sürürdü. O, parlamentdə təsdiq olunurdu. Konstitusiyada vətəndaşların demokratik və sosial hüquqlarına

geniş yer ayrılırdı. Onlara geniş əmək, təhsil və sığorta hüquqları verilir. Vətəndaşların Milli Məclisə seçkilərdə səs verməsi – ümumi, bərabər və birbaşa idi. Respublika Şurasına seçkilər isə dolayı yolla aparılırdı.

Konstitusiyada xarici siyasət məsələləri də təsbit olunmuşdu. Buna görə, Fransa işğalçı müharibələrdən və zorakı müstəmləkəçilikdən imtina edərək özünün dənizsəfəri əraziləri ilə birlikdə Fransız İttifaqını yaradırdı. Bu ittifaqa daxil olan bütün vətəndaşlar bərabər hüquqlara malik idilər. Konstitusiyanın qəbulundan sonra Fransada IV Respublikanın 12 illik tarixi başladı. IV respublikanın konstitusiyası müharibədən sonrakı Avropada ən demokratik konstitusiya idi. Ölkədə yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqları genişləndirildi. Proporsional seçki sistemi tətbiq edildi.

Dördüncü respublika illərində daxili siyasət

1946-cı il noyabrın 10-da Fransada Milli Məclisə yeni seçkilər keçirildi. Seçkilər nəticəsində kommunistlər 5,5 mln. səs alaraq 182 mandata, Xalq Respublika Hərəkatı Partiyası 5 mln. səs alaraq 164 mandata, sosialistlər 3,5 mln. səs alaraq 101 mandata sahib oldular. Birpartiyalı hökumət yaradıldı. Hökumətin başçısı Leon Blüm (1872-1950) oldu. Lakin bu hökumətin ömrü qısa oldu. Sağ sosialist Vensan Oriol 1947-ci il yanvarın 16-da parlamentin hər iki palatasında Fransa Respublikasının prezidenti seçildi. Blüm istefa verdi. Tezliklə yeni hökumət formalaşdırıldı. Onun da başçısı sağ sosialist Ramadye oldu. Hökumətin tərkibinə Xalq Respublika Hərəkatı Partiyasının və kommunistlərin nümayəndələri daxil edildilər.

1947-1948-ci illərdə Fransanın baş naziri Robert Şuman (1886-1963) oldu. IV respublika illərində dövlət iqtisadiyyata ciddi şəkildə müdaxilə edirdi. İstehsalın təmərküzləşməsi gücləndi. Təmərküzləşmə kənd təsərrüfatında da baş verdi. Fransada dövlət inhisarçı tənzimləmənin başlıca xüsusiyyəti iqtisadiyyatın proqramlaşdırılması oldu. 1947-ci ildə hökumət

İqtisadiyyatın modernləşdirilməsini nəzərdə tutan Monne planını qəbul etdi. Ölkədə iqtisadi vəziyyət tədricən normallaşdı. 1948-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdı. 1949-cu ildə kartoçka sistemi ləğv edildi. 1950-ci ildən isə ölkədə iqtisadi yüksəliş başlandı. Kənd təsərrüfatı sahəsində müharibədən əvvəlki səviyyəyə yalnız 1950-ci ildə çatmaq mümkün oldu. IV Respublikanın son ilində – 1958-ci ildə sənaye istehsalının həcmi müharibədən əvvəlki səviyyədən 2,5 dəfə çox oldu.

1954-cü ildə iqtisadi inkişafa dair ikinci plan həyata keçirilməyə başlandı. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi Fransanın inkişafında mühüm rol oynadı. 1948-58-ci illərdə Fransada sənayenin yeni sahələri – qaz və neft çıxarma, neft emalı, atom, elektronika və kimya sənaye sahələri yaradıldı. Bu sənaye sahələrinin inkişafı başlıca olaraq xaricdən alınan kredit və istiqrazların hesabına baş verdi. 1948-52-ci illərdə Fransa Marşal planına uyğun olaraq 3,2 milyard dollarlıq xarici istiqraz və kredit aldı. Xaricdən alınan kreditlər əsasən yeni texnologiyanın alınması və tətbiqinə xərclənirdi.

Üç partiyalı koalisiyanın parçalanması

Dördüncü respublikanın ilk illərində Fransada sinfi qüvvələrin yenidən qruplaşması üç partiyalı koalisiyanın parçalanmasına gətirib çıxardı.

Hökumətin həyata keçirdiyi sosial islahatlar əhalini tam təmin etmirdi. Beynəlxalq gərginliyin və soyuq müharibənin kəskinləşdiyi şəraitdə antisovet və antikommunist əhvalruhiyyə gücləndi. Sosialist Partiyasının liderləri SSRİ-nin hərəkatlarını bəyənen kommunistlərlə fəaliyyət birliyindən imtina edərək onlara qarşı mübarizə aparmağa başladılar. Müqavimət hərəkatı parçalandı. Onun iştirakçılarının bir qismi kommunistlərlə əməkdaşlığı davam etdirərək müqavimət hərəkatı Milli Şurası proqramının həyata keçirilməsinə nail olmağa çalışırdılar. Digər qismi isə antikommunist mövqeyə keçərək, keçmiş vişçilərlə yaxınlaşmağa başladılar.

1947-ci ilin aprel ayında de Qoll «Fransız Xalqının Birliyi» adlı yeni siyasi təşkilatın yaradıldığını elan etdi. Şarl de Qoll və tərəfdarları onların yaratdıqları təşkilatın adı siyasi partiya deyil, bütün yerdə qalan partiyaları əvəz edən geniş birlik olduğunu bildirirdilər. Onlar 1946-cı il konstitusiyasının ləğv edilməsini və güclü hakimiyyət yaradılmasını tələb edirdilər.

Xarici siyasət fəaliyyətində «Fransız Xalqının Birliyi» Qərbi Avropa ölkələrinin vahid iqtisadi və siyasi blokda birləşməsinə irəli sürürdü. Şarl de Qolla görə belə olardısıya Qərbi Avropa həm SSRİ-yə qarşı dura bilər, həm də ABŞ-dən asılı olmazdı.

1947-ci ilin oktyabr ayında yerli özünüidarə orqanlarına keçirilən seçkilərdə Fransız Xalqının Birliyi Partiyası 38% səs toplayaraq, birinci yere çıxdı. Seçkilərin nəticələrinə arxalanan Partiya Milli Məclisin buraxılmasını və növbədənənar seçkilər keçirilməsini tələb etməyə başladı.

Üç partiyalı koalisiyadan ibarət olan hökumət daxilində ixtilafat kəskinləşdi. Xalq Respublika Hərəkatı Partiyası və Sosialist Partiyası ABŞ və İngiltərəni, Kommunist Partiyası isə Sovet İttifaqını müdafiə edirdi. Bundan başqa Xalq Respublika Hərəkatı Partiyası və sosialistlər 1946-cı ilin dekabr ayında Fransa hökuməti tərəfindən Vyetnamda başlanan müstəmləkə müharibəsini müdafiə edirdilərsə, kommunistlər qəti surətdə bu müharibənin əleyhinə çıxırdılar.

Hökumətin sosial-iqtisadi siyasəti sahəsində də kəskin ixtilafat mövcud idi. 1947-ci ilin aprel ayında Reno avtomobil zavodunun fəhlələri tətillər edərək əmək haqqının artırılmasını tələb etdilər. Kommunistlər tətillər edən fəhlələrin tələblərini müdafiə etdilər. Üç partiyalı koalisiyanın digər partiyaları isə tətillərin tələblərinin əleyhinə çıxış edirdilər. Belə vəziyyətdə 1947-ci il mayın 5-də baş nazir Ramadye kommunistləri hökumət həmrəyliyini pozmaqda təqsirləndirdi. Prezident Vensan Oriol kommunistlərin hökumətin tərkibindən çıxarılması haqqında dekret verdi. Beləliklə, üç partiyalı koalisiya parçalandı.

Kommunistlərin hökumətdən qovulması sinfi mübarizəni kəskinləşdirdi. 1947-ci ilin noyabr ayında Ümum Əmək Konfederasiyasının çağırışı ilə ümumi tətillər başladı. Ümumi tətildə 3 milyon zəhmətkeş iştirak edirdi. Fəhlələr tez-tez saxtaları və zavodları tuturdular. Bəzi hallarda polislə toqquşmalar da baş verirdi. Tətillərin əsas tələbi əmək haqqının artırılması idi.

Tətillin ən qızğın vaxtında Ümum Əmək Konfederasiyasının rəhbərliyinə daxil olan sosial-reformistlər həmkarlar ittifaqlarının parçalanmasına nail oldular. Sosial-reformistlər Ümum Əmək Konfederasiyasından çıxaraq «Fors uvriyer» (Fəhlə qüvvəsi) adlı yeni həmkarlar ittifaqı birliyi yaratdılar. «Fors uvriyer»-in rəhbərləri tətillin dayandırılmasını tələb etdilər. Beləliklə, tətillər qismən ödənilməsi ilə başa çatdı.

Dördüncü respublika illərində xarici siyasət

Dördüncü respublika hökumətlərinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərdən biri ABŞ-la münasibətlər idi. Bu məqsədlə Fransa mühüm addımlar atdı. 1948-ci ilin yayında Fransa Marşal planına qoşularaq ABŞ-la bir sıra ikitərəfli siyasi və iqtisadi müqavilələr imzaladı. Marşal planı Fransa iqtisadiyyatının təkcə bərpasına deyil, həmçinin ölkənin güclənməsinə xüsusi kömək etdi.

Fransanın xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri Avropa dövlətləri ilə münasibətlər idi. 40-cı illərin sonu – 50-ci illərdə fransız diplomatiyası ümumavropa inteqrasiyasında mühüm rol oynayırdı. Fransa 1948-ci ilin mart ayında hərbi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığa dair Qərbi İttifaqının, 1949-cu ildə isə Avropa Şurasının yaradıcılarından biri oldu.

1950-ci ilin may ayında 1948-1953-cü illərdə Fransanın xarici işlər naziri işləmiş R.Şuman Qərbi Avropa ölkələrinin kömür və polad istehsalını birləşdirmək təklifini irəli sürdü. Bu plan «Şuman planı» adını aldı. 1951-ci ilin aprel ayında Avropa kömür və polad birliyi yaradıldı. Bu Birliyin təsis

olunması haqqında sənədi Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq və AFR imzaladılar. Fransa sonralar 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinin (Ümumi bazar) yaradılmasında iştirak etdi. Fransa NATO-ya daxil oldu.

Dördüncü respublika hökumətinin xarici siyasətində müstəmləkələr mühüm yer tuturdu. Fransa hökuməti 1946-54-cü illərdə Hind-Çində müharibə aparırdı. 1956-cı ildə fransız ordusu Süveyş kanalı rayonunda Misirə qarşı hərbi müdaxilədə iştirak etdi. 1954-cü ildə Tunisə «daxili muxtariyyət» verildi. Lakin Mərakeşə müstəqillik verməkdən imtina etdi. Fransanın siyasətindən müstəmləkələrdə narazılıq güclü idi. Fransanın Əlcəzairdə yeritdiyi siyasətə qarşı xalq etiraz edirdi. Əlcəzairin 9 mln. əhalisinin 1 mln. nəfəri fransız idi. Əlcəzairin ən yaxşı torpaqları onlara məxsus idi. Statusuna görə Əlcəzair müstəmləkə deyil, Fransanın dənizəşırı departamenti sayılırdı. Əlcəzairdə yaşayan fransızlar bu ərazinin müstəqilliyinin əleyhinə idilər. Neftlə zəngin olan Əlcəzairdə 1946-cı ildən bəri kütləvi qətlər törədən Fransa 1954-cü ildə burada müstəmləkə müharibəsinə başladı. 1955-ci ildə Əlcəzair milli azadlıq ordusu ilə fransız hərbi hissələri arasında qanlı toqquşmalar başladı. 1956-cı ilin mart ayında Fransa hökuməti Tunis və Mərakeşin müstəqilliyini tanıdı.

Müharibədə fransız hökuməti böyük vəsait xərclədi. İnsanların kütləvi öldürülməsi Fransanın nüfuzunun düşməsinə, hərbi və siyasi cəhətdən zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Əlcəzair məsələsinə münasibətdə fransız cəmiyyətindəki ictimai rəy parçalandı. Sadəcə fransızlar Əlcəzairin müstəqilliyinə, hakim dairələr isə Əlcəzairin Fransanın təsiri altında qalmasına tərəfdar idilər. Əlcəzairdə aparılan qanlı müharibə Fransada dərin siyasi böhran yaratdı. Müharibədə iştirak edən 500 minlik fransız ordusunun rəhbərləri qiyam qaldırdılar. Onlar dövlətə tabe olmaqdan imtina edərək hakimiyyətin Şarl de Qolla verilməsini tələb etdilər. Baş verən hadisələr ölkədə siyasi böhranı dərinləşdirərək IV respublikanın süqutunu sürətləndirdi. Belə şəraitdə hökumət təşkil etmək Şarl de

Qolla təklif edildi. Şarl de Qoll yalnız fəvqəladə səlahiyyətlər alacağı təqdirdə hakimiyyətə gəlməyə razılıq verdi.

Fransada beşinci respublika. Konstitusiyanın qəbulu

1958-ci il iyunun 1-də Fransa Milli Məclisi Şarl de Qollun baş nazir təyin edilməsi və ona fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsi barədə qərar qəbul etdi. Qısa müddətdə yeni konstitusiya layihəsi hazırlandı. 1958-ci il sentyabrın 28-də yeni konstitusiyanın layihəsi ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı. Referendumda iştirak edənlərin 79%-i konstitusiya layihəsini bəyəndi. Beləliklə, ölkədə V respublika yaradıldı.

Qəbul edilən konstitusiya dövlət idarəçilik sistemini əsaslı olaraq dəyişdirdi. Fransa prezidentli respublika elan edildi. Prezident parlament üzvləri və xüsusi seçkiçilər kollegiyası tərəfindən 7 il müddətinə seçilirdi. O, dövlətin başçısı, icra hakimiyyətinin rəhbəri və silahlı qüvvələrin ali baş komandanı vəzifələrini əlində cəmləşdirirdi. Prezident qanunları təsdiq edirdi. O, hətta parlamentin təsdiqinə ehtiyac olmadan dekretlər verə, parlamenti buraxa və yeni seçkilər keçirə bilərdi. Milli Məclisin qanunvericilik təşəbbüsü və hökumətin tərkibini təsdiq etmək hüququ var idi. V respublikanın konstitusiyasında IV respublikanın konstitusiyasında təsbit olunan vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələri saxlanılırdı.

1958-ci il seçkiləri

Konstitusiya qəbul edildikdən sonra ölkədə parlament seçkilərinə hazırlıq başlandı. Şarl de Qollun tərəfdarları 1958-ci il oktyabrın 1-də yeni siyasi partiya yaratdılar. Bu partiya Yeni Respublikanı Müdafiə İttifaqı adlandırılırdı. 1958-ci il oktyabrın 7-də majoritar seçki sisteminin tətbiq edilməsinə dair dekret verildi. Seçkilərin birinci mərhələsi 1958-ci il noyabrın 23-də, ikinci mərhələsi isə – noyabrın 30-da

keçirildi. Şarl de Qollun partiyası ikinci turda böyük səs çoxluğu ilə birinci yerə çıxdı. Səsvermənin majoritar sistemi üzrə de Qollun partiyası 188 deputat mandatı qazandı. Nəticədə Şarl de Qoll və onun tərəfdarları qələbə qazandılar. 1958-ci il dekabrın 21-də Şarl de Qoll V respublikanın prezidenti seçildi. Baş nazir vəzifəsinə de Qollun partiyasının nümayəndələrindən biri olan M. Debre təyin edildi. 1958-ci ildən Fransanın həyatında Qollizm dövrü başladı. Ölkənin siyasi təcürübəsinə ən mühüm məsələlər barəsində referendum keçirmək daxil edildi.

Beşinci respublikanın daxili siyasəti

Fransada yeni rejim qurulduqdan sonra istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi gücləndi. Bu zaman ölkənin iqtisadi həyatında 10 ən iri inhisarçı birlik mühüm rol oynayırdı. Ölkədəki xüsusi mülkiyyətin təxminən 40%-i onların əlində cəmlənmişdi. Dövlət iqtisadi inkişafa xüsusi qayğı göstərərək mülkiyyətçilərə əlverişli şərait yaratdı, kreditlər verdi və fermerlərə yardım proqramını həyata keçirdi. Nəticədə 60-cı illərdə fransız iqtisadiyyatında modernləşdirmə baş verdi. Modernləşdirmənin sürəti xarici ölkələrlə müqayisədə yalnız Yaponiyadan geridə qalırdı. Modernləşdirmə nəticəsində Fransa inkişaf etmiş çoxsahəli iqtisadiyyatı olan müasir sənaye dövlətinə çevrildi. Ölkədə atom, aerokosmik, neft, kimya və aviasiya sənaye sahələri inkişaf etdi. 60-cı illərin ortalarından başlayaraq iqtisadiyyatın strukturunda dəyişiklik edildi. Əmək münasibətləri tənzimləndi. Bütövlükdə 1958-ci ildən 1968-ci ilə qədər sənaye məhsulunun həcmi 60%-dən çox artdı. Müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə avtomobil istehsalı 10 dəfə, neft istehlakı 4 dəfə artdı, kömür istehlakı isə 2 dəfə azaldı. İstehsalın təmərküzləşməsi gücləndi. 25 nəhəng sənaye-maliyyə qrupu bütün kapital qoyuluşunun 60%-dən çoxuna nəzarət edirdi. Lakin təmərküzləşmənin dərəcəsinə görə Fransa digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən geri qalırdı. Belə ki, bütün

müəssisələrin 80%-dən çoxu xırda müəssisələr idi. 60-cı illərdə kənd təsərrüfatının texniki təchizatı xeyli yaxşılaşdı. 1965-ci ildə traktor parkı müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə 30 dəfə artdı. On il ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 66% artdı. Fransa 60-cı illərin ortalarında özünün xarici borclarını nəinki ödədi, hətta borc verən dövlətə çevrildi. Ölkədə aqrar bölmə yüksək inkişaf etdi. Fermerlərin sayına görə Fransa Avropada birinci yeri tutdu. Qərbi Avropada ərzağın ən böyük ixracatçısı Fransa oldu. İqtisadiyyatda yüksəlişə nail olunmasının başlıca səbəbi dövlət proqramlarının qəbul edilməsi idi.

Ölkənin maliyyə sistemi sabitləşdi. 1960-cı ildə frank dönerli valyutaya çevrildi. Ölkədə hər il təxminən 150 min adam kənddən şəhərə köçürdü. Başlıca iqtisadi göstəricilərinə görə Fransa Böyük Britaniyanı qısa müddətdə ötüb keçərək dünyada dördüncü yeri tutdu.

Beşinci respublikanın ilk on ilində əhalinin həyat səviyyəsi yaxşılaşdı. 1958-1968-ci illərdə əmək haqqı 25% artdı. Haqqı ödənilən məzuniyyətlərin müddəti 3 həftədən 4 həftəyə çatdırıldı.

1962-ci il oktyabrın 28-də prezidentin bütün xalq tərəfindən seçilməsinə dair referendum keçirildi. Seçicilərin 60%-dən çoxu prezidentin xalq tərəfindən seçilməsi lehinə səs verdi. Qanuna görə, prezidenti bundan sonra xalq seçməli idi. Yeni qanun əsasında 1965-ci ilin dekabr ayında keçirilən birbaşa prezident seçkilərində Şarl de Qoll 55 faiz səs toplayaraq sol qüvvələrin namizədi olan Fransua Mitterana qalib gələrək ikinci dəfə yeddi il müddətinə prezident seçildi.

Beşinci respublikanın xarici siyasəti

Şarl de Qoll ümumxalq səsverməsi ilə prezident seçilən kimi ölkəsinin müstəqil xarici siyasət yeridəcəyini və «Fransanın böyüklüyünü» bərpa etmək istiqamətində fəaliyyət göstərəcəyini bəyan etdi. Beşinci respublika illərində höku-

mətin yeritdiyi xarici siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət idi:

Birincisi, fransız diplomatiyası müstəmləkələrlə münasibətləri qaydaya salmaq üçün ciddi səylər göstərirdi. Müstəmləkələr Fransanın dünya siyasətində rolunun artmasına mane olurdu. Lakin hökumət bu məsələdə qarşıdurmaya getməyərək problemləri dinc yolla həll etməyə çalışırdı. 1960-cı ildə Ekvator və Qərbi Afrika müstəmləkələrinə siyasi müstəqillik verildi. Həmin illərdə Fransa üçün başlıca problem Əlcəzair idi. Bu məsələdə Şarl de Qoll Fransanın rolunun yüksəldilməsinə çalışırdı. 1959-cu ilin sentyabr ayında fransız hökuməti Əlcəzair xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanıdı. 1960-cı il yanvarın 24-də Əlcəzairdə ifrat müstəmləkəçilər Fransa əleyhinə qiyam qaldırdılar. Ordunun yuxarı dairələrinin rəğbət göstərmələri ilə onlar «fransız Əlcəzairi» şüarları ilə nümayiş və tətilər təşkil etməyə və barrikadalar qurmağa başladılar. Onlar bir həftə paytaxtın bir neçə məhəlləsini öz əllərində saxladılar. Hökumət tərəddüd etsə də, fəvqəladə vəziyyət elan edərək, qiyamçılardan silahı yerə qoymağı tələb etdi. 1960-cı il fevralın 1-də Fransanın demokratik təşkilatları 11 milyon nəfərin iştirak etdiyi bir saatlıq etiraz tətili keçirdilər. Xalq kütlələri arasında dayağa malik olmadıqlarını görə qiyamçılar elə həmin gün təslim oldular.

1961-ci ilin yanvar ayında de Qoll hökuməti Əlcəzairin taleyi ilə bağlı referendum keçirdi. Referenduma qoyulan qanun layihəsi Əlcəzairin özünidare hüququnu tanısa da onun həyata keçirilməsini qeyri-müəyyən vaxta qədər təxirə salırdı. Referendumda iştirak edənlərin 75%-i hökumətin təqdim etdiyi qanun layihəsini bəyəndi.

1961-ci ilin fevral ayında ifrat müstəmləkəçilər Əlcəzairdə gizli hərbi təşkilat yaratdılar. 1961-ci il aprelin 22-də onlar ordu komandanlığının yardımı ilə Əlcəzairin paytaxtında hakimiyyəti ələ keçirdilər. Buna cavab olaraq Fransada kütləvi etiraz tətili başlandı. Prezident de Qoll fəvqəladə vəziyyət elan edərək qiyamı yatırmaq haqqında əmr verdi. Əlcəzairə etibarlı qoşun

hissələri göndərildi. Döyüslərdən sonra qiyamçılar silahı yere qoymağa məcbur oldular.

Bundan sonra Fransa hökuməti Əlcəzair respublikası müvəqqəti hökuməti ilə danışıqlara başladı. 1962-ci il martın 18-də Evianda aparılan bu danışıqlar bir sıra sazişlərin bağlanması ilə başa çatdı. Evian sazişlərinə görə Əlcəzair siyasi müstəqillik alır, Fransa isə Saxarada müvəqqəti olaraq hərbi baza saxlamaq hüququ əldə edirdi.

1962-ci ilin aprel ayında keçirilən referendumda iştirakçıların 90%-dən çoxu Evian sazişlərini bəyəndi. Əlcəzair müstəqil oldu. Beləliklə, Fransa müstəmləkə imperiyası qəti olaraq süqut etdi. Fransız müstəmləkələrində 14 yeni müstəqil dövlət yarandı.

İkincisi, V respublikanın xarici siyasətində mühüm istiqamətlərdən biri SSRİ və digər sosialist ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi idi. Fransız hökuməti bu ölkələrlə xeyli yaxınlaşdı. Fransa nüvə silahının sınaqlarını qadağan etmək haqqında müqaviləyə qoşulmayaraq sənədin yalnız SSRİ ilə ABŞ arasında imzalanmalı olduğunu bəyan etdi. Şarl de Qoll 1966-cı ilin iyun ayında SSRİ-yə rəsmi səfər etdi. O, ABŞ-ın Hind-Çindəki təcavüzünü açıqca pislədi. Şarl de Qoll ABŞ-ın Avropadakı təsirini zəiflətmək vəzifəsini yerinə yetirmək üçün Fransanın nüvə dövləti olmasına nail oldu və ölkənin müdafiə qüdrətini artırdı.

Üçüncüsü, V respublikanın xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri NATO ilə münasibətlər idi. Şarl de Qoll Fransanın NATO-nun hərbi strukturundan çıxdığını elan etdi. 1967-ci ildən başlayaraq Fransa bu təşkilatın hərbi strukturunda iştirak etmədi. Çünki Şarl de Qollun məqsədi «Fransanın böyüklüyünü» dirçəltmək idi. Fransa ərazisindən ABŞ hərbi bazaları çıxarıldı. Şarl de Qoll Avropada inteqrasiya proseslərinə xüsusi diqqət verərək, «vətənlər Avropası» şüarını irəli sürdü. O, Avropa dedikdə Atlantik okeanından Ural dağlarına qədər ərazini nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda «bütün istiqamətlərdə müdafiə» doktrinasını əsas götürürdü.

Şarl de Qoll hökuməti AFR-lə münasibətlərin yaxşılaşmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. AFR o vaxt üçün artıq Qərbi Avropanın iqtisadi cəhətdən ən güclü ölkəsinə çevrilmişdi. Şarl de Qoll Fransanın AFR-lə yaxınlaşmasının bu iki ölkəni Qərbi Avropanın həlledici qüvvəsinə çevirəcəyinə ümid edirdi. Eyni zamanda de Qolla elə gəlirdi ki, Fransanın atom silahına malik olması, habelə müstəmləkə ölkələri ilə ənənəvi əlaqə saxlaması ona Fransa-AFR ittifaqında aparıcı rol oynamaq imkanı verəcəkdir. 1958-ci ilin sentyabr ayında de Qollun Almaniya ərazisində AFR-in kansleri K.Adenauerlə ilk görüşü oldu. Bu görüş zamanı hər iki ölkənin rəhbərləri əvvəlki düşmənçiliyə həmişəlik son qoymaq barədə razılığa gəldilər. 1963-cü ildə isə Fransa və AFR xarici siyasət, müdafiə, maarif və gənclərin tərbiyəsi sahəsində əməkdaşlıq etmək haqqında müqavilə bağladılar.

1968-ci ilin may-iyun hadisələri

60-cı illərin sonlarından etibarən V respublikanın böhranı başladı. Bu böhranın yaranmasının bir sıra səbəbləri var idi. 60-cı illərdə Fransa iqtisadiyyatının müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına baxmayaraq, 1965 və 1967-ci illərdə keçirilən seçkilər ölkədə narazılığın artmaqda olduğunu göstərdi. De Qollun hakimiyyətə gəlməsi ilə xalq kütlələrində yaranan ümidlər özünü doğrultmadı. De Qollun avtoritar idarəçilik metodu əhalinin xoşuna gəlmirdi. Onlar avtoritarizmi rədd edirdilər. Fəhlə və qulluqçular əmək haqqının artırılmasını və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasını tələb edir, köndlilər isə öz gəlirlərinin dövlət tərəfindən qorunmasına nail olmaq istəyirdilər. Mühəndis-texniki işçilər idarəetmə işlərinə kifayət qədər cəlb etdilməmələrindən narazı idilər. Əhalinin kütləvi təbəqəsinə çevrilən tələbələr daha fəal çıxış edirdilər. 1968-ci il üçün tələbələr 600 min nəfərə çatmışdı. Bu da müharibədən sonrakı ilk illərdən 5 dəfə çox idi. Tələbələr arasında orta təbəqələr və fəhlələr içərisindən çıxanlar xeyli artmışdı. Demokratik əhval-

ruhiyyəli tələbələr köhnəlmiş təhsil sistemindən narazı idilər. Bu dövrdə tələbələrin yalnız 15%-i dövlət təqaüdü alırdı. Mürəkkəb imtahan sistemi birinci kursa daxil olan tələbələrin 70-80%-nə təhsillərini başa vurmağa imkan vermirdi. Tələbələr təhsil sisteminin əsaslı surətdə yenidən qurulmasını, təhsilə ayrılan təxsisatların artırılmasını və təqaüdlərinin çoxaldılmasını tələb edirdilər. Bütün bunların nəticəsində qısa müddətdə ölkədə sabitlik pozuldu. Hiddətlənən xalq küçələrə çıxdı. Polislə toqquşmalar baş verdi. Mayın 7-də Parisdə 3 mindən çox tələbə yaralandı və həbs edildi. Hökumətin cəza tədbirlərinə əl atması əks təsir yaratdı. Xalqın digər təbəqələrinin tələbələrlə həmrəyliyi gücləndi.

Həmkarlar ittifaqları dövlətin əmək münasibətlərinə müdaxilə etməsindən narazı idi. 1968-ci ilin may-iyun aylarında ölkədə siyasi böhran yetişdi. 1968-ci il üçün inflyasiyanın və qiymətlərin artması ümumi narazılığa səbəb oldu. Şarl de Qoll rejiminə qarşı kütləvi çıxışlar başladı. Ölkəni 10 milyon nəfərdən çox adamın iştirak etdiyi ümumi tətillə bürüdü.

1968-ci il may ayının axırlarında hökumətin, sahibkarların və həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri əhalinin irəli sürdüyü tələblərə cavab olaraq protokol imzaladılar. Minimum əmək haqqı 35%, əmək haqqı orta hesabla 10%, işsizliyə görə müavinət isə 15% artırıldı. Eyni zamanda hökumət hərbi qüvvəyə müraciət etməyə hazırlaşdı. 1968-ci il mayın 30-da de Qoll radio ilə çıxış edərək Fransa üçün kommunistlərin «tiranlığı» və diktaturası təhlükəsinin olduğunu bildirdi. De Qoll həmçinin parlamentin buraxıldığını və yeni seçkilər keçiriləcəyini elan etdi. 1968-ci il iyunun 12-də hökumət nümayişlərinin keçirilməsini qadağan etdi.

1968-ci il iyun ayının axırlarında parlament seçkiləri keçirildi. Hakim Respublikanı Müdafiə Demokratlar İttifaqı Partiyası Milli Məclisdə yerlərin mütləq əksəriyyətini qazandı. Seçkilərdə qələbə qazanılsa da may-iyun hadisələri Şarl de Qollun nüfuzuna ciddi zərbə vurdu.

1969-cu il aprelin 22-də Şarl de Qollun təklifi ilə Fransanın yeni regional bölgüsünə və senatın islahatına dair

referendum keçirildi. Şarl de Qoll qanun layihəsi bəyənilməyəcəyi təqdirdə istefaya gedəcəyini bildirdi. Referendumda iştirak edənlərin 52,41 %-i qanun layihəsinin əleyhinə səs verdi. Həmin gün Şarl de Qoll istefaya getdiyini bəyan etdi. Bundan sonra o, bir daha siyasi fəaliyyətlə məşğul olmadı.

Jorj Pompidunun hakimiyyəti illərində Fransanın daxili siyasəti

Şarl de Qoll istefaya getdikdən sonra 1969-cu ilin iyun ayında hakimiyyətə onun partiyasının rəhbərlərindən biri olan və baş nazir vəzifəsində işləyən Jorj Pompidu (1911-1974) gəldi. Müəllim ailəsində anadan olan Pompidu yaxşı təhsil almışdı. Gəncliyində fransız ədəbiyyatından dərslər demişdi. Uzun müddət Rotşildin bankında baş direktor işləmişdi. İşgüzar dünya ilə geniş əlaqələr qurmuşdu. Prezident seçkilərində Pompidu seçki kampaniyasını «varislik və dialoq» şüarı altında apardı. Pompidunun tərəfdarları yaşlı qollistlər idi. Seçkilərin birinci turu namizədlərin heç birinə qələbə gətirmədi. İkinci turda Pompidunun rəqibi senatın sədri Alen Poer oldu. Pompidu «de Qolluz Qollizm» şüarını irəli sürdü. O, seçkilərdə qələbə qazandı. Yeni prezident öz sələfinin kursuna sadıq qaldı. O, sənayenin sürətli, sabit inkişafı, modernləşdirilməsi və sosial problemlərin həlli proqramını irəli sürdü. 1968-ci ilin may-iyun hadisələrini nəzərə alan Pompidu-Şaban Delmas hökuməti daxili siyasətin əsas vəzifəsi kimi «yeni cəmiyyət» yaratmaq proqramını irəli sürdü. Bu proqrama görə sinfi mübarizəni sosial barışıq, sinfi əməkdaşlıq əvəz etməli idi. Hökumət əmək haqqı, pensiya və ailə müavinətləri sahəsində əhaliyə güzəştə getmək qərarına gəldi. Minimum əmək haqqı artırıldı. Hər il həyatın dəyərini dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq minimum əmək haqqına yenidən baxılmağa başlandı. Hökumət ailə müavinətlərini artırdı. Eyni zamanda hökumət dövlətin iqtisadiyyata rəhbərliyi məsələsinə liberallaşma ruhunda yenidən baxılacağına vəd verdi. 1970-1975-ci illərdə həyata keçirilən iqtisadi və

sosial inkişafa dair altıncı planda dövlətin tənzimləyici rolunun zəiflədilməsi və bazarın təsirinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Hökumət maliyyə siyasətini ciddiləşdirdi, əmək və kapitalın ittifaqı əvəzinə işçilərin maddi marağını gücləndirməyi nəzərdə tutan «konkret iştirak» proqramını irəli sürdü. Bu proqram işçinin əməyini nəticəsinə görə qiymətləndirməyi nəzərdə tuturdu.

Beləliklə, 60-cı illərin sonu - 70-ci illərin əvvəllərində sənayenin inkişafına xüsusi diqqət verilməsi nəticəsində fransızların həyat səviyyəsi xeyli yaxşılaşdı. Elmi-texniki tərəqqi fransız iqtisadiyyatının dünyada tutduğu ön yerini qoruyub saxlamağa kömək etdi. Gənc qollistlər tərəfindən həyata keçirilən dəyişikliklərin nəticələrindən biri siyasi partiyaların sayının azalması və tez-tez baş verən hökumət dəyişikliyinə son qoyulması oldu. Bundan sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə məşhur qollist partiya olan Respublikanı Müdafiə Demokratlar İttifaqı Partiyası başda olmaqla sağ qüvvələrlə kommunistlər və sosialistlərdən ibarət sollar arasında getməyə başladı. Sosialistlər və kommunistlər birlikdə fəaliyyət proqramı işləyib hazırladılar. Bu proqrama görə onlar parlament seçkilərində qalib gələcəyi təqdirdə xalq birliyi hökuməti yaratmalı idilər. Digər sol təşkilatlar və həmkarlar ittifaqları da bu proqramı bəyəndilər. Proqram 1972-ci ilin iyun ayında imzalandı. 1973-cü ildə keçirilən parlament seçkilərində 10 milyondan çox seçici bu proqrama səs versə də Milli Məclisdə sağlar üstünlük qazandılar.

J.Pompidunun hakimiyyəti illərində xarici siyasət

Pompidu hakimiyyətə gələn kimi dövlətin xarici siyasətində bəzi düzəlişlər edərək geniş fəaliyyətə başladı. Onun hakimiyyəti illərində Fransanın xarici siyasəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilirdi. Xarici siyasətin üstün istiqaməti Avropada gedən inteqrasiya proseslərində Fransanın iştirakının fəallaşdırılması oldu. Şarl de Qolldan fərqli olaraq Pompidu ölkənin Avropa inteqrasiya proseslərində iştirakına

Fransanın beynəlxalq mövqelərini gücləndirməklə bərabər daxildə sosial-siyasi və hüquqi sistemin təkmilləşdirilməsində vasitə kimi baxırdı. Buna görə də 1969-cu ildə Pompidu Avropada inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi, genişləndirilməsi və başa çatdırılması təkliflə çıxış etdi. Bu ideyaların əsasında 1973-cü ildə Avropa İqtisadi Birliyi ölkələri «Avropanın siması haqqında» adlı proqram sənədini qəbul etdilər. Sənəd inteqrasiya proseslərinin genişləndirilməsini, onun iqtisadi və siyasi mərhələlərini nəzərdə tuturdu. Pompidu Şarl de Qolldan fərqli olaraq Böyük Britaniyanın AİB-ə daxil olmasına maneçilik törətmədi. 1973-cü ildə Böyük Britaniya, Danimarka və İrlandiya AİB-ə üzv oldular.

Pompidunun xarici siyasətinin ikinci mühüm istiqaməti ABŞ və NATO ilə qarşılıqlı münasibətləri gücləndirməkdən ibarət idi. Pompidu Şarl de Qolldan fərqli olaraq ABŞ və NATO ilə münasibətləri xeyli yaxşılaşdıraraq bu təşkilatla əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi fikir verirdi. 1974-cü ildə Pompidunun təklifilə NATO üzvü olan dövlətlər «Yeni Atlantika xartiyası»nı imzaladılar. Xartiyaya görə, NATO-nun fəaliyyətində kollegiallıq prinsipi genişləndirildi. Bundan sonra Fransa NATO ilə siyasi əməkdaşlığını gücləndirdi.

Pompidunun hakimiyyəti illərində xarici siyasətin istiqamətlərindən biri də sosialist ölkələrlə münasibətlər idi. Fransız hökuməti bu ölkələrlə də qarşılıqlı münasibətlərini yaxşılaşdırdı. İqtisadi və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq genişləndirildi. 1970-1971-ci illərdə Fransa və SSRİ rəhbərlərinin yüksək səviyyədə qarşılıqlı səfərləri oldu.

Pompidu SSRİ ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1970-ci ilin oktyabrında Pompidu SSRİ-yə səfər etdi. Səfər zamanı Fransa ilə Sovet İttifaqı arasında siyasi məsləhətləşmələrin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi haqqında protokol imzalandı. 1971-ci ildə Sov. İKP MK-nın Baş katibi L.İ.Brejnevin Fransaya səfəri zamanı iki ölkə rəhbərləri səmərəli beynəlxalq nəzarət altında beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsinə və ümumi tərkislah keçirilməsinə razı olduqlarını bildirdilər. Fransa

hökuməti sosialist ölkələri tərəfindən irəli sürülən təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə ümumavropa müşavirəsi çağırılması ideyasını müdafiə etdi.

Pompidu inkişaf etməkdə olan ölkələrlə də münasibətlərə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu istiqamətdə Pompidu Şarl de Qollun ənənələrini davam etdirirdi. Fransa Misir və İraqa münasibətlərini yaxşılaşdırdı. Liviyaya «Miraj» tipli 100 qırıcı təyyarə verdi. Şimali Afrika rəsmi olaraq Fransanın həyati mənafeyi olan rayon elan edildi. Jorj Pompidu Çinlə münasibətlərə də xüsusi diqqət verərək bu ölkəyə səfər etdi. Pompidu qollizm ideologiyası və praktikasına düzəlişlər edərək, onu yeni şəraitə uyğunlaşdırdı. 1974-cü il aprelin 2-də Pompidunun qəfil ölümü ölkənin siyasi həyatında yeni şərait yaratdı.

Valeri Jiskar d'Estenin hakimiyyəti illərində Fransanın daxili siyasəti

Pompidunun ölümündən sonra ölkədə yeni prezident seçkiləri keçirildi. Şarl de Qoll partiyasının qocalar və baronlar adlanan hissəsi köhnə qollizm prinsiplərinə qayıtmağın tərəfdarı olan J.Şaban Delmasın namizədliyini irəli sürdülər. Müstəqil respublikaçılar Valeri Jiskar d'Estenin namizədliyini, sol qüvvələr isə öz vahid namizədi kimi Fransua Mitteranın namizədliyini irəli sürdülər. 1926-cı ildə anadan olmuş iri sənayeçi oğlu Valeri Jiskar d'Esten seçki kampaniyasında «qabaqcıl liberal cəmiyyət» doktrinasını irəli sürdü. Bu doktrina xüsusi mülkiyyətlə azad bazar münasibətləri arasında tarazlığın qurulmasını, liberal mənəvi dəyərlərin, demokratiya və siyasi plüralizmin bərqərar edilməsini nəzərdə tuturdu. Birinci turda heç kim qələbə qazana bilmədi. İkinci turda d'Estenin rəqibi Sosialist Partiyasının birinci katibi Fransua Mitteran oldu. Jiskar d'Esten səsələrin 50,8%-ni toplayaraq prezident seçildi. Fransua Mitteran isə səsələrin 49,2%-ni qazandı. Jiskar d'Estenin prezident seçilməsilə Fransada qollizm son qoyuldu. O, Respublikanı Müdafiə Birliyi

Partiyasının lideri Jak Şirakı baş nazir təyin etdi. 1974-76-cı illərdə Fransanın baş naziri, sahibkar ailəsində doğulmuş, Paris və Harvard universitetlərində təhsil almış, qətiyyətli, bərişməz olduğu və daim liderliyə can atdığı üçün «buldozer» ləqəbi alan Jak Şirak idi. J.Şirak de Qollçu partiyanın «gənc qurdlar qanadı»na başçılıq edirdi. Onun siyasi baxışları yeni mühafizəkarlığa əsaslanırdı. Yeni hökumət fəal daxili siyasətə başladı. Daxili siyasətdə Jiskar d'Esten klassik liberalizm tərəfdarı idi. O, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi proqramını irəli sürdü. Prezident siyasi və iqtisadi məsələlərdə dövlətin hegemon rol oynamasına çalışırdı. Hökumət daxili siyasətdə struktur dəyişikliyinə başladı.

J.d'Estenin prezidentliyi dövründə Fransa iqtisadi sahədə ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Belə ki, 1974-1975-ci illərdə ölkədə iqtisadi böhran baş verdi. Sənaye məhsulu istehsalı 8%, kənd təsərrüfatı məhsulu isə 3% azaldı. Qiymətlər artdı. 1974-1976-cı illərdə qiymətlər ildə orta hesabla 10% artdı. İşsizlərin sayı sürətlə çoxaldı. 1973-cü ildə işsizlərin sayı 500 min olduğu halda, 1976-cı ildə 2 dəfə artaraq 1 milyon nəfəri ötürüb keçdi.

Hökumət 1975-ci ilin sentyabr ayında istehlakın rəğbətəndirilməsi yolu ilə iqtisadi həyatı canlandırmaq haqqında proqram qəbul etdi. 1976-1980-ci illəri əhatə edən yeni plan qəbul edildi. Bu plana görə məşğulluq artırılmalı, büdcə kəsiri ləğv edilməli idi.

1976-cı ilin sentyabr ayında hakimiyyətə gələn R.Barr hökuməti qiymətlərin dondurulması, əmək haqqının artırılmasının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan «qaba iqtisadiyyat» planı irəli sürdü.

Valeri Jiskar d'Estenin prezidentliyi dövründə bir sıra sosial islahatlar da keçirildi. Əmək haqqı, pensiyalar və ailə müavinətləri artırıldı. Seçkilərdə yaş senzi 20 yaşdan 18 yaşa endirildi.

Valeri Jiskar d'Estenin hakimiyyəti illərində xarici siyasət

Valeri Jiskar d'Estenin hakimiyyəti illərində ölkənin xarici siyasətinin başlıca məqsədi Avropada və dünyada Fransanın mövqelərini möhkəmləndirmək idi. Bundan ötrü xarici siyasətin əsas istiqamətləri fəallaşdırıldı. Xarici siyasətin üstün istiqaməti ABŞ-la əməkdaşlıq idi. ABŞ-la əməkdaşlığın genişləndirilməsini nəzərdə tutan xarici siyasət fəaliyyəti gücləndirildi. Fransa amerikan raketlərinin Qərbi Avropa ölkələri ərazisində yerləşdirilməsinə kömək etdi.

Fransanın xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlər idi. Hökumət Avropa inteqrasiyasının dərinləşdirilməsinə, AİB daxilində ekyü pul vahidinin dövrüyyəyə gətirilməsinə tərəfdar çıxdı.

Fransanın xarici siyasətinin digər bir istiqaməti Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər idi. İsrail-Ərəb münaqişəsində fransız hökuməti ABŞ-ın yeritdiyi xəttə tərəfdar çıxaraq İsraili müdafiə edirdi.

Dövlətin xarici siyasət fəaliyyətində ümumavropa prosesi önəmli yer tuturdu. Fransız hökuməti 1975-ci il avqustun 1-də ATƏM-in yekun sənədini imzaladı.

Fransa eyni zamanda Çin və Afrikada da öz strateji mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı.

Jiskar d'Esten hökuməti xarici siyasətdə SSRİ ilə yaxşı münasibətlərin qorunub saxlanılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Jiskar d'Esten SSRİ rəhbərləri ilə bir neçə dəfə görüşlər keçirdi. Həmin görüşlərdə Sovet İttifaqı ilə Fransa arasında dostluq və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi haqqında bəyannamə, habelə sənaye, energetika, turizm və bir sıra digər sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı.

Fransua Mitteranın prezidentliyi illərində Fransanın daxili siyasəti

1981-ci ildə Fransada növbəti prezident seçkiləri keçirildi. Prezident kreslosu uğrunda dörd iddiaçı mübarizə aparıldı: öz namizədliyini dördüncü dəfə irəli sürmüş sosialist Fransua Mitteran (1916-1996), FKP-nin baş katibi Jorj Marşe, əvvəlki prezident Valeri Jiskar d'Esten və Respublikanı Müdafiə Birliyi Partiyasının lideri Jak Şirak. Beləliklə, sağların və solların hər birinin iki namizədi prezidentliyə iddiaçı oldu. Seçkilərin aprelin 26-da keçirilən birinci turunda namizədlərin heç biri qələbə qazanmadı. İkinci tur mayın 10-da keçirildi. Fransua Mitteran 51,76% və ya 15,7 mln. səs, Jiskar d'Esten isə 48,24% və ya 14,6 mln. səs aldı. Beləliklə, hakimiyyətə sol qüvvələr gəldi.

Dəmiryol qulluqçusu ailəsində anadan olmuş, Paris Universitetinin hüquq və humanitar elmlər fakültəsini bitirmiş Fransua Mitteran ikinci dünya müharibəsi illərində orduya çağırılmış və əsir düşmüşdü. Əsirlikdən qaçdıqdan sonra müqavimət hərəkatının tanınmış lideri olmuşdu. O, seçkiqabağı kampaniyada ekstremizmdən qaçaraq «sakit qüvvə» şüarı ilə çıxış etdi. Milli Məclisin əvvəlki tərkibində sağlar çoxluq təşkil etdiyindən Mitteran parlamenti buraxdı və yeni seçkilər keçiriləcəyini elan etdi. 1981-ci ilin iyun ayında keçirilən seçkilər Sosialist Partiyasına qələbə gətirdi. Sosialist partiyası 37,5% səs toplayaraq, majoritar seçki sistemi əsasında Milli Məclisdə yerlərin mütləq əksəriyyətinə nail ola bildi.

P.Morua başda olmaqla yeni hökumət yaradıldı. Hökumətin tərkibinə 34 sosialist, 4 kommunist, 2 sol radikal və 1 sol qollist daxil oldu.

Sol qüvvələrin ittifaqı ölkəni çətin vaxtda idarə etməyə başladı. Yeni hökumətin əsas vəzifəsi ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmaq idi. Morua hökuməti minimum əmək haqqını 10%, pensiya və ailə müavinətlərini 20-25% artırdı.

Pensiya yaşı həm qadınlar, həm də kişilər üçün 63-dən 60 yaşa endirildi. Haqqı ödənilən məzuniyyətlərin müddəti 4

həftədən 5 həftəyə qədər uzadıldı, iş həftəsinin müddəti 40 saatdan 39 saata endirildi. Sol qüvvələrin hökuməti həmkarlar ittifaqlarının hüquqlarını genişləndirdi. Siyasi və həmkarlar ittifaqı fəaliyyətinə görə işdən azad edilmə qadağan olundu. Hökumət həmçinin yerli özünüidarə orqanlarının hüquqlarını genişləndirdi, ölüm cəzasını ləğv etdi və amnistiya keçirdi.

1982-ci ildə sol qüvvələrin hökuməti 36 iri xüsusi bankı, 13 nəhəng inhisar qrupunun bir qismini milliləşdirdi, bir qismini isə hökumətin nəzarəti altına keçirdi. Milliləşdirmə nəticəsində 3 mindən çox müəssisə, bütün bank kreditinin isə 75%-i dövlətin nəzarətinə keçdi. Sənayedə dövlət bölməsi 18%-dən 32%-ə çatdı.

Əmək münasibətləri tənzimləndi. Hökumət qiymətləri dondurdu. 1981-82-ci illərdə baş verən böhrandan sonra ölkədə istehsalın illik artımı 2% oldu. Həyat tərzi dövlət təminatı hesabına yaxşılaşdı. Lakin bütün bu təxsisatlar dövlət büdcəsində kəsir yaratdı. İnflyasiya artdı və maliyyə böhranı baş verdi. Buna görə də 1983-cü ilin əvvəllərində Mitteran bu islahatları dayandırdı. Fransa Sosialist Partiyası içərisində hətta «sosial dövlət» ideyasından imtina olunması tələbləri eşidilməyə başlandı. Hökumət qaba iqtisadiyyat xətti götürdü.

Siyasi sahədə də islahatlar həyata keçirildi. Regional hakimiyyət orqanlarına seçkilərdə proporsional seçki sistemi tətbiq edildi. Partiyaların maliyyə fəaliyyətini tənzimləmək haqqında qanun qəbul olundu. Sensura ləğv edildi.

1984-1986-cı illərdə ölkənin baş naziri solların nümayəndəsi Leonard Fabius oldu. 1986-cı il seçkilərindən sonra isə baş nazir Respublikanı Müdafiə Birliyi Partiyasının lideri Jak Şirak oldu. O, 1988-ci ilə qədər baş nazir vəzifəsində işlədi.

1988-ci ilin may ayında keçirilən növbəti prezident seçkilərində bütün əsas partiyaların liderləri öz namizədliklərini irəli sürdülər. İkinci tura yalnız Mitteran və Şirak çıxdı. Seçkilərdə Mitteran 54% səs toplayaraq yenidən prezident seçildi.

Prezident seçilən kimi Mitteran Milli Məclisi buraxaraq vaxtından əvvəl seçkilər keçirdi. Seçkilərdə onun tərəfdarları qələbə qazandılar.

Fransa Sosialist Partiyasının qələbə qazanmasına baxmayaraq, ölkədəki daxili problemlər həll edilmədi. Qısa müddət ərzində hökumət kabinetləri bir-birini əvəz etdi. M.Rokar, E.Kresson, P.Bereqovua hökumətləri daxili siyasətdə keçirdikləri tədbirlərlə sağ mərkəzçi partiyaların yolunu tutdular. Bu özünü özəlləşdirmədə, iri biznesə münasibətdə, sənayenin aparıcı sahələrinin modernləşdirilməsində göstərdi. Nəticədə partiyada parçalanma baş verdi.

1993-cü ildə keçirilən parlament seçkilərində müxalifət partiyaları qələbə qazandılar. Sosialistlərin məğlubiyəti onların yeritdiyi siyasətin məntiqi nəticəsi idi. Sosialistlərin hakimiyyəti dövründə ölkədə işsizlərin sayı 3 mln. nəfər oldu. Son üç ildə dövlət büdcəsinin kəsiri 90 mln. frankdan, 165 mlrd. franka çatdı.

Bütün bunlar sosialistlərin sosial dayaqlarını xeyli zəiflətdi. Müxalifət partiyaları Fransa Uğrunda İttifaq koalisiyasında birləşdilər. Onlar Milli Məclisdə olan 577 yerdən 484-nü qazandılar. Lakin blokun lideri Jak Şirak 1995-ci ildə keçiriləcək prezident seçkilərində iştirak edəcəyinə görə baş nazir olmaq istəmədi. Baş nazir kreslosuna seçkiqabağı kampaniyada onun müşaviri olan Eduard Balladyur seçildi. Yeni hökumət özəlləşdirmə proqramını genişləndirdi, bank və sığorta kapitalı sahəsində tədbirlər həyata keçirdi. Lakin hökumətin siyasətindən narazılıq artdı. Ölkədə milli ziddiyyətlər kəskinləşdi. Separatçı qrupların fəaliyyət göstərdiyi Korsika adasında münaqişə xüsusilə gücləndi. Parlament və hökumət Korsika adası üçün xüsusi qanun işləyib hazırladı. Qanuna əsasən adada yerli idarə orqanlarına geniş səlahiyyətlər verilsə də, muxtariyyət ideyası gücləndi. Komor adalarında və Yeni Kaledoniya arxipelaqında da muxtariyyət meylləri genişləndi. Komor adalarına istiqalyyət verildi.

F.Mitteranın hakimiyyəti illərində xarici siyasət

Mitteranın hakimiyyəti illərində xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri NATO ilə əməkdaşlığı və ABŞ-la münasibətləri inkişaf etdirməkdən ibarət idi. Fransa dünya

işlərində NATO-nun, özünün isə NATO-da rolunun artırılmasına çalışırdı. 1991-ci ilin yanvar ayında fransız ordu hissələri ABŞ-ın İraqa qarşı «Səhrada fırtına» adlı hərbi əməliyyatında yaxından iştirak etdilər.

Fransa 1985-ci ildən sonra Sovet İttifaqı ilə əməkdaşlığı genişləndirdi. Mitteran hökuməti SSRİ-də başlanan «yenidənqurma» siyasətini müdafiə etdi. 1990-cı ilin oktyabr ayında SSRİ prezidenti M.S.Qorbaçovun Parisə səfəri zamanı Fransa ilə SSRİ arasında «Razılıq və Əməkdaşlıq» haqqında müqavilə bağlandı. Sənəddə deyilirdi ki, Fransa və SSRİ bir-birinə dost dövlət kimi baxırlar və öz münasibətlərini etibar, həmrəylik və əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qururlar.

1992-ci ilin fevral ayında Rusiya prezidenti B.N.Yeltsinin Fransaya səfəri zamanı Fransa ilə Rusiya federasiyası arasında 1990-cı il fransız-sovet müqaviləsinin məzmununu və əsas maddələrini təkrar edən yeni müqavilə bağlandı.

Mitteran hökuməti fransız ordularını Çad və Livandan çıxardı.

Xarici siyasətin istiqamətlərindən biri Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlər idi. Fransa hökuməti AİB ölkələri ilə elmi-texniki əməkdaşlığı genişləndirməkdən ötrü proqramlar hazırladı. 1980-ci ilin birinci yarısında həmin proqramlar qəbul edildi. Fransa Vahid Avropa ideyasını genişləndirdi. AİB əsasında inteqrasiyanın keyfiyyətə yeni mərhələsi olan Avropa İttifaqı formalaşdı.

ABŞ-ın «ulduz müharibələri» proqramına qoşulmadı. Mitteran qitədə Qərbi Avropa İttifaqının rolunun artırılması təklifi ilə çıxış etdi.

Fransa Almaniya ilə birlikdə Qərbi Avropanın inteqrasiya edilməsinin ən fəal iştirakçısına çevrildi. 1990-cı il yanvarın 19-da Lüksemburqun Şengen şəhərində Rokar hökuməti Şengen sazişlərini imzaladı. Bu sazişlərə görə 1992-ci ildən başlayaraq «Ümumi bazar» ölkələrinin vətəndaşları bir-birinə vizasız və gömrük nəzarəti olmadan səfər edə bilərdilər.

1991-ci ildə Fransa və Almaniya 12 Qərbi Avropa ölkəsinin vahid Avropa İttifaqında iqtisadi və siyasi inteqrasiyasını

hüquqi cəhətdən formalaşdıran Maastrixt müqaviləsinin təşəbbüsçüləri kimi çıxış etdilər. Mitteran Almaniyanın federal kansleri Helmut Kolla birlikdə AİB-in Avropa İttifaqına çevrilməsinin əsasını təşkil edən Maastrixt sazişini imzaladı.

Fransa SSRİ dağıldıqdan sonra yaranmış yeni müstəqil dövlətlərlə münasibətlərin qurulmasına xüsusi diqqət yetirirdi. 1992-ci il yanvarın 3-də Fransa Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il fevralın 21-də isə onunla diplomatik münasibətlər qurdu. Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik münasibətlərin qurulmasından sonra iki ölkə arasında iqtisadi və siyasi əlaqələr genişləndi. 1993-cü ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri zamanı Fransa ilə Azərbaycan arasında imzalanan dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında müqavilə iki ölkə arasında münasibətlərin sonrakı inkişafında mühüm rol oynadı.

Jak Şirakın prezidentliyi illərində daxili siyasət

1995-ci ildə Fransada prezident seçkiləri keçirildi. Respublikanı Müdafiə Birliyi Partiyasından Jak Şirak öz namizədliyini irəli sürdü. Həmin partiyadan Eduard Balladyur da prezidentliyə öz namizədliyini irəli sürdü. Seçkilərə Fransa Sosialist Partiyasının nümayəndəsi Leonel Jospen də qoşuldu. 1995-ci ilin aprel ayında keçirilən birinci turda rəqiblərin heç biri qələbə qazanmadı. İkinci tura Jak Şirak və Leonel Jospen çıxdı. Lakin ikinci turda Jak Şirak qələbə çaldı.

Jak Şirak daxili siyasətdə sosial dövlət siyasətini davam etdirərək, büdcə kəsirini aradan qaldırmaqdan ötrü sosial proqramlara ayrılan təxsisatları azaltdı və vergi siyasətində dəyişiklik etdi.

1995-ci ilin noyabr ayında Şirak tərəfindən baş nazir təyin edilən, Respublikanı Müdafiə Birliyi Partiyasının rəhbərlərindən biri olan Alen Jüppe dövlət bölməsinin fəhlə və qulluqçularının əmək haqqını dondurmağı, zərərlə işləyən

dövlət müəssisələrini və birinci növbədə dəmir yollarını bağlamağı və ya özəlləşdirməyi təklif etdi.

Lakin Jüppenin planı kəskin müqavimətlə üzləşdi. Dövlət bölməsinin fəhlə və qulluqçularını birləşdirən həmkarlar ittifaqları tətillə başladılar. Tətillə dövlət müəssisələrinin oksər fəhlə və qulluqçuları qoşuldu. 2 milyona yaxın fəhlə və qulluqçunun iştirak etdiyi tətillər bir aya qədər davam etdi. Hökumət Jüppenin planından imtina etməyə məcbur oldu. Bundan sonra Jak Şirak parlamenti vaxtından əvvəl buraxdı. Lakin 1997-ci ilin may-iyun aylarında keçirilən növbədənkonar parlament seçkiləri Jak Şirakın gözlədiyi nəticəni vermədi. Hakim partiya əvvəl sahib olduğu 464 mandatdan yalnız 250-ni özündə saxlaya bildi. Sosialist Partiyası 252 yer aldı. Eclələklə, Fransada kommunistlərin də daxil olduğu koalisiyalı hökumət quruldu. Parlamentə ilk dəfə Yaşıl Partiyasının nümayəndələri də daxil oldular.

Sol partiyalar seçkiqabağı kampaniyada işsizliyə son qoymağı, 700 min yeni iş yeri açmağı, iş həftəsini 35 saata endirəcəklərini vəd etmişdilər. Sosialist Jospenin təşkil etdiyi hökumət sosialistlərdən, sol radikallardan və digər sol qruplardan ibarət idi. 13 illik fasilədən sonra kommunistlər də hökumətə daxil olaraq 3 nazir vəzifəsini tutdular.

Hökumət bəyannaməsi ilə çıxış edən Jospen mühacirlərə qarşı qanunvericiliyi yumşaldacağını, minimum əmək haqqını artıracağını və 35 saatlıq iş həftəsinə keçirələcəyini vəd etdi. Bu bəyanatdan az sonra minimum əmək haqqı, məktəblilər üçün müavinət artırıldı və 35 saatlıq iş həftəsinə keçid başlandı.

Həyata keçirilən tədbirlər öz böhrəsini verdi Fransanın iqtisadi inkişafı ildə 3-4%-ə çatdı, inflyasiya ildə 1% oldu. 1997-ci ildə sənaye istehsalının həcmi 1974-cü il səviyyəsini 55%, müharibədən əvvəlki səviyyəni 5 dəfə ötüb keçdi.

2000-ci il sentyabrın 24-də Şirakın təşəbbüsü ilə prezidentin səlahiyyətlərinin 7 ildən 5 ilə endirilməsi haqqında referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 73%-i hökumətin bu qanun layihəsini bəyəndi.

Jak Şirakın hakimiyyəti illərində xarici siyasət

Şirak dövlətin xarici siyasətini bir neçə istiqamətdə həyata keçirməyə başladı. Hökumətin xarici siyasətində Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığa xüsusi yer verilir. Fransa bu birlikdə fəal iştirak etməyə və üstünlük qazanmağa çalışırdı.

Fransa Avropa İttifaqının fəal üzvü olaraq qalırdı. 1999-cu il yanvarın 1-dən Fransada və Avropa İttifaqının digər ölkələrində Avropa valyutası – avro dövriyyəyə daxil oldu.

Xarici siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri NATO və ABŞ-la əməkdaşlıq idi. Fransız hökuməti Yaxın və Orta Şərqdə, Balkanlarda, Cənubi Qafqazda münaqişələrin nizamına salınmasında ABŞ-la fəal əməkdaşlıq edirdi. 1999-cu ilin mart-iyun aylarında Fransa NATO-nun Serbiyaya qarşı Kosovo həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarda iştirak etdi. 2001-ci il 11 sentyabrda ABŞ-da terror hadisələrindən sonra Fransa beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə fəal iştirak etməyə başladı.

2002-ci ilin aprel-may aylarında Fransada prezident seçkiləri keçirildi. İkinci turda rəqiblər Milli Cəbhənin lideri Le Pen və Jak Şirak oldular. Jak Şirak yenidən qələbə qazandı.

IV BÖLÜM

ALMANİYA FEDERATİV RESPUBLİKASI

İkinci dünya müharibəsinin Almaniyaya üçün nəticələri

İkinci dünya müharibəsi Almaniyayı fəlakətli vəziyyətə saldı. Ölkə iqtisadiyyatı tamamilə dağıldı. Alman cəmiyyətində dərin sosial-psixoloji böhran baş verdi. Hərbi əməliyyatların gedişində alman ordusu 13,5 mln. nəfər adam itirdi. İşğal zonalarına bölünən Almaniya ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və SSRİ-nin təsir dairəsinə düşdü. Şərqi Prussiyadan, Oder və Neyse çayları boyundakı ərazilərdən, Sudetdən və Macarıstandan 1947-ci ilə qədər 12 mln. alman köçürüldü. Müttəfiqlər Krupp, Flik, «IQ Farbenindustri» və başqa inhisarların müəssisələrini, Rur metallurgiyasını müsadirə etdilər, təminat olaraq sənaye məhsullarını ölkə ərazisindən çıxardılar. Sənaye məhsulu istehsalının səviyyəsi aşağı düşdü. 1945-ci ildə sənaye istehsalı 1936-cı il səviyyəsinin 12%-ni verirdi. Sənaye məhsulu istehsalı 1947-ci ildə 1936-cı ildəki səviyyənin 37%-nə bərabər oldu. Almaniyanın sənaye məhsulları ilə təchizhatı ağır olaraq qalırdı. Ölkədə həyat səviyyəsi xeyli aşağı düşdü. İnflyasiya gücləndi.

Müharibə başa çatdıqdan sonra Qərb dövlətlərinin Almaniyanın taleyi məsələsində siyasəti ardıcıl deyildi. Bu dövrdə Almaniya məsələsinə münasibətdə iki başlıca meyil mövcud idi. ABŞ-ın maliyyə naziri H. Morgentaunun və ingilis siyasətçisi lord R. Vansitartın nöqteyi-nəzərini müdafiə edən dairələr Almaniyayı ABŞ və Böyük Britaniyanın rəqibi kimi daha çox zəiflətmək və onu aqrar dövlətə çevirmək məqsədi güdürdülər. Lakin prezident Harri Trumene yaxın olan dairələr Almaniyanın kifayət qədər güclü olmasında maraqlı idilər. Həmin dairələr 1946-cı il üçün üstünlük qazandılar. Fransız hakim dairələri isə Almaniyanın imkan daxilində daha çox zəiflədilməsinə çalışırdılar. Onlar Fransanın təhlükəsizliyi naminə Almaniyanın parçalanmasını, Saarın Fransanın tərkibinə

qatılmasını, iki ölkə arasında sərhədin Reyn çayı boyunca qurulması təklifini irəli sürürdülər. Böyük Britaniya Almaniyada əvvəlcə radikal dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Britaniya leyboristləri İngiltərədə olduğu kimi Almaniyada da milliləşdirmənin həyata keçirilməsinin vacib olduğunu bildirdilər. Ancaq ABŞ-ın təkidi ilə onlar bu cür niyyətlərinin reallaşmasından imtina etdilər.

Qalib dövlətlər Almaniyayı dörd işğal zonasına bölərək ali hakimiyyəti öz üzərlərinə götürdülər. Müttəfiq dövlətlər demək olar ki, bütün alman idarə və təşkilatlarını buraxdılar, Almaniyayı idarə etmək üçün dördtərəfli Nəzəret Şurası yaratdılar. Eyni zamanda işğal zonaları üzrə idarəetmə orqanları təsis edildi. Onların tərkibinə əsasən iri sahibkarlar daxil oldular.

Potsdam konfransının qərarlarına görə Almaniyada demilitarizasiya, denasifikasiya, dekartelizasiya həyata keçirilməli və ölkə demokratikləşdirilməli idi. Almaniyaya iqtisadiyyatının inhisarçı strukturları ləğv edilməli, nasizmin fəal tərəfdarları mülkiyyətdən və ölkənin siyasi həyatına təsir göstərmək imkanından məhrum edilməli idi. Hələ 1945-ci ildə Nəzəret Şurası «IQ Farbenindustri» konserninə əmlakını müsadirə etmək haqqında qanun qəbul etdi. Bütün iri banklar, metallurgiya sənayesi, 10 min nəfərdən çox işçisi olan konsernlər, habelə nasist rejimi ilə daha sıx bağlı olan maqnatlar dekartelizasiya edilməli idi. Lakin Qərb işğal zonalarının hakimiyyət orqanları həmin qərarları yerinə yetirməyə tələsmirdilər. İngilis hakimiyyət orqanları 1946-cı ildə öz işğal zonasında Polad trestinin keçmiş direktoru Dinkelbaxın rəhbərliyi ilə «Qəyyumluq idarəsi» yaratdı. Bu idarə Rurun dekartelizasiya edilmiş şaxtalarına və metallurgiya zavodlarına nəzarət edirdi. Beləliklə, dekartelizasiyanın həyata keçirilməsi işi sahibkarların özünə həvalə olundu. Nəticədə dekartelizasiya səhmdar cəmiyyətlərin müəyyən qədər kiçildilməsi ilə başa çatdı. Onların mülkiyyət hüququ saxlanıldı. Bəzi konsernlər işğal hakimiyyət orqanlarının nəzarətinə keçdi.

İnhisarçı birliklərin kiçildilməsi nəticəsində istehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsində müəyyən azalma baş verdi. İşğal hakimiyyət orqanlarının nəzarəti altında olan iri müəssisələr bir müddət sonra öz sahibkarlarına qaytarıldı.

Qərb işğal zonalarında denasifikasiya da ardıcıl surətdə həyata keçirilmədi. Denasifikasiyaya demək olar ki, bütün yaşlı əhali cəlb edildi. Amerikan işğal zonasında denasifikasiya idarəsi 13 milyon anket paylamışdı. Britaniya işğal zonasında 12 milyon adam paylanmış anketləri doldurdu. Lakin belə bürokratik üsul fəal nasistləri üzə çıxarmağa imkan vermir. Britaniya işğal zonasında yoxlamadan keçən əhalinin ancaq 0,1%-i müqəssir bilindi. Onlardan 75%-i pul cəriməsi ödədi, 20%-nin isə peşə fəaliyyəti məhdudlaşdırıldı. Qalanları məsuliyyətə cəlb edildi.

Qalib dövlətlər demokratikləşdirmə tədbirlərini işğal zonalarında heç də eyni səviyyədə həyata keçirmədilər. SSRİ və Qərb dövlətləri «demokratiya» anlayışını özünəməxsus şəkildə başa düşürdülər. İşğal zonalarında ticarət-sənaye palataları, təsərrüfat birlikləri və siyasi partiyalar yaradıldı. 1945-ci ilin iyun ayında Köln şəhərində Xristian Demokratik İttifaqı Partiyası yaradıldı. Partiyanın yaradılmasına katolik və protestant kilsələri köməklik etdi. 1946-cı ildə Bavariyada Xristian Sosial İttifaqı Partiyası yaradıldı. Bir qədər sonra hər iki partiya arasında əməkdaşlığa dair saziş imzalandı. 1948-ci ilin dekabr ayında isə Azad Demokratik Partiyası yaradıldı.

AFR-in yaradılması. Ölkə konstitusiyasının qəbulu

İşğal zonalarına bölünmüş Almaniyada SSRİ-nin və Qərb dövlətlərinin mənafeləri toqquşurdu. Dövlətlərin hər biri Almaniyanı öz nüfuz dairəsinə salmaq və onda özünə uyğun idarə sistemi tətbiq etmək istəyirdi. 1946-cı il dekabrın 2-də Qərbi Almaniyaadakı ingilis və amerikan işğal zonaları - «Bizoniya»da birləşdilər. 1948-ci ilin fevral ayında fransız işğal zonasının «Bizoniya»ya birləşməsi nəticəsində «Trizoniya» yaradıldı.

1948-ci il iyunun 20-də Qərbi Almaniyada pul islahatı həyata keçirildi. Bu tədbir iqtisadiyyatı canlandırdı, maşın-qayıрма, elektrotexnika və digər sənaye sahələrini inkişaf etdirdi. Qısa müddət ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi artdı. İnflasiya dayandırıldı. Reyxsmarkanın əvəzinə alman markası dövriyyəyə buraxıldı. Qara bazar ləğv edildi. İqtisadiyyatı bərpa etmək üçün əlverişli daxili və beynəlxalq şərait yarandı.

1948-ci ilin iyul ayında Qərbi Almaniyanın Marşal planına qoşulması nəticəsində həmin ilin sonunda sənaye istehsalı 50% artdı. 1949-cu ilin sonunda isə sənaye istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdı. 1948-50-ci illərdə Qərbi Almaniyaya ABŞ-dan 1,4 mln. dollar yardım aldı.

İşğal zonalarında siyasi tədbirlər də həyata keçirildi. Qərb işğal zonasında ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın təklifi ilə landtqaqların nümayəndələrindən ibarət Müəssisələr Məclisi yaradıldı. 1948-ci il sentyabrın 1-də Bonnda Parlament Şurası çağırıldı. Parlament Şurasında ekspertlər komissiyası Qərb işğal zonasında demokratikləşdirməni həyata keçirmək məqsədilə ölkə konstitusiyasını işləyib hazırladı. Qərb dövlətləri tərəfindən işləyib hazırlanmış «İşğal statutu» Parlament Şurasına verildi. «İşğal statutu» Qərbi Almaniyanın suverenliyini məhdudlaşdırırdı. ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa «İşğal statutu» ilə Qərbi Almaniyanın xarici siyasəti, xarici ticarəti, habelə daxili siyasəti müdaxilə etmək hüququnu özlərində saxlayırdılar. Rur üçün xüsusi statut müəyyənləşdirildi. Rur sənayesinə nəzarət xüsusi beynəlxalq komitəyə həvalə edildi. 1949-cu il mayın 8-də Parlament Şurası Qərbi Almaniyanın əsas qanununu qəbul etdi. 1949-cu il mayın 12-də konstitusiya üç hərbi qubernator tərəfindən təsdiq edildi. Mayın 23-də qüvvəyə minən konstitusiya Qərbi Almaniyanı federativ və demokratik dövlət elan edərək Almaniya Federativ Respublikasını yaratdı. 1949-cu ildə AFR-in tərkibinə 9 ərazi (torpaq) daxil oldu. Az sonra, 1956-cı ildə Saarın AFR-ə daxil olması ilə torpaqların sayı 10-a çatdırıldı. Hər bir ərazinin konstitusiyası, qanunverici, icra-

edici və məhkəmə orqanları var idi. İdarəçilik formasına görə AFR parlamentli respublika idi. Ölkədə ali qanunverici hakimiyyət iki palatadan ibarət parlamentə məxsus idi. Aşağı palata olan bundestaq xalq tərəfindən dörd il müddətinə seçilirdi. Yuxarı palata olan bundesratın deputatları torpaqların hökumətləri tərəfindən təyin edilirdi. Dövlətin başçısı olan prezident 5 il müddətinə bundesratın deputatlarından və landtaqlar tərəfindən göndərilən eyni sayda seçkiçilərin təşkil etdiyi Federal Məclis tərəfindən seçilirdi. Konstitusiyaya görə prezidentin hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Bundestaq prezidentin təklifi ilə müzakirə edilmədən federal kansleri seçirdi. Federal kanslərin geniş səlahiyyətləri var idi. Konstitusiya ölkə əhalisinə siyasi, söz, mətbuat, yığıncaq azadlıqlarını, qadın və kişilər arasında bərabərlik hüquqları verirdi.

Bundestaqa ilk seçkilər

1949-cu il avqustun 14-də parlamentin aşağı palatası olan bundestaqa seçkilər keçirildi. Xristian Demokratik İttifaqı və Xristian Sosial İttifaqı bloku 7,4 mln. səs toplayaraq 141 deputat yerinə sahib oldu. Almaniyada Sosial Demokrat Partiyası isə 6,9 mln. səs və ya 132 yer qazandı. Parlamentin yuxarı palatası olan bundesrat yerlərdə landtaqların seçdiyi torpaqların nümayəndələrindən təşkil edildi. XDI/XSI blokuna azad demokratlar da qoşularaq koalisiyalı hökumət qurdular. Respublikanın birinci prezidenti Azad Demokratik Partiyasının lideri, 75 yaşlı, təcrübəli siyasətçi T.Heys, hökumətin başçısı – federal kansler isə XDI-nin lideri K.Adenauer oldu.

Hökumətin tərkibinə 13 bankir, sənayeçi və mülkədar daxil edildi. Onların 5 nəfəri nasional-sosialistlərin hakimiyyəti illərində hökumətdə çalışmışdılar.

Sovet işğal zonası olan Şərqi Almaniyada da hakimiyyət strukturları yaradıldı. 1949-cu il mayın 30-da III Alman Xalq Konqresi tərəfindən seçilmiş Alman Xalq Şurası özünü Müvəqqəti Xalq Palatası elan etdi. SSRİ-nin təsiri altında 1949-cu il oktyabrın 7-də Alman Xalq Konqresinin IX sessi-

yasında Almaniyada Demokratik Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Həmin gün ADR konstitusiyası qüvvəyə mindi.

ADR-in yaradılması ilə sosialist bloku ölkələrinin sayı artdı. Beləliklə, vahid alman dövləti əvəzində müxtəlif istiqamətdə inkişaf edən iki müstəqil dövlət - AFR və ADR quruldu. Bu dövlətlərin birinin - ADR-in mərkəzi olan Berlinin ABŞ, İngiltərə və Fransaya məxsus bölmələrindən xüsusi statusa malik Qərbi Berlin yaradıldı. İki müxtəlif dövlətin və Qərbi Berlinin mövcudluğu Avropanın mərkəzində müharibədən sonra yaranmış şəraitin xüsusiyyətlərindən biri, Avropa qitəsində müharibədən sonrakı illərdə formalaşmış ərazi-siyasi status-kvonun əsas elementlərindən biri oldu.

50-ci illərdə daxili vəziyyət

AFR hökumətinin iqtisadi siyasəti sosial bazar təsərrüfatına əsaslanırdı. 1950-ci illərin əvvəllərində AFR-də yüksək iqtisadi inkişaf başlandı. Həmin ilin sonlarında isə ölkə iqtisadi inkişaf cəhətdən müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdı. 1950-ci ildən 1964-cü ilə qədər Almaniyada məcmu milli məhsulun həcmi 3 dəfə artdı. Bu, əslində iqtisadi möcüzə demək idi. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi artdı. Nasional-sosialistlərin qurbanlarına yardımlar edildi. Ölkədə qızıl, valyuta fondu yaradıldı və marka etibarlı valyutaya çevrildi.

50-ci illərdə ölkədə sənaye məhsulunun orta illik artımı 9,6% təşkil etdi. Almaniyada sənaye məhsulu istehsalına və qızıl ehtiyatına görə dünyada ikinci yerə çıxdı. Xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşdı. İstehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi baş verdi. Artıq 50-ci illərin sonuna yaxın ölkədə 2600 iri korporasiya var idi. 3 iri maliyyə inhisarı olan Alman, Drezden və Kommersiya bankları yaradıldı. Almaniyanın belə sürətli inkişafının səbəbləri əsasən aşağıdakılar idi: Almaniyanın qərb hissəsində iri sənaye potensialı mövcud idi; burada ixtisaslı fəhlələr üstünlük təşkil edirdi; elmi-texniki tərəqqinin

nailiyyətləri istehsalata tez tətbiq olunurdu; hərbi xərclər az idi; ABŞ kapitalı ölkə həyatında mühüm rol oynayırdı.

Bütün bu amillərin nəticəsində AFR 1954-cü ildə 1949-cu ilə müqayisədə öz milli gəlirini 2 dəfə, 1961-ci ildə isə 3 dəfə artırma bildi. Həmin dövrdə işlə təmin olunanların sayı 13,5 milyon nəfərdən 21 milyon nəfərə çatdı. İşsizlik 1949-cu ildəki 8,4%-dən 1962-ci ildə 0,7%-ə endi. 1950-1961-ci illərdə real əmək haqqı 76% artdı, iş günü isə 16% ixtisar edildi.

AFR iqtisadiyyatının dirçəldilməsinin nəzəri əsası «sosial bazar təsərrüfatı» doktrinası təşkil edirdi. Bu doktrina hələ 30-cu illərdə görkəmli iqtisadçı V.Oyken tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu doktrinanın əsas prinsipləri istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin mövcudluğu, planlaşdırmanın zəruriliyindən imtina edilməsi, qiymətlərin azad yolla yaranması, iqtisadi müstəqillik və kapitalın cavabdehliyi idi.

«Sosial bazar təsərrüfatı» doktrinasında sosial aspektə, ölkədə müsbət sosial şəraitin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Artıq 50-ci illərdə AFR-də sosial siyasətin hüquqi əsası yaradılmışdı.

1949-cu ildə kollektiv müqavilələr haqqında qanun verildi. Kollektiv müqavilə faktiki əmək haqqının miqdarını müəyyən etmirdi. Sahibkar onu artırma və ya tarif maaşına qədər azalda bilərdi. Tarif tərəfdaşlarının danışıqları hökumət orqanlarının müdaxiləsi olmadan aparılırdı. İxtilaf baş verdikdə isə tərəflər federal əmək məhkəməsinə və hökumətə müraciət edə bilərdilər.

50-ci illərdə həmkarlar ittifaqları, sahibkarlar və fəhlələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsi haqqında qanunlar qəbul edildi. 1951-ci ildən isə mədənçıxarma və metallurgiya sənayesinin iri müəssisələrinin nəzarət şuralarında iştirak etmənin pariteti, 1952-ci ildə isə müəssisələrin nizamnaməsi haqqında qanunlar qəbul edildi. Eyni zamanda 50-ci illərdə sosial sığortanın hüquqi əsası genişləndirən bir sıra qanunlar da verildi. Bu qanunlar xəstəliyə, qocalığa, əlilliyə və işsizliyə görə verilən müavinətlər sistemində aid idi.

Adenauer hökuməti vergi siyasətində də dəyişiklik etdi. 1953-1954-cü illərdə hökumət gəlir vergisini azaltdı, ixracatın stimullaşdırılması və genişləndirilməsi tədbirləri həyata keçirdi. Xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirak edən firmalara böyük məbləğdə uzunmüddətli kredit ayırdı. Hətta sosial sığorta və işsizlik üzrə sığorta fondları da iqtisadi inkişaf üçün istifadə edilə bilərdi.

1952-ci ildə Adenauer hökuməti seçki qanununa dəyişiklik etdi. Həmin dəyişikliyə görə parlamentdə yalnız seçkilərdə bütün seçicilərin 5% səsini toplaya bilən partiyalar deputat yeri qazana bilərdi.

AFR konstitusiyasının 21-ci maddəsinə görə azad demokratik quruluşa və onun prinsiplərinə qarşı çıxan siyasi partiyalar antikonstitusion partiyalar hesab edilirdi. AFR-in mövcud olduğu dövrdə bu maddə iki dəfə tətbiq edildi. 1952-ci ildə neonasist Sosialist İmperiya Partiyasının fəaliyyəti qadağan edildi. 1951-ci ildən isə AKP-yə qarşı məhkəmə təqibləri başlandı. 1954-cü il noyabrın 23-də Karlsruyeda federal konstitusiya məhkəməsi qeyri konstitusiya təşkilatı kimi AKP üzərində məhkəmə prosesinə başladı. 1956-cı il avqustun 17-də məhkəmə AKP-nin fəaliyyətinin qadağan olunması barədə qərar qəbul etdi. 1951-ci ildə ölkədə sərhəd polisi yaradıldı, keçmiş nasist zabitlərin pensiya ilə təmin olunması barədə qanun qəbul olundu. Bununla da AFR-də bir çox müharibə təqsirkarları cəzasız qaldı. Ölkədə sosial gərginlik aşağı salındı.

50-ci illərdə xarici siyasət

50-ci illərdə AFR-in xarici siyasətinin qarşısında duran başlıca məqsəd beynəlxalq aləmdə əlverişli satış bazarları əldə etmək və Avropada gedən inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq idi. AFR Avropa Kömür və Polad birliyinin təsisçilərindən biri oldu. Dövlətin xarici siyasətində K.Adenauer, F.Y.Ştraus və başqaları əsaslı rol oynamağa başladılar. Adenauer hökuməti hərbişədmə əleyhinə şüarlarla hakimiyyətə

gəlmişdi. Adenauer həm də «dünya kommunizminin təcavüzündən» Qərbi birgə müdafiə etmək şüarları ilə «Avropa ordusu» yaratmaq və buraya AFR hərbi kontingentlərini daxil etmək istəyirdi. 1952-ci ilin may ayında AFR Fransa, İtaliya və Belçika, Niderland, Lüksemburq ölkələri ilə Avropa müdafiə birliyi yaratmaq haqqında müqavilə bağladı. Həmin ildə AFR hökuməti ABŞ, İngiltərə və Fransa ilə işğal rejiminin ləğv edilməsini, AFR-in suverenliyinin bərpa edilməsini nəzərdə tutan «Ümumi müqavilə» imzaladı. Lakin 1954-cü ilin avqust ayında Fransa Milli Məclisi Avropa müdafiə birliyi müqaviləsini rədd etdi. 1954-cü ilin oktyabr ayında Paris sazişləri bağlandı. Bu sazişlərə görə «Qərb İttifaqı» «Qərbi Avropa İttifaqı»na çevrildi. AFR həm «Qərbi Avropa İttifaqı»nın, həm də 1955-ci ilin may ayında NATO üzvlüyünə qəbul edildi. 1957-ci ildə «Avropa İqtisadi Birliyi»nin təsisçilərindən biri oldu.

1956-cı ilin iyul ayında ümumi hərbi mükəlləffiyət elan olundu. 482 minlik AFR ordusu təşkil edildi. F.Y.Ştraus müdafiə naziri təyin olundu.

AFR Avropanın birləşdirilməsi üçün addımlar atmağa başladı. 50-ci illərdə AFR Fransa ilə yaxınlaşdı. 1955-ci ildə SSRİ ilə AFR arasında diplomatik münasibətlər quruldu. Həmin ilin dekabr ayında AFR-də «Halşteyn doktrinası» irəli sürüldü. Bu doktrinaya görə ADR-lə diplomatik münasibətlər quran dövlətlə AFR hökuməti diplomatik əlaqələrini kəsirdi. 1957-ci ildə Yuqoslaviya ilə AFR arasında diplomatik münasibətlər kəsildi.

50-ci illərdə ADR Avropada sovet blokunun üstünlüyünü göstərən əsas ölkə hesab edilirdi. Bu ölkə başlıca olaraq SSRİ ilə əməkdaşlıq edirdi. 1952-ci ildə ADR-də sosializm qurulmasının başlandığı rəsmi şəkildə elan edildi. Ancaq ADR əhalisinin əksəriyyəti SSRİ-nin təzyiqlərindən və sosial ziddiyyətlərdən narazı idi. Buna görə də 1953-cü il iyunun 17-də Berlində fəhlələrin və tələbələrin nümayişi keçirildi. Ölkənin iri sənaye mərkəzlərini tətillər bürüdü. Etiraz aksiyaları SSRİ-nin müdaxiləsi ilə qəddarlıqla yatırıldı və ölkədə

fövqəladə vəziyyət elan edildi. Yad fikirlilərin cəzalandırılması gücləndirildi.

«Böyük koalisiya» hökumətinin daxili siyasəti

1961-ci ilin sentyabr ayında bundestaqa keçirilən seçkilərdə XDI/XSI bloku 45,4% səs toplayaraq hökumət yaratdı. Bu hökumət 1963-cü ilin payızına qədər hakimiyyətdə oldu. 1963-cü ilin payızında K.Adenauer istefaya getdikdən sonra federal kansler vəzifəsinə XDI-nin lideri Lüdviq Erhard gəldi. Lakin bu hökumət də 1966-cı ilin oktyabr ayında istefaya getdi.

1966-cı il dekabrın 1-də XDI/XSI və ASDP nümayəndələrindən ibarət koalisiyalı hökumət yaradıldı. XDI-nin lideri K.Kizingerin başçılığı ilə yaranan bu hökumət «böyük koalisiya» hökuməti adını aldı. Kizinger güclü idarəçilik bacarığı olan, işgüzar rəhbər idi. Hökumətin daxili siyasətində mühüm yer iqtisadiyyatın proqramlaşdırılmasına, onun cari və perspektiv inkişafına yönəldildi. Kizinger hökuməti dövlət inhisarçı tənzimləmənin yeni metodlarını tətbiq etdi. Hələ 1963-cü ildə yaradılmış «İqtisadi ekspertlər şurası» iqtisadi siyasət məsələlərinə dair geniş tövsiyələr hazırlamışdı. 1967-ci ildə «Sabitləmə haqqında» qanun qəbul edildi. Bu qanuna görə, konyuktura fondu yaradıldı. Qanuna görə hökumət öz mülahizəsi əsasında korporasiyalardan alınan gəlir vergisini 10% artırma bilərdi. Eyni zamanda qanunun məqsədlərindən biri qiymətləri sabit saxlamaq və məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək idi. Hökumət illik iqtisadi planları qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün görüləcək tədbirlərlə birlikdə parlamentin müzakirəsinə verməyi öhdəsinə götürürdü. Federal maliyyə orqanlarının səlahiyyətləri genişləndirildi və yerli orqanların hüquqları məhdudlaşdırıldı.

1967-ci ildə AFR hökuməti böhrana qarşı fəal tədbirlər həyata keçirdi. Böhrandan ən çox ziyan çəkmiş inşaat, qara metallurgiya, elektrotexnika sənayesi sahələrinə dövlət maliyyə yardımı ayırdı. Eyni zamanda tikinti sənayesinə xüsusi

yardım edildi. Bütün bu proqramlara 12,4 milyard marka pul ayrıldı. 1967-ci ildə iqtisadiyyat canlanmağa başladı. Eyni zamanda səhiyyəyə, təhsilə və digər sosial sahələrə ayrılan təxsisatlar ixtisar edildi. 1968-ci il mayın 30-da bundestaqda «fövqəladə qanunlar» qəbul edildi. Həmin qanunlara görə ölkədə böhranlı şərait meydana gəldikdə vətəndaş azadlıqları, parlamentin səlahiyyətləri və ərazi orqanlarının müxtər hüquqları məhdudlaşdırılmalı, qanunlar sərtləşdirilməli idi.

«Böyük koalisiya» hökumətinin xarici siyasəti

«Böyük koalisiya» hökuməti fəal xarici siyasət yeridirdi. Xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər idi. Kizenger hökuməti Avropa siyasətində Adenauerin prinsiplərinə qayıdaraq Fransa ilə əlaqələri yenidən möhkəmləndirdi. «Böyük koalisiya» hökuməti ölkənin AİB-də iştirakını gücləndirdi.

AFR-in xarici siyasətində sosialist ölkələri ilə münasibətlər xüsusi yer tuturdu. «Böyük koalisiya» hökuməti Yeni Şərq siyasətini elan etdi. AFR 1967-ci ildə Rumıniya ilə diplomatik münasibətlər qurdu. Sosialist ölkələri ilə yaxınlaşma baş verdi. «Halşteyn doktrinası» nəticəsində Yuqoslaviya ilə kəsilmiş diplomatik münasibətlər 1968-ci ildə bərpa olundu. «Böyük koalisiya» hökumətinin hakimiyyəti illərində AFR SSRİ-nin başlıca ticarət ortağına çevrildi. Bununla belə, AFR hökuməti ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış ərazi-sərhəd dəyişikliklərini və ADR-i tanımaqdan imtina edirdi. AFR hökuməti sürətlə silahlanma, NATO və ABŞ-la əməkdaşlıq xəttini davam etdirirdi.

«Kiçik koalisiya» hökuməti. Daxili siyasət

1969-cu ilin sentyabr ayında ölkədə parlament seçkiləri keçirildi. Seçki kampaniyası sosial qruplar arasından yeni seçiciləri cəlb etmək, partiya proqramlarına yenidən baxmaq və alman cəmiyyətinin inkişafı üçün yeni konsepsiyalar hazır-

lamaq şüarları altında aparılırdı. Seçkilərdə ASDP və ADP 48,5% səs toplayaraq koalisiyalı hökumət yaratdılar. Bu hökuməti AFR-in tarixində «kiçik koalisiya» hökuməti adlandırılır. Hökumətin başçısı sosial demokratların lideri Villi Brandt, vitse-kansler və xarici işlər naziri isə Azad Demokratik Partiyasının lideri Valter Şeel oldu. Brandt hökumətinin hakimiyyətə gəlməsi ilə dövlətin daxili siyasətində bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Brandtın hakimiyyəti illərində ölkədə seçki islahatı keçirildi. İslahata görə, 18 yaşlı gənclərə seçki hüququ verildi. Ölkənin maliyyə və təhsil sistemlərində islahatlar aparıldı, vətəndaşların təhsil almaq imkanları yaxşılaşdırıldı. Əmək kollektivlərinin rolu genişləndirildi, iqtisadiyyatın dövlət plandaşdırılması və sosial büdcə proqramları artırıldı. Sosial ziddiyyətlər zəifləndi.

Brandt-Şeel hökumətinin xarici siyasəti

Brandt-Şeel hökumətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri beynəlxalq aləmdə Qərbi Almaniyanın mövqelərini möhkəmləndirmək və alman xalqı haqqında müharibə dövründə formalaşmış zərərli stereotipləri aradan qaldırmaq idi. Bu məqsədlə hökumət «körpülər salmaq» ideyasını irəli sürdü, beynəlxalq humanitar, mədəni və elmi-texniki əlaqələri genişləndirdi. 1970-ci il avqustun 12-də Moskvada SSRİ ilə AFR arasında 5 maddədən ibarət müqavilə imzalandı. Bu müqavilədən sonra iki ölkə arasında münasibətlər yaxınlaşmağa başladı. Tərəflər müharibədən sonra Avropada yaranmış sərhədlərin pozulmazlığı və dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsiplərini qəbul etdilər. AFR dövlət sərhəddinin Oder və Neyse çayları boyunca keçməsinə dair Potsdam konfransının qərarlarını qəbul etdi. 1970-ci ilin dekabr ayında AFR Polşa, 1972-ci ilin dekabr ayında isə ADR-lə müqavilələr bağladı. AFR ADR-i müstəqil dövlət kimi tanıdı. Bundan sonra hər iki alman dövləti eyni vaxtda BMT-yə üzv qəbul edildi. AFR Bolqarıstan və Macarıstanla da diplomatik-siyasi münasibətlər qurdu. Qərbi Almaniya

hökuməti Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq məsələlərinə dair Ümumavropa Müşavirəsinin çağırılmasına tərəfdar olduğunu bildirərək bu istiqamətdə diplomatik-siyasi fəaliyyət göstərdi.

Şmidt - Genşer hökumətinin daxili siyasəti

SSRİ ilə AFR arasında Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra müxalifətdə olan XDİ/XSİ bloku müqavilənin təsdiqinə mane olmağa çalışırdı. Bu məqsədlə bundestaqda 6 nəfər deputatı öz tərəfinə çəkdikdən sonra parlamentdə koalisiyanın və müxalifətin nümayəndələrinin sayı bərabərleşdi. Buna görə də bundestaqa 1972-ci il noyabrın 19-da növbədənəknar seçkilər keçirildi. Seçkilərdə ASDP 45,8%, XDİ/XSİ bloku 44,9%, ADP isə 8,4% səs aldı. Beləliklə, ASDP və ADP parlamentdə 46 deputat yeri çox əldə etdi. Ancaq bu da müxalifətin hücumlarını dayandırmadı. 1974-cü il mayın 7-də Brandt kansler vəzifəsindən istefaya getdi. Bununla belə o, partiya sədrliyində qaldı. Partiyada onun müavini, buna qədər isə maliyyə naziri vəzifəsində işləyən Helmut Şmidt mayın 16-da federal kansler, ADP-nin nümayəndəsi Hans Ditrix Genşer isə vitse-kansler və xarici işlər naziri oldu. İşgüzar, qətiyyətli və səmərəli iş üslubuna malik rəhbər olduğundan Şmidt «dəmir kansler» adlandırıldı. Şmidt Brandt kimi yumşaq və romantik deyildi. İqtisadiyyat və müdafiə məsələləri üzrə mütəxəssis olan Helmut Şmidt öz praqmatik siyasəti ilə fərqlənirdi. 1975-ci ildə ASDP-nin Manheyimdə keçirilən qurultayında partiyanın «1975-1985-ci illər üzrə iqtisadi-siyasi proqramı» qəbul edildi. Proqram istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyi irəli sürdü. Lakin istehsalın ildə 4,5-6% artırılmasına nail olmaq qeyri-real hesab edildi. Geniş islahatlar əsasən «kiçik koalisiyanın» fəaliyyətinin ilk üç ilində həyata keçirildi. Fəhlələrin əmək haqqı artırıldı. Pensiya yaşı 63 yaşa endirildi.

Hökumət AFR ali məktəblərinin ABŞ və Yaponiyadan geri qalmasını aradan qaldırmağa çalışırdı. 70-ci illərin

ortalarında ali məktəbin inkişaf etdirilməsi haqqında qanun qəbul edildi. Təhsilə ayrılan xərclər artırıldı.

H.Şmidt hökuməti hakimiyyətə gələndə ölkədə böhran başlanmışdı. 1974-1975-ci illərdə sənaye istehsalı orta hesabla 7,5% azaldı. Bəzi sahələrdə azalma 15-20% təşkil edirdi.

Sənaye istehsalında enmənin ilk əlamətləri meydana gələndə hökumət böhrana qarşı qabaqalayıcı tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Dövlət və xüsusi investisiyalar stimullaşdırıldı, kapitalın dövriyyəsi üzərində nəzarət yüngülləşdirildi. Ancaq bu tədbirlər gözlənilən nəticəni vermədi. İstehsalın aşağı düşməsi inflyasiya ilə müşahidə olunurdu. 1974-cü ildə inflyasiya 7% oldu. İşsizlik artaraq son 20 ildə ilk dəfə 1 milyon nəfəri ötdü. 1974-cü ilin dekabr ayında böhrana qarşı proqram qəbul edildi. Xüsusi investisiyanın rəğbətəndirilməsi üçün qoyulmuş kapitalın 7,5%-i həcmində mükafat müəyyən edildi. 1975-ci ildə Şmidt hökumətinin daxili siyasətində yeni mühafizəkar strategiyanın cizgiləri görünməyə başladı. Azad bazar təsərrüfatı sürətlə bərpa edildi. Dövlət planlaşdırılması və sərmayə qoyuluşu siyasəti həyata keçirildi. Həyata keçirilən tədbirlər qısa müddətdə öz bəhrəsini verdi. Ölkədə işsizlərin sayı xeyli azaldı. 1976-cı ilin payızında parlamente keçirilən seçkilər zamanı ölkədə vəziyyət kəskinləşdi. XDİ/XSİ liderləri ASDP/ADP koalisiyasını böhranın qarşısını almaqda günahlandırdılar. 1976-cı il oktyabrın 3-də keçirilən parlament seçkilərində ASDP 42,6%, ADP 7,9%, XDİ/XSİ bloku isə 48,6% səs qazandı. ASDP/ADP bloku yalnız 8 deputat yeri artıq ala bildi. Hökuməti təşkil edən Şmidtin başlıca məqsədi sosial ədalət dövləti yaratmaq idi. 1976-cı ildə parlament «Sənaye müəssisələrinin idarə olunmasında fəhlələrin iştirakı» adlı qanun qəbul etdi. 1977-ci ildə vətəndaşların pensiya təminatı haqqında qanuna dəyişiklik edildi. Qanuna görə, əgər həyat bahalaşarsa, pensiya da ona uyğun olaraq artırılmalı idi.

1979-cu il mayın 23-də AFR Federal Məclisi XDİ-nin nümayəndəsi K.Karstensi ölkə prezidenti seçdi. Ölkədə partiyalararası mübarizə daha da şiddətləndi.

Şmidt hökumətinin xarici siyasəti

Şmidt hökumətinin xarici siyasətinin başlıca məqsədi qitədə AFR-in nüfuzunu artırmaq və beynəlxalq məsələlərin həllində təsirini gücləndirmək idi. Şmidt Fransa prezidenti Jiskar d'Estenlə birlikdə Avropa Təhlükəsizliyi və inteqrasiya proseslərini sürətləndirdilər. Onların söyləri ilə Avropa maliyyə sistemində ekyu pul vahidi tətbiq edildi. Ölkədə Avropa parlamentinə birbaşa seçkilər keçirildi. AFR hökuməti 1975-ci ildə ATƏM-in yekun aktını imzaladı. AFR-SSRİ münasibətlərində irəliləyiş oldu. Həmin illərdə AFR-in xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri ABŞ və NATO ilə əməkdaşlıq idi. Şmidt hökuməti AFR ərazisində əlavə amerikan qoşun hissələrinin yerləşdirilməsinə razılıq verdi, ABŞ-dan silah alınmasını artırdı, NATO çərçivəsində hərbi xərclərin 3% çoxaldılması ilə razılaşdı. 1979-cu ildə NATO-nun Brüssel sessiyasının qərarlarına əsasən AFR ərazisində 108 ədəd Persinq-2 və 96 ədəd qanadlı raket yerləşdirmək haqqında qərar qəbul edildi. AFR Fransa və İngiltərə ilə əməkdaşlığını genişləndirdi. Şmidt hökuməti SSRİ-nin 1979-cu ildə Əfqanıstana müdaxiləsini qəti şəkildə pislədi. Şmidt hökuməti öz xarici siyasətində inkişaf etməkdə olan ölkələrlə siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə də diqqət yetirirdi. Qərbi Almaniyaya kapitalı Asiya, Afrika və Latın Amerikası ölkələrinin iqtisadiyyatına sürətlə daxil oldu. 1976-cı ildə AFR-in inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki müstəqil investisiyaları 14,2 milyard marka təşkil edirdi. Nəticədə 70-ci illərin sonu - 80-ci illərin əvvəllərində AFR dünya birliyinin ən nüfuzlu dövlətlərindən birinə çevrildi.

Helmut Kol hökumətinin daxili siyasəti

1980-ci ildə ölkədə seçkiabağı kampaniya gücləndi. Muxalifətdə olan XDİ/XSİ bloku iqtidarı AFR-də sosializm qurmaqda təqsirləndirdi. İri inhisarlar, katolik kilsəsi və

kütləvi informasiya vasitələrinin böyük əksəriyyəti seçiciləri XDİ/XSİ blokuna səs verməyə çağırdılar. 1980-ci il sentyabrın 5-də keçirilən seçkilərdə ASDP 42,9%, ADP 10,6%, XDİ/XSİ bloku isə 44,5% səs topladılar. ASDP və ADP hökumət yaratdılar. Lakin daxili və xarici siyasət məsələlərində itxilaflar meydana çıxdığından ASDP/ADP bloku hakimiyyətdə çox qala bilmədi. Hakimiyyət böhranı yarandı. Şmidt hökuməti xalqın etimadını itirdi. 1982-ci il sentyabrın 17-də Şmidt hökumətində ADP-dən olan bəzi nazirlər istefaya çıxaraq XDİ/XSİ blokuna qoşuldular. Beləliklə, Şmidt istefaya getməyə məcbur oldu. Növbədən-kənar seçkilər keçirilmədən bundestaq XDİ-nin sədri Helmut Kolu federal kansler, ADP sədri H.D.Genşeri isə vitse-kansler və xarici işlər naziri seçdi. Beləliklə, 13 illik ASDP/ADP blokunun hakimiyyətinə son qoyuldu. Ölkə tarixində yeni bir dövr başlandı.

Helmut Kol ambisiyalı, siyasi intriqalar ustası olan bir şəxs idi. Hakimiyyətə gələn Kol növbədən-kənar parlament seçkiləri keçirdi. Seçkilərdə XDİ/XSİ bloku 48,8% səs və ya 244 deputat yeri, ASDP 38,2% səs və ya 193 deputat yeri, ADP isə 6,9% səs və ya 34 deputat yeri aldı. Bundan başqa 1980-ci ilin yanvar ayında yaradılmış Yaşıl partiyası seçkilərdə 5,6% səs və ya 26 deputat yeri qazandı. Seçkilərdən sonra yaradılmış hökumətə Helmut Kol başçılıq etdi. Ölkənin vitse-kansleri və xarici işlər naziri H.D.Genşer oldu. Beləliklə, AFR-də sağ qüvvələrin mövqeyi gücləndi.

Kol hökuməti daxili siyasətdə sosial bazar təsərrüfatı doktrinasını elan etdi. Xüsusi investisiya qoyuluşu təşviq edildi. Hökumət maliyyə və vergi islahatları keçirdi. Sənaye kapitalına böyük güzəştlər edildi. Orta sahibkar təbəqələrinə yardımlar ayrıldı. İqtisadiyyatın birbaşa dövlət tərəfindən tənzimlənməsi azaldıldı. Ölkənin maliyyə sistemi dünyanın sabit maliyyə sistemlərindən birinə çevrildi. Alman markası möhkəmləndirildi. L.Erhardın sosial bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bərpa edildi. Alman cəmiyyətində siyasi sabitlik yarandı. İşsizliyə görə verilən yardımlar artırıldı. Kol

hökuməti istehsalın modernləşdirilməsinə xüsusi diqqət verdi. Daxili siyasi həyatda neonasist təşkilatların güclənməsi müşahidə olunurdu. Müharibə nəticəsində yaranmış ərazilərin və sərhədlərin dəyişdirilməsi tələbləri güclənirdi. 1983-cü ildə 19 revanşist təşkilatın 11-nin toplantısında H.Kol iştirak və çıxış etdi. Millətçi təşkilatlar öz fəallıqlarını artırdılar.

Kol hökumətinin xarici siyasəti

Kol hökumətinin daxili siyasəti uğurlu xarici siyasət aparılmasına kömək edirdi. Xarici siyasətin başlıca istiqaməti ABŞ-la münasibətlərin inkişaf etdirilməsi idi. H.Kolun hakimiyyəti illərində amerikalı raketləri AFR-də yerləşdirilməyə başlandı. AFR hökuməti ABŞ-ın Yaxın Şərq və Mərkəzi Amerikada yeritdiyi siyasəti müdafiə edirdi. Kol ABŞ-ın Strateji Müdafiə Təşəbbüsü və ya «ulduz müharibələri» planlarını müdafiə edərək, 1986-cı ilin mart ayında müvafiq saziş imzaladı.

Xarici siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər idi. Burada əsas məqsəd Qərbi Avropa inteqrasiyasını genişləndirmək idi. AFR hökuməti İtaliya ilə birgə «Avropa İttifaqı haqqında bəyannamə» imzaladı. Bu sənəd sonrakı illər üçün Avropa inteqrasiyası proseslərinin ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Ümumiyyətlə, H.Kolun hakimiyyəti illərində Qərbi Avropa inteqrasiya prosesləri AFR xarici siyasətinin üstün istiqamətinə çevrildi.

Xarici siyasətin digər bir istiqaməti Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələri ilə münasibətlər idi. Bu istiqamətdə başlıca məqsəd həmin regionların ölkələrinə kapital qoyuluşunu artırmaq və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmək idi. AFR hökuməti Yaxın Şərq siyasətində ərəb ölkələri ilə İsrail arasında tarazlaşdırılmış siyasət yeritməyə çalışırdı.

Xarici siyasətin istiqamətlərindən biri SSRİ ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi idi. 1983-cü ildə SSRİ ilə AFR arasında ticarət dövriyyəsi 7 mlrd. rubl təşkil edirdi.

AFR inkişaf etmiş ölkələr arasında SSRİ-nin başlıca ticarət tərəfdaşı oldu. Lakin 80-ci illərdə amerikalı raketləri AFR ərazisində yerləşdirildikdən sonra iki ölkə arasında münasibətlərdə gərginlik yarandı. Qarşılıqlı münasibətlərdə yumşalma 1985-ci ildən sonra SSRİ-də başlayan siyasi proseslər nəticəsində mümkün oldu. Məhz həmin ildən sonra iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrə dair yeni sənədlər imzalandı. Münasibətlərdə yeni keyfiyyət mərhələsi başlandı.

Almaniyanın birləşdirilməsi

Soyuq müharibə illərində ADR Avropada sosialist düşürgəsinin dayağı və nümunəsi idi. 70-80-ci illərdə ADR iqtisadiyyatı sabit artım sürəti ilə inkişaf olunurdu. ADR-də həyat səviyyəsi Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın digər ölkələrindən daha yüksək idi. Lakin burada da sosialist birliyi ölkələri üçün tipik olan böhran amilləri yaranırdı.

80-ci illərin axırlarında ölkədə sosial-siyasi şərait kəskinləşdi. Polşa və Macarıstanda baş verən radikal dəyişikliklər ADR əhalisinə təsir etdi. Buna baxmayaraq, ölkə rəhbərliyi xalqdan iqtisadiyyatda baş verən böhran hallarını gizlədir, hətə də sosializmin «üstünlüklərini» tərifləyirdi.

Belə siyasətin nəticəsi olaraq ADR sakinləri Qərbdə qaçmağa başladılar. 1989-cu ilin yayında Macarıstan-Avstriya sərhədində keçid rejiminin yüngülləşdirilməsi ilə Qərbdə qaçma kütləvi xarakter aldı. Bütün təqiblərə və zor tədbirlərinə baxmayaraq, sosialist rejimi iflasa uğrayırdı. Rejimdən cansız doymuş əhəlinin əksəriyyəti 1989-cu ildə Çexoslovakiya ilə sərhədi keçib Avstriya və AFR-ə köç etdi. ADR-də Almaniya Vahid Sosialist Partiyasının nüfuzu zəiflədi. 1989-cu il oktyabrın 18-də AVSP IX plenumunda Erix Honecker vəzifədən çıxarıldı. Onun yerinə Egon Krens gəldi. Artıq 1989-cu ilin sonunda Krens də ölkəyə nəzarəti itirdi.

1989-cu il noyabrın 17-də ADR-in Xalq Palatası Hans Modrov başda olmaqla koalisiyalı hökumət yaratdı. Koa-

lisiyalı hökumətin yaradılması, keçmiş rejimin ifşa edilməsi, hətta sərhədlərin açılması ölkədə vəziyyəti dəyişdirmədi. Xalq Berlin divarını dağıtdı. Almaniyanın birləşməsi məsələsi 1990-cı il martın 18-nə təyin edilmiş Xalq Palatasına seçkilərdə həll olunmalı idi. Konstitusiyada AVSP-nin rəhbər rolu haqqında maddə ləğv edildi. 1989-cu ilin dekabr ayında keçirilən fəvqəladə qurultayda isə partiya - Demokratik Sosializm Partiyası adlandırıldı. AVSP-nin müttəfiqləri olan Xristian Demokrat İttifaqı, Liberal Demokrat Partiyası, Milli Demokrat Partiyası və Demokratik Kəndli Partiyası kommunistlərlə blokdan imtina edərək ondan çıxdılar. Ölkədə yeni ictimai və siyasi hərəkatlar yarandı. Bu hərəkatlar «Yeni forum», «Demokratik axın», «Yaşillər Partiyası» və s. adlanmağa başladılar. ADR-dəki bu hərəkatlara AFR-in siyasi partiyaları yardım edirdilər. Muxalifət partiyalarının vahid şüarı - iki alman dövlətinin birləşdirilməsi tələbi idi. Sosial vəziyyətdən asılı olmayaraq xalqın demək olar ki, bütün təbəqələri bu ideyanı müdafiə etdilər. Seçkilərdə XDI - 40,9%, ASDP - 21,8% səs toplayandan sonra Almaniyanın birləşdirilməsi məsələsi qarşısızalmaz proses oldu.

Ancaq iki alman dövlətinin birləşdirilməsindən ötrü beynəlxalq tənzimləmə zəruri idi. Bu problemin müzakirəsi 1990-cı ildə keçirilən 2+4 (AFR, ADR və ikinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlər - ABŞ, SSRİ, İngiltərə, Fransa) formulu əsasında aparıldı. Danışıqlarda alman xalqının təbii tarixi istəklərinin yerinə yetirilməsi zəruri sayıldı.

SSRİ-nin rəhbəri M.S.Qorbaçov ADR ərazisindəki sovet hərbi hissələrinin çıxarılacağını bəyan etdi. Sentyabrın 12-də danışıqların iştirakçıları - Almaniya məsələsinin tam tənzimlənməsinə dair sənəd imzaladılar. 1990-cı il martın 18-də son 40 ildə ADR-də ilk dəfə olaraq azad seçkilər keçirildi. L.de Mezer başda olmaqla «böyük koalisiya» hökuməti yaradıldı. 1990-cı il iyulun 1-də ADR-lə AFR arasında iqtisadi və valyuta ittifaqı quruldu. 1990-cı il avqustun 31-də ADR dövlət katibi Krauzen və AFR-in daxili işlər naziri Şoyble Almaniyanın birləşdirilməsi haqqında müqaviləni imzaladılar.

Müqaviləni hər iki ölkənin parlamenti sentyabrın 29-da təsdiq etdi. Sənəd oktyabrın 3-də qüvvəyə mindi. Beləliklə, ADR AFR-ə dinc yolla qatıldı.

Almaniyanın birləşdirilməsi prosesi problemsiz də olmadı. Həm Qərbi, həm də Şərqi Almaniya əhalisinin müəyyən bir hissəsi birləşməyə psixoloji cəhətdən hazır deyildilər. Planlı sosialist iqtisadiyyatının dağıdılaraq azad bazar iqtisadiyyatına keçirilməsi də ADR ərazisində iş yerlərinin çoxu ixtisara düşdü. İşsizliyin səviyyəsi artdı. Birləşmədən sonra sovet hərbi hissələri ölkə ərazisindən çıxarıldı. 1994-cü il avqustun 31-də ADR kansleri Helmut Kol və Rusiya Federasiyasının prezidenti Boris Yeltsin Almaniya son rus hərbi hissələrini yola saldılar. Almaniyanın birləşməsi Avropada tamamilə yeni şərait yaradı. Beləliklə, ikinci dünya müharibəsi nəticəsində bölüşdürülmüş Almaniya dinc yolla, yuxarıdan, qan tökülmədən birləşdirildi.

90-cı illərdə daxili siyasət

Birləşmiş Almaniya ərazisinə görə Qərbi Avropanın üçüncü, əhalisinin sayına görə isə birinci dövləti oldu. Almaniya birləşdikdən sonra 1990-cı il dekabrın 2-də Ümumalmaniya bündəstaqına seçkilər keçirildi.

XDI/XSİ bu seçkilərdə irəli sürdüyü proqramda Şərqi Almaniya həyat qabiliyyəti olan bazar strukturları yaratmağın və onun əhalisinə sosial təminat verilməsinin zəruri olduğunu bəyan etdi. XDI/XSİ səslerin 43,8%-ni qazandı. ASDP isə seçicilərin 33,5%-nin səsini qazana bildi. Birləşmə liberal mövqə tutan Azad Demokratik Partiyasının da mövqeyini möhkəmləndirdi. Yaşillər Partiyası bündəstaqda deputat yeri qazana bilmədi. H.Kol birləşmiş Almaniyanın kansleri, Genşer isə vitse-kansler və xarici işlər naziri oldu.

Seçkilərdən sonrakı şərait göstərdi ki, Almaniyanın şərqindəki həyat şəraitini Almaniyanın qərbindəki standartlarla bərabərləşdirmək çox çətin, həm də baha başa gələn

prosesdir. 1990-cı ildə Şərqdə istehsal 50% aşağı düşdü, işsizlik üç dəfə artaraq 642 min nəfərə çatdı. 1991-ci ildə ADR vaxtı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan 9,9 milyon əhalinin 6,5 milyonu işlə təmin olunmuşdu, 1993-cü ildə isə işlə təmin olunanların sayı 5,3 milyon nəfərə endi. Vəziyyəti yüngülləşdirmək üçün yeni torpaqların əhalisi üçün 55 yaşdan etibarən pensiyaya çıxmaq qaydası müəyyənləşdirildi. 1990-cı ildən etibarən əmək haqqı iki dəfə artırıldı.

Şərq torpaqlarında sənayedə özəlləşmə də çox ləng gedirdi. 1991-ci ildə ADR dövründə olan 8 min dövlət müəssisəsindən yalnız 260 qabaqcıl müəssisə və 400-ə yaxın onların filialları özəlləşdirildi. Kənd təsərrüfatı dərin böhran keçirirdi. Keçmiş ADR ərazisinin üçdə biri ekoloji cəhətdən acınacaqlı vəziyyətdə idi. Təkcə 1991-ci ildə AFR hökuməti iqtisadi, sosial və ekoloji proqramlara 150 milyard marka pul ayırdı. Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində Şərqi Almaniya torpaqları dinamik iqtisadi rayonlara çevrildilər.

90-cı illərin ortalarında AFR-in iqtisadiyyatı bəzi çətinliklərlə üzləşdi. 1993-cü ildə AFR-in qabaqcıl sənaye sahəsi olan avtomobil sənayesində istehsal 25% aşağı düşdü. «Folksvagen» konserni 30 min iş yeri ixtisar etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin həmkarlar ittifaqları işə qarışıdı. Aparılan danışıqlar nəticəsində ümumi razılığa gəlmək mümkün oldu. Nəticədə 1994-cü ilin yanvar ayından iş həftəsi 28,8 saat oldu, əmək haqqı isə 10% azaldılsa da, işçilərin işdən azad edilməsinə yol verilmədi.

1994-cü il oktyabrın 16-da bundestaqa seçkilər keçirildi. XDI/XSI və ADP çox cüzi səs üstünlüyü ilə qələbə qazandı. Belə vəziyyət XDI/XSI və ADP koalisiyasının növbəti seçkilərdə uğursuzluğa düşər olacaqları ehtimalından xəbər verirdi.

90-cı illərdə xarici siyasət

Almaniyanın birləşməsi AFR-in beynəlxalq aləmdə mövqelərini xeyli möhkəmləndirdi. AFR federal məhkəməsi

ölkə ərazisindən kənarda Almaniyanın bütövlüyü və sabitliyi üçün qorxu törədən münaqişələrdə bundesverin iştirak etməsinə razılıq verdi. Silahlı qüvvələr yenidən quruldu. Böhranlı şəraitdə istifadə olunmaq üçün 54 min nəfərdən ibarət çəvik korpus yaradıldı. AFR NATO-nun şərqə doğru genişləndirilməsini müdafiə etdi. Bununla belə, AFR Rusiya ilə normal münasibətlər saxlayırdı.

AFR 1991-ci ildə İraqa qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməsə də onun maliyyələşdirilməsinə 17 milyard marka pul ayırdı.

AFR-in xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri Qərbi Avropa inteqrasiyası idi. 1991-ci il dekabrın 9-10-da Niderlandın Maastrixt şəhərində razılaşdırılan, 1992-ci il fevralın 7-də imzalanan və 1993-cü il noyabrın 11-də qüvvəyə minən Maastrixt sazişlərində Almaniya fəal iştirak etdi. AFR 1990-cı ildə imzalanmış və 1995-ci il martın 16-da qüvvəyə minmiş Şengen sazişi əsasında Fransa, İspaniya, Portuqaliya və Benilüks ölkələri ilə sərhəd nəzarətini ləğv etdi.

AFR 1991-ci il dekabrın 31-də Azərbaycan Respublika sının dövlət müstəqilliyini tanıdı və 1992-ci il fevralın 2-də diplomatik münasibətlər qurdu. 1995-ci il mayın 26-28-də federal nazir Karl Şpranger, dekabr ayında isə xarici işlər naziri Klaus Kinkel Azərbaycana səfər etdilər. Səfər zamanı qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına dair bəyanat, investisiyaların təşviqi, maliyyə əməkdaşlığı və hərbiçilərin qəbirlərinin abadlaşdırılmasına dair sənədlər imzalandı. Azərbaycan parlamenti 1996-cı ilin iyun ayında həmin sənədləri təsdiq etdi. 1996-cı il iyulun 1-4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin AFR-ə səfəri zamanı iki ölkə arasında maliyyə əməkdaşlığı, Bakı hava limanının yenidən qurulması, Milli bankla Döyçə bank arasında saziş və bir çox başqa sənədlər imzalandı.

90-cı illərin sonunda Almaniya beynəlxalq münasibətlər sistemində dünya birliyinin liderlərindən biri kimi daxil oldu.

1998-ci il parlament seçkiləri

1998-ci il sentyabrın 27-də bündəstəqa növbəti seçkilər keçirildi. Seçkilərdə ASDP 40,9% səs və ya 298 deputat mandatı, XDI/XSİ bloku 35,1% səs və ya 245 deputat mandatı, Yaşillər Partiyası 6,7% səs və ya 47 deputat mandatı, ADP 6,2% səs və ya 43 deputat mandatı, Demokratik Sosializm Partiyası 5,1% səs və ya 36 deputat mandatı qazandı.

Oktyabrın 27-də parlament 666 səsdən 351 səslə Aşağı Saksoniyanın baş naziri, Almaniya Sosial Demokratlar Partiyasının nümayəndəsi Gerhart Şroderi AFR-in yeddinci federal kansleri seçdi. Ölkənin xarici işlər naziri Yaşillər Partiyasının nümayəndəsi Yozef Fişer oldu. Bir müddət sonra keçmiş federal kansler Helmut Kol haqqında istintaq işi başlandı. O, rüşvət almaqda təhminləndirilirdi.

1999-cu il yanvarın 1-də AFR 191 mln. nəfərin yaşadığı ərazini əhatə edən Avropa Birliyində sədrliyi qəbul etdi. 90-cı illərin sonunda dünya siyasətində AFR-in rolu gücləndi.

XXI əsrin astanasında Almaniyanın qarşısında bir sıra mürəkkəb problemlər dururdu. Ölkənin kifayət qədər vəsaiti olmadığından sosial və dövlət xərclərini ixtisar etmək lazım gəldi. Çünki hökumətin sosial siyasəti ölkəyə ildə 1 trilyon markaya başa gəlirdi. Digər tərəfdən, 90-cı illərin sonlarında ölkənin iqtisadi vəziyyəti möhkəm idi. Ümumi milli məhsulun illik artımı 2-2,3% təşkil edirdi. Ancaq işsizliyin səviyyəsi yüksək idi. Ölkədə 4,4 milyon işsiz qeydiyyatdan keçmişdi. Bu da əmək qabiliyyətli əhəlinin 10%-ni təşkil edirdi.

«Qırmızı-yaşıl» koalisiya hakimiyyətə gəldikdən sonrakı ilk illərdə vergi və pensiya təminatı sistemində islahat keçirmək məsələsində irəliləyişə nail ola bilmədi. Hökumət bu sahələrdə islahatlara 2001-ci ildən başlamaq niyyətində idi. Lakin «yaşillərin» təkidi ilə benzinə tətbiq edilən ekologiya vergisi əhəlinin ciddi narazılığına səbəb oldu. Bu, Yaşillər Partiyasının sosial bazasını xeyli zəiflətdi.

2001-ci il parlament seçkiləri

2001-ci il sentyabrın 22-də bündəstəqa seçkilər keçirildi. Bu seçkilərdə yenə «Qırmızı-yaşıl» koalisiya qələbə çaldı. ASDP 38,5% səs və ya 251 deputat yeri, yaşillər isə 8,6% səs və ya 55 deputat yeri əldə etdilər. Beləliklə, «Qırmızı-yaşıl» koalisiya bündəstəqdəki 603 yerdən 306-na sahib oldu. XDI/XSİ-nin lideri Edmund Ştoyber məğlubiyyətə uğradı. XDI/XSİ 38,5% səs və ya 248 deputat yeri qazandı. ADP isə 7,4% səs qazanaraq 47 deputat yerinə malik oldu.

Şroder xarici siyasət sahəsində ABŞ-ın başladığı anti-terror fəaliyyətinə geniş dəstək verdi. Bununla belə, Almaniya Yaxın Şərqdə amerikan siyasətini heç də tam müdafiə etmirdi.

2005-ci ilin sentyabr seçkilərindən sonra AFR-in federal kansleri Angela Merkel oldu. O, AFR tarixində federal kansler olan ilk qadın idi.

V BÖLÜM

İTALİYA

Müharibənin İtaliya üçün sosial-iqtisadi nəticələri

Faşizmin məğlubiyyəti İtaliyanın İkinci dünya müharibəsindən sonrakı ictimai-siyasi inkişafına dərin təsir etdi. İtaliyada iyirmi ildən çox mövcud olan faşist rejimi 1943-cü ildə dağıldı. Həmin il iyulun 25-də Mussolini kralın razılığı ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Onu hakimiyyətdən uzaqlaşdıran dairələr bundan Böyük Britaniya və ABŞ-la sazişə gəlmək üçün istifadə etməyə başladılar. 1943-cü ilin sentyabr ayında İtaliyanın təslim olmasından sonra ölkənin şimal və mərkəz hissələri Almaniyaya qoşunları tərəfindən tutuldu. Həmin ərazilərdə Mussolini rejimi bərpa edildi. Yaranmış belə vəziyyətdə antifaşist partiyalar (kommunistlər və liberallar daxil olmaqla) ölkəni nasist işğalından azad etmək və faşizmi qəti olaraq məhv etmək üçün fəaliyyət birliyinə keçdilər. Bundan sonra italyan müqavimət hərəkatı gücləndi. 1945-ci ilin aprel ayında müqavimət hərəkatı Şimali İtaliyanın iri şəhərlərində ümumxalq üsyanı ilə başa çatdı. Müttəfiq qoşunları gələcəyə qədər bu region partizanlar və əhali tərəfindən azad edildi.

Faşizmin məğlub olması və ikinci dünya müharibəsinin başa çatması italyanlar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Dünya müharibəsi italyan xalqına böyük fəlakətlər gətirdi. 500 min nəfər cəbhələrdə öldü və itkin düşdü, 3 milyon nəfər evsiz-əşiksiz qaldı. Müharibə İtaliya iqtisadiyyatına sarsıdıcı zərbə vurdu. Sənaye müəssisələrinin 1/5-i, dəmiryollarının 1/4-i, körpülərin 1/3-i, milli donanmanın 9/10-u sıradan çıxdı. Ölkəyə 10 milyard lirə ziyan dəydi. Sənaye ağır vəziyyətə düşdü. Sənaye məhsulu istehsalının həcmi müharibədən əvvəlki dövrə müqayisədə 2 dəfə azaldı. Kənd təsərrüfatı dağıldı. Ölkənin kənd təsərrüfatı müharibədən əvvəlki səviyyənin 60% məhsulunu verirdi. Ölkə müharibədə milli sərvətinin 1/3

hissəsini itirdi. Sənaye və kənd təsərrüfatının dağılması əhəlinin ərzaqla təchizatına mənfi təsir etdi. Ölkədə ərzaq çatışmırdı. İtalyan lirəsi inflyasiyaya uğramışdı. İtalyanı işsizlik bürümüşdü. Ölkədə 2 milyon nəfərdən çox işsiz var idi. Səhmdar kapitalın 91,6%-nə səhmdar cəmiyyətlərinin 15,8%-i nəzarət edirdi. Ölkə iqtisadiyyatı sənaye və maliyyə məqnatlarının və iri torpaq sahibkarlarının əlində cəmlənmişdi. İtalyan iqtisadiyyatını 50 varlı ailə idarə edirdi. İtaliya maliyyəsi 3 iri bankın əlində cəmlənmişdi. Bu banklar İtaliya Kommersiya Bankı, İtaliya Kredit Bankı və Roma Bankı idi.

Respublikanın yaradılması

Müharibədən sonrakı illərdə İtaliyada fəaliyyət göstərən bütün siyasi partiyalar respublika quruluşunun yaradılmasına tərəfdar idilər. Qısa müddətdə ölkənin siyasi həyatında dəyişikliklər baş verdi. 1944-cü ilin aprel ayından müqavimət hərəkatının gedişində yaradılmış milli azadlıq komitələri çərçivəsində əməkdaşlıq edən antifaşist partiyaların bloku hökumət koalisiyasına çevrildilər. Bu blokun sol cinahını İtaliya Kommunist Partiyası, İtaliya Sosialist Partiyası və 1942-ci ildə meydana gələn Fəaliyyət Partiyası təşkil edirdi. Mərkəzçi rolunu 1944-cü ildə yaradılmış Xristian Demokrat Partiyası oynayırdı. Vatikanla əlaqələr quran XDP katolik əhalidən özünə sosial baza yaratmışdı. Bu partiya öz proqramına ölkənin siyasi həyatının demokratikləşdirilməsi, aqrar islahatın həyata keçirilməsi və başqa tələbləri daxil etdi. Partiyanın proqramı təkcə iri inhisarların deyil, geniş kütlələrin də marağını ifadə edirdi. Nəticədə partiyanın sosial dayaqları xeyli gücləndi. Artıq 1945-ci ilin ortalarında partiya sıralarında təxminən 1 milyon nəfər adam var idi.

Ölkədə hələ müqavimət dövründə fəaliyyəti bərpa olunan Liberal Partiya faşizmə qədərki monarxiyalı respublikanın bərpasını tələb edirdi. Ancaq bu monarxiya dini deyil, dünyəvi xarakter daşımalı idi. İtaliyada fəaliyyət

göstərən partiyalardan biri olan Respublika Partiyası ölkədə demokratik quruluşun yaradılmasını və sosial islahatların keçirilməsini tələb edirdi. Lakin Respublika Partiyasının sosial bazası zəif idi. 1945-ci ilin aprel-may aylarında müttəfiqlərin hərbi idarəsi Şimali İtaliya da daxil olmaqla bütün ölkə ərazisi üzərində nəzarət qurdu. Müqavimət hərəkatının tanınmış iştirakçısı F.Parri başda olmaqla yeni hökumət yaradıldı. Hökumətin tərkibinə xristian-demokratlar, kommunistlər və sosialistlər də daxil oldular. Parri hökuməti bir sıra demokratik islahatlara başladı. Aqrar sahədə tədbirlər həyata keçirildi. Lakin 1945-ci ilin sonlarında ölkədə hökumət böhranı yarandı. Nəticədə dekabr ayında XDP-nin nümayəndəsi De Qasperini başda olmaqla yeni hökumət yaradıldı. 1946-cı ilin əvvəllərində yerli hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirdi. Bundan sonra milli-azadlıq komitələrinin fəaliyyəti dayandırıldı. Hakimiyyət qanuni yolla seçilmiş orqanların əlinə keçdi.

De Qasperini hökuməti İtaliyanın respublika elan edilməsinin tərəfdarı idi. 1946-cı ilin aprel ayında XDP-nin I qurultayı ölkədə siyasi rejimin demokratikləşdirilməsini, aqrar və sənaye islahatlarının aparılmasını və respublika quruluşunun yaradılmasını müdafiə etdi. Bu məqsədlə 1946-cı il iyunun 2-də ölkənin dövlət quruluşu haqqında referendum keçirildi. Referendumda ilk dəfə olaraq qadınlar da iştirak etdilər. Seçkilər ümumi idi. Seçicilərin 10,7 mln. nəfəri monarxiyaya, 12,7 mln. nəfəri isə respublika quruluşuna səs verdi. Əslində bu rəqəmlər İtaliyada daxili-siyasi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu göstərirdi. Referendumun nəticəsində İtaliya respublika elan edildi. Kral II Umberto ölkəni tərk etdi. Referendumla eyni vaxtda İtaliya Müəssislər Məclisinə də seçkilər keçirildi. Müəssislər Məclisinə seçkilərdə XDP 8 mln.; sosialistlər 4,7 mln., kommunistlər isə 4,3 mln. səs aldılar. İyunun 13-də XDP-nin lideri A.De Qasperini birinci respublika hökuməti yaratdı. Bu hökumət koalisiyon hökumət idi. Onun tərkibinə sosialistlər və kommunistlər də daxil edildilər. Bu dövrdə ölkədə əsas iki siyasi qüvvə arasında

mübarizə gedirdi: sol qüvvələr və sağ xristian birlikləri. Sol qüvvələrin arasında parçalanma meyilləri gücləndi. 1947-ci ilin əvvəllərində Sosialist Partiyasında parçalanma baş verdi. Kommunistlərlə əməkdaşlıq etməyin əleyhinə olan C.Saraqat başda olmaqla Sosialist Partiyasının sağ cinahı partiyanın tərkibindən çıxdı. 1947-ci ilin əvvəllərində baş nazir De Qasperinin ABŞ-a səfəri zamanı ona sol partiyaların nümayəndələrini hökumətin tərkibindən uzaqlaşdırmaq üçün birbaşa təzyiq göstərildi. 1947-ci ilin may ayında hökumət böhranı baş verdi. Sol partiyaların nümayəndələri hökumətin tərkibindən uzaqlaşdırıldı. A.De Qasperini 1947-ci il mayın 31-də yeni hökumət təşkil etdi. Hökumətin tərkibinə yalnız xristian demokratlar daxil oldu. A.De Qasperini hökuməti konstitusiyanın hazırlanması işinə başladı.

1947-ci il Konstitusiyası

1947-ci ilin sonunda ölkə konstitusiyasının layihəsi üzərində iş başa çatdırıldı. Müəssislər Məclisi dekabrın 22-də konstitusiyayı təsdiq etdi. Konstitusiya 1948-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə mindi. Həmin konstitusiyaya bəzi düzəlişlərlə indiyədək qüvvədədir. Konstitusiyaya görə, İtaliya əməyə əsaslanan respublika elan edildi, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı və azad sahibkarlıq təsbit olundu. Xalqa demokratik azadlıqlar – söz, mətbuat, yığıncaq, nümayiş, gizli yazışma və s. hüquqlar verildi. Konstitusiyada müəssislələrin idarə olunmasında fəhlələrə geniş hüquqlar verilməsi nəzərdə tutulurdu. Kişilərlə qadınlara bərabər hüquqlar verildi. Sosial təminat sistemi qaydaya salındı. Həmkarlar İttifaqları yaratmağa icazə verildi.

Konstitusiyada kəndlilərin mənafeyi naminə aqrar islahat keçirilməsi tələbi öz əksini tapmışdı. Konstitusiyaya görə boşanma qadağan edilse də (bu Vatikanın təsiri ilə olmuşdu) ər və arvadın hüquqca bərabər olması etiraf edilirdi. Xüsusi maddə ilə faşist partiyası və təşkilatlarının fəaliyyəti qadağan

olundu. Kral və onun ailə üzvləri İtaliyaya qayıda bilməz-dilər.

Qanunverici hakimiyyət beş il müddətinə seçilən iki palatalı parlamentə məxsus idi. Seçkilər proporsional sistem əsasında aparılmalı idi. Konstitusiyaya görə seçkilərdə ən çox səs toplayan partiyanın lideri hökumət təşkil edirdi.

Deputatlar palatası səs çoxluğu ilə etimadsızlıq göstər-dikdə, hökumət istefaya getməli idi. Prezident 7 il müddəti üçün parlamentin hər iki palatasının birgə iclasında seçilirdi. Respublika prezidentinin hüquqları məhdud idi. Faktiki hakimiyyət Nazirlər Şurasının və parlamentin əlində cəmlə-nirdi. İtaliya Respublikasının müvəqqəti prezidenti Liberal Partiyanın nümayəndəsi E.De Nikola oldu.

Konstitusiyaya qəbul edildikdən sonra yaradılan yeni hökü-mətin tərkibinə dörd partiyanın nümayəndələri daxil oldu. A.De Qasperinin yaratdığı bu hökumət xristian demokratların, liberalların, respublikaçıların və sağ sosialistlərin mərkəzçi koalisiya hökuməti idi.

1948-ci il aprelin 18-də İtaliya parlamentinə seçkilər keçirildi. Seçkilərdə XDP 12,7 mln. səs və ya deputat yer-lərinin əksəriyyətini qazandı. Kommunistlərin və sosialistlərin yaratdığı Xalq Demokratik Cəbhəsi isə 8 mln. səs aldı. A.De Qasperini tərkibinə xristian demokratlar, respublikaçılar və liberalların daxil olduğu hökumət yaratdı. Sonralar sosialistlər də hökumətdə iştirak etdilər.

1945-1950-ci illərdə İtaliyanın xarici siyasəti

1947-ci il fevralın 10-da müttəfiqlər Parisdə İtaliya ilə sülh müqaviləsi bağladılar. Müqavilənin şərtlərinə görə, İtaliyada faşist təşkilatları buraxılır və xarici ordular ölkə ərazisindən çıxarılırdı. Sülh müqaviləsi ilə sərhədlər müəy-yənləşdirilirdi. İtaliya müstəmləkələrdən imtina edir, hərbi canilər cəzalandırılır və silahlı qüvvələr məhdudlaşdırılırdı. İtaliya SSRİ, Yuqoslaviya, Yunanıstan və Albaniyanın xeyrinə təminat verməli idi. Bu illərdə İtaliya xarici siyasətinin

əlamətdar hadisəsi Marşal planına qoşulmaq oldu. 1948-ci ilin iyun ayından Marşal planına qoşulan İtaliya 1,5 mlrd. dollar həcmində yardım aldı. Bu yardım İtaliya iqtisadiyyatının bərpasına yönəldildi. 1949-cu ilin aprel ayında İtaliya NATO blokuna daxil oldu. NATO hərbi bazaları Neapol, Livorno, Toronto və Auqustda yerləşdirildi. İtaliya Qərb blokunun nüfuzlu dövlətinə çevrildi.

50-ci illərdə İtaliyanın sosial-iqtisadi və siyasi inkişafı.

Mərkəzçi koalisiya hökumətinin daxili siyasəti

50-ci illərin əvvəllərində İtaliyada əlverişli iqtisadi şərait yarandı. Sənaye məhsulu istehsalı müharibədən əvvəlki səviy-yəyə çatdı. 50-ci illərdə sənaye məhsulu istehsalının illik artımı 10% oldu. Belə inkişafın başlıca səbəbi xüsusi inhisarlara dövlət yardımı verilməsi, xarici kapitalın ölkəyə gəlməsi, elmi-texniki yeniliklərin tətbiq edilməsi və ölkədaxili tələbatla bağlı idi. Yeni texnologiyanın tətbiqi əmək məhsuldarlığını artırmağa imkan verdi. İtaliyanın xarici ticarəti xeyli genişləndi. Ölkə AİB-ə daxil olduğdan sonra xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi daha da artdı. İtaliyada sənayenin yeni sahələri olan elektro-texnika, maşınqayırma, kimya və başqa sahələr inkişaf etdi. Qısa müddət ərzində İtaliyada iqtisadi möcüzə baş verdi. 50-ci illərdə və 60-cı illərin əvvəllərində yüksək iqtisadi inkişaf İtaliyada milli gəlirin təxminən 2 dəfə artmasına gətirib çıxardı. Beləliklə, İtaliya dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkəsinə çevrildi. İtaliya vətəndaşlarının həyatı və ölkənin sosial vəziyyəti xeyli dəyişdi. İtalyan iqtisadiyyatının başlıca səciyyəvi cəhəti istehsalın və kapitalın mərkəzləşməsinin və təmərküz-ləşməsinin yüksək səviyyədə olmasında idi. Məsələn, FIAT avtomobil qrupu maşın istehsalının 80%-ni öz əlində cəmləş-dirmişdi. «Pirelli» rezin konserni dünya bazarına sürətlə daxil olurdu. Eyni zamanda dövlət inhisarçı kapitalizmi də inkişaf edirdi.

Dövlət çuqun əridilməsinin 82%-ni, polad əridilməsinin 51%-ni öz əlində cəmləşdirmişdi. Neft və qaz sahəsi Milli

duru yanacaq cəmiyyətinin əlində toplanmışdı. 50-ci illərin sonunda iqtisadiyyatın dövlət bölməsinə nəzarət nazirliyi, 60-cı illərin əvvəllərində isə elektroenergetika sənayesi üzrə milli birlik yaradıldı. 50-ci illərin sonuna yaxın İtaliya iqtisadi cəhətdən müstəqil dövlətə çevrildi. Artıq İtaliya dünyanın müxtəlif regionlarına kapital qoymağa başladı. Ölkədə ABŞ inhisarları güclü mövqeyə malik idilər. Bununla belə, ölkədə istehsal qüvvələrinin yerləşməsi bərabər səviyyədə deyildi. İtaliyanın cənubundakı vilayətlərdə, Siciliya və Sardiniya adalarında ölkə əhalisinin 1/3 hissəsi yaşasa da, burada işsizlik və yoxsulluq hökm sürürdü. 1950-ci ildə xristian demokratlar hökuməti aqrar islahat haqqında qanun qəbul etdi. Qanuna görə, iri torpaq sahiblərindən artıq torpaqlar alınaraq haqqı ödənilməklə ehtiyacı olan kəndlilərə verilir. 1959-cu il üçün kəndlilərin əlinə bu və ya digər yolla 1,5 milyon hektar torpaq keçmişdi.

Daxili siyasi mübarizə

50-ci illərdə İtaliyada XDP ilə sosialistlərin və kommunistlərin daxil olduğu sol blok qüvvələri arasında mübarizə kəskinləşdi. XDP özünün əsas dayağı olan katolik kilsəsi vasitəsilə sosial bazasını genişləndirməyə çalışdı. 1951-52-ci illərdə XDP hökuməti fəvqəladə qanunlar həyata keçirməyə başlasa da onlar uğursuz oldu. 1952-ci ilin sonunda XDP yeni qanun layihəsi irəli sürdü. Bu layihəyə görə, seçkilərdə 50%+1 səs toplayan partiya və ya partiyalar bloku deputat mandatlarının 2/3 hissəsinə sahib olmalı idilər. Sol qüvvələr bu layihəyə qarşı mitinqlərə başlasalar da parlament onu qəbul etdi. 1953-cü il iyunun 7-də keçirilən seçkilərdə XDP 50%-dən çox səs toplaya bilmədi. Nəticədə qanun bir ildən sonra ləğv edildi. XDP-nin nüfuzu aşağı düşdü. Həmin ilin avqustun 3-də De Qasperi istefaya getdi. O, siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdı. Bundan sonra mərkəzçi hökumətin böhranı dərinləşdi. Hakim partiya daxilində sol mərkəzçi blok tərəfdarlarının sayı artdı. Onlar hökumətə kommunistləri deyil, sosialistləri cəlb etməyi təklif edirdilər.

1955-ci ilin may ayında bu xəttin tərəfdarı olan Covanni Qronki İtaliyanın prezidenti seçildi. 1955-57-ci illərdə XDP-nin mötədil qanadının lideri A.Seniyə baş nazir oldu. 50-ci illərin sonunda İtaliyada siyasi böhran daha da dərinləşərək tez-tez hökumət dəyişikliyinə gətirib çıxarırdı. 1958-ci il seçkilərində Xristian Demokratlar 42,4% səs aldılar. Ölkədə neofaşist meyilləri gücləndi. Xristian Demokratlar 1960-cı ilin aprel ayında neofaşistlərin köməyiylə F.Tambroni başda olmaqla hökumət yaratdılar.

Bundan sonra Tambroni hökuməti neofaşistlərə qarşı açıqca səhlənkarlıq göstərərək onlara öz qurultaylarını italyan müqavimət hərəkatının qəhrəman şəhəri olan Genuyada keçirməyə icazə verdi. Demokratik ictimaiyyət hökumətin və neofaşistlərin hərəkatını hiddətlə qarşıladı. İyunun 30-da bütün ölkəni antifaşist mitinq və nümayişlər bürüdü. Neofaşistlərin qurultayı pozuldu. Hökumət kütləvi antifaşist hərəkata qarşı polis dəstələri göndərdi. Qəflətən hücum edən polis silahları da işə salırdı. İtaliyanın müxtəlif şəhərlərində polis gülləsindən onlarla nümayişçi öldü. İyulun 8-də hökumətin istefası tələbilə ümumi siyasi tətillər başlandı. On gün sonra Tambroni hökuməti hakimiyyətdən getdi. Bu hadisə XDP-nin sağ siyasi qüvvələrlə əməkdaşlığının mümkünsüzlüyünü göstərdi. XDP daxilində sağların nüfuzu zəiflədi. Bundan sonra sol qüvvələrlə əməkdaşlıq etməyə üstünlük verən cinahın nüfuzu gücləndi. 1962-ci ilin yanvar ayında XDP-nin qurultayı sol mərkəzçi siyasətə tərəfdar olduğunu bildirdi.

Mərkəzçi koalisiya hakimiyyətinin xarici siyasəti

50-ci illərdə İtaliyanın xarici siyasətində ABŞ və NATO ilə əlaqələrə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1950-ci ildə ölkə ərazisində amerikan hərbi bazaları qurulmağa başlandı, ABŞ-ın 6-cı donanmasının gəmiləri isə italyan limanlarına daxil oldu. Həmin ilin yanvar ayında İtaliya ilə ABŞ arasında «Müdafiə məqsədi ilə qarşılıqlı yardım haqqında» saziş imzalandı.

Kristian Demokratik hökuməti Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrini sıxlaşdırdı. İtaliya 1954-cü ildə Qərbi Avropa İttifaqına daxil oldu, AFR-in NATO-ya daxil olmasına və silahlanmasına yardım etdi. 1959-cu ildə İtaliya öz ərazisində ABŞ-ın orta mənzilli raketlərinin buraxılması üçün start meydançalarının tikintisinə razılıq verdi. İtaliya Balkanlarda və Adriatik dənizi rayonunda atom silahı saxlanmayan zona yaradılması haqqında SSRİ-nin irəli sürdüyü təklifi rədd etdi.

50-ci illərin axırlarında İtaliyanın xarici siyasət xəttində bir sıra dəyişikliklər meydana gəldi. Beynəlxalq məsələlərdə İtaliya daha müstəqil rol oynamağa can atır, xarici dövlətlərlə, o cümlədən SSRİ və digər sosialist ölkələri ilə münasibətlərini genişləndirməyə çalışırdı.

1958-1961-ci illərdə İtaliya ilə SSRİ arasında uzunmüddətli saziş fəaliyyət göstərirdi. 1960-cı ilin fevral ayında İtaliya prezidenti C.Qronki SSRİ-yə rəsmi səfər etdi. Səfər zamanı iki ölkə arasında elmi və mədəni mübadilə haqqında saziş imzalandı.

«Sol mərkəz» hökumətinin daxili siyasəti

60-cı illərin əvvəllərində İtaliyada baş verən siyasi böhran şəraitində XDP-nin tək hakimiyyətlik dövrü sona çatmağa başladı. Buna görə də XDP sol siyasi düşərgədə özünə müttəfiq axtarışına keçdi. 1962-ci il fevralın 21-də XDP-nin mütədil qanadının lideri A.Fanfani yeni hökumət təşkil etdi. Hökumətin tərkibinə xristian demokratlar, respublikaçılar və sosial demokratlar daxil oldular. Bu hökumət sol mərkəzçi hökumət idi. Sosialistlər hökumətə daxil olmadan onu müdafiə edirdilər.

Fanfani hökuməti elektroenergetika müəssisələrini milliləşdirdi, pensiyaların minimum həddini və zəhmətkeşlərin bəzi kateqoriyalarının əmək haqqını artırdı. 1963-cü il aprelin 28-də İtaliyada növbəti parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə XDP 38,3% səs topladı. 1963-cü ilin dekabr ayında yaradılan yeni hökumətə XDP nümayəndəsi Aldo Mora (1916-1978) İtaliya Sosialist Partiyasının

nümayəndələrini də daxil etdi. Bundan sonra sol mərkəzçi qüvvələr gücləndi. 1964-cü il dekabrın 28-də sosial-demokratların lideri C.Saraqat ölkə prezidenti seçildi. 1965-ci ildə iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin proqramlaşdırılması tətbiq edildi. 1967-ci ildə beşillik plan qüvvəyə mindi. Bu müddət ərzində ölkədə müxtəlif zonalar arasında əmək haqlarında mövcud olan fərq aradan qaldırıldı. Sənayedə 40 saatlıq iş günü tətbiq edildi. Həmkarlar İttifaqlarının hüquqları genişləndirildi. Pensiya təminatı yaxşılaşdırıldı. Bununla birlikdə ölkə daxilində fəaliyyət göstərən terrorçu təşkilatlar, xüsusən «Qırmızı briqadalar» gücləndi.

70-ci illərin əvvəllərində ölkədə sabitlik pozulmağa başladı. 1974-1975-ci illərdə İtaliyanı iqtisadi böhran bürüdü. Həmin illərdə sənaye məhsulu istehsalı 14,6% aşağı düşdü, işsizlik artdı. Gənclər arasında işsizlik daha güclü idi. 1975-ci ildə işsizlərin sayı 1,5 milyon nəfərə çatdı. Bunun da 3/4-nü gənclər təşkil edirdi.

Böhran inflyasiyanın görünməmiş sürətlə artmasına səbəb oldu. 1974-cü ildə inflyasiya 20% oldu. Sonrakı illərdə də inflyasiya bu vəziyyətdə qalmaqda davam etdi. Ölkənin siyasi sistemində ziddiyyətlər artdı. Cəmiyyətin qütbləşməsi gücləndi. Bir tərəfdə sağ partiyalar, terrorçu təşkilatlar və mafiya cəmlənmişdi, digər tərəfdə isə sol qüvvələr fəal idilər.

Sosial-siyasi qüvvələrin kəskin qarşıdurması şəraitində 70-ci illərin seçkiləri və referendumları keçirildi. 1974-cü il mayın 12-də İtaliyada boşanma məsələsinə dair referendum keçirildi. Seçicilərin əksəriyyəti bir qədər əvvəl qəbul edilən və nigahın pozulmasına imkan yaradan qanunun təsdiq edilməsi lehinə səs verdi.

1975-ci ilin iyun ayında yerli hakimiyyət orqanlarına keçirilən seçkilərdə sol partiyalar uğur qazandılar. XDP – 35,2% səs topladı. İKP - 33,4%, İSP isə 12% səs topladı. Seçkilər nəticəsində sol partiyalar 20 vilayətdən 6-na rəhbərlik etmək hüququ qazandılar.

1970-ci ildə bütün ölkə miqyasında vilayət özünüidarəsinin tətbiq edilməsi haqqında demokratik qanun qəbul edildi. 1974-cü ildə parlament partiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi,

1975-ci ildə isə dövlət radio-televiziya kompaniyasının işində vətəndaşların iştirakı və nəzarətinə dair qanun qəbul etdi.

1976-cı ildə İtaliyada hökumət böhranı baş verdi. İyunun 20-21-də parlamentə keçirilən seçkilərdə XDP 38,7% (263 deputat yeri), Kommunist Partiyası 34,4% (228 deputat yeri), sosialistlər 9,7% (57 deputat yeri) səs qazandılar. Beləliklə, sol mərkəzçi hökumət iflasa uğradı.

«Sol mərkəz» hökumətinin xarici siyasəti

«Sol mərkəz» hökumətinin xarici siyasəti İtaliyanın maraqlarının daha fəal qorunmasına yönəlmişdi. Xarici siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri ABŞ-la münasibətlər idi. İtaliya hökuməti atlantizm prinsiplərinə sadiq qalaraq NATO ilə əməkdaşlığı gücləndirdi. Hökumət 1965-ci ildə Hind-Çində maraqları olmadığını bəyan etdi. 1968-ci ildə isə xarici işlər naziri Fanfani Vyetnamda dinc nizamasalma təşəbbüsü ilə çıxış etdi. İtaliyanın xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri SSRİ ilə münasibətlər idi. 1966-cı ildə İtaliyanın FIAT firması ilə SSRİ arasında Tolyatti şəhərində Voljsk avtomobil zavodunun tikilməsinə dair saziş imzalandı. 1967-ci ildə iki ölkə arasında elmi-texniki və iqtisadi əməkdaşlığa dair saziş bağlandı. Ölkənin fəal xarici siyasət aparmasına baxmayaraq, başqa ölkələrdən həm də borclar almırdı, əgər 1973-cü ildə ölkənin xarici borcu 7 mlrd. dollar idisə, 1975-ci ildə bu məbləğ 17 mlrd. dollara çatdı.

XDP hökumətinin daxili və xarici siyasəti

1976-cı il seçkilərindən sonra İtaliyada xristian demokratların lideri Culio Andreotti birpartiyalı hökumət yaratdı. Sol qüvvələr Andreotti hökumətini onun xahişinə əsasən müdafiə etdilər.

Hökumət milli həmrəylik siyasəti yeridirdi. İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, terrorizmə qarşı mübarizə və s. sahələrdə islahatlar həyata keçirirdi. 1977-ci ildə hökumət parlamentdə gənclərin peşə təhsili və işə düzəlməsi, dövlət

səlahiyyətlərinin bir hissəsinin yerli hakimiyyət orqanlarına verilməsi, silahlı qüvvələrin demokratikləşdirilməsi və hərbi qulluqçuların siyasi fəaliyyətlə məşğul olması haqqında qanunlar qəbul etdi.

İSP-nin təşəbbüsü ilə 1977-ci ilin iyun ayında parlament çoxluğu partiyaları yaxın 6-12 ay üçün proqram irəli sürdülər. Proqramda demokratik ictimai qayda-qanunun müdafiə edilməsi, inflyasiyanın aradan qaldırılması, məşğulluğun artırılması, dövlət büdcəsi kəsinin azaldılması, mənzil tikintisinin genişləndirilməsi və s. nəzərdə tutulurdu.

Ölkənin siyasi həyatında mühüm hadisələrdən biri terrorçu təşkilatların güclənməsi idi. 1978-ci il martın 16-da terrorçu «Qırmızı briqada» təşkilatının üzvləri XDP-nin sədri Aldo-Moronu oğurladı, bir neçə həftə sonra mayın 9-da öldürərək, meyidini Roma şəhərinin küçələrindən birinə atdı. Ölkədə siyasi qalmaqal yarandı.

1978-ci ilin dekabr ayında hökumət Avropa valyuta sistemində qoşulmaq barədə qanunu parlamentdən keçirdi. Bundan sonra İtaliya Kommunist Partiyası parlament çoxluğundan çıxdı. Nəticədə yeni böhran yarandı. 1979-cu il iyunun 3-4-də növbədənənar parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilər nəticəsində XDP 38,3% səs toplayaraq deputatlar palatasında 262 yer, İKP 30,4% səs toplayaraq 201 yer, İSP 9,8% səs toplayaraq 62 deputat yeri qazandı. 1979-cu il avqust ayının əvvəlində xristian demokrat F.Kossiqa yeni hökumət yaratdı. Hökumətin tərkibinə xristian demokratlar, liberallar, sosial demokratlar və bitərəflər daxil oldular. 1979-cu ilin iyun ayında İtaliyada Avropa Parlamentinə ilk dəfə olaraq seçkilər keçirildi. Seçkilərdə XDP 36,5%, İKP 29,6%, İSP isə 11% səs topladı.

XDP hökumətinin xarici siyasətinin başlıca istiqaməti NATO, AİB və ABŞ-la münasibətlər idi. 1978-ci ildə İtaliya NATO üzvü olan ölkələrin hərbi büdcələrinin artırılmasına razılıq verdi. Həmin ilin sentyabr ayında 20 il müddətinə İtaliya – ABŞ hərbi əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı. 1979-cu ilin dekabr ayında NATO-nun Brüsseldə keçirilən sessiya-

sında İtaliya ABŞ-ın orta mənzilli raketlərinin Qərbi Avropada yerləşdirilməsinə səs verdi. Hökumət SSRİ-nin Əfqanıstana müdaxiləsinin əleyhinə çıxdı.

İtaliya 80-90-cı illərdə. Daxili vəziyyət

1980-ci ilin ikinci yarısında İtaliya iqtisadiyyatında böhran əlamətləri özünü büruzə verdi. Böhran vəziyyəti 1983-cü il daxil olmaqla davam etdi. Həmin müddətdə sənaye məhsulu istehsalı 9% azaldı.

İtaliya hökuməti ölkəni böhrandan çıxarmaq, xarici ticarət kəsirini aradan qaldırmaq üçün addımlar atdı. Kredit verilməsinə və idxal malları üzərinə məhdudiyət qoyuldu. Hökumət eyni zamanda qiymətlərin məhdudlaşdırılması, əmək haqqının dondurulması, sosial xərclərin aşağı salınması üçün də tədbirlər həyata keçirdi.

80-ci illərdə İtaliyada daxili siyasi həyat qeyri-sabit olaraq qalırdı. Qeyri-sabitliyin ən mühüm əlaməti tez-tez baş verən hökumət dəyişiklikləri idi. K.Kossiga və A.Forlaninin təşkil etdiyi xristian-demokrat hökumətləri ölkənin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, terrorçuluğa son qoymaq və korrupsiyanın qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görə bilmədilər.

1981-ci ilin may ayında İtaliyada böyük siyasi qalmaqal baş verdi. Gizli Mason şöbəsi olan «Təbliğət-2»-nin pozuculuq və irticaçı fəaliyyəti ifşa edildi. Buraya XDP-nin və digər hakim partiyaların nüfuzlu xadimləri daxil idilər. Belə siyasi qalmaqala görə növbəti hökumətin təşkili respublikaçı C.Spadoliniyə tapşırıldı. 1981-ci ilin iyun ayında İtaliyada C.Spadolini başda olmaqla 5 partiyanın – xristian demokratlar, liberallar, respublikaçılar, sosial-demokrat və sosialistlərin nümayəndələri hökumət yaratdılar. Spadolini özündən əvvəlki baş nazirlər olan F.Kossiga və A.Forlaninin üzleşdiyi çətinliklərlə qarşılaşdı. Bu çətinliklər iqtisadi və siyasi həyatda böhranın, işsizlərin sayının 2,5 milyon nəfər və ya əmək qabiliyyətli əhalinin 10%-dən çox olması, vergilərin çoxluğu, terrorçuluq və rüşvətxorluqla bağlı idi. 1982-ci ildə iri kom-

paniyalara pul vəsaiti verilməsi və onların güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən 6 trilyon lirə pul ayrıldı. Hökumət pensiya təminatına, çoxuşaqlı ailələrə, səhiyyəyə və təhsilə buraxılan vəsaiti ixtisar etdi. Yeni vergilər qoyuldu, qiymətlər artırıldı. Bütün bunlar ölkədə sosial gərginliyi gücləndirdi. Spadolininin baş nazir olması ilə son 35 ildə ilk dəfə olaraq XDP baş nazir vəzifəsini başqa partiyanın nümayəndəsinə verirdi. Lakin Spadolini hökuməti ölkəni böhrandan çıxara bilmədi və yeni parlament seçkiləri keçirməyi təklif etdi. 1983-cü il iyunun 26-27-də parlamentə növbədənənar seçkilər keçirildi. Seçkilər nəticəsində XDP 32,9% səs aldı. İSP lideri Benedetto Kraksi başda olmaqla qurulan koalisiyalı hökumət 1983-87-ci illərdə hakimiyyətdə oldu. Onun tərkibinə 5 partiyanın nümayəndəsi daxil edildi. Kraksi hökumətinin daxili siyasətdə əsas məqsədi 1980-83-cü illər böhranından çıxmaq idi. Kabinet ciddi iqtisadiyyat yaratmağa çalışırdı. Kraksi hökuməti mafiyaya qarşı kəskin mübarizə apardı, məktəb və ailə qanunvericiliyinə kilsənin təsirini məhdudlaşdırdı. Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, İtaliyada həmin illərdə sosial etiraz və tətillər hərəkatı mövcud idi.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı 1984-cü ildən canlanmağa başladı.

90-cı illərin əvvəllərində orta illik iqtisadi artım sürəti 1% azaldı. Yəni 1990-cı ildə iqtisadi artım tempi 2,1% idisə, 1992-ci ildə 0,9% oldu. Lakin sonrakı illərdə əvvəlki artım sürəti bərpa edildi. Beləliklə, 90-cı illərdə İtaliya Qərbi Avropanın iqtisadi cəhətdən qabaqcıl dövlətlərindən birinə çevrildi. Ölkədə hər il çoxlu yeni firmalar meydana gəlirdi. XXI əsrin əvvəlləri üçün italyan iqtisadiyyatının 90%-dən çoxu xırda və orta müəssisələrdən ibarət idi. Bu müəssisələrin çoxu xidmət sahəsini əhatə edirdi.

90-cı illərdə italyan iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklər həyata keçirildi. Bunda əsas məqsəd ölkənin Avropa valyuta ittifaqına daxil olması və Maastrixt müqaviləsinin şərtlərini yerinə yetirmək idi. İslahatların əsasını dövlət tənzimlənməsini məhdud-

laşdırmaq, iqtisadiyyatı liberallaşdırmaq təşkil edirdi. İslahatlar bir neçə istiqamətdə aparılırdı. Dövlət mülkiyyəti özəlləşdirilir, dövlət büdcəsinin kəsiri və dövlət borcu ixtisar edilir, vergi sistemi təkmilləşdirilirdi.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi geniş miqyas aldı. 90-cı illərin sonlarına qədər 30-dan çox iri müəssisə ya tam, ya da qismən özəlləşdirilmişdi. Özəlləşdirmə nəticəsində əldə edilən vəsait dövlət borcunun ödənilməsinə və büdcə kəsinin ixtisarına yönəldildi. Amma İtaliya hökuməti dövlət borcunu ümumi milli məhsulun 60%-i səviyyəsinə, yeni Maastrixt sazişlərinin tələb etdiyi səviyyəyə endirə bilmədi. Bununla belə İtaliya Maastrixt sazişlərinin digər tələblərini, xüsusən dövlət büdcəsi kəsinin 3% həcmində olması tələbini yerinə yetirdiyindən «Avro zonasına» daxil edildi. 1992-ci ildə dövlət büdcəsinin kəsiri 12% idisə, 1996-cı ildə büdcə kəsiri 7%, 1998-ci ildə isə 3%-dən az oldu.

Vergi sistemində islahatların həyata keçirilməsi investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilmişdi. 1992-ci ilin payızında lirə devalvasiya edildi. Nəticədə bir il ərzində inflyasiyanı 4,5% səviyyəsinə endirmək mümkün oldu. 90-cı illərin axırı üçün inflyasiya 1,5-2% səviyyəsinə endi.

1992-ci ildə hökumət, həmkarlar ittifaqları və sahibkarlar əmək haqqının hərəkət cədvəlinin ləğv edilməsi haqqında saziş bağladılar. Bir ildən sonra bu sazişdə mühüm bir dəyişiklik aparıldı: əmək haqqının çoxaldılması bilavasitə əmək məhsuldarlığının artırılması ilə əlaqələndirildi. Belə vəziyyət ölkədə məhsul istehsalının artmasına kömək etdi.

1995-ci ildə pensiya sistemində islahat keçirildi.

Yeni seçki sisteminə keçid

1992-ci ildə İtaliyada parlament seçkiləri keçirildi. Bu, proporsional sistemlə keçirilən axırıncı seçki oldu. Seçkilərdə XDP 29,7% səs toplayaraq qələbə çalsa da, dərin böhran keçirdi. Bu böhran onun yeni tarixi siyasi şəraitə uyğunlaşmasında

yaranan çətinliklərlə bağlı idi. Partiyadaxili mübarizə də XDP-ni dağıdırdı. Nəticədə XDP bir neçə qrupa parçalandı. Bunlardan ən böyüyü İtaliya Xalq Partiyası adlanmağa başladı.

Seçkilərdən sonra yaradılan D'Amato, sonra isə K.A.Çampi hökumətləri beş partiyalı koalisiyanın siyasi xəttini davam etdirdilər. Onların proqram xarakterli bəyanatlarında konstitusiyaya islahatlarının həyata keçirilməsi tələbləri irəli sürülürdü. Bu məqsədlə 1991 və 1993-cü illərdə seçki sisteminin dəyişdirilməsi haqqında referendum keçirildi. Səsvərmədə iştirak edənlərin əksəriyyəti seçki sistemində dəyişikliklər edilməsinə tərəfdar oldu. 1993-cü ilin avqust ayında qəbul edilən qanuna görə parlamentin hər iki palatasına deputatların 3/4-ü majoritar, yerdə qalan hissəsi isə proporsional seçki sistemi əsasında seçilməli idi.

1994-cü ilin mart ayında yeni seçki sistemi əsasında seçkilər keçirildi. Bu zaman artıq italyanların köhnə siyasi partiyalara və onların varislərinə münasibəti xeyli dəyişmişdi. Həm də seçicilər seçki məntəqələrinə ölkə tarixində ən iri korrupsiya qalmaqalının təsiri altında gedirdilər. Belə ki, hələ iki il əvvəl A.Di Pyetro başda olmaqla milan müstəntiqlər qrupu «Təmiz əllər» adlı əməliyyata başladı. Bu qrup hakimiyyət orqanlarında çox ciddi korrupsiyanın olduğunu aşkar etdi. Üç mindən çox adama cinayət işi açıldı. 900 adam məhkəməyə verildi. Korrupsiyada təqsirli bilinənlərin iyirmidən çoxu özünü öldürdü. Rüşvətxorların dövlətə vurduğu ümumi ziyan 150-180 milyard dollar həcmində idi.

Korrupsiya qalmaqalına cəlb olunan siyasi partiyalar özlərini gözdən saldılar. Onlar italyanların etibarını itirdilər. Yaranmış siyasi boşluq şəraitində yeni ictimai birliklər yaranmağa başladı.

1994-cü il seçkiləri ərəfəsində İtaliyada üç əsas siyasi qüvvə mövcud idi. Bunlardan biri məşhur telemaqnat S.Berlusconi tərəfindən yaradılan «İrəli İtaliya» partiyası idi. İkinci siyasi qüvvə «Şimal liqası» idi. Üçüncüsü isə «Milli Alyans» idi. «İrəli İtaliya», «Şimal liqası» və «Milli Alyans» «Azadlıq qütbü» adlı seçkiqabağı blok yaradılar. Nəticədə seçkilərdə

«Azadlıq qütübü» 42,8% səs toplayaraq qələbə çaldı. S.Berlusconi baş nazir oldu. Lakin S.Berlusconi başda olmaqla sağ partiyaların hökuməti seçkiabağı vədləri yerinə yetirmədi. Həmin ilin dekabr ayında S.Berlusconi istefa verdi. L.Dini başda olmaqla yeni hökumət yaradıldı. Bu hökumət 1996-cı ilin may ayına qədər hakimiyyətdə qaldı.

Həmin ilin may ayında yeni parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilər ərəfəsində R.Prodi 13 sol və sol mərkəzçi partiya və təşkilatı vahid blokda birləşdirə bildi. «Zeytun» adını alan bu blok cüzi üstünlüklə qələbə çaldı. R.Prodi hökumət təşkil etdi. Bu hökumət iki il yarım hakimiyyətdə qaldı. Parlamentdə R.Prodi hökuməti yaratdığı bloka və «Kommunist Partiyasının bərpası» təşkilatına arxalanırdı. Lakin hökumətin sosial siyasəti məsələsində onların arasında tez-tez ixtilaf yaranırdı. Tarazlıq 1998-ci ilin oktyabr ayında pozuldu. Belə ki, deputatlar palatasında büdcə layihəsi müzakirə ediləndə deputatlar bir səs üstünlüyü ilə hökumətə etimadsızlıq haqqında qərar çıxardılar. Beləliklə, hökumət böhranı yarandı. R.Prodi yeni nazirlər kabinetinə rəhbərlik etməkdən imtina etdiyi üçün «Zeytun» bloku bu vəzifəyə «Sol Demokratlar» partiyasının lideri M.D'Alemanın namizədliyini irəli sürdü. Amma M.D'Alema hökuməti heç bir radikal dəyişiklik həyata keçirə bilmədi. Bununla belə onun hökuməti bazar iqtisadiyyatına istiqamət götürdü, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək və yeni iş yerləri açmaq üçün dövlət bölməsinin özəlləşdirilməsinin faydalı olduğunu etiraf etdi. D'Alema hökuməti məşğulluğun genişləndirilməsi, italyan iqtisadiyyatının liberallaşdırılması və sosial ədalətin təmin olunması lehinə siyasət yeridirdi.

2000-ci ilin aprel ayında yerli hakimiyyət orqanlarına keçirilən seçkilərdə sol qüvvələr məğlub olduğundan M.D'Alema baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Sosialist D'Amata başda olmaqla yeni hökumət yaradıldı.

2001-ci il mayın 13-də keçirilən parlament seçkilərində sağ partiyaların bloku qələbə çaldı. S.Berlusconi başda olmaqla yeni hökumət təşkil edildi.

80-90-cı illərdə xarici siyasət

İtaliyanın xarici siyasətinin əsas istiqaməti NATO ilə əlaqələri və ABŞ-la mehriban münasibətləri inkişaf etdirmək idi. İtaliya hökuməti ölkə ərazisində ABŞ-ın orta mənzilli raketlərinin yerləşdirilməsinə, ABŞ-ın «Strateji müdafiə təşəbbüsü» proqramında italyan firmalarının iştirakına icazə verdi. Xarici siyasət fəaliyyətində SSRİ ilə əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirilirdi. 1980-ci ildə imzalanan saziş əsasən italyan firmaları SSRİ-də 6 il müddətində kimya zavodlarının tikintisində və Qərbi Sibir qaz kəmərinin çəkilişində iştirak etməli idilər. 1984-cü ilin aprel ayında xarici işlər naziri C.Andreottinin SSRİ-yə səfəri zamanı iqtisadi, sənaye və texniki əməkdaşlığa dair uzunmüddətli saziş imzalandı. İki ölkə arasında siyasi əməkdaşlıq da inkişaf etdirildi.

90-cı illərdə İtaliya milli məcmu məhsulun istehsalına görə dünyada beşinci yeri çıxdı. Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahəsi maşınqayırma inhisarları oldu. İtaliyanın «Olivetti», «Pirelli», «FIAT», «Ferutsi» və s. dünya bazarında fəal rol oynamağa başladılar.

İtaliya hökuməti 1992-ci il yanvarın 1-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı, həmin il mayın 8-də isə diplomatik münasibətlər yaratdı. İki ölkə arasında siyasi, ticarət-iqtisadi və başqa əlaqələr qurularaq inkişaf etdirildi. 1997-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin İtaliyaya səfəri və səfər zamanı imzalanan sənədlər iki ölkə arasında iqtisadi və siyasi münasibətlərin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

90-cı illərin sonlarında İtaliya hökumətinin xarici siyasətdə əsas diqqəti Avropa ittifaqı ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə və Avropa inteqrasiyasında fəal iştirak etməyə yönəldildi. İtaliya habelə, ABŞ və NATO ilə bərabərhüquqlu və loyall münasibətlərin inkişaf etdirilməsini də zəruri sayırdı. İtaliya Aralıq dənizində və Balkanlarda bu və ya digər problemin həllində iştirakının təmin edilməsində, Rusiya ilə

iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində maraqlı olduğunu göstərdi.

İtaliya hökuməti Əfqanıstanda taliban hökumətinə qarşı ABŞ-ın başladığı hərəkatı, İraqda Səddam Hüseyin rejiminin devrilməsini müdafiə etdi.

VI BÖLÜM

İSPANİYA

Müharibədən sonrakı ilk illərdə iqtisadi və siyasi vəziyyət

Dünya müharibəsi ərəfəsində, 1939-cu ilin aprel ayında bütün İspaniya ərazisində faşist diktatorası quruldu. Dövlətə fəvqəladə səlahiyyətlərə malik olan diktator-kaudilyo general F.Franko rəhbərlik etməyə başladı. Faşist idarəçiliyinin əsas silahı ordu, polis və faşist dəstələri tərəfindən həyata keçirilən terror idi. rəsmi məlumatlara görə 1939-cu ilin aprel ayından 1944-cü ilin iyul ayına qədər hərbi tribunallar tərəfindən 192 min 682 nəfər antifaşistə ölüm hökmü çıxarıldı.

Faşist diktatorası sistemində başlıca rol «İspaniya falanqasına» məxsus idi. Ona da Franko rəhbərlik edirdi. Kortoslər (parlament) məşvərətçi orqan rolunu oynayırdı. Kortoslərin üzvləri diktator tərəfindən təyin edilirdi.

İkinci dünya müharibəsində İspaniya rəsmi şəkildə iştirak etməsə də, faşist Almaniyasını müdafiə edirdi. Hətta, bəzi ispan hərbi hissələri faşist ordularının tərkibində döyüşürdülər. İspaniya Latın Amerikasından aldığı xammalı Almaniyağa ötürürdü.

Hitler Almaniyasının məğlub olması və digər Avropa ölkələrində faşist rejimlərinin süqutu Frankonu manevr etməyə məcbur etdi. 1945-ci il mayın 8-də Franko nasist Almaniyası ilə əlaqələrini kəsdiyini və «ox» dövlətlərinə məxsus bütün mülkiyyətin müsadirə edildiyini bildirdi.

Müharibə başa çatdıqdan sonra İspaniya iqtisadiyyatının ağır vəziyyətdə olduğu üzə çıxdı. Sənaye məhsulu 1929-cu ildəki səviyyədən yalnız 14% artıq idi. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 1931-ci il səviyyəsindən 28% geri qalırdı. Frankizm ölkənin iqtisadi inkişafını ləngidirdi. İqtisadiyyat üçün zəruri olan vəsait əsasən hərbi və ağır sənaye sahələrinə yönəldilmişdi. Ölkədə ərzaq çatışmırdı. İqtisadiy-

yatı böhran bürümüşdü. Dövlət borcu 52 milyard peset idi. Yalnız 50-ci illərin əvvəllərində İspaniya iqtisadiyyatı 1935-ci il səviyyəsinə çatdı. İqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi. Kapital təmərküzləşdi. Metallurgiya, maşınqayırma və elektrotexnika sahələri inkişaf etdi. Yeni-yeni sənaye sahələri yaradıldı. Bu illərdə əmək qabiliyyətli əhəlinin 50%-i sənayedə çalışırdı.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı İspaniyanın siyasi tarixi, əsasən üç mərhələyə bölünür: 1. İspaniyada 1936-1939-cu illər vətəndaş müharibəsi qurtarıqdan sonra 1975-ci ilədək, yəni Frankonun vəfatınadək olan mərhələ. Bu mərhələ general Frankonun diktaturası illərini əhatə edir. 2. 1976-1979-cu illər Franko diktaturasından demokratiyaya keçid mərhələsi. 3. 1979-cu ildən sonrakı illər Demokratik quruluşun möhkəmləndirilməsi mərhələsi.

Müharibədən sonra ölkənin siyasi həyatında qismən liberallaşma baş verdi. 1945-ci il iyulun 17-də İnsan hüquq və azadlıqları haqqında «İspaniyalıların xartiyası» adlı sənəd elan edildi. Sənəddə şəxsiyyətin azadlığına və toxunulmazlığına, vətəndaşların təhsil hüququna və gizli yazışmalarına təminat verilir.

Müharibədən sonra təşkil edilən İspaniya hökumətinin tərkibinə rəsmi faşist partiyası olan «İspaniya falanqası»nın üzvləri ilə yanaşı «Katolik fəaliyyəti» təşkilatının sağ cinahının nümayəndəsi xarici işlər naziri kimi daxil edildi. Ölkəni terror bürüdü. Franko rejimi son dərəcə təcavüzkar siyasət yeridirdi. «İspaniya falanqası» faşist partiyasından başqa bütün partiyalar qadağan edilmişdi. Sahibkarları və işçiləri məcburi şəkildə birləşdirən Həmkarlar İttifaqları dövlətin mənafələrinə xidmət edirdi. Rejimə qarşı çıxanlar həbsxanalara atılırdı. Franko dövlətin başçısı, hökumətin başçısı, silahlı qüvvələrin ali baş komandanı və Falanqa Milli şurasının sədri idi. Ölkədə müxalifət demək olar ki, fəaliyyət göstərmirdi.

İspaniya dövlətinin faşist xarakteri onun sosial-iqtisadi siyasətinin xüsusiyyətlərini şərtləndirirdi. Frankizm iqtisadi millətçiliyi ifrat dərəcəyə - avtarkiyaya çatdırmışdı. Bu siyasətə görə azad ticarət məhdudlaşdırılır, ölkədəki müəssisə-

lərin fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılır, xarici kapitalın ölkəyə daxil olması çətinləşdirilir. İqtisadiyyat ciddi nəzarət altına alınmışdı və dövlətin hərtərəfli inzibati müdaxiləsi hökm sürürdü.

Frankizm ölkədə ciddi əmək intizamı yaratmışdı. 1945-ci ilin iyun ayında «Günahların təmizlənməsi haqqında dekret» verildi. Həmin dekretə görə ölkə təsərrüfatını bərpa etmək üçün həbs olunanların əməyindən istifadə olunmalı idi.

1947-ci ilin iyul ayında İspaniyada monarxiya quruluşuna dair referendum keçirildi. Xalq monarxiya quruluşuna səs verdi. İspan xalqı monarxiya yolu ilə faşizmdən xilas olmağa can atırdı. 1947-ci il iyulun 26-da dövlət başçısı vəzifəsinin irsən keçməsi haqqında qanun qəbul edildi. Franko ömürlük dövlət başçısı oldu. Regent şurası yaradıldı. Franko vəfat edərdisə, ölkəni bu şura idarə etməli idi.

40-cı illərdə xarici siyasət

Müharibə başa çatdıqdan sonra İspaniyanın beynəlxalq aləmdə təcrid olunduğu üzə çıxdı. 1945-ci ilin iyun ayında BMT-ni təsis edən dövlətlərin San-Fransiskoda keçirilən konfransında qəbul edilən qətnaməyə görə «ox» dövlətlərinin silahlı qüvvələrinin köməyiylə siyasi rejimlərin qurulduğu ölkələr Birləşmiş Millətlər Təşkilatına qəbul edilə bilməzdi. Həmin qətnaməyə əsasən İspaniyanın BMT-yə qəbul edilmək haqqında xahişinə rədd cavabı verildi. 1946-cı ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisinin sessiyasında qəbul edilən qətnamə bu təşkilatın üzvü olan bütün dövlətlərə İspaniyadan öz səfirlərini geri çağırmağı məsləhət görürdü. Qətnaməyə görə Portuqaliya və Argentinadan başqa bütün dövlətlər öz səfirlərini Madriddən geri çağırdılar. Bununla belə, Qərbdə dövlətləri İspaniya ilə münasibətlərini təcridən yumşaltmağa başladılar. 1947-ci ilin iyul ayında Franko İspaniyanın Qərbdə üçün «yaxşı qala» rolunu oynaya, ABŞ-ın isə onun ərazisində hərbi bazalar yarada biləcəyini bildirdi. Bundan sonra İspaniyanın ABŞ-la münasibətləri yaxşılaşmağa başladı. ABŞ

hətta İspaniyanı «Marşal planı» sisteminə qoşmaq istəsə də son anda bu niyyətdən əl çəkdi. Amerikan diplomatiyası İspaniyanı NATO blokuna cəlb etmək üçün çalışsa da təşkilatın Avropadan olan üzvlərinin etirazlarına görə bu səylər baş tutmadı. Franko yalnız ABŞ tərəfdən soyuq müharibəyə qoşulduğundan hakimiyyətini saxlaya və möhkəmləndirə bildi. Ölkə tədricən beynəlxalq təcrid olunmadan çıxmağa başladı. 1948-ci ilin yanvar ayında Fransa İspaniya ilə sərəhədi açdı. İki ölkə arasında əlaqələr genişləndi. Həmin ildə Böyük Britaniya və Fransa İspaniya ilə ticarət sazişi imzaladılar. 1949-cu ildə Qərb dövlətlərinin diplomatları Madridə qayıtdı. Bununla da, onlar Franko rejimi ilə barışaraq əməkdaşlıq yolunu tutdular.

İspaniya 50-ci illərdə

1950-ci ilin sonları üçün Franko rejimi İkinci dünya müharibəsində faşist dövlətlərinin məğlubiyyətindən sonra ölkədə yaranmış siyasi böhrandan çıxmağa bildi. Lakin İspaniyanın iqtisadi vəziyyəti ağır olaraq qalırdı. 50-ci illərdə İspaniya iqtisadiyyatında inkişaf sürəti yüksəldi. Hakim rejim ölkə iqtisadiyyatını xarici aləmdən təcrid etməyə yönəldilən avtarkiya siyasəti yeridirdi. İqtisadiyyat üzərində dövlət nəzarəti güclü idi. Proteksionizm siyasəti həyata keçirilirdi. Ölkədəki iri inhisarları birləşdirən Milli sənaye institutu yaradıldı. Bu institut ölkədəki iri inhisarları birləşdirirdi. Xüsusi kapital üçün əlverişli şərait yaradıldı. Ağır sənaye və energetikanın inkişafına sərmayə ayrıldı. Qısa müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatında tərəqqi baş verdi. Nəticədə 1951-58-ci illərdə sənaye məhsulu ildə orta hesabla 8% artdı.

1951-ci il iyulun 19-da hökumətin tərkibi liberallaşdırıldı. Monarxiyaçı qraf Valelyano və «Katolik fəaliyyəti» təşkilatının nümayəndəsi Ruis Ximenes hökumətə daxil edildilər. Franko bu yolla müxalifətin sağ qüvvələrini bitərəfləşdirməyə çalışdı. Frankoçular katolik kilsəsi ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Bu məq-

sədlə 1953-cü il avqustun 26-da İspaniya Vatikanla konkordat bağladı. Konkordata görə katolik kilsəsi ölkədə böyük imtiyazlara yiyələndi. Franko dini vəzifələrə ayrı-ayrı şəxslərin təyin edilməsində və kilsənin yuxarı dairələrinə qarşı hər hansı hüquqi sanksiyaların tətbiq edilməsində Vatikanı müəyyən güzəştlərə getdi. Beləliklə, Frankoya qarşı katolik dünyasında olan tənqidlər azaldı, onun mövqeləri daha da möhkəmləndi.

Ölkədə siyasi böhranın dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq hakim dairələr manevr etmə siyasətini gücləndirdilər. 1957-ci ilin fevral ayında hökumət vəzifələrindəki falanqaçıların çoxu ordunun və yarımməxfi sağ dünyəvi katolik təşkilatı olan «Opus dei» («Allah işi»)nin nümayəndələri ilə əvəz olundular. «Falanqa» termini yaddan çıxarılmaya başlandı və daha bu termindən istifadə olunmadı. Franko 1959-cu ildə qiyamçıların və respublikaçıların cəsədlərinin «Şəhidlər vadisinə» köçürülməsinə icazə verdi. Bu hadisə ölkədə milli barışıq kimi qeyd edildi. Franko bununla da İspaniyada vətəndaş birliyi cəmiyyəti yaratmağa doğru bir addım atdı, sosial ziddiyyətlər yumşaldıldı.

İspaniyanın xarici siyasətinin başlıca vəzifəsi beynəlxalq təcrid olmadan qurtarmaq, BMT və YUNESKO-ya daxil olmaq idi. Bu xarici siyasət vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə ABŞ kömək etdi. Vatikanla əlaqələrin yaxşılaşdırılması digər dövlətlərlə də münasibətlərə təsir göstərdi. Argentina taxıl olmaq üçün İspaniyaya kredit verdi. 1950-ci ilin avqust ayında ABŞ İspaniyaya iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün 62,5 milyon dollar kredit verdi. İspaniya 1952-ci ildə YUNESKO-ya, 1955-ci ildə isə BMT-yə üzv qəbul edildi. 1953-cü il sentyabrın 26-da ABŞ və İspaniya arasında müdafiə, iqtisadi yardım və təhlükəsizliyi qarşılıqlı təmin etmək haqqında saziş imzalandı. Bu sazişə uyğun olaraq ABŞ İspaniya ərazisində hərbi bazalar tikmək hüququ aldı. Birləşmiş Ştatlar İspaniyada hərbi dəniz və hərbi hava bazalarını yerləşdirdi. İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq möhkəmləndirildi.

İspaniyanın 1956-58-ci illərdə İfni və Saxarada müharibə aparması iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir etdi. 1959-cu ildə ölkədə iqtisadi böhran yarandı. Böhrandan çıxmaq üçün İspaniya hökuməti ABŞ-a müraciət etdi. Həmin il iyulun 17-də İspaniya və ABŞ İspaniyada iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə dair plan imzaladılar. Bu plana görə İspaniya 546 milyon dollar amerikan krediti aldı. İki ölkə arasında gömrük yumşaldıldı. Ölkəyə mal gətirilməsi asanlaşdırıldı. Xüsusi sektora dövlətin kredit qoyması məhdudlaşdırıldı. İspaniyanın xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələri genişləndi.

İspaniya 60-cı illərdə

60-cı illərdə İspaniyanın daxili iqtisadi həyatı xeyli dəyişikliyə uğradı. Ölkə iqtisadiyyatına elmi texniki inqilabın nəticələri tətbiq olundu. İqtisadiyyat sürətlə inkişaf etdi. Əlverişli iqtisadi şərait yarandı. İqtisadiyyatı sabitləşdirməkdən ötrü İspaniya hökuməti ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələri genişləndirdi. Xarici ticarətin liberallaşdırılması davam etdirildi. Peseta dönərli valyutaya çevrildi. Ölkəyə xarici kapitalın daxil olması genişləndirildi. İspaniya iqtisadiyyatının inkişafına xarici ölkələrdə işləyən ispanlar da böyük kömək göstərdilər. Xarici ölkələrə işləməyə gedən 2,5 milyon nəfər adam 10 ildə ölkəyə xeyli valyuta göndərmişdi. Bu İspaniyaya 3 milyard dollar gəlir gətirdi. Sənaye istehsalı isə yüksəldi. Məcmu milli məhsul istehsalı ildə 7,6% artdı. Bu illərdə gəmiqayıрма sahəsində İspaniya dünyada 5-ci yeri tuturdu. Avtomobilqayıрма sənayesində İspaniya dünyada 8-ci yerə çıxdı. Qısa müddətdə 5 min km. avtomobil yolu salındı.

Ölkənin bank maliyyə sistemi inkişaf etdi. 6 iri bank bütün bank maliyyə əməliyyatlarının 64%-nə nəzarət edirdi. Xüsusilə İspan - Amerikan, Mərkəzi və Kredit bankları ölkə iqtisadiyyatında əsaslı rol oynayırdılar. 60-cı illərdə İspaniyada ticarət, nəqliyyat və xidmət sahələri də inkişaf etdi. İstehsalın həcminə və əhalinin yaşayış səviyyəsinə görə İspaniya iri kapitalist ölkələrindən geri qalsa da bu fərq

getdikcə azalırdı. 60-cı illərdə iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş ispan iqtisadi möcüzəsi idi. Bu illərdə İspaniya aqrar-sənaye ölkəsindən sənaye-aqrar ölkəsinə çevrildi. 1950-ci ilə müqayisədə 1970-ci ildə sənaye istehsalı 3 dəfə artdı. İqtisadiyyat modernləşdi, yeni texnologiya tətbiq edildi.

İspaniya iqtisadiyyatının sürətlə inkişafının səbəblərindən biri xarici kapital qoyuluşu üçün əlverişli şəraitin yaradılması idi. Buna görə də ölkədə xarici kapitalın daxil olması genişləndirildi. Qısa müddətdə xarici kapitalın İspaniyaya axını 10 dəfə artdı. Xarici kapital üçün güzəştli şərait yaradıldı. Yalnız 1959-1965-ci illərdə xarici kompaniyalar İspaniya iqtisadiyyatına 1,2 milyard dollardan çox kapital qoymuşdular. İqtisadi inkişafın digər səbəbi turizmin genişlənməsi idi. 1960-cı ildə İspaniyaya 6,1 milyon turist gəlmişdi, 1966-cı ildə 17,2 milyon, 1972-ci ildə isə 23 milyon turist gəlmişdi. İspaniyanın turizmdən götürdüyü gəlir 1970-ci ildə 1,7 milyard dollar təşkil edirdi. Turizm xidmət sahəsinin inkişafı tikinti, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin, nəqliyyatın, ticarətin sürətlə inkişaf etməsinə imkan yaratdı. Ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafı möhkəmləndirildi.

İspaniyanın siyasi həyatında Franko rejimindən narazılıq artır, siyasi partiyaların gizli fəaliyyəti güclənir, milli azadlıq hərəkatı artırdı. İqtisadi sahədəki uğurlara baxmayaraq, xalq Franko rejimindən narazı idi. Xalqın geniş təbəqələrini birləşdirən müxalifət qüvvələrinin blokları yaranmağa başladı. Ölkədəki diktaturanı konstitusional monarxiya ilə əvəz etməyə çalışan kommunistlərə, sosialistlərə və anarxo-sindikalistlərə xırda və orta burjuaziya, ziyalılar və anarxistlər də qoşuldular. Ordu və kilsə rejimin əsas dayacağı olsalar da qabaqcıl zabitlər və ruhanilər konstitusional monarxiyaya tərəfdar çıxırdılar. Qadağan edilməsinə baxmayaraq, ölkədə tətillər və nümayişlər artırdı. Bununla belə, Franko rejimi müxalifətin zəifliyi ucbatından hələ möhkəm idi.

Bu illərdə İspaniyamı milli azadlıq hərəkatı bürüdü. Basklar ölkəsi, Qalisiya və Kataloniyada milli hərəkat gücləndi. Kataloniyada Franko əleyhinə mübarizə genişləndi. Basklar ölkəsində isə azadlıq uğrunda mübarizə aparən cəmiyyətin fəallığı gücləndi.

nirdi. Onların içərisində siyasi və silahlı mübarizənin tərəfdarları var idi. Terror aktları ölkəni sarsıdırdı. Xalq terror dan əziyyət çəkirdi. Ölkədə xristian demokrat təşkilatlarının fəaliyyəti genişləndirdi. 1966-cı ilin noyabr ayında «Yeni üzvi qanun» qəbul edildi. Qanunun başlıca məqsədi ölkə həyatını liberallaşdırmaq idi. 1966-cı ilin dekabr ayında keçirilən referendumda İspan xalqı tərəfindən bəyənən və 1967-ci ilin yanvar ayından qüvvəyə minən bu qanuna görə 564 kortes deputatlarından 108-i seçilməli, digərləri isə rəsmi təşkilatların tövsiyəsilə dövlət başçısı tərəfindən təyin edilməli idi. Qanuna görə kral və ya regent 30 yaşdan yuxarı olan İspan və katolik ola bilərdi. 1969-cu il iyulun 23-də Franko 1931-ci ildə devrilmiş XIII Alfonsun nəvəsi 1938-ci ildə anadan olmuş şahzadə Xuan Karlos Burbonu İspaniyanın gələcək kralı təyin etdi.

60-cı illərdə İspaniyanın xarici siyasəti xeyli fəallaşdı. Ölkənin ABŞ və NATO ilə əlaqələri genişləndi. 1963-cü ildə ABŞ və İspaniya hərbi sazişinin müddəti 5 il uzadıldı.

İspan hökuməti Yaxın və Orta Şərq və Latın Amerikasını ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirdi. 1963-cü ildə İspaniya Kuba ilə iqtisadi əlaqələr qurdu. 1967-ci ildə ərəb-İsrail münaqişəsində İspaniya hökuməti ərəbləri müdafiə etdi. 60-cı illərdə İspaniya sosialist ölkələri ilə də siyasi, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni əlaqələrini xeyli genişləndirdi.

70-ci illərdə daxili və xarici siyasət

70-ci illərdə İspaniyanın sosial-siyasi həyatında sərt və liberal qruplar arasında mübarizə gedirdi. 1973-cü ilin iyun ayında Franko K.Blankonu baş nazir təyin etdi. Lakin Blanko həmin ilin dekabr ayında öldürüldü. Onun yerinə baş nazir vəzifəsinə Arias Navarro təyin edildi. Bundan sonra ölkədə terrorizmə qarşı mübarizə gücləndirildi. 1975-ci ildə terrorizmə qarşı mübarizəyə dair yeni qanun qəbul edildi. ETA terrorçu təşkilatına zərbə endirildi. Bir çox terrorçu ölümə məhkum edildi. Bu addım qətiyyətli olsa da, terroru dayandıra bilmədi.

1975-ci ilin noyabr ayında Franko öldü. Bundan sonra Xuan Karlos İspaniya kralı elan edildi. İspaniyanın siyasi həyatında Frankodan sonrakı dövr başlandı. Ölkədə yeni ictimai-siyasi mühit formalaşdı. Diktaturadan demokratik cəmiyyət quruculuğuna keçid baş verdi. Bu keçid prosesi bir sıra ölkələrdən fərqli olaraq dinc yolla, tez və qəti həyata keçirildi. Xuan Karlos konstitusiyalı monarxiyaya keçid üçün inqilabi deyil, islahatlar yolunu seçdi. Çünki ölkədə hələ də frankizmin tərəfdarları qalırdı. Amma Xuan Karlos öz fəaliyyətində islahat tərəfdarlarına arxalanırdı. Ölkədə islahatların həyata keçirilməsi üçün ilk addım Frankodan qalmış hökumətin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması oldu. 1976-cı il mayın 1-də A.Novarro istefaya getdi. Yeni hökumətin başçısı İspan cəmiyyətinin müasirləşdirilməsinə tərəfdar olan Adolfo Suares təyin edildi. O, demokratik islahatlar planı işləyib hazırladı.

Franko tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq, siyasi islahat haqqında qanun layihəsi parlamentin müzakirəsinə təqdim olundu. 1976-cı ilin may ayında Franko tərəfindən formalaşdırılmış parlament çətinliklə də olsa, bu qanunu qəbul etdi. Qanun ümumi seçki hüququnu müəyyənləşdirirdi. Xalq azadlığı və siyasi plüralizm prinsipi elan olundu. Ölkənin idarə olunmasında köhnə frankoçu strukturlar ləğv edildi. Parlament iki palatadan ibarət müəyyənləşdirildi. Deputatlar konqresi adlanan birinci palata ümumi səsvermə yolu ilə seçilir və 350 nəfərdən ibarət olurdu. Senat adlandırılan ikinci palata isə seçicilərin daha məhdud dairəsi tərəfindən seçilir və 208 senator dan ibarət olurdu. Yeni qanuna əsasən kralın qanunları ümumxalq referendumuna çıxarmaq, parlamenti buraxmaq, baş naziri və senatorların 1/5-ni təyin etmək hüququ var idi.

1976-cı ilin iyul ayında siyasi dustaqlar üçün qismən amnistiya həyata keçirildi. Frankonun bəzi əleyhdarları, həbsdən azad edildilər.

Kral 1976-cı il dekabrın 15-də siyasi islahat haqqında qanun referendumına çıxardı. Referendumda iştirak edənlərin 16,6 mln. nəfəri və ya 94%-dən çoxu qanunun qəbul olunmasına səs verdi. İfrat saqlar və sollar qanunun əleyhinə çıxsa da istəklərinə çata

bilmədilər. General Milans Del Boskun 1977-ci ilin yanvar ayında etmək istədiyi dövlət çevrilişi cəhdi boşa çıxdı. Beləliklə, İspaniya diktaturadan demokratiyaya dinc yolla keçdi. Ölkə konstitusiyalı monarxiya elan edildi.

Qanun qəbul edildikdən sonra siyasi partiyaların fəaliyyəti leqallaşdırıldı. Əsas siyasi partiyalar sırasına baş nazir Suaresin başçılıq etdiyi Demokratik Mərkəz İttifaqı, əsası hələ 1879-cu ildə qoyulmuş və xalq içərisində xeyli məşhur olan 1942-ci ildə anadan olmuş Qonsalesin rəhbərliyi ilə gənc sosialistlər tərəfindən bərpa edilən İspaniya Sosialist Fəhlə Partiyası, sağ frankopərəst Xalq Alyansı və 1977-ci ilin aprel ayında bərpa edilən İspaniya Kommunist Partiyası daxil idi. 1977-ci il iyunun 15-də parlamentə ümumi seçkilər keçirildi. 18 mln. nəfərin iştirak etdiyi bu seçkilər 1936-cı ildən bəri ölkədə keçirilən ilk demokratik seçkilər idi. Seçkilərdə DMİ - 165, İSFR 118, İKP - 20 XA - 16 deputat yeri qazandılar. Hökumətə yenidən Suares başçılıq etdi. Seçicilərin 90%-dən çoxu frankizmin əleyhinə səs verdi.

70-ci illərin ortalarında İspaniya iqtisadiyyatı dərin böhrana düşdü. Sənaye istehsalının illik artımı 6,5%-dən 1%-ə qədər azaldı, ölkəni işsizlik bürüdü. Əmək qabiliyyətli əhəlinin 25%-i işsiz idi. İnflyasiya dərinləşdi, büdcə kəsiri artdı. Fəhlə hərəkatı və tətillər çoxaldı. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Suares hökuməti müxalifət qüvvələrinə müraciət edərək, siyasi çətinliklərdən çıxmaq və iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün birgə tədbirlər hazırlamağı təklif etdi. Təklif qəbul edildi. Ölkənin bütün əsas partiyaları tərəfindən «Monkloa paktı» (Monkloa sarayı baş nazirin iqamətgahı idi) adı altında plan işlənilib hazırlandı. Plana görə köhnə faşist qanunları yeni qanunlarla əvəz olunmalı idi. İqtisadi sahədə plan qiymətlər və əmək haqqı üzərində nəzarət qoymağı, tədiyə balansını və dövlət büdcəsini tarazlaşdırmağı irəli sürürdü. Bu plana görə pensiyalar və işsizliyə görə müavinət, xalq maarifi və səhiyyənin inkişafına vəsait artırılmalı idi. Bunun müqabilində fəhlə komissiyaları və sosialistlərin rəhbərlik etdiyi işçilərin ümumi ittifaqları olan həmkarlar ittifaqları hökumətin siyasətini

müdafiə etməyə, əmək haqqının hədsiz artırılmasını tələb etməməyə, münaqişələr törətməməyə razılıq verdilər. Eyni zamanda ümumi amnistiya haqqında qanun verildi. Qanuna görə 1977-ci il 15 iyuna qədər mühakimə olunanlar azad edilməli idi. 1977-1978-ci illərdə Kataloniya, Basklar ölkəsi, Qalisiya və bir sıra digər vilayətlərə müvəqqəti muxtariyyət verildi.

70-ci illərdə ölkə konstitusiyasının qəbulu siyasi gündəliyə gəldi. Konstitusiya layihəsi uzun müzakirələrdən sonra korteslər tərəfindən 1978-ci il oktyabrın 31-də qəbul edilərək ümumxalq referendumuna verildi. Dekabrın 8-də keçirilən referendumda iştirakçıların 88%-i və ya 16 mln. nəfəri konstitusiyanın lehinə, təqribən 8%-i isə əleyhinə səs verdi. Konstitusiya inkişaf etmiş demokratik cəmiyyət yaradılmasını özünün başlıca məqsədi elan etdi.

Konstitusiyada İspaniya bütün vətəndaşların azadlığını, bərabərliyini, ədaləti və siyasi plüralizmi təmin edən hüquqi dövlət kimi səciyyələndirdi. Ölkə parlamentli monarxiya elan edildi. Kilsə dövlətdən ayrılrsa da dövlət katolik kilsəsi və digər dinlərlə münasibətləri qorumağı öhdəsinə götürürdü. Konstitusiyada milli məsələyə də xüsusi yer verilmişdi. Ölkədə kastillərdən – ispanlardan başqa şimali-şərqdə yaşayan kataloniyalıların, şimalda yaşayan baskların, şimali-qərbdə yaşayan qalisiyalıların din, dil, mədəniyyət və ənənə hüquqları frankizm dövründə xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Yeni konstitusiya ölkənin sarsılmaz birliyini elan etdi, bütün xalqların muxtariyyət hüququnu və ana dillərindən istifadə etməsini təsbit etdi. Milli rayonlarda səlahiyyətləri kifayət qədər dəqiq müəyyənləşdirilmiş hökumətlər və parlamentlər yaradıldı. Belə vəziyyət kataloniyalıları və qalisiyalıları təmin edirdi. Lakin bask millətçiləri ispanlara işğalçı kimi baxır, onların çıxarılmasını tələb edirdilər. Bask separatçıları ekstremizm və terrorizm yolunu tutdular. Sonrakı illərdə də terrorizm İspaniya siyasi həyatının başlıca probleminə çevrildi.

Nüfuzlu İSFP marksizmdən imtina etdi. Qəbul edilən yeni konstitusiya əsasında 1979-cu il martın 1-də parlamentə

seçkilər keçirildi. Seçkilərin nəticələri korteslərdə qüvvələr nisbətini az dəyişdirdi.

70-ci illərdə İspaniyanın xarici siyasətinin başlıca istiqaməti ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi idi. İspan hökuməti ABŞ-la münasibətlərini gücləndirdi. 1970-ci ilin avqust ayında imzalanan İspaniya-ABŞ sazişi ilə ölkə 400 milyon dollar Amerikan krediti aldı. 1976-cı ildə iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilə ilə ABŞ İspaniya ərazisində hərbi bazalarını saxladı. İspaniya böyük miqdarda amerikan yardımları aldı. Birləşmiş Ştatlar 1 milyard 250 milyon dollarlıq hərbi-iqtisadi yardım etdi. İspaniya hökuməti AİB-ə daxil olmağı öz qarşısına məqsəd qoydu. İspaniya 1973-cü ildə Çin və ADR-lə diplomatik münasibətlər qurdu. 1976-cı ildə İspaniya Saxarasındakı ispan orduları geri çağırıldı. İspan hökuməti ərəb ölkələrlə münasibətlərini genişləndirdi, 1977-ci ildə Fələstin Azadlıq Təşkilatına İspaniyada öz nümayəndəliyini açmağa icazə verdi. İspaniya Latin Amerikasını ölkələrlə də əlaqələrini genişləndirdi. 1978-ci ildə Suares Kubaya səfər etdi. 70-ci illərdə İspaniya sosialist ölkələrlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq xəttini götürdü. 1977-ci il fevralın 9-da İspaniya ilə SSRİ arasında diplomatik münasibətlər quruldu. Belə xarici siyasət xətti İspaniyanın beynəlxalq mövqelərini xeyli möhkəmləndirdi.

İspaniya 80-ci illərdə

1979-cu il seçkilərindən sonra DMİ-nin lideri Suaresin nüfuzu xeyli aşağı düşdü. O, keçid dövründə ölkəyə yaxşı rəhbərlik edirdi. Seçkilərdən sonra keçid dövrü qurtarıqda ölkəyə rəhbərliyi zəiflətdi. Ölkədə sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət mürəkkəbləşdi. 1980-ci ildə ölkədə terrorçuluq ən yüksək səviyyəyə çatdı. İşsizlik ölkəni bürüdü. Təxminən 2,8 milyon nəfər işsiz var idi. 1980-ci ilin sentyabr ayında parlamentdə məşğulluq haqqında fəvqəladə qanun qəbul edildi. İqtisadiyyatı böhrandan çıxarmaq və inkişaf etdirmək üçün

yeni proqramların işlənilib hazırlanması zəruri idi. Ölkədə kütləvi işsizlik, milli azlıqların muxtariyyət iddiası və terrorizm gücləndi. 1981-ci il yanvarın 29-da Suares istefaya getməyə məcbur oldu.

Baş nazir vəzifəsinə Demokratik Mərkəz İttifaqı Partiyasının nümayəndəsi Leopoldo-Kalvo Sotelononun namizədliyi irəli sürüldü. Birinci turda o etimad qazana bilmədi. İkinci turun gedişində general Milans Del Boskla öz hərəkatlarını razılaşdıran podpolkovnik A. Texero Molinin çevriliş etmək istəyi baş tutmadı. Fevralın 23-də podpolkovnik Texero Molin başda olmaqla 200-ə yaxın qvardiyaçı parlamentə soxularaq ordu hissələrinin Madriddə gəlməsini gözlədilər. Lakin ordu hissələri Madriddə gəlib çıxmadı. Xuan Karlos hərbiçilərin bu iddialarını pisləyərək, ölkədə demokratik rejimi qoruyacağını bəyan etdi. Çətin vəziyyətə düşən qiyamçılar çəkilib getdilər və az sonra həbs edildilər. Fevralın 25-də Sotelo baş nazir seçildi. Lakin az sonra o, istefaya getdi. 80-ci illərin əvvəllərində İspaniyada milli məsələ daha da kəskinləşdi. 1980-ci ilin yanvar ayında Basklar ölkəsinin və Kataloniyanın, 1981-ci ildə isə Qalisiya və Andaluziyanın daimi muxtariyyəti haqqında qanunlar qüvvəyə mindi. Lakin az sonra digər vilayətlərin də muxtariyyət tələb etmələri məlum oldu.

Uzun sürən müzakirələr nəticəsində bütün 17 vilayətə muxtariyyət, öz hökumətini və parlamentini yaratmaq hüququ verildi. 1982-ci ilin martında DMİ-də parçalanma baş verdi. Belə vəziyyətdə Sotelo kortesləri buraxdı və oktyabrda növbədənənar seçkilər keçirildi. Oktyabrın 28-də keçirilən seçkilərdə İSFP tam qələbə qazandı. Partiya 10 milyon seçici səsi aldı. Kommunistlər xeyli az yer qazandılar. İfrat sağlar da yer ala bilmədilər. Bundan fərqli olaraq Xalq Alyansı 5,5 milyon səs və ya 106 yer alaraq ölkədə ikinci böyük partiya çevrildi.

Felipe Qonsales baş nazir seçildi. Yeni hökumət iqtisadi inkişaf haqqında proqramlar işləyib hazırladı. 1984-86-cı illərdə sənayenin inkişafına dair proqram qəbul edildi. Xalqın vəziyyəti xeyli yaxşılaşdırıldı. 40 saatlıq iş həftəsi və haqqı

ödənilməklə 30 günlük məzuniyyət tətbiq olundu. Təqaüdlər və müavinətlər artırıldı. İşsizliyin səviyyəsi aşağı endirildi. 1986-cı il iyunun 22-də keçirilən parlament seçkilərində İSFP yenə qələbə qazandı.

Sosialistlərin hakimiyyəti dövründə İspaniyada ciddi irəliləyişlər baş verdi. 80-ci illərin əvvəllərində İspaniya iqtisadi cəhətdən öz Avropa qonşularından 10-15 il geri qalırdı. Digər ölkələr «kompüter inqilabını» başa çatdırdığı halda İspaniya «polad və sement inqilabını» başa çatdırmışdı. İspaniya iqtisadiyyatının strukturu kifayət qədər inkişaf etməmişdi. Kənd təsərrüfatında əmək qabiliyyətli əhalinin 18%-i çalışırdı. Bu da digər AİB ölkələrindəkindən 2-3 dəfə artıq idi. Əmək məhsuldarlığı AİB ölkələrindəkindən 30-40% az idi. İspaniyada elmi tədqiqatlara AİB ölkələrindəkindən 3-4 dəfə az xərc sərf edilirdi. Sosialistlərin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində 1985-ci il üçün işsizliyin artım sürəti dayandırıldı. İnflyasiya 1982-ci ildə 17% olduğu halda, 1986-cı ildə 7%-ə endirildi. 1986-cı il üçün İspaniyanın iqtisadi artım sürəti 2,5% oldu. Bütövlükdə, 1987-ci ildən başlayaraq hökumətin iqtisadi siyasəti müəyyən nəticələrə gətirib çıxardı. 1987-1988-ci illərdə İspaniyada istehsalın artımı 4,5-5% oldu. 1990-cı il üçün 11 əsas istehsal sahələrinin modernləşdirilməsi başa çatdırıldı. 80-ci illərdə turizm sahəsində ciddi müvəffəqiyyətlər qazanıldı. 1987-ci ildə ölkəyə gələn 50,5 milyon turistin gətirdiyi gəlir 12,7 milyard dollar təşkil edirdi.

1982-1988-ci illərdə təhsilə çəkilən xərclər 3 dəfə, elmi tədqiqatlara çəkilən xərclər isə 2 dəfə artırıldı.

1989-cu ilin oktyabr ayında keçirilən parlament seçkilərində sosialistlər yenə qələbə qazandılar. F.Qonsales yenicdən baş nazir seçildi.

80-ci illərdə İspaniyanın xarici siyasəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilirdi. İspaniya xarici siyasətinin mühüm istiqaməti Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ və NATO ilə münasibətlər idi. İSFP hələ müxalifətdə olarkən ölkənin NATO-ya daxil olmasına qarşı çıxırdı. Lakin, 1981-ci ilin oktyabr ayında parlament İspaniyanın NATO-ya daxil

edilməsini hökumətə tövsiyə etdi. İSFP hakimiyyətə gəldikdən sonra İspaniya 1982-ci ilin may ayında Şimali Atlantika blokunun üzvü oldu. 1982-ci il iyunun 2-də ABŞ-la dostluq, müdafiə və əməkdaşlıq haqqında 5 illik müqavilə imzalandı. Ölkədəki amerikalı hərbi bazalarında 10 min amerikalı əsgəri yerləşdirildi. Ölkə ərazisində 3 amerikalı hərbi hava və bir hərbi dəniz bazası tikildi.

Sosialistlərin hakimiyyəti illərində qitədə və dünyada İspaniya sülh, gərginliyin zəiflədilməsi və tərkisilahlı işinə öz töhfəsini verməyə çalışırdı. 1982-ci ilin dekabr ayında İspaniya nümayəndəsi Qərbi Avropada amerikalı nüvə raketlərinin yerləşdirilməsinə dair NATO sənədini imzalamaqdan imtina etdi.

İspaniya hökuməti Latın Amerikasını ölkələrilə münasibətlərin inkişafına da diqqət yetirirdi. İspaniya Nikaraqua ilə əlaqələr qurdu. Folklend (Malvin) adaları üstündə baş verən İngiltərə-Argentina münaqişəsində Argentinanı müdafiə etdi.

1986-cı ildə ölkədə NATO-da iştiraka dair referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 52,5% İspaniyanın NATO-nun siyasi təşkilatında iştirak etməsinə səs verdi. Beləliklə, ölkə NATO-nun hərbi blokuna daxil olmadı. İspaniya 1985-ci ildə AİB-lə üzvlüyə dair müqavilə bağladı. 1986-cı il yanvarın 1-də isə həmin təşkilata daxil oldu.

İspaniya xarici siyasətinin istiqamətlərindən biri sosialist ölkələrilə münasibətlər idi. İspaniya kralı I Xuan Karlos 1984-cü ilin may ayında SSRİ-yə səfər etdi. Sovet-İspan münasibətlərində baş nazir F.Qonsalesin 1986-cı ilin may ayında SSRİ-yə rəsmi səfəri mühüm rol oynadı. Səfər zamanı iki ölkə arasında siyasi məsləhətləşmələrə müntəzəm xarakter vermək haqqında razılıq əldə edildi. Eyni zamanda ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri də müzakirə edildi. 1986-1987-ci illərdə ABŞ-la İspaniya arasında İspaniyadakı amerikalı hərbi bazalarının taleyi məsələsi barəsində danışıqlar oldu. Danışıqların gedişində İspaniya hökuməti ABŞ-dan öz hərbi hava bazasını Torrexonda çıxarmağı tələb etdi. 1988-ci il mayın 14-də əvvəlki müqavilənin vaxtı qurtarsa da yeni

müqavilə bağlamaq hələ mümkün olmamışdı. Nəhayət, 1988-ci il dekabrın 1-də səkkiz il müddətinə yeni saziş bağlandı. Bu sazişə görə ABŞ üç il müddətində Torrexonu tərk etməli və özünün bütün qırıcı bombardmançı təyyarələrini çıxarmalı idi. ABŞ-ın hərbi heyəti 35% ixtisar edilir və 9108 nəfərdən ibarət olurdu. Sazişə görə ABŞ nüvə silahının İspaniyaya gətirilməsi, yerləşdirilməsi və saxlanması qadağan edilirdi.

90-cı illərdə daxili və xarici siyasət

90-cı illərin əvvəllərində hakimiyyətdə olan İSFP və onun lideri F.Qonsales İspaniyayı dinamik inkişaf edən ölkə səviyyəsinə çıxarmışdı. Fəal iqtisadi artım, çoxlu xarici sərmayə, ümumavropa strukturları ilə inteqrasiya Qonsalesin adı ilə bağlı idi. Lakin 1993-cü ilin yazı üçün İspaniyada sosial-iqtisadi vəziyyət pisləşdi. İşsizlərin sayı 3 milyonu ötdü. Bu da əmək qabiliyyətli əhəlinin 20%-ni təşkil edirdi. İSFP-nin qeyri-qanuni maliyyələşdirilməsi haqqında qalxan qalmaqal da F.Qonsalesin nüfuzuna zərbə vurdu. Belə şəraitdə başda sağ mərkəzçi Xalq Partiyası olmaqla müxalifət qüvvələri yeni seçkilər keçirilməsini tələb etməyə başladılar.

1993-cü ilin iyun ayında yeni parlament seçkiləri keçirildi. Bu seçkilərdə də İSFP qələbə çaldı. F.Qonsales yenə baş nazir seçildi. Lakin sosialistlərin nüfuzdan düşməsinin qarşısını almaq mümkün deyildi. 1995-ci ilin iyun-iyul aylarında İspaniyanın hakimiyyət dairələrində korrupsiyanın hökm sürdüyü üzə çıxdı. Vəzifəli şəxslərin telefonlarına qulaq asıldığı məlum oldu. Hərbi nazir istefa verdi. Baş nazir F.Qonsales bu məsələlərlə heç bir əlaqəsinin olmadığını bildirsə də müxalifət qüvvələrinin müqaviməti, tənqidləri ilə üzləşdi. Xalq Partiyası F.Qonsalesin istefaya getməsinə və yeni seçkilər keçirilməsini tələb etməyə başladı. Nəticədə 1996-cı il martın 3-də yeni parlament seçkiləri keçirildi. Xalq Partiyası seçkiqabağı proqramında iqtisadiyyatda durğunluğun qarşısını alacağını, orduda xidmət müddətini azaldacağını vəd

edirdi. Seçkilərdə Xalq Partiyası qələbə çaldı və onun lideri Xose Mariya Asnar baş nazir vəzifəsinə seçildi.

90-cı illərin axırlarında X.Mariya Asnar hökuməti İspaniyanın iqtisadi inkişafında irəliləyişə nail oldu. İllik iqtisadi artım 3,8% oldu. Bu digər Avropa İttifaqı ölkələrilə müqayisədə yüksək idi. Lakin İspaniyada işsizliyin həddi yüksək olaraq qalırdı. 2000-ci ildə İspaniyada işsizlik 14% idi. İspanların adambaşına gəliri Avropa İttifaqı ölkələrindəkinin 80%-ni təşkil edirdi.

2000-ci il martın 12-də parlamentə yeni seçkilər keçirildi. Sağ mərkəzçi Xalq Partiyası seçkilərdə qələbə qazandı. Parlamentdəki 350 deputatdan 202-si Xalq Partiyasının lideri X.Mariya Asnarı müdafiə edirdi. X.Mariya Asnar hökuməti parlamentdə mütləq çoxluğa malik idi. X.Mariya Asnar hökuməti parlamentdə tam məşğulluğa nail olmağı özünün birinci dərəcəli vəzifəsi hesab edirdi. Digər vəzifə bask millətçilərinə və onların terrorçu təşkilatı olan ETA-ya qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi. Basklar ölkəsinin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan bask millətçiləri 3 ispan, 2 fransız əyalətində suveren Bask dövləti yaratmağa çalışırlar.

90-cı illərdə İspaniyanın xarici siyasətinin istiqamətləri dəyişmədi. Ölkə yenə də əvvəlki kimi ABŞ, NATO və Qərbi Avropa ölkələrilə əməkdaşlıq edirdi. İspaniya 1991-ci il dekabrın 31-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il fevralın 11-də isə diplomatik münasibətlər qurdu.

İspaniya hökuməti Cəbəllütəriq məsələsilə əlaqədar olaraq Böyük Britaniya ilə mövcud ixtilafın həll edilməsinə səy göstərdi. 1998-ci ilin noyabr ayında İspaniya və İngiltərə Cəbəllütəriqə geniş səlahiyyət vermək və hər iki dövlətin ona havadarlıq etməsi barədə razılığa gəldilər. 1998-ci ildə İspaniya NATO-nun hərbi təşkilatına daxil oldu. Xarici siyasətdə X.Mariya Asnar hökuməti ABŞ-la münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə böyük maraq göstərdi. İspaniya hökuməti ABŞ-la hərbi əməkdaşlıq haqqında yeni saziş bağladı. X.Mariya

Asnar hökuməti Rusiya Federasiyası ilə də münasibətlərin inkişaf etdirilməsində maraqlı idi.

İspaniya 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsindən sonra anti-terror koalisiyasına qoşuldu.

VII BÖLÜM

MƏRKƏZİ VƏ CƏNUB-ŞƏRQİ AVROPA ÖLKƏLƏRİ

İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra keçən on illər ərzində Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində böyük siyasi, sosial və iqtisadi dəyişikliklər baş verdi. Bu ölkələrdə kommunist partiyalarının hakimiyyətə gəlməsilə sovet nümunəsi üzrə sosializm cəmiyyəti quruculuğuna başlandı. 80-ci illərin sonuna qədər isə bu ölkələrdə sosializm sistemi hakim oldu. Bir qayda olaraq, onu «inkişaf etmiş», yaxud «real sosializm» termini ilə ifadə edirdilər. Lakin 80-ci illərin sonunda regionun bütün ölkələrində iqtisadiyyatın səmərəsiz olduğu aydın surətdə üzə çıxdı.

Şərqi Avropada baş vermiş proseslər müxtəlif cür qiymətləndirilirdi. Qərbdə müharibədən sonra burada bərqərar olmuş rejimləri bir qayda olaraq 1917-ci ilin oktyabr ayından başlanmış «ümumdünya sosialist inqilabının» Sovet İttifaqı tərəfindən «ixracı»nın nəticəsi hesab edirdilər.

Sovet və Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa tarixşünaslığında isə bu barədə iki əsas nöqtəyi-nəzər diqqəti cəlb edir, Sovet və Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri tarixşünaslığında bu ölkələrdəki inqilablara xalq demokratik inqilablara adlandırırlar və bu inqilablara iki mərhələyə bölürdülər. Birinci mərhələ ikinci dünya müharibəsinin sonlarından, daha doğrusu, sovet qoşunlarının həmin ölkələrə daxil olduğu vaxtdan başlanan xalq demokratik inqilabı adlanırdı. Xalq demokratik inqilabı öz qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirdikdən sonra 1947-1948-ci illərdən öz yerini sosialist inqilabı mərhələsinə verdi. İkinci mərhələdə ölkə qarşısında duran əsas vəzifə bilavasitə sosializm qurmaq hesab edilirdi. Belə bir fikir də irəli sürülürdü ki, bu ölkələrin bəzilərində olan inqilablara lap əvvəldən sosialist inqilabı kimi başlanmışdır. Belə ölkələr sırasına Bolqarıstan və Yuqoslaviya aid edilirdi.

On illər ərzində kommunist partiyalarının sənədlərində, partiya publisistikasında və elmi tədqiqatlarda sosializm cəmiyyətinin müvəffəqiyyətləri haqqında danışılır, kapitalizm sistemi

qarşısında sosialist sisteminin üstünlüyü, son nəticədə dünya miqyasında sosializmin qələbəsinin zəruriliyi «sübut edilirdi».

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində mövcud olmuş ictimai quruluşun iflası sosializmin qurulması və onun inkişafı prosesini artıq başqa cür qiymətləndirməyi və onun dağılmasının səbəblərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Bununla bağlı olaraq meydana çıxan çoxlu suallara cavab vermək üçün dərin elmi tədqiqatlar lazımdır.

«Xalq demokratiyası» dövrü

Nasist Almaniyası və onun müttəfiqlərinin müharibədə məğlubiyyəti nəticəsində Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində başlıca ümummilli məsələ – faşizm zülmündən azad olmaq, milli müstəqilliyi bərpa etmək məsələsi həll edilmiş oldu. Həmin ölkələrin xalqları qarşısında demokratik inkişaf yoluna keçməyə imkan açıldı. Milli (Xalq) cəbhələrə daxil olan bütün siyasi partiyalar və təşkilatlar faşizmin məhv edilməsini, milli faciənin təqsirkarlarının məsuliyyətə cəlb olunmasını, faşizm və əvvəlki rejimlər tərəfindən pozulmuş demokratik azadlıqların, müharibənin dağıtdığı iqtisadiyyatın bərpa olunmasını və bir sıra demokratik islahatların həyata keçirilməsini birinci növbəli vəzifələr elan etdilər. Bu böyük dəyişikliklərin istiqaməti və xarakteri həm milli cəbhələrdə təmsil olunmuş sosial-siyasi qüvvələrin nisbətindən, həm də bir sıra ölkələr azad olandan sonra da qoşunları onların ərazisində qalmış olan SSRİ-nin siyasətindən asılı idi.

Albaniya kommunistləri tərəfindən yaradılmış silahlı qüvvələr təkcə faşist işğalçıları əleyhinə müharibə aparmadılar, eyni zamanda əvvəlki quruluşu bərpa etmək uğrunda çalışan qüvvələri məğlub etdilər.

Beləliklə, Albaniya istisna olmaqla bütün ölkələrdə birinci növbədə iqtisadi və siyasi vəzifələri həll etmək naminə birləşmiş müxtəlif siyasi və sinfi qüvvələrin koalisiyası yaranırdı. Faşistlər tərəfindən yaradılmış dövlət aparatı məhv edildi, Macarıstan və Rumıniyada isə dövlət aparatı, faşist ünsür-

lərindən təmizləndi, faşist və mürtece partiyaların fəaliyyəti qadağan edildi, avtoritar rejimlər tərəfindən 30-cu illərdə bu ölkələrdə ləğv edilmiş demokratik konstitusiyalar bərpa olundu. Parlamentlər fəaliyyətə başladılar. Bəzi ölkələrdə (Macarıstan) milli cəbhəyə daxil olmayan partiyaların da fəaliyyətinə icazə verildi. Əhali öz fikrini azad ifadə edə bildirdi. Söz və yığıncaq azadlıqları mövcud idi. 1945-ci ilin noyabr ayında Macarıstanda keçirilən azad parlament seçkilərində səslərin 57%-ni almış xırda burjuva partiyası olan Xırda Kənd Sahibkarları Partiyası (XKSP) qalib gəldi. Kommunistlər isə yalnız 17% səs aldılar.

Kommunist partiyaları hətta parlamentdə və hökumətdə azlıqda qaldıqda belə, real surətdə hakimiyyət mexanizminə nəzarət edirdilər. Bu, həmin ölkələrin əksəriyyətində (Almaniyadan başqa) Sovet ordu hissələrinin olması ilə təmin edilirdi. Yenidən yaradılmış təhlükəsizlik, polis (milis) orqanlarında və silahlı qüvvələrdə kommunistlər aparıcı mövqe tuturdular. Hitler Almaniyasının keçmiş əlaətləri olan ölkələrin – Macarıstan və Rumıniyanın siyasi-iqtisadi həyatı üzərində nəzarəti müttəfiqlərin nəzarət komissiyaları (MNK) həyata keçirirdi. Sovet qoşunlarının olması sayəsində MNK-da SSRİ nümayəndələri ABŞ və Böyük Britaniya nümayəndələrindən daha güclü mövqelərə malik idilər.

Albaniyada 1945-ci ilin sonlarında keçirilən parlament seçkilərində kommunistlər müxalifət üzərində asan qələbə qazandılar. Bu qələbə 1946-cı il yanvarın 11-də Albaniya Xalq Respublikasının elan edilməsi ilə möhkəmləndirildi.

Sosial-iqtisadi dəyişikliklər

Müxtəlif siyasi qüvvələri birləşdirən milli cəbhələrin proqramları təkcə faşizmin nəticələrini ləğv etməyi deyil, öz ölkələrində sosial dəyişikliklər aparmağı da nəzərdə tuturdu. Aqrar islahatlar bunların arasında birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik idi. Keçmişdə aparılan aqrar islahatların yarımçıq qaldığına əsaslanan kəndli partiyaları bu tələbi xüsusilə müdafiə edirdilər. Kommu-

nistlər aqrar islahatlara tökcə kənddə sosial ədalətə nail olmaq deyil, həm də kapitalist münasibətlərinin imkanlarını məhdudlaşdırmaq vasitəsi kimi baxırdılar. İslahatlar «torpağı onu becərənlərə» prinsipi üzrə həyata keçirilirdi. Mülkədar torpaq sahibliyi ləğv olundu. Bu və ya digər ölkədəki şəraitdən asılı olaraq xüsusi torpaq sahibliyinin yuxarı həddi müəyyən edilirdi. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi sürəti də müxtəlif idi: bu islahatlar bəzi ölkələrdə (Macarıstan) eyni vaxtda, digərlərində (Rumıniya, Albaniya) mərhələ-mərhələ həyata keçirildi. Polşada islahatlar əvvəlcə 1944-cü ilin yayında azad olunmuş torpaqlarda həyata keçirildi, şimal və qərb torpaqları azad olunduqdan sonra 1947-ci ildə başa çatdı. Rumıniyada ilk əvvəl islahat kral ailəsinin malikanələrinə toxunmadı, onların torpaqları tamamilə 1948-ci ilin fevral ayında sonra müsadirə olundu.

Müharibə illərində milli müstəqillikdən məhrum olmuş ölkələrdə torpaqlar sahəsindən asılı olmayaraq alman mülkiyyətçilərindən, həmçinin faşistlərlə əməkdaşlıq edən şəxslərdən müsadirə edildi. Torpaq yeni sahibkarlarına az pulla xüsusi mülkiyyət kimi verildi.

Torpaqlar kənd təsərrüfatı işçilərinə, torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə və bəzi hallarda isə ortabablara verildi. Torpağın bölüşdürülməsinin əsasında ondan bərabər istifadə prinsipi dururdu: verilən torpaq payı orta hesabla 5-7 ha-dan (bəzi ballarda 10-14 ha) artıq olmamalı idi. Yeni sahibkarın torpaq alıb-satmaq hüququ yox idi. Kommunist partiyaları aqrar islahatlara torpaq məsələsinin tamamilə həll olunması kimi deyil, sosializmə keçid tədbiri kimi baxırdılar.

Aqrar islahatların həyata keçirilməsi kəskin siyasi mübarizə şəraitində aparılırdı. Kəndli partiyalarının liderləri kəndin yenidən qurulması ilə əlaqədar öz konsepsiyalarını irəli sürürdülər: onlar belə hesab edirdilər ki, iri fermalar yaratmaq, orta və varlı təsərrüfatları möhkəmləndirmək lazımdır. Onlar sahəsi 50-100 ha olan torpaq mülklərinin müsadirə edilməsinə qarşı çıxırdılar. Lakin kəndli hərəkatının sol qanadına arxalanan kommunist partiyalarına aqrar islahatlara yenidən baxılmasına yol verməmək müəssər oldu. Nəticədə 1944-1948-ci illərdə Mərkəzi və

Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində (Almaniyanın sovet işğal zonası da daxil olmaqla) 4 milyon kəndli 13,5 milyon ha torpaq aldı. Orta hesabla hər təsərrüfata təxminən 3,5 ha torpaq sahəsi düşürdü. Mülkədar torpaq sahibliyi, qismən də qolçomaq torpaq sahibliyi ləğv edildi. Yeni ortabab təsərrüfatları yaradıldı. Torpağın xeyli hissəsi dövlət mülkiyyəti oldu.

Milli cəbhələrin proqramları bilavasitə kapitalist mülkiyyətini ləğv etməyi deyil, yalnız nasistlərin və onların köməkçilərinin mülkiyyətini müsadirə etməyi nəzərdə tuturdu. Bu tədbirləri burjua partiyaları da müdafiə edirdilər. Qəbul olunmuş qanunlar nəticəsində artıq 1944-1945-ci illərdə «üçüncü reyxə», alman kapitalına və burjuaziyanın hitlerçilərlə əməkdaşlıq edən hissəsinə məxsus müəssisələr dövlət mülkiyyətinə, yaxud dövlət idarələrinin mülkiyyətinə verildi. Beləliklə, iqtisadiyyatda dövlət bölməsi yaradıldı. Sonra kommunist partiyaları burjuaziyanın bütün mülkiyyətinin milliləşdirilməsinə nail oldular. Albaniyada məsələ qəti həll olundu.

MNK-nın nəzarəti altında olduqları müddət ərzində Macarıstan və Rumıniyada burjuaziyanın mövqeyinə hücum xüsusi müəssisələr üzərində dövlət və fəhlə nəzarəti yaradılması yolu ilə aparılırdı. Beləliklə, artıq 1945-1946-cı illərdə kommunist partiyaları burjuaziyanın mülkiyyətini müsadirə edərək onu dövlət mülkiyyətinə keçirdilər. Bu da milli cəbhələrin proqramlarından kənara çıxılması, ümummilli demokratik vəzifələrin həllindən yeni ictimai quruluşun yaradılmasına keçid demək idi.

«Xalq demokratiyası» cəmiyyətin təşkilinin yeni forması kimi

Kommunistlərin dövlət idarələri orqanlarında əsas mövqelərə yiyələnmələri, 1944-1945-ci illərdə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi nəticəsində cəmiyyətin yeni forması təşəkkül tapdı. Bu, «xalq demokratiyası» adlandırılırdı. Köhnə siyasi formaların saxlanması (Rumıniyada monarxiyanın,

müharibəyə qədərki konstitusiyaların, çoxpartiyalı sistemin) və onların kommunist partiyalarının aparıcı rolu ilə, milli cəbhələrin fəaliyyətilə uyğunlaşdırılması yeni cəmiyyətin xarakterik əlaməti idi. Cəmiyyətin sosial strukturu da yeniləşdi: mülkədarlar sinfi yox oldu, burjuaziya xeyli zəiflədi, fəhlə sinfi sayca artdı.

Belə şəraitdə bir sıra kommunist partiyalarının rəhbərləri sovet quruluşunu sosializmə keçidin klassik forması hesab edərək, başqa yolun da olduğunu – vətəndaş müharibəsi və proletariat diktaturası olmadan sosializmə keçidin mümkünlüyünü qəbul edirdilər.

Sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsində kommunistlərlə əməkdaşlıq edən sosial-demokratlar da xüsusi mülkiyyətin milliləşdirilməsinin vacibliyi üstündə israr edirdilər. Lakin onlar kommunistlərdən fərqli olaraq uzun müddət dövlət, xüsusi və kooperativ bölmələrinin yanaşı mövcud olması uğrunda çıxış edirdilər. Bu zaman onlar kooperativ bölməsinə üstünlük verirdilər.

Koalisiyalı hökumətləri və demokratik institutları uzun müddət qoruyub saxlamaq mümkün olmadı. Kommunistlər nəinki demokratik partiyalara, milli cəbhədəki tərəfdaşlarına, həmçinin onların mövqeyindən fərqli mövqe tutmağa cəhd göstərən yaxın müttəfiqləri – sosial-demokratlara da dözülməz münasibət bəsləyirdilər. Kommunist partiyalarının rəhbərləri öz ölkələrinin burjuva demokratiyası yoluna qayıtmasına yol verməyəcəklərini açıq şəkildə bildirirdilər.

Kommunistlər bir çox ölkələrdə qalmış (Albaniyadan başqa) sovet qoşunlarına və SSRİ-dən olan məsləhətçilərin fəaliyyət göstərdiyi təhlükəsizlik orqanlarına arxalanaraq milli cəbhədəki öz müttəfiqlərini tədricən müxalifətə keçməyə məcbur edərək siyasi həyatdan kənara sıxışdırırdılar. Sui-qəsd fəaliyyətilə bağlı ittihamlar daimi hal almağa başladı. 1947-ci ilin əvvəlində Macarıstanda XKSP-nin, o cümlədən dövlət başçısının əleyhinə ittihamlar irəli sürüldü. Rumıniyada isə Milli Saranist (kəndli) Partiyasının bir sıra rəhbərləri məhkəməyə verildi.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin beynəlxalq vəziyyəti

1940-cı ildə Vyana arbitrajının şərtlərinə görə Macarıstana verilmiş Şimali Transilvaniya Rumıniyaya qaytarıldı. 1945-ci ilin iyun ayında imzalanmış Sovet-Cexoslovakiya müqaviləsinə əsasən Zakarpat Ukraynası SSRİ-yə birləşdirildi.

1947-1949-cu illərdə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın bütün ölkələri arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr bağlandı. 1947-ci ildə Macarıstan və Rumıniya ilə sülh müqavilələri imzalandıqdan sonra Sovet İttifaqı onlarla da oxşar müqavilələr imzaladı. Nəticədə 1944-1948-ci illərdə bu regionda təməlində SSRİ ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığın durduğu beynəlxalq münasibətlər sistemi yaranmağa başladı. Sovet İttifaqı dağılmış iqtisadiyyatın bərpasına yardım göstərdi və bu ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələr üstünlük təşkil etməyə başladı. Həmin dövrdə SSRİ ilə yeni münasibətlərin yaranması əhalinin xeyli hissəsi tərəfindən təbii başa düşülürdü. Bu isə faşizmin məhv edilməsində SSRİ-nin böyük töhfəsi ilə bağlı idi.

Sovet nümunəsi üzrə sosializm quruculuğuna keçid

1947-ci ilin əvvəlinə qədər Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində Sovet İttifaqının hərbi qüvvələrinin olmasına baxmayaraq, siyasi və iqtisadi sistemi inkişaf etdirmək üçün müəyyən qədər imkan qalır, siyasi plüralizmə, çoxpartiyalılığa icazə verilir, müharibəyə qədərki dövlət quruluşunun elementləri (Rumıniyada monarxiya, koalisiyalı hökumət), mülkiyyətin müxtəlif formaları saxlanılırdı.

Soyuq müharibənin genişləndiyi, SSRİ-nin antihitler koalisiyası üzrə əvvəlki müttəfiqlərlə əməkdaşlığı onlarla qarşıdurmaya çevirdiyi bir vaxtda Sovet İttifaqı Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinə getdikcə daha çox təzyiq göstərməyə başladı. Hitler Almaniyasının keçmiş müttəfiqləri olan Macarıstan və Rumıniya ilə sülh müqavilələrinin bağlan-

ması, ordu hissələrinin hələ bu ölkələrin ərazisində olması MNK-nın fəaliyyətinin dayandırılmasına və SSRİ-nin təsirinin xeyli güclənməsinə səbəb oldu. Sosializmə keçməyin müxtəlif yolları haqqındakı fikirlər tənqid olundu. ÜİK (b)P MK-nın katibləri A.A.Jdanov və K.M.Malenkov «xalq demokratiyası» ölkələrində sovet nümunəsi üzrə sosializm quruculuğuna keçmək üçün bütün vacib şərtləri mövcud olması barədə tezis irəli sürdülər. Beynəlxalq kommunist hərəkatında əsas aparıcı partiyanın - ÜİK (b)P-nin və onun rəhbəri Stalinin qabaqcadan müəyyənləşdirdiyi göstərişə sözsüz əməl etmək ruhunda Kommunist İnternasionalından tərbiyə almış kommunist partiyalarının rəhbərləri zorla boyunlarına qoyulmuş sosializmin sovet modelini müzakirəsiz və müqavimətsiz qəbul etdilər.

Siyasi sahədə burjua və xırda burjua partiyalarının, kommunistlərin milli cəbhədəki müttəfiqlərinin mövqələrinə hücumlar genişləndirildi. Bu, onların ləğv olunması (Macarıstanda, Rumıniyada) və ya ikinci dərəcəli mövqeyə sıxışdırılması, həmçinin hakimiyyət orqanlarında koalisiya elementlərinin qəti olaraq itirilməsilə nəticələndi. Kommunistlərin tələbilə Rumıniyada kral Mixay 1947-ci il dekabrın 30-da taxtdan əl çəkməyə və ölkəni tərk etməyə məcbur oldu. Bundan sonra Rumıniya xalq respublikası elan edildi.

Kommunistlər tərəfindən idarə olunan hökumətlər qısa vaxt ərzində iqtisadi sahədə milliləşdirmə haqqında qanunları tətbiq etdilər. Nəinki orta, hətta xırda burjuazianın da mülkiyyəti ləğv olundu. İqtisadiyyatda əsas yeri dövlət bölməsi tutdu.

Almaniya Demokratik Respublikasının yaradılması

Regionun digər ölkələri ilə müqayisədə ancaq Şərqi Almaniya bəzi spesifik xüsusiyyətlərin saxlanmasına icazə verildi. Sovet hərbi idarəsi öz işğal zonasında 1945-1948-ci illərdə müttəfiq dövlətlərin Almaniya haqqındakı qərarlarından irəli gələn siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirdi. Nasist partiyası və faşist dövlət aparatı ləğv olundu, aqrar islahat nəti-

cəsində yunkerlik məhv edildi, torpaqlar kəndlilərə və Polşa, Çexoslovakiya və RSFSR-nin Kalininqrاد vilayətindən köçüb gələnlərə verildi. «Üçüncü reyx»-in və nasistlərin mülkiyyətinin milliləşdirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatda xalq bölməsi adlandırılan bölmə yaradıldı. Lakin çoxlu xırda və orta sahibkarlar, alverçilər öz müəssisələrini saxladılar.

Sovet hərbi idarəsi

Sovet hərbi idarəsi yerli kommunistlərə və sosial-demokratlara arxalanırdı. Onlar hələ 1946-cı ildə birləşərək Almaniya Vahid Sosialist Partiyasını (AVSP) yaratmışdılar. Onunla bərabər daha bir neçə partiya Xristian-Demokrat İttifaqı, Liberal-Demokrat Partiyası və başqaları fəaliyyət göstərirdi. Onlar əsasən əhalinin orta təbəqəsini, dindarları təmsil edirdilər. Bu partiyalar adlarının oxşarlığına görə Qərbi Almaniya partiyalarına yaxın olsalar da, siyasi həyatda əsas rol AVSP-yə məxsus idi.

AFR-in yaranmasından sonra 1949-cu il oktyabrın 7-də Almaniya Demokratik Respublikası (ADR) elan olundu. Veymar konstitusiyasının əsasında düzəldilmiş konstitusiyada tətil, xüsusi mülkiyyətin müdafiə edilməsi də daxil olmaqla əsas vətəndaşlıq hüquqları təsbit edilmişdi. ADR-in tamamilə SSRİ-nin nəzarəti altında olmasına və həmçinin sosializmin sovet modelini qəbul etməsinə baxmayaraq, AFR-ə qarşı dura bilmək üçün beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq bu ölkədə həmin model yarımçıq həyata keçirildi.

Sovet modeli əsasında sosializm quruculuğunun başlanması

Xalq demokratiyası ölkələrində hakimiyyətdə olan kommunist partiyaları rəhbərlərinin demək olar ki, hamısı Stalin tərəfindən müəyyənləşdirilmiş kursu həyata keçirməyə hazır olan və özlərini onun şagirdləri hesab edən adamlar idi. Bu şəxslərin çoxu uzun illər SSRİ-də yaşamış, Kommunist

İnternasionalında işləmiş və SSRİ-də artıq həyata keçirilmiş olanları öz ölkələrində tətbiq etməyin qanunauyğunluğuna tamamilə inanmışdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, müxalifət hərəkatına yol vermək olmaz.

Sosializmə yaxınlaşdıqca sinfi mübarizənin kəskinləşməsi haqqında Stalin nəzəriyyəsinin Mərkəzi və Cənub Şərqi Avropa ölkələri rəhbərlərinin diqqət mərkəzində olması nəinki Qərb ölkələri ilə münasibətlərin gərginləşdirilməsində, hətta Moskvadan idarə olunan cəza sisteminin inkişafında da rolu oldu. Çoxlu sadə adamlar və görkəmli partiya və dövlət xadimləri, məsələn, L.Rayk (Macarıstan), L.Patraşkanu (Rumıniya) və başqaları cəzalandırıldı. Sosial demokratlarla birləşdikdən sonra kommunist partiyalarında opportunist elementlərdən təmizlənmə aparıldı. Kilsələr, xüsusilə dindarların çoxu katolik olan ölkələrdəki (Macarıstan) kilsələr təqiblərə məruz qaldı.

Partiya və dövlət hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirmiş M.Rakoşi (Macarıstan), Ə.Xoca (Albaniya) və başqalarının şəxsiyyətinə Stalinə olduğu kimi pərəstiş formalaşdı.

Bürokratik idarə üsulunun möhkəmləndirilməsi və sosializmin Stalin modelinin qəbulu iqtisadiyyatın əsaslı sürətdə dağıdılması ilə müşayiət olunurdu. Aqrar və aqrar-sənaye ölkələri sürətli sənayeləşdirmə, birinci növbədə ağır sənaye yaratmaq siyasəti aparmalı idilər. Bu işə yüngül və yeyinti sənaye sahələri kimi önəvi sahələrin mütləq geri qalmasına səbəb olurdu. Dövlət bölməsi, demək olar ki, bütün sahələrdə şəriksiz hakim bölməyə çevrildi, xırda əmtəə və kустar istehsalı ixtisar edildi, eləcə də keçmişdə xüsusi mülkiyyət olan xidmət sahəsi dövlət bölməsi oldu.

Sənayeləşdirmə üçün vəsait əsasən kənd təsərrüfatından əldə edildi. 1949-cu ildə kollektivləşdirmə prosesi başlandı. Bu proses kəndlilər üzərində zor tətbiq etmək, fərdi təsərrüfatdan onları imtina etməyə məcbur etməklə müşayiət olunurdu. Sənayeləşdirmə prosesində bir sıra yeni sənaye sahələri yaradıldı. Macarıstanda cihazqayırma və başqa sənaye sahələri meydana gəldi. Kəndlərdəki artıq adamlar köçürülüb şəhərlərdə yerləşdirildi. Köhnə fəhlə sinfinin bir hissəsi və

köçüb gələnlər hakim rejimin sosial dayağı oldular. Kəndlilərin, ziyalıların və bəzi ölkələrdə qalmış xırda burjuaziyanın içərisində zorla kollektivləşdirmədən, xüsusi ticarətin ləğvindən, dövlət ideologiyasının tətbiqindən narazı olan müxalifət əhval-ruhiyyəsi mövcud idi. Eyni zamanda əhəlinin müxtəlif təbəqələri, birinci növbədə fəhlələr içərisindən çıxanlar diktaturanı fəhlə sinfi adından həyata keçirərək partiya – dövlət aparatında öz saylarını artırırdılar.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin müharibə dövrünə qədər Qərb ölkələrinə meyilli olan xarici iqtisadi əlaqələri dəyişildi. Bu ölkələr Stalinin tələbilə «Marşall planı»nın iştirakçısı olmaqdan imtina etdilər. 1949-cu ildə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) yaradıldı. Bu təşkilatın yaradılması Sovet İttifaqına onların iqtisadi inkişafını istiqamətləndirmək imkanı verdi.

Soyuq müharibə şəraitində SSRİ rəhbərliyi bütün «xalq demokratiyası» ölkələrini imperialist düşərgəsinə qarşı duran vahid sosialist düşərgəsində birləşdirməyə, onların daxili və xarici siyasət xəttini Moskvanın apardığı siyasətə tamamilə tabe etməyə çalışırdı.

İlk böhran

Sənayeləşdirmə nəticəsində 50-ci illərin ortalarına yaxın Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində xeyli iqtisadi potensial yarandı. Lakin buna çəkilən xərcin həddən artıq baha başa gəldiyi üzə çıxdı. Kənd təsərrüfatına və istehlak malları istehsalına cüzi kapital qoyuluşu şəraitində ağır sənayenin inkişafına üstünlük verən kurs iqtisadiyyatda uyğunsuzluq yaranmasına və əhəlinin həyat şəraitinin aşağı düşməsinə səbəb oldu. Əhəlinin ümidləri özünü doğrultmadı, demokratiyanın olmadığı, inzibati-amirlik idarə metodlarının fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə ictimai inkişafın formalaşmış modelini dəyişdirməyin baş tutması xeyli çətin idi.

1953-cü ilin mart ayında Stalinin ölümü siyasi dəyişikliklərə ümid yaratdı. ADR rəhbərliyi 1953-cü ilin iyun ayında

hüquq qaydalarını möhkəmləndirməyi və xalq istehlakı malları buraxılışını artırmağı nəzərdə tutan «yeni kurs» elan etdi. Lakin eyni vaxtda zəhmətkeşlərin istehsal normalarının artırılması 17 iyun hadisələrinə təkan verdi. Berlində və ADR-in digər iri şəhərlərində nümayişlər başlandı. Nümayişlərin gedişində iqtisadi və siyasi tələblər, o cümlədən azad seçkilərin keçirilməsi tələbi irəli sürüldü. ADR polisi ölkə rəhbərliyinin «faşist qiyamı» kimi qiymətləndirdiyi bu çıxışları sovet tanklarının köməyi ilə əzdi. Bununla belə, hökumət bezi güzəştlərə getməyə məcbur oldu: çoxişlənən istehlak malları istehsalı stimullaşdırıldı, qiymətlər bir qədər aşağı salındı. SSRİ isə bundan sonra Almaniyadan təzminat almaqdan imtina etdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, SSRİ-nin siyasətində xalq demokratiyası ölkələrinə münasibətdə dəyişiklik baş vermədi. Əvvəlki kimi sovet rəhbərliyi onların daxili və xarici siyasət kursuna nəzarət edirdi. Yuxarı hakimiyyət dairələrində dəyişikliklər ancaq SSRİ-nin icazəsi ilə aparılırdı. 1953-cü ildə Macarıstanda baş nazir vəzifəsinə İ.Nad bu yolla qoyuldu. 1953-1955-ci illərdə sənayeləşdirmənin sürətini azaltmaq, fərdi kəndli təsərrüfatlarına kömək göstərmək kursu götürmüş İ.Nad da vəzifəsindən kənar edildi. 1955-ci ilin may ayında Yuqoslaviyadan başqa regionun bütün dövlətləri tərəfindən dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Varşava müqaviləsi bağlandı. Varşava Müqaviləsi Təşkilatına Sovet İttifaqı tərəfindən nəzarət gücləndirildi. Müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin Birləşmiş Silahlı Qüvvələrinin başında SSRİ-nin nümayəndəsi dururdu. Sovet dövləti həmin ölkələrin hər b sistemi üzərində də nəzarət qazanmışdı.

1956-cı il hadisələri

Sov. İKP XX qurultayının qərarları, xüsusilə hər ölkənin milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi haqqındakı nəticələri, Stalinin şəxsiyyətinə pərəstisin pislənməsi Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın bütün ölkələrinin kommunist partiyalarının rəhbərliyi tərəfindən formal surətdə

bəyənildi. Lakin yeni kurs heç də hər yerdə həyata keçirilməyə başlanmadı. Macarıstanda ehkamçı rəhbərlik siyasəti və iqtisadi vəziyyətdən narazılıq sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin qəflətən kəskinləşməsinə səbəb oldu. 1956-cı ilin payızında ölkədə böhran baş verdi.

Macarıstan Zəhmətkeşlər Partiyasının (MZP) rəhbəri M.Rakoşi 1956-cı ilin iyul ayında vəzifəsindən kənar edildi. Lakin ölkədə vəziyyət yaxşılaşmadı. Polşa hadisələri Macarıstanda əks-səda doğuraraq böhranı daha da dərinləşdirdi. 1956-cı il oktyabrın 23-də Budapeştdə İnşaat Texniki Universitetin tələbələrinin təşəbbüsü ilə nümayiş başlandı. Nümayişçilər sovet qoşunlarının Macarıstandan çıxarılmasını, kommunist rejimi tərəfindən cəza tədbirlərinə məruz qalmış şəxslərə bəraət verilməsini, Macarıstan Zəhmətkeşlər Partiyası rəhbərlərinin mühakimə edilməsini və çoxpartiyalılıq əsasında azad seçkilər keçirilməsini tələb etməyə başladılar. Nümayişçilər eyni zamanda İ.Nadın partiya və dövlət rəhbərliyinə qaytarılmasını, Macarıstanla Sovet İttifaqı arasında bərabərhüquqlu münasibətlərin bərpa olunmasını tələb edirdilər. Bu tələblər sovet rəhbərləri tərəfindən əksinqilabi tələblər kimi qiymətləndirildi.

Nümayişçilərlə polis və dövlət təhlükəsizliyi qüvvələri arasında toqquşmalar baş verdi, az sonra bu toqquşmalar silahlı üsyana çevrildi. Üsyançılar polis və hərbiçilərin bir hissəsinin yardımı ilə partiya komitələrinin və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının binalarını darmadağın etdilər, partiya fəallarının və dövlət təhlükəsizliyi işçilərinin xeyli hissəsinin öldürdülər. Üsyançılar faktiki olaraq Budapeşti ələ keçirdilər. Digər şəhərlərdə də əvvəlki hakimiyyət orqanlarının funksiyalarını həyata keçirən xalq inqilabi komitələri və fəhlə şuraları yaradılmağa başlandı.

1956-cı il oktyabrın 24-də İmre Nad yenidən baş nazir təyin olundu. Nad üsyançıların tərəfini saxlayaraq onların əsas tələblərini qəbul etdi. O, dövlət təhlükəsizliyi orqanlarını buraxaraq öz fəaliyyətlərini canlandıran burjua partiyalarının iştirakı ilə hökumət yaratdı, sovet qoşunlarının

Macarıstandan çıxarılmasını tələb etdi, Varşava müqaviləsində iştirakdan imtina etdi, Macarıstanı bitərəf ölkə elan etdi və kömək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatına müraciət etdi.

Macarıstanda əksinqilabın qələbə çaldığını və ölkənin NATO tərəfinə keçəcəyini güman edən sovet hökuməti Yuqoslaviya və Çin də daxil olmaqla bütün sosialist dövlətlərinin rəhbərlərinin razılığı ilə üsyanı silahlı qüvvə ilə yatırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə Moskvada Yanoş Kadar başda olmaqla hökumət yaradıldı. 1951-ci ildə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş Y.Kadar yalnız 1954-cü ildə bəraət almışdı. Kadar hökuməti özünü Macarıstan inqilabi fəhlə-kəndli hökuməti adlandıraraq, sosializmin taleyinin təhlükədə olduğunu bildirdi. Bu hökumət yardım üçün Sovet İttifaqına müraciət etdi.

1956-cı il noyabrın 4-də üsyançılara qarşı hərbi əməliyyatlara başlayan sovet qoşunları gərgin döyüşlərdən sonra onları darmadağın etdilər. Sovet qoşunlarından 640 ölə, 1200 yaralanan oldu. Macarıstan əhalisindən 2600-ü öldü, 20 min nəfəri isə yaralandı.

Kadarın başçılıq etdiyi MZP Macarıstan Sosialist Fəhlə Partiyası (MSFR) kimi yenidən təşkil olundu. Macarların müqaviməti dörd gün ərzində yatırıldı. Yuqoslaviya səfirliyində gizlənməyə cəhd edən İ.Nad həbs olunaraq dövlətə xəyanətdə günahlandırıldı və 1958-ci ildə ölüm cəzasına məhkum edildi.

1989-cu ildə Macarıstan Ali məhkəməsi Nada və onunla birlikdə mühakimə olunmuş başqa şəxslərə bəraət verdi. 1956-cı ilin oktyabr üsyanı stalinizm, milləti alçaldan oliqarxik hakimiyyətə qarşı xalq üsyanı kimi qiymətləndirildi, 23 oktyabr günü milli barışıq günü elan olundu.

Macarıstandakı 1956-cı il hadisələri sosializmin Stalin modelinin böhranının nəticəsi kimi ortaya çıxdı. Sovet təcürbəsinin, xüsusən Macarıstan rəhbərliyi üçün xarakterik olan kortəbii tətbiqi, milli xüsusiyyətlərə laqeydlik, siyasi sistemin antidemokratikliyi, repressiyaların azgınlığı, yaradılmış qorxu mühiti cəmiyyətdə köklü dəyişikliklər edilməsinə can atmaq meylini doğurdu. SSRİ-nin Macarıstanın daxili işinə qarışması

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində bərqərar olmuş sosializm modelinin silah gücü ilə qorunub saxlanacağını göstərdi. Bundan sonra SSRİ-nin təsiri ilə həmin ölkələrdə mövcud olan yadfirilliyə qarşı mübarizə daha sərt xarakter aldı.

Sosializmin sovet modeli böhranının dərinləşməsi

50-ci illərin ortalarında region ölkələrinin çoxunda kommunist partiyalarının rəhbərliyi şəxsiyyətə pərəstişin təzahürlərinin və nəticələrinin aradan qaldırılmasını, sosialist demokratiyasının genişləndirilməsinin vacibliyini elan etdilər. Kütləvi repressiyalar dayandırıldı, siyasi səbəblərə görə mühakimə olunanların bir qisminə bəraət verildi. Konstitusiyada parlamentlərin və başqa nümayəndəli orqanların hüquqlarının genişləndirilməsinə yönəldilən dəyişikliklər edildi. Lakin bütün bu dəyişikliklər özünün bürokratik və diktatura xarakterini saxlayan siyasi sistemin mahiyyətinə toxunmadı. Bir sıra ölkələrdə şəxsiyyətə pərəstişin məzəmmət olunması zahiri xarakter daşıyırdı. Məsələn, Rumıniya Fəhlə Partiyasının (RFP) rəhbəri G.Georgiu-Dej guya Rumıniyada qanunçuluğun ciddi şəkildə pozulmasına yol verilmədiyini, buna görə də əməli surətdə bəraət veriləsi adanın olmadığını bildirdi. Albaniya Əmək Partiyasının (AƏP) rəhbərliyi 1956-cı ildən sonra cəza tədbirlərini gücləndirdi.

1956-cı ilin böhranını yaşamış Macarıstanda dəyişikliklər daha çox nəzərə çarpırdı. 60-cı illərin əvvəlinə doğru siyasi və iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə müvəffəq olan MSFP-nin rəhbəri Y.Kadar «kim bizə qarşı deyil, o, bizimlədir» şüarını elan etdi. Bu şüar sosializm ideyasından ayrılmayanlara, MSFP-nin siyasi kursuna qarşı çıxmayanlara siyasi həyatda iştirak etməyə imkan verirdi. Lakin həm Macarıstanda, həm də digər Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində mütəşəkkil müxalifətin mövcud olmasına yol verilmədi.

Ağır sənayenin inkişafına üstünlük verilməklə iqtisadi sahədə sənayeləşdirmə kursu davam etdirildi. ADR-də və

Macarıstanda müəyyən qədər xüsusi xırda istehsala və xidmət sahəsində xüsusi bölmənin fəaliyyətinə icazə verildi. Kommunist partiyaları kənd təsərrüfatında kooperativ bölməsinin sonrakı inkişafına nail oldular. Lakin köhnə metodların yerinə iqtisadi metodlar – yalnız əməyə görə deyil, həm də kooperativə daxil olarkən verilən torpaq payına görə haqq verilməsi, hər ay avans verilməsinə keçilməsi və s. tətbiq olunmağa başlandı. 50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində Polşa istisna olunmaqla bütün ölkələrdə kəndin kollektivləşdirilməsi prosesi başa çatdırıldı. Polşada xırda kəndli əmtəə istehsalı saxlanıldı.

Polşa istisna olmaqla Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa dövlətlərinin kommunist partiyalarının çoxu 50-60-cı illərdəki iqtisadi inkişafın yekunlarını qiymətləndirərək, həm şəhərdə, həm də kənddə ictimai mülkiyyətin - dövlət və kooperativ mülkiyyətinin artıq hakim mövqə tutduğu və sosializmin əsaslarının qurulduğu qənaətinə gəldilər.

Sov. İKP rəhbərliyi 1961-ci ildə keçirilən XXII qurultayda bütün sosialist ölkələrinin qismən eyni vaxtda kommunizmə keçməsinin mümkünlüyünü bəyan etdi. Bu fikir kommunist partiyalarının çoxu tərəfindən müdafiə olundu.

Lakin qarşıya qoyulmuş vəzifələrin qeyri-reallığı artıq 60-cı illərin əvvəllərində aydın oldu. Mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın, bürokratik idarəetmə sisteminin saxlanılması istehsalın intensiv inkişafına və elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərindən istifadə olunmasına mane olurdu. İqtisadiyyatın intensivləşdirilməsinin, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin, qabaqcıl texnologiyanın tətbiqinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin zəruriliyi meydana çıxdı. Artıq 60-cı illərin əvvəllərində Macarıstanda iqtisadi islahat haqqında qanunlar işlənilərək hazırlanmağa başlandı və 1968-ci ildə qüvvəyə mindi. Bu, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanı saxlamaqla müəssisələrə bir qədər müstəqillik vermək və bazar iqtisadiyyatının elementlərindən istifadə etmək cəhdi idi. Başqa ölkələr isə iqtisadi islahatların vacibliyini bəyan etsələr də, işdə onu ləngidirdilər. Bütün bunlar həmin ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyətində problemlər yaradırdı.

Macarıstan

Siyasi sistemin sovet modelinin ləğvi prosesi Macarıstanda oxşar yollarla gedirdi. İqtisadiyyatdakı böhran hadisələri bu ölkələrin hakim strukturlarını çıxış yolunu iqtisadi dəyişikliklərdə axtarmağa məcbur etdi. Bunun arxasınca siyasi islahatlar gəlirdi. 80-ci illərin sonuna doğru mövcud sistemin tamamilə dağılması üçün siyasi, sosial və iqtisadi baza artıq yaranmışdı. Lakin öz təşəbbüslərlə islahata «yuxarıdan» başlayan partiyalar bunu axıra çatdırma bilməyərək, öz mövqelərini yeni meydana gəlmiş və keçmiş üçün məsuliyyət daşımayan müxalifət partiyalarına güzəştə getməyə məcbur oldular.

1968-ci ildə başlanan islahatlar müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, ümidləri doğrultmadı. SSRİ-nin o vaxtkı rəhbərliyinin və MSFP-dəki ehkəmçilərin təzyiqlə altunda 1973-74-cü illərdə onun həyata keçirilməsi sıxışdırıldı. Dünya yanacaq-enerji böhranı iqtisadiyyata mənfi təsir etdi. 70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəlində yenidən başlanmış islahatlar kənd təsərrüfatına daha böyük sərəfə verdi. Sənaye istehsal sistemlərinin (istehsalın bir növü üzrə ixtisaslaşmış sovxozlar və kooperativlər onlarda birləşmişdilər) yaradıldığı yerlərdə o, kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək səviyyəsinə və onun ixracının artırılmasına nail olmağa imkan verdi. Əhalinin təchiz olunması və xidmət sahəsinin yaxşılaşması sənaye kooperasiyalarının inkişafına, xırda ticarət məntəqələrinin, ictimai iaşə müəssisələrinin xüsusi şəxslərə verilməsinə səbəb oldu.

Lakin Macarıstan iqtisadiyyatı 80-ci illərin ortalarına yaxın çətin vəziyyətə düşdü. Xarici borcların xeyli artması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Ölkənin rəhbərliyi 80-ci illərin axırınadək radikal dəyişikliklərə girişməyə cəsarət etmədi. MSFP-nin 1988-ci ilin may ayında keçirilmiş konfransında qocalmış Yanoş Kadar MK-nın baş katibi vəzifəsini daha gənc lider Karoy Qrosa verdi. O, 1968-ci il islahatlarını işləyib hazırlayan və əvvəllər rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmış adamları yenidən partiya rəhbərliyinə qaytardı. Konfrans iqtisadi

sadiyyatı sabitləşdirmək və xarici borcu azaltmaq proqramını qəbul etdi.

Partiyanın islahatçı qanadı ölkədəki ümumi vəziyyəti nəzərə alaraq dərin siyasi islahatların həyata keçirilməsinə, çoxpartiyalı sistemin tətbiq olunmasına çalışırdı. 1989-cu ilin əvvəllərində MSFP MK-nın plenumu partiyanın öz inhisarçı mövqeyindən əl çəkməsinin vacibliyini etiraf etdi. Hələ bu qərara qədər çoxpartiyalılıq reallığa çevrilirdi. Ölkədə müxtəlif siyasi partiya və təşkilatların yaranması prosesi gedirdi. 1948-ci ilə qədər mövcud olan partiyalar – sosializm mövqeyində duran Sosial-demokrat, Xırda kənd sahibkarları partiyası və başqaları özlərinin bərpa olunduqlarını bəyan etdilər. Belə şəraitdə MSFP sosializm mövqeyində duran bütün partiyalarla dialoqa hazır olduğunu bildirdi.

1989-cu ilin aprel-may aylarında bütün siyasi partiyaların və qrupların iştirakı ilə «dəyirmi masa» arxasında iclaslar keçirildi. MSFP kökündən dəyişərək bürokratik dövlət partiyasından parlament tipli partiyaya çevrildi, silahlı qüvvələr və hüquq mühafizə orqanlarında öz təşkilatlarının fəaliyyətini dayandırdı. O başqa partiyaların fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün öz əmlakının bir hissəsini hökumətə verməyə razı oldu.

MSFP-nin 1989-cu ilin oktyabr ayında keçirilən qurultayında partiyanın əsaslı surətdə yenidən qurulması uğrunda çıxış edən islahatçı istiqamət qələbə qazandı. O, kökündən dəyişərək Macarıstan Sosialist Partiyasına (MSP), prinsipçə yeni sosialist partiyasına, proletariat diktaturası və demokratik mərkəzçiliklə əlaqəsini kəsmiş partiya çevrildi, azad bazar iqtisadiyyatı və mülkiyyətin müxtəlif formalarının tətbiqi uğrunda çıxış etdi.

Həmin qərarlarla razılaşmayanlar öz qurultaylarını keçirərək, əvvəlki MSFP-nin nöqsanlarından azad olmuş marksist partiya kimi MSFP-ni bərpa etdilər. Keçmiş MSFP-nin bir çox üzvləri nə bu, nə də digər partiya daxil olmadılar.

Siyasi islahatlar 80-ci illərin sonunadək ölkədə şəraiti dəyişirdi. Ağır səhvlərini boyunlarına almalarına baxmayaraq, Macarıstan sosialistləri cəmiyyətdə öz nüfuzlarını itir-

dilər. Lakin ənənəvi Sosial demokratlar, Xırda kənd sahibkarları partiyası da ciddi mövqə qazana bilmədi.

1987-ci ilin sonunda meydana gəlmiş Macarıstan Demokratik Forumu 1990-cı ilin yazında parlament seçkilərində birinci yerə çıxdı. O, hüquqi dövlət yaradılması, demokratik özünüidarə, zərərli işləyən dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçmək uğrunda çıxış edirdi. Bu partiyanın lideri tarixçi Yojef Antall Xırda Kənd Sahibkarları Partiyası və başqa partiyalarla birlikdə koalisiyalı hökumət yaratdı. MSP-nin deputatları parlamentdə müxalifətdə qaldılar. MSFP-nin deputatları isə heç bir mandat qazana bilmədilər.

Macarıstan demokratik forumu və müxalifətçi Azad Demokratların İttifaqı arasındakı fikir ayrılığına baxmayaraq, onlar prezident vəzifəsinə itifaqın sədrinin, keçmişdə Xırda Kənd Sahibkarları Partiyasının xadimi olmuş, repressiyalara məruz qalmış Arpad Gentsin namizədliyini irəli sürmək bərdə razılaşdılar. 1990-cı ilin avqust ayında deputatların böyük əksəriyyətinin səsi ilə o, prezident seçildi. Bundan sonra siyasi vəziyyətin sabitləşməsi baş verdi.

MSFP tərəfindən 70-80-ci illərdə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Macarıstan iqtisadiyyatının keçmişin miraslarını tamamilə ləğv etməyə müəyyən dərəcədə hazır olduğu üzə çıxdı. Hökumət dövlət mülkiyyətini özəlləşdirməyə başladı. 1994-cü ilə qədər dövlət mülkiyyətini 50% azaltmaq nəzərdə tutulurdu. Bu da şəxsi mülkiyyətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatına keçməyə imkan verməli idi. Hələ 70-ci illərdə başlamış özəlləşdirmə prosesi müəssisələrin xırdaalanması ilə müşayiət olunurdu. 20-25 nəfər işçisi olan daha dinamik xüsusi və səhmdar müəssisələrə üstünlük verilir. Belə müəssisələr təkə xidmət və ticarət sahəsində deyil, həm də sənayedə yaradılırdı. Paralel olaraq «kiçik özəlləşdirmə» həyata keçirildi: kafe, mağaza, restoranlar satılır, ya da icarəyə verilir. Mənzillərin də özəlləşdirilməsi prosesi gedirdi. Özəlləşdirmə nəticəsində orta təbəqə olan sahibkarlar və tacirlər yaranırdı. Milyonçular qrupu meydana gəldi. Macarıstanda sənaye və ərzaq malları qıtlığı aradan qaldırıldı. Bununla belə,

əhalinin 20%-i yoxsulluqdan aşağı həddə yaşayırdı. 1991-ci ildə ölkədə 400 min nəfər işsiz vardı. Dövlət bazar iqtisadiyyatına keçidin neqativ nəticələrini yüngülləşdirmək üçün tədbirlər görürdü. İşsizlərin yeni peşəyə hazırlanması üzrə mərkəzlər yaradıldı və ictimai işlər təşkil olundu.

Macarıstan 1991-ci il dekabrın 26-da Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı.

Almaniya Demokratik Respublikası

80-ci illərin axırlarına yaxın ADR iqtisadiyyatın inkişafının yüksək səviyyəsinə çatdı, yaşayış səviyyəsinə görə isə SSRİ-ni və bütün Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrini ötüb keçdi. Ancaq burada da iqtisadiyyat sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən az səmərəli idi. Bürokratik rejim isə vətəndaşların dünyada qəbul edilmiş ümumi hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdırır, demokratik hərəkatları «beşiyində» boğmağa çalışırdı. Kor-koranə baş verən kütləvi nümayişlər və mitinqlər nəticəsində bu sistem dağıldı. Keçmiş idarə üsullarının ləğvi dinc yolla, dərin ictimai sarsıntılırsız baş verdi.

Sov. İKP-nin və AVSP-nin rəhbərləri ADR-in inkişaf planını işləyib hazırlayarkən sosialist sisteminin AFR-dəki kapitalist sistemi qarşısındakı üstünlüklərini nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Lakin uzun illər ərzində Berlinin şərq və qərb bölmələri arasında sərhədin açıq olmasından istifadə edən ADR əhalisi AFR-ə mühacirət edirdi. Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan dövlətlərin qərarı ilə 1961-ci il avqustun 13-nə keçən gecə Qərbi Berlinin ətrafına ADR rəhbərlərinin «antifaşist müdafiə səddi» adlandırıldıqları yüksək beton divar çəkildi. Ancaq partiya üzvlərinin Qərbi Berlinə getmək hüququ saxlanıldı. Bu divar vahid alman xalqının bölünməsinin rəmzi oldu. 1968-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada ADR «alman millətinin sosialist dövləti» elan edildi.

«AFR-ə çatmağa və onu ötüb keçməyə» cəhd edilməsinə baxmayaraq, əmək məhsuldarlığı 80-ci illərin sonunda AFR-in səviyyəsinin 60%-ni, bəzi məlumatlara görə hətta 40%-ni təşkil

edirdi. İstehsalın idarə olunması sisteminin ifrat dərəcədə mərkəzləşdirilməsi, bəzi hallarda sənaye sahələrini birləşdirən kombinatların inhisarçı mövqeyi xeyli çətinliklər yaradırdı.

Respublika rəhbərliyi tərəfindən elan olunmuş istehsalın intensivləşdirilməsi, elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi, köhnəlmiş avadanlıqların dəyişdirilməsi kursu ləng həyata keçirilirdi. Kapitalist ölkələrindən mal gətirilməsi xarici borcların artmasına səbəb olurdu. 80-ci illərin sonlarında bu borc 20 milyard dollar idi. 70-ci illərin ortalarında əldə edilmiş göstəricilər artmırdı. 80-ci illərin axırında vəziyyət pisləməyə başladı, qiymətlər gizli və açıq şəkildə qalxır, xəlvəti iqtisadiyyat inkişaf edirdi.

Siyasi vəziyyət AVSP-nin inhisarlarının qüvvətlənməsi ilə səciylənirdi. Bu, proletariatin və onun partiyasının aparıcı rolunu elan etmiş konstitusiya ilə möhkəmləndirilmişdi. AVSP-nin milli cəbhədəki müttəfiqləri ölkənin siyasi həyatında real rol oynamırdılar. Əhali təhlükəsizlik xidməti olan «ştazi»nin gündəlik nəzarəti altında idi. Xalqın AVSP-nin siyasətinə qarşı etiraz etməyə əməli imkanı yox idi.

Dövlət şurasının sədri, AVSP-nin baş katibi, xeyli qocalmış Erix Honekkerin başçılıq etdiyi respublika rəhbərliyi SSRİ-də baş verən dəyişikliklərə mənfi münasibət bəsləyirdi. Buna oxşar hadisələrin AVSP-nin hakimiyyətinə və ADR-in müstəqil dövlət kimi ləğvinə səbəb olacağından qorxurdu. Partiya liderləri tərəfindən irəli sürülmüş «ADR sosializmin çiçəklənmə dövründədir» şüarı uzun illər ərzində təşəkkül tapmış sistemin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdi. Lakin ölkədə vətəndaş hüquqlarını müdafiə hərəkatı inkişaf etməyə başladı. Bu hərəkat tədricən AVSP-nin hakimiyyət inhisarına qarşı, siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi və hüquqi dövlət yaradılması uğrunda hərəkata çevrildi. Ziyahılar bu hərəkatın təşəbbüsçüsü kimi çıxış edirdilər. 80-ci illərin sonlarında hərəkat əhalinin demək olar ki, bütün təbəqələrini əhatə edirdi. Mövcud sistem böhrana daxil oldu.

İki alman dövləti arasındakı münasibətlər 70-ci illərin əvvəlində gərgin idi. ADR və AFR arasındakı münasibət-

lərin əsasları haqqında müqavilə ancaq 1972-ci ildə imzalandı. Bu müqavilə iqtisadiyyat, mədəniyyət və humanitar məsələlər sahəsində mübadilənin inkişafı üçün təməl yaratdı. Bundan sonra iki dövlət rəhbərlərinin görüşləri müntəzəm hal aldı. AFR vətəndaşları ADR-ə sərbəst gedirdilər. Şərqi almanların AFR-ə getməsi də bir qədər yüngülləşdirildi.

1989-cu ilin yayında Macarıstan Avstriya ilə sərhədi açanda ADR vətəndaşlarının qərbə çıxıb getməsi kütləvi hal aldı. İlin axırına qədər 200 min adam Macarıstan, Polşa, Çexoslovakiya və Qərbi Berlin vasitəsilə AFR-ə mühacirət etdi. Bununla paralel başqa bir proses inkişaf etməyə başladı. ADR-in bir çox şəhərlərində işdən kənar vaxtlarda «Biz getmək istəmirik!» şüarı altında kütləvi nümayişlər baş verirdi. Nümayiş iştirakçıları təcili olaraq siyasi və iqtisadi islahatlara başlamağı tələb edirdilər. Honecker və AVSP-nin digər rəhbərləri ictimaiyyətlə dialoqa girməkdən imtina edərək bu hərəkəti polis və ordu hissələrinin köməyi ilə yatırmağa cəhd göstərsələr də, müvəffəq olmadılar. 1989-cu il oktyabrın 18-də Honecker bütün partiya və dövlət vəzifələrindən istefa verməyə məcbur oldu.

1989-cu ilin noyabr-dekabr aylarında xalq kütlələrinin dinc hərəkəti nəticəsində ADR-də böyük siyasi dəyişikliklər baş verdi. Xalq palatasının sessiyası partiyanın rəhbər rolunu haqqında maddəni konstitusiyadan çıxardı, tərkibinə demokratik partiyaların nümayəndələrinin daxil olduğu hökumət təşkilatı olundu, noyabrın 9-da Berlin divarı dağıdıldı.

1989-cu il ərzində AVSP-nin sıralarını 500 min adam tərk etdi. 1989-cu ilin dekabr ayında keçirilən fəvqəladə qurultayda partiya stalinizmlə əlaqəsini qəti surətdə kəsdini elan etdi. Honecker başda olmaqla rəhbərlik hakimiyyətdən sui-istifadə etməkdə və xalqa qarşı cinayət törətməkdə günahlandırıldı. Qurultaydan sonra partiya Demokratik Sosializm Partiyası (DSP) adını qəbul etdi.

1990-cı ilin mart ayında xalq palatasına seçkilərdə məğlub olan DSP yeni koalisiyalı hökumətə girə bilmədi. Bundan sonra AFR-lə birləşməyə hazırlıq prosesi geniş vüsət aldı.

1990-cı il iyulun 1-də ADR və AFR arasında hər iki dövlətin parlamentləri tərəfindən bəyənilmiş valyuta, iqtisadi və sosial ittifaq haqqında dövlət müqaviləsi qüvvəyə mindi. Avqustun 31-də ikinci dövlət müqaviləsi ilə keçmiş ADR ərazisində beş yeni federal torpaq yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Müqavilə ADR və AFR parlamentləri tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə mindi. 1990-cı il oktyabrın 3-də ADR-in mövcudluğuna son qoyuldu.

Rumıniya

1965-ci ildə Nikolae Çauşeskunun Rumıniya Kommunist Partiyasının Baş katibi seçilməsilə cəmiyyətdə 40-cı illərin axırlarından hökranlıq edən avtoritar sistemin ləğv edilməsinə ümid yaranmağa başladı. Lakin az sonra bu ümid özünü doğrultmadı. Çauşesku hakimiyyətə öz klanını gətirdi: onun həyat yoldaşı Yelena ölkənin ali rəhbərliyinin üzvü oldu. Eləcə də onların 40-a qədər yaxın qohumu rəhbər vəzifələrdə idi. Klanın və ona yaxın olan adamların gücü ilə Çauşeskunun şəxsiyyətinə pərəstiş yarandı. Çauşeskun «rəhbərlərin ən müdriki», «misilsiz bəsirətli adam», Rumıniyanın 1965-ci ildən sonrakı tarixini isə «Çauşesku dövrü», «qızıl dövr» adlandırdılar. Çauşesku RKP-yə tam nəzarət edirdi: rayon partiya komitələrinin birinci katibləri MK-ya yox, bilavasitə ona tabe idilər. Partiya və dövlət vəzifələrinin birləşdirilməsi prinsipi RKP-nin hakimiyyət üzərində nomenklatura inhisarını təmin edirdi. Çauşesku özü prezident vəzifəsindən əlavə 1974-cü ildən başlayaraq, bir çox digər vəzifələri də tuturdu. Totalitar rejim ölkənin bütün əhalisini dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının («sekuritate») ciddi nəzarəti altında saxlayırdı; telefon danışqları dinlənilir, xəbərçilik şirnikləndirilir, xaricilərlə əlaqə qadağan olunurdu.

Çauşesku tərəfindən elan olunmuş iqtisadi inkişaf strategiyası qısa müddətdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən tənə xən yaranmış geriliyi ləğv etməyi nəzərdə tuturdu. Bu məqsədlə sürətli sənayeləşdirmə başlandı: iri neft kimyası

müəssisələri yaradıldı, avtomobil və traktor istehsalı inkişaf etdi, Rumıniya xaricdən avadanlıq və texnologiya aldı. Ölkə xaricdən aldığı krediti özünün ixrac etdiyi neft məhsullarının hesabına ödəyə bilirdi. Lakin 70-ci illərin ortalarında neftin qiymətinin kəskin surətdə dəyişməsi iqtisadi vəziyyəti pisləşdirdi, yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin geri qalmasını gücləndirdi. Daxili bazarda tələbat mallarının kəskin qıtlığı yarandı. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının aşağı olması əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəməyə imkan vermirdi. Ona görə də ciddi ərzaq norması qoyuldu.

80-ci illərin əvvəllərinə yaxın iqtisadiyyat son dərəcə ağır vəziyyətə düşdü. Neft istehsal edən ölkədə yanacaq-enerji ehtiyatlarının kəskin çatışmazlığı yarandı. Valyuta olmadığından neft məhsullarını dünya bazarlarından almağa imkan yox idi. Çıxış yolunu ən ciddi qənaət rejiminə keçməklə tapmağa təşəbbüs edildi: elektrik stansiyaları ordu zabitlərinin nəzarəti altına alındı, sənaye müəssisələri və əhali tərəfindən işlədilən enerjinin ən ciddi limiti tətbiq olundu.

Güclü sөy nəticəsində Rumıniya 80-ci illərin ortalarına yaxın təxminən 21 milyard dollarlıq xarici borcun xeyli hissəsini ödədi. Ancaq əhalinin vəziyyəti daha çox pisləşdi. Sənaye və ərzaq malları ixrac olunduğundan daxili bazar boşaldı. Elə həmin vaxt ölkədə ciddi mənzil çatışmazlığı hiss olundu. Çox iri Respublika sarayının və başqa nüfuzlu obyektlərin inşası xatirinə Çauşeskunun göstərişilə Buxarestdə tarixi mərkəzin çoxmərtəbəli evləri sökülmüşdü. Macar milli azlığının məskunlaşdığı Transilvaniyada «ərazinin sistemləşdirilməsi» siyasəti keçirilirdi. Məqsəd kiçik kəndləri ləğv etmək, əhalini iri urbanizasiya edilmiş qəsəbələrə köçürmək idi. Burada onların üzərində «sekuritate» orqanlarının nəzarətini həyata keçirmək asan olurdu. Bu, haqlı olaraq macar əhalisinin narazılığına gətirib çıxardı.

Ümumi terrora baxmayaraq, rejim möhkəm deyildi. 1987-ci ilin sonunda iri sənaye mərkəzi Braşovda əmək şəraitinin və yaşayışın ağırlığı üzündən «Rədd olsun diktator!» şüarı altında keçən fəhlə hөyəcənlarını «sekuritate» yatırdı.

Bu hadisə ölkədə real vəziyyəti üzə çıxardı. Bundan sonra cəza tədbirləri daha da gücləndi. Müxtəlif vaxtlarda vəzifələrləndən kənar edilmiş altı keçmiş görkəmli partiya və dövlət xadimi 1989-cu ilin əvvəllərində Çauşeskuya «açıq məktubla» müraciət edərək onu xalqa qarşı zərərli siyasət aparmaqda günahlandırdılar. Çauşesku öz tənqidçilərini «ABŞ-ın, Fransa və SSRİ-nin casusları» elan etdi. Transilvaniyada macar azlığının tənqid edilməsi Rumıniyadan qaçmış çoxlu adamlara sığınacaq verən Macarıstanla münaqişələrə səbəb oldu. Rumıniyada insan hüquqlarının pozulması haqqında məsələ BMT-də müzakirə edildi. Müzakirələrdə Çauşesku hökuməti kəskin tənqid edildi.

1989-cu il dekabr ayının ortalarında Timişoar şəhərində hökumət orqanları yerli keşişi şəhərdən çıxarmağa cəhd etdilər. Bununla əlaqədar ixtişaşlar baş verdi. Nümayişçilər «Rədd olsun Çauşesku!» şüarı ilə şəhərin küçələrindən keçirdilər. Nümayişi milis və ordu hissələri dağıtdı, onlarca adam öldürüldü və yaralandı. Bu hadisələr demokratik inqilabın başlanğıcını qoydu. Çauşeskunu müdafiə etmək üçün dekabrın 21-də paytaxtın mərkəzi meydanına on minlərlə adam yığıldı. Çauşesku yığılanların qarşısında çıxış edərək, əmək haqqını və pensiyaları artırmağı vəd etdi. Lakin az sonra Buxarestdə milislə nümayişçilər arasında toqquşmalar başlandı. Sonrakı gün əllərində milli bayraqlar götürən on minlərlə adam mərkəzi meydana topladılar. Nümayişçilər RKP MK-nın binasını mühasirəyə aldılar. Bundan sonra ordu xalqın tərəfinə keçdi. Lakin Çauşeskuya sadıq qüvvələr və «sekuritate»nin bir hissəsi üsyançılara qarşı silah işlətdilər. Bu da üsyan dalğasının qarşısını ala bilmədi.

İnqilab nəticəsində Çauşesku diktaturası devrildi. Hadisələrin gedişində yaranmış Milli Qurtuluş Cəbhəsi (MQC) Şurası hakimiyyətə gəldi. MQC-nin başında RKP-nin keçmiş rəhbərliyinin üzvü, Çauşeskunun siyasi xətti ilə razılaşmadığından vəzifədən kənar edilmiş, 59 yaşlı İon İliesku dururdu. Qısa müddətdə ordu və xalq qüvvələri diktatorun tərəfdarlarının müqavimətini yatırdı. Ər-arvad Çauşeskular

həbs edildilər və hərbi məhkəmənin hökmü ilə dərhal güllələndilər.

Demokratik inqilab rumun xalqının siyasi həyatına yenilik gətirdi. Ölkədə siyasi partiyalar və təşkilatlar meydana gəlməyə başladı, 1947-ci ildən sonra qadağan olunmuş Milli liberal və Milli saranist partiyaları öz fəaliyyətlərini bərpa etdilər. RKP-nin keçmiş üzvlərinin daxil olduğu MQC-i ən kütləvi siyasi təşkilat oldu. MQC-nin rəhbərliyi ilk əvvəl siyasi sistemin özünə toxunmayaraq hakimiyyətin yuxarı eşelonunu ləğv etməklə kifayətlənməyə cəhd etsə də, onu demontaj etməyə məcbur oldu. «Sekuritate» buraxıldı, silahlı qüvvələr, hüquq mühafizə orqanları, xarici işlər nazirliyi siyasətdən kənar elan olundu, RKP-nin rəhbər rolu haqqında konstitusiya maddəsi ləğv edildi.

1990-cı ilin may ayında parlament seçkilərində MQC aşağı palatada və senatda yerlərin mütləq çoxluğunu aldı. Səslərin 87%-ni almış İ.İlieski Rumıniyanın prezidenti seçildi. MQC ilə müxalifət arasında qızğın siyasi mübarizə başladı. Mübarizənin gedişində dəfələrlə kəskin ixtilaflar meydana gəldi. Buxarestdə Universitet meydanı müxalifət qüvvələrinin kütləvi nümayiş yerinə çevrilmişdi.

Ölkənin iqtisadi vəziyyəti ağır olaraq qalırdı. Sənaye istehsalı 1989-cu ilə müqayisədə xeyli azalmışdı. Əhalinin yaşayış səviyyəsi aşağı düşməkdə davam edirdi. 1990-cı ilin iyun ayında hökuməti müdafiə edən şaxtaçılar 1991-ci ilin sentyabr ayında ona qarşı çıxdılar. Onların hökumətlə əmək şəraitinin və yaşayışın yaxşılaşdırılması məsələləri üzrə danışıqları müvəffəqiyyətsizliklə qurtarıqdan sonra şaxtaçılar hökumət iqamətgahına və televiziya mərkəzinə hücum etdilər. Lakin təhlükəsizlik qüvvələri onların qarşısını aldı. Bununla belə, hökumət istefa verməyə məcbur oldu.

1991-1992-ci illərdə bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədi daşıyan islahatların aparılmasına başlandı. Dövlət müəssisələri səhmdar kompaniyalarına çevrildi. 1945-ci ildən sonra müsadirə edilmiş evlər, mənzillər, torpaqlar (10 hektardan artıq olmayan) əvvəlki sahiblərinə qaytarıldı və ya onlara pul

kompensasiyası ödənilirdi. Bu proses qiymətlərin artması, işsizlik, sosial gərginliklə müşayiət olunurdu.

1992-ci ilin payızında keçirilən parlament və prezident seçkilərində MQC-dən sol qanadın çıxması nəticəsində yaranmış Demokratik Milli Qurtuluş Cəbhəsi (DMQC) və müxalifət partiyalarının bloku – Demokratik Konvensiya başlıca rəqib oldular. Parlament seçkiləri heç bir partiya üstünlük gətirmədi. İkinci turda DMQC-nin lideri İ.İliesku prezident seçildi.

Rumıniya 1991-ci il dekabrın 11-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il iyunun 16-da diplomatik münasibətlər qurdu. Rumıniya Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini Türkiyədən sonra tanıyan ikinci dövlət oldu.

Albaniya

Albaniyada sosializm quruculuğu sovet nümunəsi üzrə aparılırdı. 60-cı illərin əvvəllərində Sov. İKP və Çin KP arasındakı münaqişə baş verdikdə Albaniya rəhbərliyi Pekini müdafiə etdi. Sovet İttifaqı ilə münasibətlər kəsildi. Albaniya QİYŞ-dən və Varşava Müqaviləsi Təşkilatından çıxdı. Bundan sonra ÇXR ona əhəmiyyətli dərəcədə kömək göstərməyə başladı. Lakin 1978-ci ildə beynəlxalq siyasət məsələlərində fikir ayrılığına görə bu iki ölkə arasındakı münasibətlər kəsildi.

AƏP MK-nın birinci katibi Ənvər Xoca «Kapitalizm və təftişçilik mühasirəsində yaşamalılı və işləməli» şüarını elan etdi. SSRİ-nin və digər ölkələrin kommunist partiyalarını təftişçi hesab edən Xoca xüsusilə Yuqoslaviya rəhbərliyinə düşmənçsinə münasibət bəsləyirdi, bu ölkədəki alban millətçilərini müdafiə edirdi. Albaniyanın qonşuları və Qərb dövlətləri tərəfindən mümkün ola bilən təcavüzü dəf etmək üçün ölkədə geniş müdafiə qurğuları tikintisi aparılırdı. Ölkədə kütləvi surətdə sığınacaqlar tikildi. Daxili siyasətdə ölkənin özünü təmin etmək kursu götürülmüşdü. Bu siyasət Albaniyanın təcrid olunmasına və onun Avropanın ən geri

qalmış dövləti vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxardı. Beşillik planlar əslində yerinə yetirilmir, ərzaq və sənaye malları kartoçka sistemi üzrə bölüşdürülürdü.

AƏP hakimiyyət üzərində mütəlak inhisara malik idi. Yadfikirilik amansızlıqla boğulur, təhlükəsizlik orqanı olan «siqurimi» əhalini daim nəzarət altında saxlayırdı. Xoca hakimiyyətdə olduğu illərdə onunla birlikdə partiyayı yaradanların və antifəşist mübarizədə iştirak edənlərin böyük əksəriyyəti ya hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, ya da məhv edildi.

1985-ci ildə Xocanın ölümündən sonra Xalq Yığıncağı Rəyasət heyətinin sədri Ramiz Aliya AƏP-in rəhbəri seçildi. Ağır mirasa sahib olan yeni rəhbərlik müəyyən düzəlişlər aparmağa məcbur oldu. AƏP-in 1986-cı ilin noyabr ayında keçirilən XX qurultayında Aliya xalq təsərrüfatının həddindən çox mərkəzləşdirilməsini kəskin tənqid etdi, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin hüquqlarının genişləndirilməsini irəli sürdü, «mövcud problemlər və nöqsanlar haqqında həqiqəti açıq deməyə» çağırırdı. Lakin iqtisadi islahatlar haqqında məsələ qoyulmadı.

Alban rəhbərliyi ilk əvvəl Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropadakı dəyişikliklərə mənfi yanaşaraq «sosialist demokratiyasını təkmilləşdirmək» kursunu davam etdirəcəyini bildirdi. Bununla bərabər, ölkənin ictimai-siyasi həyatında bəzi dəyişikliklər də edildi: 1967-ci ildə qadağan edilmiş dini mərasimlərin icrasına, albanların xaricə getməsinə icazə verildi, xarici radionun dinlənməsinə qoyulan qadağanlar dayandırıldı.

Dəyişikliklər xarici siyasət sahəsində də aparıldı. AFR və SSRİ ilə diplomatik münasibətlər bərpa olundu. Ölkənin qarşılıqlı fayda əsasında Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətləri inkişaf etdirməyə hazır olduğu bildirildi. Beləliklə, Albaniya özünütəcrid vəziyyətindən çıxmış oldu.

Lakin ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşməkdə davam edirdi. 1989-90-cı illərdə milli gəlir 13% azaldı. Ölkə əhalisinin 10%-i işsiz idi. Qiymətlər qalxmağa başladı. Tələ-

bə həyəcanları baş verirdi. On minlərlə adam xaricə qaçmağa cəhd edirdi. Belə şəraitdə Xalq Yığıncağının Rəyasət heyəti çoxpartiyalı sistemi həyata keçirmək haqqında qərar qəbul etdi. İfrat mühafizəkarlar AƏP rəhbərliyinin tərkibindən çıxarıldı. Aliya bazar iqtisadiyyatına keçməyin, «həqiqi sosializm cəmiyyəti»nin iqtisadi və siyasi strukturlarının yaradılmasının zəruriliyini bildirdi.

1991-ci ilin mart ayında Albaniyanın tarixində ilk dəfə çoxpartiyalı seçkilər keçirildi. Bu seçkilərdə AƏP səslərin 65%-ni aldı. Ona başlıca olaraq kənd yerlərində səs vermişdilər. İri şəhərlərdə gənclərin və ziyalıların müdafiə etdiyi müxalifət partiyaları – Demokrat və Respublikaçı partiyaları müvəffəqiyyət qazanmışdılar. Partiya rəhbərliyindən istefa vermiş R. Aliya Albaniyanın prezidenti seçildi. Parlamentin qərarı ilə ölkə Albaniya Xalq Sosialist Respublikası adını dəyişərək Albaniya Respublikası adlandırıldı. Parlament ordunu, hüquq mühafizə orqanlarını siyasətdən kənar elan etdi, azad bazar münasibətlərinin inkişafı və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi proqramını bəyəndi.

Xalq Yığıncağına seçkilərdən sonra AƏP hakimiyyətdə qaldı. Lakin 1991-ci ilin may ayında baş vermiş ümumi tətillər siyasi qüvvələrin nüfuzu baxımından ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Tərkibinə beş siyasi partiyanın nümayəndələrinin daxil olduğu koalisiyalı hökumət təşkil edildi. Beləliklə, AƏP ölkə həyatında aparıcı rolunu itirdi. 1991-ci ilin iyununda keçirilən AƏP-in qurultayı partiyayı Albaniya Sosialist Partiyası (ASP) adlandırmağı qərara aldı. ASP-nin yeni proqramında marksizm-leninizmin adı çəkilməyə də, demokratik sosializmə cəhd edilməsi yazılmışdı.

Albaniyanın iqtisadi vəziyyəti son dərəcə ağır olaraq qalırdı. Ölkənin müasir texnologiyaya və avadanlığa ciddi ehtiyacı yaranmışdı. Başlanmış dəyişikliklər adamların öz fikirlərini azad şərh etməsi, əvvəllər qadağan olunmuş məsələlər barəsində fikir söyləməyə başlaması ilə nəticələndi. Müxalifət partiyaları öz mövqelərini yalnız şəhər əhalisi arasında deyil, kənd yerlərində də möhkəmləndirdilər. Yenidən yaran-

miş Aqrar Partiya Demokratik Partiya ilə ittifaqa girərək 1992-ci ilin aprel ayında keçirilən yeni parlament seçkilərində kənd yerlərində seçicilərin səsini sosialistlərdən ala bildi. Demokratik Partiya parlamentdə yerlərin 2/3 hissəsini qazandı. Bu partiyanın lideri professor Sali Berişa Albaniyanın prezidenti seçildi. Albaniya demokratik inkişaf yoluna keçdi.

Albaniya 1992-ci il yanvarın 4-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri yeni cəmiyyətə doğru

80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində baş verən «zərif inqilablar» Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində keyfiyyətə yeni şərait yaratdı. Kommunist rejimləri hakimiyyətdən kənar edildilər. Onların yerini bir qayda olaraq müxtəlif partiyalar: liberal, xristian-demokrat, sosialist və başqalarının koalisiyasını təmsil edən hökumətlər tutdular. Onların hamısı siyasi plüralizm, hüquqi dövlət yaradılması, azad bazar iqtisadiyyatına keçid, sosial ədalət uğrunda çıxış edirdilər. Ölkələrin çoxunda onlarca siyasi partiyalar fəaliyyət göstərsə də, Qərbi Avropa ölkələri üçün seçiyyəvi olan çoxpartiyalı sistem hələ formalaşmamışdı. Partiyaların çoxu azsaylı, sosial bazaları isə demək olar ki, yox idi. Üzvlərinin sayı az olduğu üçün onları «divan partiyaları» adlandırırdılar.

Kommunist hakimiyyətinin devrilməsi uğrunda mübarizədə əhəmiyyətli rol oynamış «Həmrəylik», «Vətəndaşlıq forumu» və başqa kütləvi hərəkatlar yeni şəraitdə öz strukturlarını saxlaya bilmədilər. Hərəkatları əvəz edən siyasi partiyaların çoxu əvvəlki strateji məqsədi – kommunistlərlə mübarizənin əvəzinə özləri üçün yeni məqsəd müəyyən edə bilmədiklərindən siyasi səhnədə mövqelərini itirdilər.

Xalq kütlələrinin sosializmə olan ümidlərinin boş çıxması siyasi qüvvələrin yenidən qruplaşmasında kommunist partiyalarının təkə hakimiyyət strukturlarında əvvəlki inhişarçı mövqelərini itirmələrinə deyil, həm də onların müxalifət

partiyalarına çevrilməsinə gətirib çıxardı. İslahatçı kommunistlərin öz partiyalarını yeniləşdirmək təşəbbüsü müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Xalq onların ardınca getmədi.

Təkə təzələnməmiş kommunist partiyaları deyil, bərpa olunmuş Sosial-demokrat və Sosialist partiyaları da cəmiyyətin rəğbətini qazana bilmədilər. Xristian-demokrat partiyalarının çıxış etdiyi «xristian sosializmi» şüarlarının daha məşhur olduğu aşkar oldu. Katolik və ya protestant kilsəsi ilə bağlı olan Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Xorvatiya kimi ənənəvi katolik ölkələrində ictimai-siyasi həyata kilsənin təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artdı.

Macarıstan istisna olmaqla müxalifətin hər cür təzahürünü əzən siyasi sistemin hökmranlığı şəraitində müxalifətin hakimiyyəti öz əlinə almağa hazır olmadığı özünü büruzə verdi. Rumuniyada çevrilişi hakim partiya mənsub olan dairələr etdi. Müxalifət Jivkov və Çauşesku rejiminin devrilməsindən sonra formalaşmağa başladı. Macarıstanda isə hakimiyyətə dinc, təkamül yolu ilə keçidin başlıca səbəbi müxalifətin bu ölkədə bir sıra illər ərzində fəaliyyət göstərməsilə bağlı idi.

Demokratiyaya keçid mürəkkəb və ziddiyyətli bir proses oldu. Kommunistlərin hakimiyyətdən kənarlaşdırılması kadr-ların seçilməsi və yerləşdirilməsi prinsipini pozdu. Əgər keçmişdə vəzifəyə təyin olunanda Kommunist Partiyasının üzvünə üstünlük verilirdisə, indi əvvəllər hakimiyyətdə olan partiya mənsubiyyət xidmət iyerarxiyası ilə irəliləməyə əngəl olmağa başladı. Macarıstanda keçmiş Kommunist Partiyası fəallarının dövlət vəzifəsinə götürülməsini qadağan edən qanun qəbul olundu. Əvvəlki rejimlə mübarizədə ziyalıların oynadığı rol bir sıra ölkələrdə onların nümayəndələrinin, ilk növbədə incəsənət və yaradıcı ziyalılar içərisindən çıxanların yuxarı dövlət vəzifələrinə irəli çəkilməsinə səbəb oldu.

Siyasi sistemin dəyişməsi Avropa mədəniyyəti üçün xarakterik olan hakimiyyətin icraedici, qanunverici və məhkəmə orqanları arasında bölüşdürülməsi ənənəsini bərpa edən yeni konstitusiyalarda təsbit olundu. Onların qəbuluna qədər

qüvvədə olan konstitusiyalarda dəyişikliklər edildi: dövlətlərin adlarından «sosialist» və «xalq» sözləri çıxarıldı, ordu, daxili işlər və dövlət təhlükəsizliyi orqanları siyasətdən kənar elan edildi, əvvəlki dövlət bayramları və s. ləğv olundu.

İnqilablar nəticəsində Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin ictimai-siyasi həyatı əvvəllər onların üzərində hakim olan marksizm-leninizm ideologiyasından azad oldu. Artıq bu ölkələrdə siyasi plüralizm ilə seçilən vətəndaş cəmiyyəti ənənələri bərpa olunmağa başladı. Eyni zamanda keçmişdə onlara aşılana bəzi mənfi xüsusiyyətlər – cəmiyyətdə çoxluğun azlığa münasibətində dözümsüzlük, iqtisadi və məişət çətinliklərində günahlandırıla bilən düşmən axtarmaq ehtirası hələ də qalırdı. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin ictimai-siyasi həyatı üçün səciyyəvi cəhət siyasi sistemin qeyri-sabitliyi oldu.

İnqilablar nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş siyasi qüvvələr sosialist iqtisadiyyatını islah etməyi deyil, onu azad bazar iqtisadiyyatı ilə əvəz etməyi məqsəd olaraq qarşıya qoydular. Hər bir ölkə öz yolu ilə getsə də, ancaq onlar üçün ümumi olan cəhətlərə təsərrüfatın və mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Üstünlük xüsusi mülkiyyətə verilirdi. Dövlət mülkiyyətinin əvvəlki inhisarı ləğv olundu. Xırda və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, dövlət müəssisələrinin səhmdar kompaniyalarına çevrilməsi yolu ilə azad bazar iqtisadiyyatına keçilirdi. Xüsusilə köhnə rejim vaxtı xırda xüsusi mülkiyyətin ləğv olunmadığı Macarıstan kimi ölkələrdə kiçik özəlləşdirmələr geniş miqyas alırdı.

İri sənaye müəssisələrinin – metallurgiya və kimya kombinatlarının, gəmiqayırma tərsanələrinin, şaxtaların və buna bənzər digər sahələrin özəlləşdirilməsi isə xeyli vaxt tələb edirdi. Müəssisələrin rentabelli, rəqəbat qabiliyyətli müəssisələrə çevrilməsi üçün zəruri olan böyük kapitala malik adamlar Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində demək olar ki, yox idi. Şərqi Almaniyanın təcrübəsi göstərdi ki, iri sənaye nəhəngləri yaradıldığı yerlərdə dövlətin köməyi

olmadan onları müasirləşdirmək mümkün deyildir. Rentabelli olmayan zavod və fabriklərin bağlanması işsizliyin artmasına səbəb olurdu. İşsizlik və inflyasiya bazar iqtisadiyyatına keçidin labüd nəticəsi idi.

Elmi-texniki inqilabın irəli sürdüyü tələblərə uyğun – təşəbbüskar, vicdanlı, işə yaradıcı yanaşan işçinin tərbiyə olunması üçün vaxt lazımdır. Əmək haqqına əvvəlcədən təminat verildiyi iş şəraitində öz işgüzarlıqlarını itirmiş adamlar bazar iqtisadiyyatının tələblərinə dözmürlər. İşsizlik çətin və təhlükəli problemlər doğurur, kasıblar təbəqəsinin yaranmasına səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatında öz yerini tapmağa qabil olmadığı aşkara çıxan bu təbəqə üzleşdiyi problemləri zor gücü ilə həll etməyə meylli olur. Bu da kasıbları ekstremist siyasi cərəyanların sosial bazasına çevirirdi.

Azad bazar iqtisadiyyatına keçid eyni zamanda orta təbəqənin – iqtisadiyyatın dinamik inkişafında, onun sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı ilə əlaqəsində marağı olan xırda və orta sahibkarların, yüksək ixtisaslı işçilərin, ziyalıların formalaşmasına səbəb olurdu. Bu təbəqə siyasi sabitliyə meylli olub, sosial-iqtisadi problemlərin parlament demokratiyası çərçivəsində həllinə çalışırdı.

Kənd təsərrüfatında dəyişikliklərin edilməsi bazar iqtisadiyyatına keçidin ən mürəkkəb problemlərindən biri idi. Kənddə kollektivləşmənin ləğv edilməsi, kəndlilərin tam hüquqlu sahibkarlara çevrilməsi, keçmiş mülk sahiblərinin hüquqlarının bərpa olunması kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəlməsinə, kəndlilərin təşəbbüskarlığının artmasına gətirib çıxardı. Fermer olmağı, yaxud könüllülük əsasında kooperativlərə daxil olmağı, bu və ya digər ərzaq məhsulları istehsal etmək üzrə ixtisaslaşmağı onların özləri həll edirdilər.

İstehsal kooperativlərinin müvəffəqiyyətlə işlədiyi Macarıstan kimi ölkədə onların tez ləğvi mənfi nəticələr törətdi. Üstəlik kənd yerlərinin çoxunda infrastruktur – yollar, anbarlar, rabitə xətləri və başqaları zəif inkişaf etmişdi. Bunsuz isə əmək məhsuldarlığını yüksəltmək mümkün

deyildi. Dövlətin köməyi olmadan iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sahəsini yenidən qurmaq imkansız idi.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində inqibalların mühüm səbəblərindən biri əhalinin yaşayış səviyyəsinin Qərbi Avropa ölkələrindəkindən çox aşağı olması idi. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yaranan böhran bu səviyyəni daha da aşağı endirdi. Qərbi Avropa iqtisadçılarının hesablamalarına görə, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın altı ölkəsinin (Albaniyasız) Avropa Birliyi ölkələrinə çatması üçün indiki göstərici üzrə yaxın 10 ildə 420 milyard dollar investisiya qoyulması lazımdır. Lakin borcla yüklənmiş Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri belə vəsaitə malik, Qərb ölkələri isə bu vəsaiti verməyə hazır deyidilər. Çünki Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın bütün ölkələrində möhkəm sabitlik mövcud deyildi. 1991-ci ildə bu ölkələrdə xarici investisiya 3 milyard dollar məbləğində məhdudlaşdırıldı. Bunun da yarısını Macarıstan aldı. Bütün Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin Beynəlxalq Valyuta Fondunun, habelə bir sıra digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının üzvü olmaları onlara nisbətən güzəştli şərtlərlə kredit və borc almağa imkan verirdi. Ancaq BVF iqtisadiyyatın strukturunu dəyişdirməyi, dövlət xərclərini, birinci növbədə hərbi xərcləri ixtisar etməyi qəti şərt olaraq qoyurdu.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropada azad bazar iqtisadiyyatına keçid və siyasi dəyişikliklər QİYŞ-in dağılmasına səbəb oldu. İqtisadiyyatın milli planlarının koordinasiyası və müxtəlif birgə planların həyata keçirilməsi müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. QİYŞ-in üzvü olan bütün ölkələr maddi-texniki bazalarını artırmağa və istehsal vasitələri istehsalını inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Mal mübadiləsi dövlət vasitəsilə həyata keçirilirdi: ticarəti öz aralarında istehsalçılar deyil dövlət aparırdı.

QİYŞ-in fəaliyyəti dayanandan sonra onun keçmiş üzvləri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr ikitərəfli özlü üzrə davam etdirilməyə başlandı. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri öz məhsullarını Qərb bazarlarına çıxarmaqda maraqlı

olsalar da, bunun üçün onların keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırmaq tələb olunurdu. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin bazarlarda kəskin rəqabət mübarizəsi gedirdi.

Qərbi Avropa ölkələri öz qonşularının Şərqdən yavaş-yavaş, mərhələ-mərhələ «Avropaya qayıtması» uğrunda çıxış edirdilər. Onların azad bazar iqtisadiyyatına keçməsinə kömək etmək məqsədilə 1990-cı ilin aprel ayında Avropa Bərpa və İnkişaf bankı (ABİB) yaradıldı. Bankın ilkin kapitalı 12 milyard dollar idi. Bank xüsusi sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün vəsait ayırırdı, dövlət müəssisələrini özəlləşdirməkdən ötrü pul buraxdı. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın öz iqtisadiyyatını azad bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında qurmaq yolunda müəyyən müvəffəqiyyətlərə nail olmuş Macarıstan 1991-ci ilin axırında AB-ə assosiativ üzv kimi qəbul olundu.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində müasir siyasi rejimlərin təsdiq olunması ilə əlaqədar olaraq milli təhlükəsizliyin yeni konsepsiyalarının hazırlanmasına başlandı. 1955-ci ildə bağlanan və müddəti 1985-ci ildə daha 20 ilə qədər uzadılan Varşava Müqaviləsi daha Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropada yaranmış şəraitə uyğun gəlmirdi. 1968-ci ildə elan olunmuş bu və ya başqa ölkədə sosializm üçün təhlükə yarandıqda sosialist ölkələrinin kollektiv məsuliyyəti ideyası Qərbdə «Breynev doktrinası», yaxud «məhdud suverenlik» adını almışdı. Bu ideya «sosialist internasional» bayrağı adı altında VMT-nin üzvü olan ölkələrtin daxili işlərinə qarışmağa əsas verirdi. SSRİ VMT üzrə olan müttəfiqlərindən razılaşdırılmış xarici siyasət kursu aparmağı tələb edirdi. Beləliklə, onlar təşəbbüskarlıq və müstəqillikdən məhrum olunmuşdular. Yalnız Rumıniya 60-cı illərin ortalarından SSRİ-dən uzaqlaşmağa başlamış və xarici siyasət məsələlərini sovet rəhbərliyi ilə razılaşmamağa ehtiyac duymurdu.

Varşava Müqaviləsini saxlamaqla onun 1968-ci ildə Çexoslovakiyada törətdiyi aksiyaların təkrar olunacağından ehtiyat edən Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa dövlətləri 1991-ci ilin mart ayında təkidlə bu təşkilatın buraxılmasını

tələb etdilər. Varşava Müqaviləsinin fəaliyyəti dayandırıldı. Şərqi Avropa regionunda təhlükəsizliyin yeni sistemi təşəkkül tapmağa başladı. Macarıstan öz ərazisindən sovet qoşunlarının tamamilə çıxarılmasına dair SSRİ ilə razılığa gəldi.

Beləliklə, 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlindəki inqilablar Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin xarici iqtisadi və xarici siyasət sahəsində əlaqələrinin istiqamətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Sovet İttifaqının qərb sərhədlərində, onun dağılmasından sonra isə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) qərb sərhədlərində tam müstəqil dövlətlər qrupu meydana gəldi. Onlar arasındakı münasibətlər, habelə onlarla Rusiya və MDB-nin digər dövlətləri arasındakı münasibətlər tam hüquq bərabərliyi, 1975-ci il avqustun 1-də Helsinkidə imzalanmış Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun aktının prinsiplərinə uyğun olaraq mövcud sərhədlərin tanınması əsasında quruldu. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa dövlətləri və Rusiya Federasiyası arasında ikitərəfli müqavilələrin rəsmiləşdirilməsi prosesi inkişaf etdi.

Lakin regionda hələ də həlli tələb olunan bir çox problemlər qalırdı. Onlar başlıca olaraq bu və ya digər ölkələrdə müxtəlif millətlərdən olan adamlar arasında qarşılıqlı münasibətlərlə, milli azlıqların vəziyyətilə bağlı idi. Bu isə Avropanın «barıt anbarına» çevrilməsi qorxusunu törədirdi.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində azad bazar iqtisadiyyatının alternativini yoxdur və Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri yalnız Qərbi Avropa ölkələrinin tutduğu yol ilə inkişaf edə bilər. Bu və ya digər variantda cəmiyyəti yeniləşdirməyin zəruri şərti heçiqi demokratiya və azadlığın, siyasi plüralizmin inkişaf etdirilməsi, ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyünün qəbul edilməsidir.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri 90-cı illərdə

90-cı illərin əvvəllərində Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatında inzibati plan münasibətlərindən azad bazar üsulları ilə tənzimləməyə keçid davam edirdi. Bunun əsas komponentləri qiymətlərin liberallaşdırılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin azadlığı, rəqabətin canlandırılması, xarici ticarət inhisarının aradan qaldırılması, milli valyutanın dönrli edilməsi idi.

Bu kursun əsasını sənaye cəmiyyətinin özünü tənzimləmə qabiliyyəti haqqında monetarist təsəvvürlər təşkil edirdi. Bunların praktikada reallaşdırılması xeyli dərəcədə bazar münasibətlərinə müxtəlif mövqedən yanaşan və təsərrüfat işlərini idarə edən subyektlərdən asılı idi. Əsas yollar iki idi: «Şok terapiyası» (Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan, Albaniya) və mərhələlərlə islahat keçirmək (Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya və b.).

90-cı illərin əvvəlləri üçün planlı təsərrüfatı islah etmək təcrübəsi olan, xırda xüsusi sahibkarlığın inkişaf etdiyi ölkələrdə azad bazar münasibətlərinə keçid üçün əlverişli şərait yarandı. Belə ki, Macarıstanda həlledici siyasi dəyişikliklərin həyata keçirildiyi dövrdə yeni bank, maliyyə və vergi sistemi tətbiq edildi, əlverişli investisiya mühiti yaradıldı. Macarıstana xarici kapital, birinci növbədə alman və yapon kapitalı xüsusi marağ göstərirdi. 1990-1998-ci illərdə Macarıstanın iqtisadiyyatına 19 milyard dollardan çox kapital qoyulmuşdu. Hər dördüncü məəssisə birgə məəssisə idi. Xarici investisiya maşınqayırma və əcaçılıq sənayesində texnoloji potensialın qorunub saxlanması və yeniləşdirilməsinə imkan yaratdı.

1993-cü ildə Macarıstan, Polşa və Çexiyada xüsusi bölmədə ümumi milli məhsulun yarısı, Slovakiyada 35%-i, Bolqarıstan və Rumıniyada isə 30%-i istehsal edilirdi. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində struktur dəyişikliklər iqtisadi çətinliklərin artması ilə müşayiət olunurdu. 1990-1993-cü illərdə ümumi milli məhsul Bolqarıstan, Rumı-

niyə və Albaniyada 50%-ə qədər, Çexiya və Slovakiyada 35-40%, Polşada 25%, Macarıstanda 20% azaldı. Bu rəqəmlər həmin ölkələrin iqtisadiyyatında böhranın olduğunu göstərirdi. İslahatçılar mühüm sahələrdə istehsalın bu qədər dərin böhrana düşəcəyini gözləmədilər. Böhran şəraitində işsizlik artmağa başladı. Bu zaman Polşa və Bolqarıstanda işsizlik əmək qabiliyyətli əhəlinin 16-17%-ni, Macarıstanda 12%-ni, Rumıniyada 11%-ni təşkil edirdi.

Real gəlir və əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti azaldı. Səhiyyəyə, elmə, təhsilə və mədəniyyətə dövlət tərəfindən göstərilən yardım xeyli ixtisar edildi. İnflyasiya sürətlə artaraq, ildə 20-40% təşkil etdi, milli valyutaların kursu aşağı düşdü, əvvəlki istehsal əlaqələri qırıldı, dövlət büdcəsinin kəsiri artdı. Dövlət müəssisələrinin çoxu taleyin ümidinə buraxıldı. Fermer təsərrüfatları müflisləşdi.

Çətinliklərin əsas səbəbi iqtisadiyyatın əvvəlki strukturunun və qanunvericilik bazasının yeni, azad bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun gəlməməsi idi. Keçmiş sosialist ölkələrində siyasi dəyişikliklər iqtisadi sahədəki dəyişiklikləri xeyli qabaqlamışdı.

90-cı illərin ikinci yarısında Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın bir sıra ölkələrində ümumi milli məhsul tədricən artmağa başladı. Xüsusilə sürətli artım tempi Polşada ildə 6% müşahidə olundu. 1997-ci ildə Polşada ümumi milli məhsul böhrandan əvvəlki səviyyəni 20% ötüb keçdi. Lakin 1998-ci ildən başlayaraq islahatların başa çatmamasına görə iqtisadi artım sürəti aşağı düşməyə başladı. 90-cı illərin sonlarında Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Xorvatiya və Rumıniya istehsalın böhrandan əvvəlki səviyyəsinə tam yaxınlaşdılar. Əvvəlki kimi Bolqarıstan, Makedoniya və Albaniya xeyli geri qalırdılar.

90-cı illərin sonlarında Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın əksər ölkələrində özəlləşdirmə prosesi başa çatdırıldı. Xüsusi mülkiyyət formasının üstünlüyü ilə qarışıq iqtisadiyyat yaradıldı. Macarıstan, Çexiya və Slovakiyada xüsusi bölmədə ümumi milli məhsulun 70-75%-i istehsal edilirdi. Bolqarıstan,

Xorvatiya və Sloveniyada ümumi milli məhsulun 50%-ə qədər xüsusi bölmədə istehsal edilirdi.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyat və siyasətində baş verən dəyişikliklər prosesi cəmiyyətdə bir-birinə zidd qüvvələrin toqquşması ilə müşayiət olunurdu. Lakin Rumıniya və Albaniyadan başqa, əksər dövlətlərdə bu kəskin kütləvi toqquşmalara gətirib çıxarmadı.

1990-cı ilin sentyabr ayında Macarıstanda Macar demokratik forumu və Xristian-mühafizəkar partiyaları «Milli dirçəliş proqramını» irəli sürdülər. Onun məqsədi «Ümumi xeyirxahlıq dövləti» qurmaq idi. Bazar dəyişiklikləri başlandı. Keçid dövrünün çətinlikləri Macar demokratik forumu rəhbərliyinin millətçi xətti ilə ağırlaşdırıldı. Bu hakim partiya Xortici nümayişlər təşkil edir, kütləvi informasiya vasitələrini nəzarət altına almağa çalışır, özəlləşməyə qarşır, yadkirliliyə dözümsüzlük göstərirdi. Nəticədə 1994-cü ildə keçirilən parlament seçkilərində MDF Macarıstan Sosialist partiyasına uduzdu. MSP 54%-dən çox səs topladı.

Sosialistlərin və liberalların yeni hökumət koalisiyası sabitləşmə proqramı qəbul etdi. Proqram forintın devalvasiya edilməsini, «valyuta dəhlizi» tətbiq edilməsini, büdcədən maliyyələşdirilən işçilərin və dövlət müəssisələri fəhlələrinin əmək haqqına limit qoyulmasını nəzərdə tuturdu. D.Xorn hökumətinin həyata keçirməyə başladığı bu proqram əhəlinin real gəlirlərini xeyli azaldı. Lakin bir neçə il sonra ölkəni böhrandan çıxarmaq mümkün oldu. Sənaye istehsalı artmağa başladı, xarici borc ixtisar edildi, işsizlik azaldıldı. Lakin qaba iqtisadi siyasət yeridən sosialistlər nüfuzdan düşməyə başladı. 1998-ci ildə keçirilən parlament seçkilərində sosialistlər məğlubiyyətə uğradılar. Sosialist partiyasının əleyhinə çıxan və vətəndaşların sosial mənafeələrinin müdafiə olunmasını tələb edən sağ partiyalar qələbə çaldılar. FİDES hərəkatının lideri Viktor Orban baş nazir oldu. Orban hökuməti əsas diqqətini işsizliyin azaldılmasına, iqtisadi inkişaf tempinin artırılmasına dövlət büdcəsi kəsirinin ləğv edilməsinə yönəltdi.

Nəticədə Orban hökuməti işsizliyi 9%-dən 6%-ə endirə bildi. İqtisadiyyat ildə 4% artdı. İnflyasiya 16%-dən 7%-ə endirildi. Dövlət büdcəsinin kəsiri 5%-dən 3,5%-ə düşdü. Orban hökuməti həmçinin universitetlərdə pulsuz təhsil sistemi tətbiq etdi.

1999-cu ildə Macarıstan NATO-ya daxil oldu. 2002-ci ilin aprel ayında keçirilən seçkilər ərəfəsində sağ partiyalar işsizliyi tamamilə ləğv edəcəklərini, pensiyaları, əmək haqqını artırıcaqlarını, yoxsul ailədən olan uşaqlara məktəblərdə pulsuz yemək verəcəklərini vəd edirdilər. Lakin parlament seçkilərində Sosialist Partiyası qələbə çaldı. Sosialistlər seçkiqabağı proqramlarında yoxsul şərqə, varlı qərb arasındakı fərqi ləğv edəcəklərini, vergiləri azaldacaqlarını, ölkə ərəzində rahat magistrallar salacaqlarını, qonşu ölkələr olan Slovakiya, Ukrayna, Rumıniya, Serbiya və Rusiya Federasiyası ilə birgə azad ticarət zonası yaradacaqlarını vəd edirdilər. Seçkilərdən sonra Sosialist Partiyasının namizədi Medyeşi baş nazir seçildi.

Rumıniyada ilk islahatlar proqramı 1990-cı ildə irəli sürüldü. Bu proqram «kommunizm irsinə» qarşı mübarizə aparmağı elan edərək, bazar iqtisadiyyatına yönəlmişdi. Lakin Rumıniya iqtisadiyyatının zəif, əhalinin əsas kütləsinin yoxsul olması hökuməti maliyyəni sağlamlaşdırmaq və sənayeni yenidən strukturlaşdırmaq üçün götürdüyü qaba kursla fəal sosial siyasət yeritmək arasında manevr etməyə məcbur edirdi. Ölkənin islahatların sürətlə keçirilməsinə hazır olmaması təsərrüfatı idarə edən subyektlər və əhalinin əksər hissəsi tərəfindən müqavimət göstərilməsinə gətirib çıxarırdı. Həyat səviyyəsinin daha aşağı olduğu Albaniyada da hökumət belə problemlərlə rastlaşırdı.

90-cı illərin əvvəllərində Rumıniyada ümumi milli məhsul 50% aşağı düşdü. İqtisadiyyatda enmə 1992-ci ildə daha güclü oldu. Lakin 1993-cü ildə cüzi yaxşılaşma hiss olunmağa başladı və ümumi milli məhsulun üç illik enməsi dayandı. Bununla belə ölkə valyuta ehtiyatının az olmasından əziyyət çəkirdi. 1993-cü ildə Xüsusi bölmə ümumi milli

məhsulun 30%-ni verirdi. Sənayedə sabitləşmə möhkəm olmasa da, 1993-cü ilin yazından vəziyyət yaxşılaşmağa başladı. 1993-cü ildə ümumi milli məhsul 0,7%, 1994-cü ildə isə 1,5% artdı. Kənd təsərrüfatı məhsulları isə 1993-cü ildə 12,4% artmışdı. Lakin Rumıniyada inflyasiya hələ də güclü idi. Belə ki, 1993-cü ildə qiymətlər 256%, 1994-cü ilin birinci yarısında isə 225% artmışdı. 90-cı illərin axırlarında Rumıniyada sənaye istehsalının səviyyəsi böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatdı. 2000-ci ildə İseresku hökuməti iqtisadiyyatın 2% artdığını elan etdi. Lakin əsrin axırlarında da Rumıniyada inflyasiya yüksək olaraq qalmaqda idi. 1999-cu ildə inflyasiya 55%, 2000-ci ildə isə 40% həddində idi. İşsizlik əmək qabiliyyətli əhalinin 13%-ni təşkil edirdi. Əhalinin üçdə birindən çoxu yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayırdı.

90-cı illərdə Rumıniyada siyasi sahədə mübarizə ölkənin əsasən iki ən kütləvi partiyası olan Demokratik Konventlə keçmiş Milli Qurtuluş Cəbhəsi şurası bazasında yaradılan Rumıniya Sosial Demokrat Partiyası arasında getdi. 1996-cı ilin payızında keçirilən prezident seçkilərində Demokratik Konventin lideri Emil Konstantinesku qalib gəldi. 2000-ci ilin dekabr ayında keçirilən prezident seçkilərində isə sosial demokrat partiyasının lideri İon İliesku qələbə çaldı. Ölkənin siyasi həyatında ən mühüm hadisə kral I Mixaya və ailəsinə 1997-ci ildə Rumıniya vətəndaşlığı hüququnun verilməsi oldu. 2001-ci ildə isə Rumıniya parlamenti 10 sayılı qanun qəbul etdi. Həmin qanuna görə milliləşdirilmiş müəssisələr öz keçmiş sahibkarlarına qaytarılmalıdır. Kral öz torpaqlarını, sərvətlərini aldı və vətəninə qayıtdı.

90-cı illərdə Rumıniyada baş verən dəyişikliklər prosesi kəskin sosial toqquşmalarla müşayiət olunmuşdur. Bu ölkədə ən güclü sosial qüvvə şaxtaçılar idi. Onlar ölkədə gedən siyasi mübarizəyə təsir göstərirdilər. 90-cı illərdə şaxtaçılar altı dəfə paytaxt üzərinə yürüş təşkil etdilər. Onların tələbləri iqtisadi və siyasi xarakter daşıyırdı. 1991-ci ilin sentyabr ayında şaxtaçıların güclü etiraz hərəkətindən sonra Rumıniyada icraedici hakimiyyət sol mərkəzçi koalisiyanın əlinə

keçdi. Bu koalisiya sosial dəyişikliklər proqramı elan etdi. Lakin onların proqramı sürətli iqtisadi inkişafa gətirib çıxarmadı. Buna görə 1996-cı ildə keçirilən parlament seçkilərində koalisiya məğlubiyyətə uğradı. Parlament seçkilərində sağ mərkəzçi müxalifət qələbə çaldı. Onlar Rumıniya Demokratik Konvensiyasında və Sosial Demokratik İttifaqında birləşdilər.

1999-cu ilin yanvar ayında 10 min şaxtaçı yenə paytaxta yürüş təşkil etdi. Şaxtaçılar qeyri-rentabelli mədənlərin bağlanması üçün əleyhinə çıxış edirdilər. Hökumət geri çəkilməyə məcbur oldu. Şaxtaçıların iqtisadi tələblərinin bir hissəsini yerinə yetirdi. Bir aydan sonra şaxtaçılar yenə paytaxta yürüş təşkil etdilər. Lakin bu dəfə hökumət geri çəkilmədi. Şaxtaçıların çıxışı darmadağın edildi. Yüzlərlə şaxtaçı həbs edildi, onların lideri M.Kosma isə 18 il həbs cəzasına məhkum edildi.

90-cı illərdə Albaniyada da sosial gərginlik hökm sürürdü. Albaniyanın iqtisadi cəhətdən zəif olması keçid dövründə hökumətin sosial sahədə fəaliyyətini həddindən artıq çətinləşdirirdi. 1992-1994-cü illərdə Albaniyada sənaye istehsalı 50%-dən çox azaldı. Hər üç albandan biri işsizə çevrilmişdi. Kütləvi etiraz hərəkatı artdı. 1996-cı ildə iqtisadi çətinliklər özünün ən yüksək həddinə çatdı. Əvvəlki illərdə yaradılmış «maliyyə piramidaları» süquta uğradı. Bunun nəticəsində 2 milyard dollara yaxın pul oğurlandı. Alban ailələrinin 2/3 hissəsi ziyan çəkdi. Belə vəziyyət əhalini silaha əl atmağa məcbur etdi. Polislə silahlı toqquşmalar başlandı. Bu toqquşmalar ölkə ərazisinin xeyli hissəsini əhatə etdi. Qaçqın axını İtaliyaya üz tutdu. Prezident Sali Berişi istefa verdi. Sosialistlər başda olmaqla sol qüvvələrdən hökumət yaradıldı. Lakin ölkədə siyasi qarşıdurma davam etməkdə idi. 1998-ci ilin sentyabr ayında demokratik müxalifətin liderlərindən biri öldürüldü. Buna cavab olaraq demokratik müxalifətin tərəfdarları Tiranada bir sıra inzibati binaları, o cümlədən radio və televiziya binalarını ələ keçirdilər. Hökumət qoşunları çıxış edənlərə qarşı silah işlətmədi. Bir neçə gündən sonra paytaxtda ictimai qayda-qanun bərpa olundu.

VIII BÖLÜM

LATIN AMERİKASI ÖLKƏLƏRİ

Latin Amerikasının ölkələri 40-50-ci illərdə

Latin Amerikasının ölkələrinin çoxu hələ XIX əsrin 30-cu illərində İspaniya və Portuqaliya əhəmiyyətindən azad olduqdan sonra istiqlalçılıq qazanmışdılar. Ən yeni tarixin başlanğıcına yaxın regionun ərazisinin təqribən 2,5%-i ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Niderlandın hakimiyyəti altında idi. Latin Amerikasının ölkələrinin burjuva inkişafı yoluna keçməsi dünya kapitalizm təsərrüfatının əmələ gəldiyi vaxtda baş vermişdi. Bu onların ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrindən geri qalmasına və sənaye dövlətlərinin aqrar xammal əlavəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Zəngin təbii ehtiyatlara və ucuz işçi qüvvəsinə malik olan region ölkələrinin iqtisadiyyatına xarici kapital həvəslə vəsait qoyurdu. Kənd təsərrüfatında latifundiyachılıq hökmranlıq edirdi. Latin Amerikasının ölkələri iqtisadi cəhətdən sənayecə inkişaf etmiş ABŞ və Qərbi Avropadan asılı idilər. Siyasi cəhətdən də Latin Amerikasının ölkələri onlardan asılı vəziyyətə düşmüşdülər. Bu xüsusilə, ABŞ-ın öz «mühüm həyatı» mənafehlərinin zonası hesab etdiyi Karib hövzəsi dövlətlərinə aid idi.

İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə Latin Amerikasının ölkələri daha çox inkişaf etdiyindən bu dövlətlərin hökumətləri xarici asılılığı zəiflətməyə cəhd edərək, dövlət bölməsini gücləndirmək kursunu həyata keçirirdilər. Sonrakı illərdə də davam etdirilən bu kurs müəyyən müvəffəqiyyətlər qazanmağa imkan verdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra Latin Amerikasının ölkələri dünya kapitalizminin ucaq həlqələri olaraq qalmaqda idi. Qabaqçıl kapitalist dövlətlərindən iqtisadi asılılıq bu ölkələrin xarakterik xüsusiyyəti idi.

Regionun daha çox inkişaf etmiş dövlətləri olan Argentina, Uruqvay və Çili digər ölkələrdən daha tez sənaye tərəqqisi yoluna qədəm qoymuşdular. Bu ölkələrdə şəhər əhalisi

əksəriyyət təşkil edirdi. Mürəkkəb sosial struktur və çoxsaylı fəhlə sinfi mövcud idi. Sənayenin inkişaf səviyyəsinə görə böyük dinamizmlə Braziliya və Meksika fərqlənirdi. Sonralar bu ölkələrə Venesuela və Kolumbiya da qoşuldular. Bütövlükdə Argentina, Uruqvay, Çili, Braziliya, Meksika, Venesuela və Kolumbiyada Latin Amerikasının əhalisinin 3/4-ü, iqtisadiyyatının isə 80-85%-i cəmləşmişdi.

İkinci qrup ölkələri Peru, Ekvador, Boliviya, Mərkəzi Amerikanın və Karib hövzəsinin kiçik dövlətləri təşkil edirdi. Bu ölkələrdə emaledici sənaye zəif inkişaf etmişdi, kənd təsərrüfatı və mədənçıxarma sənayesi üstünlük təşkil edirdi, hətta kapitalizmdən əvvəlki qalıqlar qalmaqda idi.

Üçüncü qrup ölkələr sırasına daha çox geri qalan Haiti, Paraqvay və Karib hövzəsinin bəzi dövlətləri daxil idi. Bu ölkələrdə kapitalizmə qədərki qaydaların qalmaqda olduğu kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edirdi. İnkişaf etmiş sənaye yox idi. Savadsızlıq yüksək səviyyəyə çatırdı. Əhalinin əsas kütləsi yoxsul idi. Bu ölkələrin Latin Amerikasının iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi çox az idi. Beləliklə, Latin Amerikasının ölkələrində həm inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinə, həm də zəif inkişaf etmiş ölkələrə məxsus xüsusiyyətlər mövcud idi. Latin Amerikasının ölkələri həm yetkin sənaye cəmiyyətinə məxsus ziddiyyətlərin cəmləşdiyi, həm də qabaqcıl kapitalist formaları ilə mühafizəkar strukturlar arasındakı ziddiyyətlərin olduğu ölkələr idilər. Bundan başqa həmin ölkələrdə milli kapitalla xarici kapital arasında, habelə cəmiyyətin hakim təbəqələri ilə əhalinin digər təbəqələri arasında ziddiyyətlər hökm sürürdü.

İkinci dünya müharibəsi illərində Latin Amerikasının ölkələrinin, ilk növbədə Argentina, Braziliya, Meksika, Kolumbiya kimi iri dövlətlərin milli iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. Müharibə edən dövlətlərin tələblərini yerinə yetirən bu dövlətlər neft, kömür, dəmir filizi hasilatını, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırdılar. Antihitler koalisiyasına qoşulmuş bir çox dövlətlərin hökumətləri Almaniyaya və onun müttəfiqlərinin mülkiyyətini müsadirə

etdilər. Argentinada, Braziliyada, Kolumbiyada, Uruqvayda, Meksikada dövlət xarici mülkiyyətçilərdən çoxlu sənaye müəssisələrini, dəmir yollarını satın aldı.

İqtisadi inkişafın uğurlarına baxmayaraq, 50-ci illərdə də Latin Amerikasının ölkələri iqtisadiyyatının asılı xarakteri qalırdı. Mədənçıxarma sənayesinin xeyli hissəsi xarici inhisarların, başlıca olaraq ABŞ-ın mülkiyyətində idi. ABŞ özünün müharibəyə qədərki rəqiblərini - Böyük Britaniya və Almaniyaya sıxışdırırdı. Çilin filiz mədənləri və b. ABŞ şirkətlərinin ya nəzarəti altına düşür, ya da bu şirkətlərin mülkiyyətinə çevrilirdi. Latin Amerikasının iqtisadiyyatına kapital qoyuluşu daha sərfəli idi. 1949-1961-ci illərdə bu regiona 4,6 milyard dollar həcmində kapital qoyan ABŞ əvəzində 9,6 milyard dollar gəlir götürdü.

Kənd təsərrüfatında müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə gözə çarpan heç bir irəliləyiş olmadı. 1950-ci ildəki siyahıyaalmaya görə hesablanmış bütün torpaq fondunun 50%-i təsərrüfatların 1,5%-nə məxsus idi. Fermer təsərrüfatı mövcud deyildi. Kəndlilərin çoxu son dərəcə ağır şərtlərlə sahibkarlardan torpaq icarəyə götürürdülər. Bir çox hindu tayfaları torpaq üzərində icma mülkiyyətini qoruyub saxlayırdılar. Monokulturanın hakim olması kənd təsərrüfatının səciyyəvi cəhəti idi. Braziliya, Kolumbiyada kofe, Kuba, Dominikan Respublikasında qənd, Honduras, Kosta-Rika, Ekvadorda banan becərilirdi.

Latifundiyaçıların və iri burjuaziyanın xarici kapitalla əlaqədar olan hissəsinin maraqlarını əks etdirən ənənəvi mühafizəkar və liberal partiyalar 40-cı illərin ikinci yarısında və 50-ci illərdə bir sıra ölkələrin siyasi həyatındakı başlıca mövqelərini burjuva-isləhatçı partiyalara güzəştə getdilər. Bu partiyalar xarici asılılıqdan hökumətlərin hələ müharibədən əvvəl başladığı iqtisadiyyata güclü müdaxilə və yerli kapitalın maraqlandırılması yolu ilə qurtarmağa çalışırdılar. Həmin kursu milli burjuaziya, orta təbəqələr, dövlət qulluqçuları, müəllimlər və fəhlələrin bir hissəsi müdafiə edirdi.

Siyasi mübarizənin mühüm amili fəhlə sinfi idi. Onun sayı qısa müddətdə - 1940-cı ildən 1945-ci ilə kimi 8-9 milyon nəfərdən artıb 14-15 milyona çatdı. Fəhlə hərəkatında həm sosial-isləhatçı (sosialist, sosial-demokrat) partiyaların, həm də kommunist partiyalarının nüfuzu var idi. Fəhlə sinfinin xeyli hissəsi həmkarlar ittifaqlarında, o cümlədən Ümumdünya Həmkarlar İttifaqları Federasiyasına (ÜHİF) daxil olmuş Latin Amerikasının Zəhmətkeşlərinin Konfederasiyasında (LAZK) və 1951-ci ildə Azad Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının təşəbbüsü ilə yaradılmış Regionlararası Əmək Təşkilatında (RƏT) təmsil olunurdu. Fəhlə sinfinin sosial və iqtisadi hüquqları uğrunda mübarizəsi ümumdemokratik hərəkatın tərkib hissəsi oldu və bir sıra ölkələrdə islahatların uğurla nəticələnməsinə kömək etdi.

Silahlı qüvvələr tez-tez siyasi mübarizəyə qarışırdılar. Diktator rejimləri əsasən ordunun yuxarı dairələrinə arxalanırdı. Onlar isə özlərinin siyasi hakimiyyət orqanlarındakı mövqelərindən şəxsən mənafeləri üçün istifadə edirdilər. Eyni zamanda milli ordularda diktatorlara dayaq olmaq istəməyən demokratik əhval-ruhiyyəli zabitlər də az deyildi.

İkinci dünya müharibəsinin sonlarında və ondan sonrakı ilk illərdə demokratik qüvvələr bir sıra müvəffəqiyyətlərə nail oldular. 1944-cü ildə Qvatemala, Salvador və Ekvadorda, 1945-ci ildə Venesuelada diktatura rejimləri devrildi. Peruda 1945-ci ildə seçkilərdə milli müstəqilliyin müdafiəsi, demokratik və sosial islahatlar keçirilməsi uğrunda şüarlarla çıxış edən Milli Demokratik Cəbhə qələbə qazandı. Çili, Kosta-Rika, Ekvador və Kuba hökumətlərinə demokratik partiyaların nümayəndələri ilə yanaşı kommunistlər də daxil oldular.

1948-1954-cü illərdə Peru, Venesuela, Ekvador və Kubada hərbi çevrilişlər oldu. Hərbi diktator rejimləri «qeyri amerikalı dövlətlərinin» və «beynəlxalq kommunizmin» Qərbi yarımkürəsinə daxil olmasına yol verməməyə çalışan ABŞ-ın yardımından istifadə edirdilər. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə 1948-ci ilin aprel ayında Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) yaradıl-

dı. Bu təşkilat ortaya çıxan iqtisadi və siyasi problemlərin dinc yolla həllinə kömək edirdi. ABŞ ADT-də əsas rol oynamaqla bu təşkilatdan Latin Amerikasının ölkələrinə təzyiqlik göstərmək üçün istifadə edirdi. Soyuq müharibənin qızğın çağında ABŞ-ın təsiri ilə Latin Amerikasının ölkələrinin çoxunda kommunistlər parlament və hökumətdən qovulmuşdular, kommunist partiyalarının fəaliyyəti isə qadağan edilmişdi.

Latin Amerikasında 40-50-ci illərdəki siyasi, sosial və iqtisadi proseslərin əsas istiqamətlərini Qvatemala, Boliviya, Argentina, Braziliya və Meksikanın nümunəsində izləmək olar.

Qvatemala və Mərkəzi Amerikanın digər dövlətləri kontinentin daha çox geri qalmış dövlətləri sırasına aid idi. Onların iqtisadiyyatının əsasını yerli latifundiyacıların və ABŞ inhisarlarının hakim mövqə tutduqları kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Kosta-Rika müstəsna olmaqla Mərkəzi Amerikanın bütün dövlətlərində hələ 30-cu illərdə hərbi polis rejimi qurulmuşdu. Qvatemalada 1944-cü ilin oktyabr ayında ordu hissələrinin də iştirak etdiyi xalq inqilabı nəticəsində diktatura devrildi. Fəhlə sinfindən kömək alan şəhərlərin orta təbəqələri (tələbələr, qulluqçular, ordunun gənc zabitləri) inqilabın hərəkatverici qüvvələri kimi çıxış edirdilər. Yeni hökumət siyasi partiyaların və həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinə icazə verdi, 8 saatlıq iş günü tətbiq etdi, əmək qanunvericiliyini işləyib hazırladı. Neft ehtiyatlarının müdafiəsi haqqında qanuna görə hökumət nümayəndələri xarici neft şirkətləri üzərində nəzarəti həyata keçirirdilər.

Inqilabın təşkilatçılarından biri olan polkovnik Hakobo Arbensin 1950-ci ilin noyabr ayında prezident seçilməsi ilə dəyişikliklər edilməsi sürətləndi. Aqrar islahat haqqında qanunla yerli latifundiyaların və Amerikanın «Yunayted Frut Kompani» (YFK) şirkətinin mülklərinin bir hissəsi haqqı ödənilməklə əllərindən alındı. Hökumət iki il ərzində 600 min hektardan çox torpaq müsadirə edib 100 min ailə arasında bölüşdürdü. Ərazisinə görə o qədər də böyük olmayan, 4 milyonluq əhalisi olan ölkə üçün bu böyük müvəffəqiyyət idi.

Amerikan kompaniyası «Yunayted frut» özünə məxsus olan torpaqların 2/3-ni itirdi. Hökumət yerli kapital tərəfindən sənaye müəssisələrinin yaradılmasını rəğbətləndirirdi. Avtomagistralların, iri dəniz limanının tikintisinə başlandı. Sol qüvvələr prezidentin siyasətini müdafiə edirdilər. Lakin bu islahatlar bir sıra qüvvələrin və ABŞ-ın müqavimətinə rast gəldi. ABŞ YFK-nın ömindən alınmış torpaq üçün verilən kompensasiyanın xeyli artırılmasını tələb edirdi. Nəticədə iki ölkə arasında gərginlik artdı. ABŞ-ın yardımı ilə Salvadorun və Nikaraquanın ərazilərində qvatemalalı mühacirlərin dəstələri təşkil olunmağa başladı. ABŞ və ADT Arbens hökumətini Qvatemalanı kontinentdə kommunist təhlükəsi yuvasına çevirməkdə təqsirləndirdilər. 1954-cü il iyunun 18-də ABŞ tərəfindən Qvatemala müxalifətindən hazırlanmış dəstələr Honduras ərazisindən Qvatemalaya soxuldu. Qvatemala şəhərləri bombardmanlara məruz qaldı. Müdaxiləçilər möhkəm müqavimətlə qarşılaşdılar. Lakin paytaxtda ordunun yuxarı rütbəli zabitlərindən olan qəsdçilər Arbensin istefa verməsinə nail oldular. İyunun 29-da hərbi xunta təşkil olundu. Hərbi xunta hakimiyyəti müdaxiləçilərin başçısı K.Armasa verdi. Ölkədə diktator rejimi quruldu. Yüzlərlə adam qətlə yetirildi. Minlərlə insan həbs edildi. 1945-ci il konstitusiyası ləğv edildi. Aqrar islahatın həyata keçirilməsi dayandırıldı.

Boliviya da geri qalmış Latın Amerikasına ölkəsi idi. Siyasi və iqtisadi hakimiyyət «qalay baronlarının» - iri mədən sahiblərinin və latifundiyaçıların, həmçinin xarici inhisarların əlində idi. Onların ağalığına qarşı uzun illər ərzində aparılan mübarizə 40-cı illərdə daha da kəskinləşdi. Bu mübarizədə şəhər əhalisinin orta təbəqələri və filiz-mədən fəhlələri fəal rol oynayırdılar. Torpaqların 92%-i kənd əhalisinin 0,2%-ni təşkil edən iri torpaq sahiblərinin mülkiyyətində idi. Sosial gərginlik şəraitində siyasi ziddiyyətlər zorakılıq yolu ilə həll olunurdu: 1936-1952-ci illərdə seçilmiş 9 prezidentin hamısı hərbi çevrilişlər nəticəsində devrilmişdi.

1952-ci ilin aprel ayında paytaxt La-Pasda və digər şəhərlərdə silahlı üsyan baş verdi. Bu üsyanda başlıca rolunu hissələrinin məğlub etmiş fəhlə-milis dəstələri (şaxtaçılar, dəmiryolçular) oynayırdılar. Üsyanda iştirak etmiş Millətçi İncilabi Hərəkət (MİH) partiyasının lideri 1907-ci ildə anadan olmuş Viktor Pas Estensoro ölkənin prezidenti oldu. MİH partiyasını xırda və orta burjuaziya, ziyalılar, əhalinin geniş təbəqələri müdafiə edirdi. İncilabın qələbəsindən dərhal sonra həmkarlar ittifaqları Boliviya Fəhlə Mərkəzi (BFM) yaradıldı. Onun nümayəndələri hökumətin tərkibinə daxil oldular. Bu hökumətin xüsusi silahlı qüvvələri yox idi. O, BFM-ə və fəhlə milisinə arxalanırdı.

BFM-in proqramını həyata keçirən hökumət 1952-ci ilin oktyabr ayında «qalay baronları»na məxsus mədənləri milliləşdirərək, dövlət mədən-filiz korporasiyası yaratdı. Milliləşdirilmiş müəssisələr üzərində həmkarlar ittifaqlarının nəzarəti qoyuldu.

BFM-dən olan dörd nazir dövlət müəssisələrinin və şaxtaların idarə olunması ilə bağlı məsələlərin həllində «veto» hüququndan istifadə edirdi. 1953-cü ilin avqust ayında aqrar islahat haqqında dekret verildi. İslahatın həyata keçirilməsi gedişində ənənəvi latifundizmə son qoyuldu. 400 minə yaxın ailə torpaq aldı. Çoxsaylı xırda torpaq sahibləri təbəqəsi, habelə aqrar burjuaziya yarandı, kənd əhalisinin həyat səviyyəsi yüksəldi. Lakin kənd təsərrüfatında xırda kəndli təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etməsi aqrar bölmənin texniki təchizatını və məhsuldarlığını çətinləşdirirdi. Aqrar islahat və kəndli təşkilatlarının formalaşması milli inqilabi hərəkətin və hökumətin nəzarəti altında keçirilirdi. Hökumət müxtəlif mülkiyyət formalarını – fərdi təsərrüfatı, kooperativləri və fermaları rəğbətləndirirdi.

ABŞ Boliviya münasibətdə fərqli siyasət aparırdı. Milliləşdirilmiş müəssisə sahiblərinə təkidlə kompensasiya verilməsini tələb edən ABŞ iqtisadi yardım şəklində bu hökumətə 200 milyon dollar borc verdi. Bu da hökuməti, ABŞ-ın mənafeyini nəzərə almağa məcbur etdi.

1953-cü ildə hökumət xüsusi silahlı qüvvələr yaratdı. Bu vaxt MİH və BFM arasında münasibətlər kəskinləşməyə başladı. BFM xarici kapitala güzəşt gedilməsinə etiraz edərək, ümumi tətıl keçirməklə hökumətə təzyiqlər göstərməyə çalışdı. Kəndli təşkilatları BFM-ə qarşı çıxış etdilər. Aqrar islahatı həyata keçirən hökumət bu təşkilatlar arasında böyük nüfuz qazanmışdı.

1952-ci il inqilabı Boliviya iqtisadi müstəqillik gətirmədi. Fəhlə və kəndli hərəkatı arasındakı parçalanma MİH-ə öz mövqelərini möhkəmlətməyə və radikal müttəfiqindən - BFM-dən xilas olmağa imkan verdi. 1956-cı ildə Fəhlə mərkəzinin nümayəndələri hökumətdən uzaqlaşdırıldı. Həmkarlar ittifaqlarının səlahiyyətləri məhdudlaşdırıldı, «veto» hüququ ləğv olundu.

Braziliya Latın Amerikasının iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrindən idi. 40-cı illərin ortalarında Braziliya adambaşına düşən məhsul istehsalına görə yalnız Argentinadan geri qalaraq, sənaye istehsalının ümumi həcminə görə kontinent ölkələri arasında birinci yeri çıxdı. Dövlət çevrilişi nəticəsində 1930-cu ildə hakimiyyət başına gəlmiş Getulio Vargas iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlət yaratmağa çalışırdı. Xarici kapitala məxsus bir sıra neft emalı müəssisələrinin və sənayenin digər sahələrinin milliləşdirilməsi iqtisadiyyatda güclü dövlət bölməsi yaratmağa imkan verdi. Diktator metodları ilə idarə etməyə qarşı fəhlələrin, tələbələrin, burjuva müxalifətinin iştirak etdiyi kütləvi hərəkatın təzyiqləri altında 1945-ci ilin fevral ayında Vargas avtoritar qaydalardan imtina etməyə məcbur oldu. Bütün siyasi partiyalar və həmkarlar ittifaqları leqal fəaliyyət hüququ aldılar. Demokratik hərəkatın güclənməsindən və özünü «yeni ədalətli dövlətin banisi» adlandıran Vargasın sola hərəket etməsinin mümkünlüyündən qorxuya düşən hakim dairələr ABŞ-ın köməyi ilə 1945-ci ilin oktyabr ayında onu hakimiyyətdən kənarlaşdırdılar.

ABŞ inhisarları ilə bağlı olan latifundiyaların və iri burjuazianın maraqlarının təmsilçisi olan yeni hökumət 1946-cı ildə qəbul edilmiş burjuva-demokratik konstitusiyani

pozaraq daxili və xarici siyasət üzrə irticaçı kurs aparırdı. 1950-ci ilin iyun ayında prezident seçkilərində milli iqtisadiyyatı müdafiə etməyi, xarici inhisarların fəaliyyətini məhdudlaşdırmağı vəd edən Vargas yenidən qələbə çaldı. 1953-cü ildə «Petrobras» neft şirkətinin yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. Onun səhmlərinin 51%-i hökumətə, 49%-i isə yerli kapitala məxsus idi. 1954-cü ildə Vargas elektroenergetika kompaniyasının yaradılması haqqında qanun layihəsi irəli sürdü və korporasiyaların gəlirinə əlavə vergi qoymağı təklif etdi. Gəlirlərin ölkədən çıxarılması məhdudlaşdırıldı. Hökumət minimum əmək haqqını artırdı, həmkarlar ittifaqlarının hüquqları genişləndirildi.

Vargasın Milli-reformist siyasəti, antiimperialist və fəhlə hərəkatının artması sağ qüvvələri təşviş saldı. 1954-cü il avqustun 24-də qəsdçi generalar prezidentin istefasını tələb etdilər. Geri çəkilmək istəməyən, eyni zamanda xalqa müraciət etməyi rəva bilməyən Vargas intihar etdi. Ölümündən qabaq yazdığı məktubda Vargas qəsdə beynəlxalq və yerli maliyyə-iqtisadi qrupları təqsirləndirirdi.

Vargasın intihar etməsi və vəsiyyətnaməsi güclü xalq çıxışlarına səbəb oldu. Belə şəraitdə sağ qüvvələr ölkədə diktator rejimi qurmağa cürət etmədilər. Yeni prezident seçkilərinin keçiriləcəyi elan olundu. 1955-ci ilin oktyabr ayında keçirilən prezident seçkilərində J.Kubiçek qələbə çaldı. Kubiçek konstitusiyaya və demokratik azadlıqlara riayət edəcəyini, milli mənafehləri və zəhmətkeşlərin hüquqlarını müdafiə edəcəyini bildirdi. Konstitusiyaya loyal münasibətdə olan hərbi hissələrin müdafiə etdiyi demokratik qüvvələrin fəaliyyəti sayəsində sağ qüvvələrin seçkilərin nəticələrini ləğv etmək cəhdləri boşa çıxdı. 1956-cı ilin yanvar ayında Kubiçek prezident vəzifəsini həyata keçirməyə başladı. 50-ci illərin ikinci yarısında mübarizə sakitləşmədi, lakin yeni hökumət Vargasın dövlət bölməsini inkişaf etdirmək kursunu davam etdirirdi.

Argentinada müharibədən sonrakı onilliklərdə hakimiyyətdə olan prezident Xuan Peron iqtisadiyyatı möhkəmləndirmək kursu yeridirdi. Hökumət Milli bankı milliləşdirdi,

telefon şəbəkələrini, dəmir yollarını ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa şirkətlərindən satın aldı, güclü dövlət bölməsi yaratdı. Peronun dayağı silahlı qüvvələr və əsasən fəhlələrdən ibarət yaratdığı partiya idi. Konstitusiyada əmək, təhsil hüququ, demokratik azadlıqlar elan olunmuşdu. Peron «xustisialist dövlət», yəni sosial ədalət dövləti («xustisiya» ispanca ədalət deməkdir) yaradılmasını elan etmişdi. «Xustisializm» Arjentinanın özünəməxsus yolla, yəni nə kapitalizm, nə də kommunizm yolu ilə deyil, üçüncü yolla inkişaf etməsini irəli sürürdü.

Peron və onun tərəfdarları imperializm və oliqarxiyanı tənqid edir, özlərini məzlumların müdafiəçiləri adlandırırdılar. Nəticədə tədricən Peron zəhmətkeşlərin əsas hissəsini öz tərəfinə çəkə bildi. Zəhmətkeşlər ona özlərinin, habelə ölkənin milli mənafeələrinin müdafiəsi uğrunda mübariz kimi baxırdılar. Eyni zamanda Peron sahibkarları inandırır ki, onların maraqlarını təmin edəcək və həmkarlar ittifaqlarını hakimiyyətə və sahibkarlara loyal olan qüvvəyə çevirəcək. Milli sənaye kapitalı da Peronu müdafiə edirdi. 1946-cı ilin fevral ayında keçirilən prezident seçkilərində Peron 54% səs toplayaraq prezident seçildi. Hökumət iqtisadi inkişaf üzrə beş illik plan hazırladı, bir sıra dövlət müəssisələri, şose yolları inşa etdi. İqtisadiyyatda dövlət bölməsinin həcmi 15-18%-ə çatdı.

Boş qalmış torpaqların məskunlaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirilsə də, bu, məhdud çərçivədə oldu.

Peron hökuməti fəhlələrin əmək haqqını artırdı, ümumi pensiya təminatı, haqqı ödənilən məzuniyyətlər tətbiq etdi, uşaq əməyini qadağan etdi, fəhlələr üçün istirahət evləri tikirdi. Eyni zamanda fəhlə hərəkatının sol fəallarının və tətill hərəkatı iştirakçılarının təqib olunması davam etdirilirdi. Milli həmkarlar ittifaqı - Ümum Əmək Konfederasiyası peronçuların əlində idi və rejimin tərkib hissəsi idi.

Xarici siyasətdə Peron ölkənin suverenliyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Arjentinanın daxili işlərinə qarışmaqda təqsirləndirilən bir sıra amerikan diplomatları ölkədən çıxarıldı. Arjentinanın regionda təsirini genişləndirmək və

ABŞ-in təzyiqinə müvəffəqiyyətlə cavab vermək üçün Peron qonşu dövlətlərlə ittifaq yaratmağa çalışırdı. 1946-cı ilin iyun ayında Argentina SSRİ ilə diplomatik münasibətlər yaratdı.

Lakin 40-cı illərin axırı - 50-ci illərin əvvəllərində xarici iqtisadi konyukturanın dəyişilməsi geniş sosial siyasəti davam etdirmək imkanlarını məhdudlaşdırdı. Qiymətlər qalxdı, sahibkarlar əməyin intensivləşdirilməsini gücləndirdilər. Fəhlələr buna tətillərlə cavab verdilər. 1950-ci ilin noyabr ayından 1951-ci ilin avqustuna qədər 220 min dəmiryolçu tətill etdi. Hökumət hərbi vəziyyət elan etdi, həbslər keçirdi. Bu iş fəhlələr arasında Peronu hörmətdən saldı.

Hakim dairələrin Peron rejiminin ölkədə sabitliyi təmin etməsinə inamı azalmağa başladı. Fəhlə təşkilatlarının fəallığının artmasından narazı qalan hərbcilərin bir hissəsi sağ müxalifətin tərəfinə keçdi.

1955-ci ilin sentyabr ayında hərbi çevriliş nəticəsində Peron devrildi və ölkədən qaçmağa məcbur oldu. 1955-1958-ci illərdə ölkədə hakimiyyətdə olan və hərbcilərdən ibarət olan müvəqqəti hökumətlər burjua-mülkədar dairələrinin mənafeələrini müdafiə edirdi. Hərbi diktatura konstitusiyanı və Peronun vaxtında qəbul olunmuş bir çox qanunları ləğv etdi.

Meksikada 40-50-ci illərdə daxili vəziyyət sabit idi. Hakimiyyət hələ 1910-1917-ci illər inqilabı dövründə meydana çıxmış, geniş sosial bazaya (milli burjuaziyaya, fəhlə sinfinin və kəndlilərin bir hissəsinə) söykənən İnstitutsion İnkilab Partiyasının (İİP) əlində qalmaqda idi.

1946-cı ilin yanvar ayından Meksika İnkilabı Partiyası İnstitutsion İnkilab Partiyası adlanmağa başladı. «Zəhmətkeşlərə demokratiya» şüarı «sənaye inqilabı» və «milli birlik» şüarı ilə əvəz olundu.

Aqrar islahatın həyata keçirilməsi ləngidildi. 1940-1958-ci illərdə kəndlilər 12,3 milyon hektar torpaq aldı. Bu, Kardenasin altı illik hakimiyyəti dövründə kəndlilərin aldığı torpaqdan az idi. Avil Kamaçao hökuməti (1940-1946) xüsusi təsərrüfatların stimullaşdırılmasına qayğı göstərirdi. Xarici kapital «qarışıq kompaniyalarda» iştirak etmək hüququ aldı.

Zəhmətkeşlər arasında öz nüfuzlarını saxlamaq üçün Meksika hakim dairələri «permanent inqilab» ideyasından istifadə edir, bununla onlar öz siyasətlərini əvvəlki inqilabi dəyişikliklərin «konstruktiv» davamı kimi göstərməyə çalışırdılar. «Permanent» inqilabın son məqsədi istehsalla məşğul olan bütün siniflərin əməkdaşlığı əsasında iqtisadi çiçəklənməyə və sosial ədalətə nail olmaq idi. Ölkənin siyasi həyatında prezidentin sədri olduğu İP cəmiyyətin bütün təbəqələrini birləşdirən təşkilat kimi inhisar hüququnu qazanmışdı. Meksika Zəhmətkeşlər Konfederasiyası İP-in və hökumətin nəzarəti altında idi. 1945-ci ildə Meksika Zəhmətkeşlər Konfederasiyası sahibkarların təşkilatları ilə əməkdaşlıq haqqında pakt bağladı. Meksikada ikinci dünya müharibəsindən sonra sosial təsisatları olan və müntəzəm seçkilər keçirən konstitusiyalı rejim yarandı. Lakin bu rejimə avtoritar xüsusiyyətlər xas idi. Belə ki, prezidentin səlahiyyəti geniş idi, İP cəmiyyətdə və dövlətdə hegemon qüvvə idi, partiya-dövlət bürokratiyasının təzyiqi güclü idi.

Soyuq müharibə digər Latin Amerikasının ölkələrinə nisbətən Meksikanın xarici siyasətinə az təsir etdi. Meksika SSRİ ilə normal diplomatik münasibətləri qoruyub saxlayırdı. O Rio-de-Janeyro hərbi müqaviləsinə qoşulmağa razılıq verdi. Lakin hökumət ABŞ-la ikitərəfli hərbi saziş bağlamaqdan imtina etdi və Koreyaya öz qoşunlarını göndərmədi. Meksika hökuməti həmçinin 1954-cü ildə Qvatemalaya müdaxilənin əleyhinə çıxdı.

Latin Amerikasının ölkələri 60-80-ci illərdə

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı ilk illərdə Latin Amerikasında sənaye istehsalı 2-3 dəfə artdı. Bu region aqrar regiondan aqrar-sənaye regionuna çevrildi. 70-ci illərin birinci yarısında Latin Amerikasının iqtisadi inkişafı yüksək sürətlə irəliləyirdi. 1971-1976-cı illərdə ümumi milli məhsul ildə orta hesabla 5,9% artdı. 70-ci illərin ortalarında baş verən iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq Latin Amerikasının ölkələrində

də istehsal azaldı. 1975-ci ildə ümumi milli məhsul 2,5% artdı. Lakin sonrakı illərdə sənaye istehsalı yenə yüksək sürətlə inkişaf etdi. Metallurgiya, metalların emalı, elektrotexnika kimi sahələr inkişaf edirdi. Bir çox ölkələrin hökumətləri iqtisadiyyatın dövlət bölməsinin gücləndirilməsi, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən idxalı əvəz edəcək istehsalın yaradılması kursunu davam etdirirdilər. Lakin sənayenin texniki səviyyəsi geri qalırdı, əmək məhsuldarlığı aşağı idi. Neft istehsalı və onun emalı kimi mənfəətli sahələrdə əvvəlki kimi xarici kapitalın payı xeyli çox idi. Latin Amerikasının ölkələrinin xarici kreditrlərə borcu 1978-ci ildə 78 milyard dollar təşkil edirdi. Latin Amerikasının kapitalizminin asılı xarakteri qalırdı. Bir sıra ölkələrdə keçirilən islahatlara baxmayaraq, aqrar münasibətlərdə latifundiyachılıq tamamilə aradan qaldırılmamışdı. Buna baxmayaraq iri və orta kapitalist təsərrüfatlarının payı artmışdı.

Kuba inqilabı siyasi və sosial proseslərin inkişafına təsir etdi. Kommunist partiyaları və ifrat sol qruplar (trostkiçilər, maocular və b.) «sosial azadlıqlara» «birbaşa hərəkətə keçməklə» nail olmağın mümkünlüyü qənaətinə gəldilər. Venesuela, Qvatemala, Peru, Boliviya partizan müharibəsi başladı. Bütün Latin Amerikasının regionu ölkələrində praktiki olaraq inqilabi mübarizə üçün şəraiti yetişmiş hesab edən Kuba rəhbərliyi bu kursu müdafiə etdi. «Birbaşa hərəkət» tərəfdarlarından biri Ernesto Qevara 1965-ci ildə Kubanı tərk etdi və Boliviya partizan hərəkətində iştirak etdi, orada əsir düşdü və öldürüldü.

Latin Amerikasında «ikinci Kubanın» əmələ gəlməsindən ehtiyat edən ABŞ partizan hərəkətlərinə qarşı mübarizədə hökumətlərə yardım göstərir və eyni zamanda «inqilabın dinc tənzimlənməsi» proqramını irəli sürürdü. Bu öz əksini prezident C.Kennedi tərəfindən 1961-ci ildə təklif olunan «Tərəqqi naminə ittifaq» proqramında tapdı. Belə ki, ABŞ xüsusi kapital qoyuluşunu stimullaşdırmaq, aqrar və digər islahatları həyata keçirmək üçün 14 milyard dollar yardım etməyə hazır olduğunu bildirdi. Latin Amerikasının dövlətlərinin

silahlı qüvvələri bu ittifaq çərçivəsində yalnız partizanlarla mübarizə aparmalı deyil, həm də kənd təsərrüfatı işlərində əhaliyə kömək etməli, xəstəxanalar tikməli, yollar çəkməli idilər.

60-70-ci illərdə iqtisadi tərəqqi, AİB-in təcrübəsi bir çox Latin Amerikasını dövlətlərini «ümumi bazar» yaratmaq yolu ilə getməyə həvələndirdi: Mərkəzi Amerika Ümumi Bazarı, Latin Amerikasını Azad Ticarət Assosiasiyası, sonra isə Latin Amerikasını İqtisadi Sistemi (LAİS) yaradılmağa başlandı. Qitənin iri dövlətlərinin xarici siyasət məsələlərində Vaşinqtondan asılılığı tədricən zəifləyirdi. ADT 1975-ci ildə 1961-ci ildən Kubaya qarşı qoyulmuş blokadanı götürmək haqqında ABŞ-ın əleyhinə olan qərar qəbul etdi.

1960-cı illərin sonlarında silahlı qüvvələrdə müsbət irəliləyişlər baş verdi. Əsasən orta təbəqədən çıxan zabitlər hərbi diktaturaların əleyhinə çıxdılar. Peruda general Velasko Alvaradonun hökuməti xarici şirkətlərin mülkiyyətini milliləşdirdi, iqtisadiyyatın dövlət bölməsini inkişaf etdirməyə başladı, radikal aqrar islahat keçirdi. Boliviyanın hərbi hökuməti də 1969-1971-ci illərdə bu yolu tutdu. Lakin Braziliyada 1964-cü ildə, Argentinada isə 1966-cı ildə hərbiçilər hakimiyyət başına diktatorları gətirdilər.

60-70-ci illərin fəhlə hərəkatında sosialist partiyalarının təsiri gücləndi. Onlardan bəziləri, məsələn, Çilidə kütləvi partiyalara çevrildi. Sosial islahatlar və demokratiya uğrunda mübarizədə sosialistlər xristian-demokratik partiyaları və sol katolik hərəkatları ilə, həmçinin tədrici islahatları müdafiə edənlərlə əlaqəli şəkildə hərəkat edirdilər. Bir sıra ölkələrdə katolik kilsəsi insan hüquqlarını müdafiə edən, hərbi diktaturaları pisləyən çıxışlar edirdi. Çilidə 70-ci illərdə sosial-demokratiya ideyasının həyata keçirilməsinə başlandı.

Çilidə 1964-cü ildən hakimiyyət prezident Eduardo Freyin təşkil etdiyi xristian-demokratik hökumətin əlində idi. Bu hökumət qarışıq Çili-Amerika şirkətləri yaratmaq yolu ilə mis istehsalını «çililəşdirmək» siyasəti aparır, latifundiyacıların mülklərini məhdudlaşdırır, fermer təsərrüfatlarını

stimullaşdıraraq sosial ehtiyacları ayrılan xərcləri artırır. Frey bu islahatları «azad şəraitdə inqilab» adlandırır.

Daha qətiyyətli tədbirlər poqramını - xarici şirkətlərin və latifundiyacıların ləğvini Xalq Birliyi Bloku irəli sürdü. Bu bloka kommünist, sosialist və digər sol partiyalar daxil idi. 1970-ci ilin prezident seçkilərində sosialist blokunun namizədi Salvador Alyende səsə yalnız 36,3%-ni alaraq digər namizədləri qabaqladı. Qanuna görə heç bir namizəd səsə mütəlak çoxluğunu yığmadığı təqdirdə prezident vəzifəsinə namizədlik haqqında qərarı parlament qəbul edirdi. 1970-ci ilin noyabr ayında xristian-demokratların köməyi sayəsində Alyende dövlət başçısı təsdiq edildi.

Xalq birliyi hökuməti əmək haqqını artırdı, latifundiyacıların ləğvini başa çatdırdı, mədənçıxarma, metallurgiya, kömür və digər sahələri milliləşdirdi. Dövlət müəssisələrində inzibati şuraların tərkibinə əmək kollektivlərinin nümayəndələri daxil edildi. Xüsusi müəssisələrdə isə fəhlə və qulluqçulardan ibarət «Sayıqlıq komitələri» yaradıldı. Bu kurs fəhlə sinfi və orta təbəqə tərəfindən müdafiə olundu.

Bir ildən sonra Xalq Birliyi Bloku parçalanmağa başladı. İfrat sol qruplar milliləşdirilmiş xırda və orta müəssisələri tutdular, əmək haqqının yenidən artırılmasını tələb etdilər. Çilinin başlıca ixracı olan misin dünya bazarında qiymətdən düşməsi nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatının pisləşməyə başladığı şəraitdə 1972-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında «sahibkarların tətili» başlandı. Tacirlər, həkimlər, mühəndislərin müdafiə etdikləri yük maşınlarının sahibləri dövlət nəqliyyat şirkətinin yaradılması haqqında qərarın ləğv olunmasını, üzərində dövlət nəzarəti qoyulmuş müəssisələrin sahiblərinə qaytarılmasını tələb edirdilər. Fəhlələr və orta təbəqələrin bir hissəsi tətillə qoşulmadılar, lakin əvvəlki blok dağıldı.

Xristian Demokrat Partiyasında 1973-cü ildə sağ qanadın üstünlüyü özünü göstərdi. Bu qanad Alyende hökumətinin devrilməsinə çalışırdı. Orduda hökumət əleyhinə olan zabitlərin təsiri artırdı. Eyni zamanda sol müxalifət (Sosialist

Partiyası və ifrat sol qruplar) tərəfindən mövcud rejimin ləğv olunması, hakimiyyət orqanlarının dağıdılması və proletariat diktaturasının qurulması tələbləri irəli sürülürdü. Belə bir şəraitdə 1973-cü il sentyabrın 11-də 1915-ci ildə anadan olmuş general Augusto Pinoçetin başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr dövlət çevrilişi etdilər. Prezident sarayı La Monedaya hücum zamanı Salvador Alyende vəzifə başında həlak oldu. Çilidə hərbi diktatura quruldu. Xalq Birliyinin minlərlə tərəfdarları həbs edildilər.

Çilidəki 1970-1973-cü illərin hadisələri dərin sosial iqtisadi və siyasi islahatları həyata keçirmək naminə geniş sinfi ittifaqın yaradılmasının mümkünliyünü göstərdi. Bu ittifaqın parçalanmasında solçu qruplaşmalar zərərli rol oynadılar. Onlar islahatların real imkanlarından kənara çıxan tələbləri ilə hərbi çevriliş üçün şərait yaratdılar.

Nikaraquada 1936-cı ildən hakimiyyət Somosanın ailəsinə məxsus idi. İri torpaq sahiblərinə və ABŞ-a arxalanan diktaturaya qarşı mübarizəni fəhlə sinfi, kəndlilər, şəhərlilərin orta təbəqəsi, milli burjuaziya aparırdı. 1961-ci ildə Sandinist Milli Azadlıq Cəbhəsi (SMAC) yarandı. SMAC marksistlərdən katoliklərə qədər bütün siyasi partiyaların və qrupların koalisiyasını təmsil edirdi. Onları Augusto Sandinonun adı birləşdirirdi. O, milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə, 1927-1933-cü illərdə Nikaraquanı işğal etmiş ABŞ-a qarşı döyüşən üsyançı ordunun rəhbəri olmuşdu.

SMAC diktatura əleyhinə silahlı mübarizə aparırdı. Burjuva-demokratik müxalifət kütləvi informasiya vasitəsilə somosaçıların cinayətlərini ifşa edirdi. Ölkədə kifayət qədər nüfuzu olan katolik kilsəsinin ruhaniləri mübarizədə fəal iştirak edirdilər. 1978-ci ilin axırı - 1979-cu ilin əvvəlində Somosanın əleyhinə çıxan bütün qüvvələr birləşdi. Bir sıra şəhərlərdə tətilərlə müşayiət olunan silahlı üsyan başladı. «Mən özüm getməyəcəyəm, məni isə çıxarmayacaqlar!» deyən Anastasio Somosa ölkədən qaçdı. Nikaraquada 1979-cu ildə sandinist xalq-demokratik inqilabı qalib gəldi.

Hökumətdə və Dövlət şurasında - ali qanunverici-məsləhətçi orqanda Somosa diktaturasının devrilməsində xidməti olan bütün siyasi partiyalar və təşkilatlar təmsil olunmuşdular. Ancaq bu geniş sosial-siyasi ittifaq çox davam etmədi. Burjuva partiyaları müəşəkkil xalq kütlələrinin bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarında iştirakını nəzərdə tutan demokratik sandinist konsepsiyasına qarşı çıxırdılar. 1980-ci ilin sonlarında bu partiyaların və onlarla əlaqədar olan həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri sandinistlərin çoxluğa malik olduğu hökumət şurasından çıxdılar. Tezliklə hökumət yenidən təşkil olundu. Rəhbərlikədiçi şuranın koordinatoru vəzifəsinə SMAC-ın rəhbərlərindən biri olan, 1945-ci ildə anadan olmuş Daniel Orteqa təyin olundu. Sandinist Müdafiə Komitəsi (SMK) yerlərdə SMAC-ın dayağı oldular. SMK şəhər və kənd əhalisi arasında siyasi tərbiyə işi aparırdı. Onları «inqilabın gözləri və qulaqları» adlandırdılar. 1981-ci ilin ortalarına yaxın burjuaziya tamamilə hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı.

Sandinistlər «qarışıq iqtisadiyyat» yaratmaq yolunu tutdular. Burada başlıca yeri Somosanın mülkiyyətini müsadirə etmək yolu ilə yaradılan dövlət bölməsi tuturdu. İqtisadiyyatda həddindən çox radikal dəyişikliklər etməkdən çəkinən dövlət başçıları ehtiyat edirdilər ki, bu Nikaraquanı bir çox ölkələrin köməyindən məhrum edər, ABŞ-la qarşıdurmaya gətirib çıxarar. Sandinistlər xüsusi bölmənin ləğvini sürətləndirmədilər, onu dövlətin nəzarəti altına aldılar. Dövlət xüsusi sahibkarlara yalnız düzgün siyasi mövqə tuta bildikləri halda kömək göstərirdi. «Qarışıq iqtisadiyyat» prinsiplərinə uyğun olaraq sandinistlər bütün iri torpaq mülklərini deyil, yalnız onların səmərəli istifadə olunmayan hissəsini müsadirə etdilər. Bu torpaqların böyük hissəsi dövlət təsərrüfatlarına və istehsalat kooperativlərinə verildi. Sosial siyasətə - işsizliyin ləğvinə, əmək haqqının artırılmasına, geniş xalq təhsili şəbəkələrinin, milli səhiyyə sisteminin yaradılmasına və s. xüsusi diqqət verildi.

Sandinist rəhbərliyi Latın Amerikasını inqilablarının, o cümlədən Kuba inqilabının buraxdığı səhvlərə yol verməməyə çalışırdı. Lakin onun seçdiyi yol gözlənilən nəticələri vermədi. İslahatlar Somosa diktaturası illərində geridə qalmış və dağılmış ölkədə aparılırdı. Sandinistlərin torpağı kəndlilərə xüsusi mülkiyyət kimi verməkdən imtina etməsi kənddə «kontras» («əks») dəstələrinin sosial bazasını yaratdı. Bu dəstələr 1981-1983-cü illərdə hökumət orqanlarına qarşı silahlı mübarizə aparmağa başladılar. Atlantik okeanı sahilı boyu yerləşmiş hindu tayfalarının həyat tərzini zorla dəyişməyə cəhd edən sandinistlər onlarda gəlmə ispanlara qarşı olan ənənəvi inamsızlığı gücləndirdilər. Bu da silahlı münaqişəyə gətirib çıxardı. ABŞ-la qarşıdurma hökumətin vəziyyətini mürəkkəbləşdirdi. ABŞ iqtisadi və diplomatik təzyiqlərindən istifadə edərək, həm də «kontras» dəstələrini maliyyələşdirərək və silahlandıraraq Nikaraquaya qarşı elan olunmamış müharibəyə başladı. Sovet İttifaqının və Kubanın sandinist hökumətinə göstərdikləri kömək ABŞ-ın mövqeyini daha da sərtləşdirdi. ABŞ «özünün mühüm həyatı mənafeləri zonasına» sovetlərin müdaxilə etməsinə yol verməyəcəyini bəyan etdi.

Əgər 1980-1983-cü illərdə sandinistlər iqtisadiyyatın inkişafında bəzi müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdularsa, sonrakı illərdə iqtisadi çətinliklər dövrünə keçid başlandı. Sosial proqramlar ixtisar edildi, kütləvi tələbat mallarının ciddi bölüşdürülməsi tətbiq olundu. Bununla belə, ölkənin tarixində ilk dəfə 1984-cü ilin noyabr ayında keçirilən azad seçkilərdə SMAC-ın namizədi Daniel Orteqa səslerin 67%-ni toplayaraq prezident seçildi. Lakin buraxılmış bir sıra səhvləri düzəltmək, SSRİ və Kubanın köməyinə baxmayaraq, sandinistlərə iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və «kontras»ları darmadağın etmək müəssər olmadı. İnflyasiya prosesi nəzərə alınmadan çıxırdı. Xarici borc 1979-cu ildəki 1,5 milyard dollardan artıb 1990-cı ildə 11 milyard dollara çatdı. 1990-cı ilin fevral ayında keçirilən seçkilərdə müxalifət partiyalarının geniş koalisiyası qalib gəldi. Onlar «sosial-bazar iqtisadiyyatının»

səmərəli sistemini yaratmağı və edirdilər. Bu sistemdə azad bazar əhalinin sosial müdafiəsi ilə uzlaşdırılmalı idi. 1978-ci ildə Somosanın əmri ilə öldürülən məşhur siyasi xadimin dul arvadı 1929-cu ildə anadan olmuş Violetta Barrios de Çamorro prezident seçildi. Sandinistlər məğlubiyyətlərini etiraf etdilər və müxalifətə keçdilər.

Çamorronun hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkədə silahlı münaqişə kəsildi. ABŞ iqtisadi blokadanı götürdü və dövlət bölməsini ixtisar etməkdə və özəlləşdirmə siyasətini həyata keçirməkdə bu ölkəyə maliyyə yardımı göstərməyə başladı.

Sandinist inqilabının müvəffəqiyyətsizliyinin başlıca səbəbi onun sosial dayacağının zəif olması, rəhbərliyinin iqtisadiyyatı komanda metodları ilə idarə etməyə cəhd göstərməsi və «özünü inqilab yolunda qurban vermək» kimi bayağı çağırışlarından yorulan əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməyə qabil olmaması ilə bağlı idi.

Latın Amerikasını 80-90-cı illərin hüdudlarında

Latın Amerikasını ölkələrinin çoxunun iqtisadiyyatda dövlət bölməsini genişləndirmək və milli sənayə yaratmaqla sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən idxalı azaltmaq kursu ona olan ümidləri doğrultmadı. Dövlət müəssisələrinin böyük hissəsi zərərle işləyir, onların məhsulları isə dünya bazarlarında rəqabət apara bilmirdi. Əvvəlki kimi Latın Amerikasını ölkələrinin ixrac etdiyi məhsul xammal və ərzaq olaraq qalırdı ki, bunun da dünya ticarətində payı 1980-cı ildəki 4,9%-dən azalıb, 1990-cı ilədək 4,0% oldu.

70-ci illərin sonları – 80-cı illərin əvvəllərində bir çox ölkələrdə azad bazar iqtisadiyyatına keçid başlandı. Xarici şirkətlərin mülkiyyətinin milliləşdirilməsi demək olar ki, tamamilə dayandırıldı, xarici kapitalın iqtisadiyyatda iştirakının məhdudlaşdırılması zəiflədi, ABŞ, Yaponiya və digər ölkələrin firmaları isə dövlət şirkətləri ilə əməkdaşlıq etməyə başladılar. Meksika, Argentina, Braziliya kimi iri dövlətlər dünya bazarlarına hazır sənayə məhsulları ilə çıxmağa çalışırdılar.

İqtisadi siyasət strategiyasındakı dəyişikliklər çətinliklərlə həyata keçirilirdi. 70-80-ci illərin hüduhdlarında iqtisadiyyatda xeyli uğurlar qazanmış Braziliya sonralar dərin iqtisadi böhrana düşdü. 80-ci illərin sonlarında onun xarici borcu təqribən 120 milyard dollar idi. Bütün Latın Amerikasını ölkələrinin ümumi borcu isə 430 milyard dollara çatmışdı. Bir çox ölkələr öz borclarını ödəmək imkanına malik deyildilər.

80-ci illərdə iqtisadi çətinliklər bir çox avtoritar rejimlərin siyasi səhnədən getməsinə səbəb oldu. 1976-cı ildən Argentinada hakimiyyət başında olan generallar Folkland adaları üzərində hakimiyyəti bərpə etmək uğrunda 1982-ci ildə Böyük Britaniya ilə müharibəyə başladılar. Onlar sarsıdıcı məğlubiyyətə uğrayaraq dövlət səhnəsindən getməyə məcbur oldular. 80-ci illərdə Argentinadan başqa Boliviya, Braziliya, Ururuqay, Qvatemala mülki idarə formasına keçdilər. Ömürlük hakimiyyətdə olmaları nəzərdə tutulan diktatorları - Haitidə Düvalyen, Paraqvyada general Stressner devrildilər. Bundan sonra ordu hətta siyasi qeyri-sabitlik şəraitində belə hakimiyyəti ələ almağı arzulamırdı. 1988-ci ilin oktyabr ayında Çilidə Pinoçetin prezidentlik müddətini daha 8 il uzatmaq haqqında məsələ üzrə plebissit zamanı xalqın çoxu «yox» cavabını verdi, diktator silahlı qüvvələrə komandanlığı özündə saxlayaraq vəzifəsini mülki prezidentə güzəştə getməyə məcbur oldu.

Digər tərəfdən, sol və solçu qruplar tərəfindən seçilmiş inqilabi zorakılıq yolu müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Onlardan bəziləri, məsələn, birinci növbədə Perudakı maoçu cərəyan «Sendero luminoso» («Parlaq yol») terrorçu təşkilata çevrildi. 12 il davam edən vətəndaş müharibəsinin Salvadorda 1991-1992-ci illərdə dayandırılması haqqında razılıq əldə olundu. Nəhayət, ABŞ-ın siyasətində dəyişikliklər baş verdi. O, sağ mühafizəkar qüvvələrə olan ənənəvi istiqamətdən mərkəzçi partiyaların, xüsusən xristian demokrat partiyalarının müdafiəsinə keçdi. Belə ki, ABŞ onları sol və sağ ekstremizmə qarşı alternativ qüvvə kimi görürdü. Doğrudur, bu 1989-cu ilin dekabr ayında Amerika dəniz piyadasının ADT ilə məslə-

hətləşmədən Panamaya soxulmasına və narkotik maddələrlə alverdə günahlandırılan yerli diktator general Noryeqanın həbs edilməsinə mane olmadı.

Latın Amerikasını ölkələri 90-cı illərə ağır, mürəkkəb problemlərlə daxil oldular. Milli məhsul istehsalının ən mühüm göstəriciləri üzrə Asiya və Afrika dövlətlərindən təqribən 3 dəfə irəliyə çıxmalarına baxmayaraq, onlar ABŞ-dan orta hesabla 5-6, Fransadan isə 3-4 dəfə geri qalırdılar. Latın Amerikasında kapitalizmin asılı xarakteri saxlanılır və əhalinin yaşayışı hələ də aşağı səviyyədə qalmaqda davam edirdi.

Kuba

Məhsuldar torpaqlara, xrom və nikel filizləri ehtiyatlarına, əlverişli iqlimə malik olan «Antil adalarının incisi» sayılan Kuba Karib hövzəsinin digər dövlətləri kimi 50-ci illərin ortalarında iqtisadi cəhətdən geridə qalmış, ABŞ-dan asılı bir ölkə idi. Faydalı qazıntılar istehsalının 90%-i Amerika inhisarlarına məxsus idi. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulu olan qənd ABŞ konqresinin müəyyənləşdirdiyi həcmdə bu ölkəyə daşınırdı. Bəçirilən torpaqların çoxunu tutan şəkər qamışı plantasiyaları ABŞ şirkətlərinə və yerli latifundiyaçılara məxsus idi. Kəndlilər isə bir qayda olaraq yarıdər və icarədarlar idilər. ABŞ-ın Kubada nüfuzu 1952-ci il çevrilişindən sonra xüsusilə gücləndi. Bu zaman hakimiyyətə 1933-cü ildə prezident Maçadonun terrorçu rejiminə qarşı yönəlmiş inqilabın rəhbərlərindən biri olan Fulxensio Batista gəldi. İnqilab ideyalarına çoxdan xəyanət etmiş olan Batista latifundiyaçılara və xarici kapitalla əlaqədar olan iri burjuaziyanın bir hissəsinə arxalanırdı. 1926-cı ildə anadan olmuş Fidel Kastro Rus başda olmaqla bir qrup gənc inqilabçı diktaturaya qarşı silahlı mübarizəyə ilk təşəbbüs göstərdi. İri torpaq sahibinin oğlu olan Fidel Kastro Havana Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi və tələbə hərəkatının fəal iştirakçısı olmuşdu. 1953-cü il iyulun 26-da gənclərdən ibarət 165 nəfərlik qrup Santyaqo-de-Kuba şəhərindəki Mon-

kada kazarmalarına hücum etdi. Onlar kazarmada saxlanılan silahları ələ keçirmək istəyirdilər. Bu təşəbbüs müvəffəqiyyətsizliyə uğradı; üsyançıların çox hissəsi öldürüldü, qalanlar isə hərbi tribunala verildi.

26 iyul hadisələri diktaturaya qarşı silahlı üsyanın başlanğıcını qoydu. İki ildən sonra ictimaiyyətin təzyiqi altında əfv edilən Kastro və onun yoldaşları Meksikaya mühacirət etdilər. Orada onlar «26 iyul hərəkatı» adlı inqilabi təşkilat yaradılar. Kubada hərəkatın gizli qrupları fəaliyyət göstərirdi, bununla paralel «İnqilabi Direktorat» tələbə təşkilatı da fəaliyyət göstərirdi.

1956-cı ilin noyabr ayında F.Kastronun 82 nəfərdən ibarət dəstəsi «Qranma» yaxtasında Meksikadan üzərək dekabrın 2-də Oriyente sahillərinə çıxdılar. Hökumət qoşunları tərəfindən əhatə edilərək darmadağın edilən dəstənin 20-dən çox iştirakçısı Syerra-Maestro dağlarına qaça bildilər. Onlar üsyançı ordunun özəyi oldular. Bu ordu diktaturaya qarşı əməliyyatları təcridən genişləndirirdi. «İnqilabi Direktorat»dan olan bir qrup gəncin 1957-ci il martın 13-də Havanada prezident sarayına hücumu uğursuz nəticələndi. Onun bütün iştirakçıları həlak oldular.

Diktatura ilə mübarizəyə xalq kütlələrinin geniş təbəqələri: tələbələr, xırda burjuaziya, şəhər və kənd təsərrüfatı fəhlələri qoşuldular. Xalq Sosialist Partiyasında (XSP) birləşmiş Kuba kommunistləri əvvəlcə xalqın üsyana hazır olmadığını nəzərə alaraq, silahlı mübarizəyə mənfi münasibət bəsləyirdilər. «26 iyul hərəkatı» ilə XSP arasında qarşılıqlı anlaşma yox idi. Buna baxmayaraq, kommunistlər tətill mübarizəsində iştirak etməklə diktaturaya qarşı mübarizəyə kömək edirdilər. Batistanın burju-demokratik azadlıqları ləğv etməsindən narazı olan burjuaziyanın bir hissəsi hərəkata maddi yardım göstərirdi. 1958-ci ilin iyul ayında F.Kastro «26 iyul hərəkatı» adından diktaturaya müxalif olan bütün partiya və təşkilatların iştirakı ilə Milli İnqilabi Cəbhənin yarandığını elan edən «Syerra Bəyannaməsi»ni imzaladı.

1958-ci ilin sonuna yaxın Oriyente əyaləti və başqa əyalətlərin bir sıra rayonları üsyançı ordunun nəzarəti altında idi. Üsyançılar tezliklə hər yerdə hücumla keçdilər. 1959-cu il yanvarın 1-nə keçən gecə Batista ölkədən qaçdı, sonrakı gün isə üsyançı ordunun hissələri Syenfuyeqos və Qevaranın komandanlığı altında Havanaya daxil oldular. Paytaxtda müvəqqəti hökumət təşkil olundu.

Müvəqqəti hökumət Batista dövründə seçilmiş konqresi buraxdı, bir çox məmurları məhkəməyə verdi. Köhnə cəza aparatı ləğv olundu, demokratik azadlıqlar bərpa edildi, əmək haqqı artırıldı. ABŞ prezidenti D.Eyzenhauer Kastronun ilk addımlarının ümid doğurduğunu əsas gətirərək respublikaya iqtisadi yardım vəd etmişdi. Lakin az sonra hakimiyyətə gəlmiş geniş siyasi blokun daxilində ziddiyyətlərin mövcudluğu məlum oldu. Ordu komandanlığı ölkədə aparıcı rola iddia edirdi. Əsasən keçmiş müxalifətçi burjuaziyanın nümayəndələrinin daxil olduğu hökumət güzəştə getməyə məcbur oldu. 1959-cu ilin fevral ayında F.Kastro baş komandan vəzifəsini özündə saxlamaqla hökumət başçısı oldu.

Yeni münəqişə 1959-cu ilin may ayında aqrar islahat haqqında qanun qüvvəyə mindikdən sonra baş verdi. Bu qanuna görə latifundiyaçılıq sistemi əvəzi ödənilmədən ləğv olunur, latifundiyalar dövlət mülkiyyətinə çevrilir və ya kənd təsərrüfatı işçilərinin kooperativlərinə verilir. Aqrar problemin radikal həllinə etiraz edən dövlət xadimləri öz vəzifələrindən götürüldülər. Onların yerini «26 iyul hərəkatının» rəhbərləri tutdular.

Elə həmin vaxtdan ABŞ-la münasibətlər kəskinləşdi. ABŞ hökuməti amerikalı şirkətlərinin əlindən alınmış torpaqlar üçün kompensasiya verilməsini tələb edirdi. ABŞ Kuba şəkərinin idxal həcmi azaldanda bu münəqişə daha da dərinləşdi. ABŞ Kubaya neft göndərməkdən və kredit verməkdən imtina etdi. Buna cavab olaraq Kuba hökuməti Sovet İttifaqından alınmış nefti emal etməkdən imtina edən Amerika şirkətlərinin mülkiyyətini milliləşdirdi, sonra isə ABŞ-ın və onun vətəndaşlarının bütün mülkiyyəti milliləş-

dirildi. 1960-cı ilin yanvar ayında ABŞ Kuba ilə diplomatik münasibətləri kəsdi.

1959-1960-cı illərdə inqilabın demokratik vəzifələri yerinə yetirildi, lakin Kuba rəhbərliyi dəyişiklikləri davam etdirirdi. O, yerli burjuaziyaya məxsus olan bankları və müəssisələri milliləşdirdi. Dövlət artıq sənaye istehsalının 90%-nə nəzarət edirdi. Bəçərilən torpaqların 40%-dən çoxu dövlət mülklərinə və kooperativlərə məxsus idi. Bütün bunlar Kuba rəhbərliyinə inqilabın yeni mərhələyə- sosialist mərhələsinə daxil olduğunu elan etməyə əsas verirdi. 1961-ci ilin aprel ayında Havanadakı mitinqdə çıxış edən F.Kastro Kubada «məzumluların sosialist, demokratik inqilabı, məzumlular tərəfindən və məzumlular üçün edilmiş inqilab»ın baş verdiyini bildirdi.

Sosializm quruculuğuna keçid mürəkkəb şəraitdə həyata keçirilirdi. Ölkə daxilində yeni hakimiyyətin düşmənlərinin silahlı dəstələri fəaliyyət göstərirdi, Kubanın cənub-şərq qurtaracağında ABŞ-ın Quantanamo hərbi dəniz bazası saxlanılırdı. Rejimin zəif olduğunu ümid edən Kuba mühacirlərinin təqribən 1,5 min nəfərdən ibarət dəstələri 1961-ci ilin aprel ayında Playya-Xiron rayonuna çıxdılar. Onlar bunun ümumi üsyana səbəb olacağına ümid edirdilər. Üç gündən də az bir vaxtda «hücum ordusu» darmadağın edildi, döyüşçülərinin çox hissəsi əsir götürüldü. ABŞ-ın təzyiqi altında ADT Latın Amerikasını ölkələrinin Kuba ilə münasibətləri kəsməsi haqqında qərar qəbul etdi. Prezident C.Kennedi Kuba ilə ticarət üzərinə embarqo qoydu. Yeni hücum təhlükəsindən ehtiyat edən Kuba rəhbərliyi kömək üçün Sovet İttifaqına müraciət etdi. Sovet İttifaqı gizli surətdə Kubaya orta mənzilli raketlər və hərbi xidmətçilər göndərdi. Buna cavab olaraq ABŞ 1962-ci il oktyabrın 22-də özünün hərbi qüvvələrini döyüş vəziyyətinə gətirərək Kubanı tamamilə blokadaya aldı. Nüvə müharibəsi təhlükəsi yarandı. Karib böhranı Sovet-Amerika danışıqları yolu ilə nizama salındı. ABŞ Kubaya qarşı hərbi müdaxilə etməyəcəyini və mövcud rejimi devirməyəcəyini bildirdi. ABŞ hökuməti Türkiyə ərazisində yerləşən bazala-

rının birindən köhnəlmiş raketlərini çıxardı. SSRİ isə öz raketlərini Kuba ərazisindən çıxardı.

Kuba SSRİ və ona mütəfiq olan dövlətlərlə sıx iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratdı. Kubaya sovet mütəxəssisləri və tədris briqadası göndərildi. Bu ölkənin hərbi qulluqçuları və tələbələri Sovet İttifaqında təhsil alırdılar. SSRİ Kuba iqtisadiyyatının inkişafına kömək etdi, şəkərin alıcısı oldu. SSRİ onu dünya qiymətlərindən baha alırdı.

Sosializm quruculuğuna siyasi rəhbərliyi üç inqilabi təşkilat həyata keçirirdi: «26 iyul hərəkatı», «İnqilabi Direktorat» və XSP. Mövqeləri tədricən yaxınlaşan bu üç təşkilat 1961-ci ildə «Birləşmiş inqilabi təşkilatlar» adı altında birləşdilər. 1963-cü ilin may ayında «Birləşmiş inqilabi təşkilatlar» vahid partiya çevrildi. 1965-ci ilin oktyabr ayında isə bu partiya Kuba Kommunist Partiyası adlandırıldı. KKP-nin Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi F.Kastro oldu. Bu vaxtdan etibarən KKP ölkənin yeganə siyasi partiyası oldu və hakimiyyət inhisarını öz əlində cəmləşdirdi. Bu avtoritar-bürokratik meyillərin artmasına, partiya və dövlət aparatının birləşməsinə gətirib çıxardı. Sosializm quruculuğunun başlanğıc mərhələsində Kubanın lazımi maddi-texniki bazaya malik olmadığını başa düşən partiya rəhbərliyi «İnqilabi şüurun» inkişaf etdirilməsindən başlamağı vacib hesab edirdi. Xüsusilə inqilabi ruh yüksəkliyi şəraitində «əməyin kommunist prinsiplərini» tətbiq etmək çəhdi utopiya xarakteri daşıyırdı. Maddi maraq prinsipi nəzərə alınmır, əməyin ödənilməsində bərabərçilik prinsipinə riayət olunur və iş vaxtından artıq işin haqqı ödənilmirdi. Pərakəndə satış bazarı ləğv edildi. Nəticədə əməyə maraq pozulur, əmək məhsuldarlığı azalırdı. Bütün bunlar təcizəti və əhaliyə xidməti çətinləşdirirdi. Bununla yanaşı, müəssisələrdə pulsuz yemək və iş paltarları verilir. Kommunal xidmət növlərinin bir çoxu üçün haqq ödənilməsi ləğv edildi. Təhsil və tibbi yardım pulsuz oldu.

İqtisadiyyatın əsas sahəsi olan kənd təsərrüfatında xüsusi torpaq mülkiyyətini ləğv etmək kursu götürüldü. 1963-cü ildə varlı təsərrüfatları ləğv edən ikinci aqrar islahat

keçirildi. Kəndlilər istehsal kooperativlərində birləşdirilməyə başladılar. Kənd təsərrüfatında torpağın 70%-ni dövlət və kooperativ bölmələri əhatə edirdi. Ancaq əhalini ərzaq məhsulları ilə təchiz etməkdə irəliləyişə nail olunmadı. Ərzaq və sənaye məhsulları 1962-ci ildən kartoçka ilə paylanmağa başlandı.

Ölkənin imkanlarını nəzərə almadan 60-cı illərdə sənayeləşdirmə kursuna başlandı. SSRİ və Avropa ölkələrinin yardımı ilə maşınqayırma və metallurgiya müəssisələri, neft emal edən zavodlar tikilməyə, nikel, xrom filizləri istehsalına başlandı. Bir çox obyektlərin tikintisi ləngidildi, müəssisələrin üçdə birinin rentabelli olmadığı aşkar oldu, müəssisələrin istehsal gücündən tam istifadə edilmədi. Şəkər istehsalı iqtisadiyyatın başlıca sahəsi olaraq qalırdı. Lakin onun istehsalını ildə 10 milyon tona çatdırmaq kimi qeyri-real plan iflasa uğradı, onun həyata keçirilməzliyi aydın oldu. Kuba hər il 6-7 milyon ton şəkər istehsal edirdi. 1970-ci ildə qənd istehsalının həcmi 8,5 milyon tona çatdırıldı.

Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın səmərəsizliyi, onun hərbiləşdirilməsinə yönəldilən müstəsna tədbirlər daha da dərinləşdirildi. Kuba rəhbərliyi bunu ABŞ tərəfindən olan təhlükənin tamamilə aradan qalxmaması ilə izah edirdi. Kuba Afrikada «sosialist istiqamətli» və Latın Amerikasında «azadlıq hərəkatlarına» tərəfdar olan rejimləri müdafiə edən siyasət yeridirdi. Ölkənin silahlı qüvvələri 1963-1989-cu illərdə Anqola, Efiopiya, Somali, Qvineya-Bisau və digər ölkələrdə aparılan hərbi əməliyyatlarda iştirak etdilər.

Kuba rəhbərliyi sosializm quruculuğunun həyata keçirilməsində səhvlər buraxıldığını etiraf etdi. Onları düzəltmək üçün həyata keçirilən tədbirlər lazımı nəticələr vermədi. Belə ki, hərbi inzibati, hədsiz mərkəzləşdirilmiş sistem saxlanılırdı. Partiya dövlət vəzifələrini yerinə yetirirdi. F.Kastro eyni vaxtda partiyanın, dövlətin və hökumətin başçısı, silahlı qüvvələrin baş komandanı vəzifələrini yerinə yetirirdi, onun qardaşı Raul Kastro isə Kommunist Partiyası MK-nin ikinci katibi olmaqla yanaşı dövlət və hökumətdə yüksək vəzifələr

də tuturdu. Böyük idarəetmə aparatını saxlamaq ağır yük kimi ölkənin üstünə düşürdü.

80-ci illərin ortalarından etibarən SSRİ-də və Şərqi Avropa ölkələrində başlanmış dəyişikliklər Kuba rəhbərliyi tərəfindən mənfi qarşılandı. Kuba rəhbərliyi bunları imperializmin müdaxiləsinin və «daxili əksinqilabın» fəaliyyətinin nəticələri hesab edirdi. Yadfikirliklə amansızlıqla boğulur, şəhər məhəllələrində və kənd yerlərində mövcud olan «inqilabi müdafiə komitələri» əhaliyə nəzarət edirdi. Kommunist Partiyasının rəhbər rolunun möhkəmləndirilməsi haqqında çıxış edərəkən F.Kastro «Sosializm və ya ölüm!» şüarını elan etdi. O, sosializmdən imtina edilməsinin labüd sürətdə Kubanı ABŞ-dan asılı vəziyyətə salacağını bəyan etdi.

Kubanın keçirdiyi ağır iqtisadi vəziyyət 80-ci illərin sonları – 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-dən (sonra isə Rusiyadan) alınan ərzaq məhsulunun ixtisar olunması ilə çətinləşdi. Zəruri ərzaq məhsullarının 70%-ə qədəri Kubaya buradan gəlirdi. Kuba həm də valyuta gəlirindən məhrum oldu. Belə ki, o, Sovet İttifaqından aldığı neftin bir hissəsini yenidən xaricə ixrac edirdi. Müəssisələr bağlanır, işsizlik artır, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təchiz olunması kəskin sürətdə pisləşirdi. 1985-ci ilə qədər mövcud olan azad kəndli bazarları «kapitalizmin qalıqları», «yeni burjua» siniflərinin məhsulları elan olundu və bağlandı. «Nəyəsə malik olmaq üçün onu hazırlamaq lazımdır» kimi bayağı çağırışlarla istehsalı stimullaşdırmaq cəhdləri heç bir səmərə vermədi.

Əhalini, hər cür qurbanlara hazır olmağa və sosializm yolunu «öz qüvvəsi» ilə müdafiə etməyə çağıran Kuba Kommunist Partiyasının 1991-ci ilin oktyabr ayında keçirilən IV qurultayı siyasi kursa heç bir dəyişiklik gətirmədi. Kubanın ABŞ kapitalizmi ilə «sonadək mübarizə aparacağı» elan olundu.

F.Kastro kubililər üçün inqilabın lideri, milli istiqlaliyyət uğrunda imperializmə qarşı mürd mübarizə olaraq qalırdı. Lakin eyni zamanda çoxları onun siyasətindən narazı olduqlarını bildirirdilər.

80-ci illərin sonundan kubalıların ABŞ-a mühacirəti kütləvi hal aldı. Florida ştatında 1 milyona yaxın kubalı yaşayırdı ki, onların içərisində F.Kastronun keçmiş tərəfdarları da az deyildi. Mühacirət demokratik islahatlara, siyasi məhbusları azad etməyə çağırır, iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə vəsait qoymağa hazır olduqlarını bildirirdilər.

Latın Amerikas 90-cı illərdə

80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində Latın Amerikas ı ölkələri böhranlı vəziyyətdən çıxmaq və xarici borcları ödəmək üçün beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təkidilə iqtisadiyyatı və xarici ticarəti kəskin şəkildə liberallaşdırmağa, daha ciddi qənaət tədbirlərinə başladılar. İnflyasiyaya qarşı mübarizə gücləndi, özəlləşdirilmə genişləndirildi.

Belə siyasət xüsusilə Meksika və Argentinada ardıcıl surətdə həyata keçirilirdi. Braziliya və Çilidə isə modernləşdirmə siyasətinin öz xüsusiyyətləri var idi.

Meksikada neoliberalizmə keçid 80-ci illərin ortalarından başladı. Prezident Karlos Salinas de Qartari (1988-1994) xüsusi kapitalı, o cümlədən xarici kapitalı rəğbətləndirmək, gömrük tariflərini, dövlət bölməsini ixtisar etmək üçün daha fəal addımlar atdı. 1982-ci ildə milliləşdirilmiş banklar yəni-dən özəlləşdirildi. 1992-ci il üçün dövlət müəssisələrinin 75%-i özəlləşdirildi. Onların satışından əldə edilən 21,5 milyard dollar xarici borcun ödənilməsinə və digər büdcə xərclərinə sərf olundu.

Ciddi qənaət tədbirləri ilə Salinas hökuməti valyuta-maliyyə sistemini və pesonun kursunu sabitləşdirdi. 1993-cü ilin yanvar ayından mübadiləyə yeni peso buraxıldı. İnflyasiya 1987-ci ildəki 158%-ə qarşı 1992-ci ildə 12% oldu. Xarici kapital qoyuluşu 1989-cu ildəki 2,9 milyard dollara qarşı, 1992-ci ildə 23 milyard dollara çatdı. Bu, bütün Latın Amerikasına qoyulan xarici kapitalın yarısına bərabər idi. Ümumi milli məhsulun illik artımı 3,3-4,4%-ə çatdı.

Salinas hökuməti «milli həmrəylik» proqramı işləyib hazırladı. Proqramda respublikanın yoxsul rayonlarında mənzil tikintisini, məktəb və xəstəxana quruculuğunu genişləndirmək nəzərdə tutulurdu. 1993-cü ildə hökumət bu məqsədlə 2,5 milyard dollar pul ayırdı. Salinas hökuməti Şimali Amerika azad ticarət zonasının (NAFTA) yaradılmasına ciddi səy göstərdi. Bu bərədə qərar 1992-ci ilin avqust ayında qəbul edildi. 1994-cü ilin yanvar ayından Şimali Amerika azad ticarət zonası fəaliyyətə başladı.

Meksika digər Latın Amerikas ı ölkələri ilə də əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1991-ci ildə Meksika Mərkəzi Amerika ölkələri və Çili ilə azad ticarət zonası yaratmaq haqqında saziş bağladı. 1992-ci ildə Meksika Kolumbiya və Venesuela ilə birlikdə «Üçlər qrupu» yaratdılar və qarşılıqlı olaraq gömrük rüsumlarını azaltdılar.

Meksika 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il fevralın 10-da diplomatik münasibətlər quruldu. Salinas hökumətinin sosial siyasəti narazılıq doğururdu. Əhalinin yaşayış səviyyəsi aşağı idi. 1992-ci ildə əmək qabiliyyətli əhalinin 13,5%-i işsiz idi. Meksikalıların 70%-i yoxsul yaşasa da, 1994-cü ildə ölkədə 24 milyarder var idi. Bütün yerdə qalan Latın Amerikas ı ölkələrində isə milyarderlərin sayı 18 idi.

1994-cü ilin dekabr ayında Meksikada güclü maliyyə-iqtisadi böhran başladı. Bu başqa ölkələrə xüsusilə Argentinaya təsir etdi. Vəziyyəti xilas etmək üçün ABŞ və maliyyə təşkilatları Meksikaya 50 milyard dollar kredit verdilər. E.Sedilyo hökuməti (1994-2000) vəziyyətdən çıxmaq üçün neft-kimya müəssisələrini özəlləşdirdi. Peso devalvasiya edildi. 1998-ci ildə ölkənin xarici borcu 158 milyard dollara çatdı. 1999-cu ildə isə 1997-1999-cu illərin dünya maliyyə böhranına görə iqtisadi çətinliklər başladı.

1989-1999-cu illərdə hakimiyyətdə olan Karlos Menem hökuməti ölkəni böhrandan çıxarmaq, sənayeni modernləşdirmək və Argentinanı inkişaf etmiş ölkələr sırasına inteqrasiya etmək üçün «anesteziyasız cərrahiyyə əməliyyatı» aparmağı

təklif edirdi. Hökumət dərhal dövlət xərclərini ixtisar etmək, yerli xüsusi və xarici kapital qoyuluşunu stimullaşdırmaq üçün tədbirlər gördü. Dövlət kompaniyalarının özəlləşdirilməsi başlandı. Vergilər, yanacaqın, elektrik enerjisinin, nəqliyyatın qiymətləri artırıldı. 1991-ci ilin mart ayında Dominqo Kavalo yeni iqtisadiyyat naziri təyin olundu. O, monetarizm və neoliberalizm tərəfdarı idi. D.Kavalonun təşəbbüsü ilə idxal rüsumları ciddi surətdə azaldıldı, qiymətlər və valyuta bazarı üzərində dövlət nəzarəti ləğv edildi, zəruri tələbat mallarına verilən pul vəsaiti dayandırıldı. Peso dövrəli valyutaya çevrildi. Özəlləşdirmənin miqyası genişləndirildi və bundan gələn gəlir 30 milyard dolları ötdü. Bu məbləğin xeyli hissəsi xarici borcun ödənilməsinə getdi.

Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində dövlət büdcəsinin kəsiri ləğv edildi, pesonun kursu möhkəmləndirildi. İnflyasiya 1989-cu ildəki 5000%-dən 1994-cü ildə 3,6%-ə endi. 1991-1994-cü illərdə Argentinanın ümumi milli məhsulu ildə 6-9 % artdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Argentinanın xarici borcu artmaqda davam edirdi. 1990-cı ildə xarici borc 62 milyard dollar idisə, 1998-ci ildə 118 milyard dollara çatdı. Xarici borcun illik ödəmə xərci 1990-cı ildəki 6,2 milyard dollardan 1996-cı ildə 15,5 milyard dollara çatdı. Xarici ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində 1990-1997-ci illərdə idxal 7,7 dəfə, ixrac isə 2,1 dəfə artdı. 1994-cü ildən dövlət büdcəsinin defisiti bərpa olundu. İstehsal 1995-ci ildə 4,4% azaldı. Argentina Beynəlxalq valyuta fondundan və xüsusi xarici kompaniyalardan borc almağa məcbur oldu. 1997-ci ildə iqtisadiyyat 8% inkişaf etdi. Lakin 1998-ci ildən bu artım yarıbayarı azaldı, 1999-cu ildə isə istehsalın yenidən azalması başlandı.

Yeni beynəlxalq şəraitdə Peronun «üçüncü yol» haqqında konsepsiyasının köhnəldiyi etiraf edildi. Menemə görə Argentinanın iqtisadi mənafeyi ABŞ və Qərbi ölkələrlə yaxınlaşmağı tələb edirdi. Menem Folkland (Malvin) adalarının kimə mənsub olması haqqındakı mübahisəni qeyri-müəyyən gələcəyə saxlamağı təklif etdi. 1990-cı ilin fevral ayında Böyük Britaniya ilə münasibətlər normallaşdırıldı. 1990-1991-

ci illərdəki İraq böhranı zamanı Argentina İran körfəzi rayonuna öz hərbi hissələrini göndərməyən yeganə Latin Amerikası ölkəsi oldu.

Menem həmçinin Braziliya ilə inteqrasiya kursunu irəli sürdü. 1991-ci ilin mart ayında Menem Braziliya, Uruqvay və Paraqvay prezidentləri ilə birgə Cənubi Amerika Ümumi bazarı (Merkosur) yaratmaq haqqında müqaviləni imzaladı. Menem Merkosura gələcəkdə ABŞ-ın iştirakı ilə Ümuməmerikan azad ticarət zonasının yaradılması üçün istinad nöqtəsi kimi baxırdı. Menem hökuməti Kubada F.Kastro rejimini pisləməkdə Vaşinqtonla həmrəy idi.

Argentina 1992-ci il martın 9-da Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı. 1993-cü il sentyabrın 9-da onunla diplomatik münasibətlər qurdu.

90-cı illərin sonlarında əhalinin Menemin siyasətindən narazılığı artdı. 1999-cu ilin oktyabr ayında keçirilən prezident seçkilərində müxalifət blokunun namizədi radikal Fernando de la Rúa 48,5% səs toplayaraq qələbə çaldı. Yeni koalisiyalı sol mərkəz hökuməti sosial problemlərə diqqəti gücləndirdi və modernləşdirmə siyasətində dəyişiklik edəcəyini bildirdi.

1990-cı ilin mart ayında Braziliyada prezident vəzifəsinə başlayan Fernando Kollor de Melo inflyasiya və büdcə kəsirinə qarşı fəvqəladə tədbirlər həyata keçirdi. İl yarım ərzində xırda məbləğlər istisna olmaqla bank əmanətləri donduruldu. Nəticədə ölkənin pul kütləsinin 2/3 hissəsi dövrüyədən götürüldü. Qiymətlər və əmək haqqı donduruldu. Yeni pul vahidi - kruzeyro tətbiq edildi.

Paralel olaraq dövlət xərcləri ixtisar edildi, zərərlə işləyən dövlət müəssisələri satışa qoyuldu. Dövlət dotasiyaları ləğv edildi, idxal rüsumları ixtisar edildi. Xarici əmtəələr və kapital üçün «açıq qapı» siyasəti yeridildi.

Hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər, xüsusən tədiyə vəsaitinin əsas hissəsinin dövrüyədən çıxarılması inflyasiyanı xeyli azaltdı. Büdcə kəsiri aşağı düşdü. Lakin bu tədbirlər istehsalı pozdu, sahibkarların bir hissəsini yoxsullaşdırdı,

ömək haqqının azalmasına, işsizliyin artmasına səbəb oldu. Sənaye istehsalı 1990-cı ildə 9% endi. 1990-cı ilin sonu 1991-ci ilin əvvəllərində inflyasiya yenidən artmağa başladı.

1991-ci ilin may ayında iqtisadi siyasət yumşaldılsa da, ölkəni böhrandan çıxarmaq mümkün olmadı.

Ölkədə ümumi narazılıq gücləndi. Dövlət aparatını korrupsiya bürümüşdü. İki il yarım ərzində 570 korrupsiya hadisəsi baş verdi. Belə vəziyyətdə 1992-ci ilin dekabr ayında prezident istefa verdi. Prezident vəzifəsini vitse-prezident İ.Franko yerinə yetirməyə başladı.

1994-cü ilin oktyabr ayında keçirilən prezident seçkilərində sosial demokrat F.Kardozo qələbə qazandı. 1995-ci ilin yanvar ayından o, dörd il müddətinə prezident oldu.

Kardozo hökuməti xarici kompaniyalara milli kompaniyalarla bərabər hüquqlar verdi. 1996-cı ildə Braziliyada birbaşa xarici investisiyaların həcmi 9 milyard dollara çatdı. Özəlləşdirmə geniş miqyas aldı. 1997-ci ildə özəlləşmədən əldə olunan vəsait 20 milyard dollar, 1998-ci ildə isə 26 milyard dollar təşkil edirdi. Özəlləşmədən əldə edilən vəsaitin bir hissəsi sosial xərclərə sərf olundu.

Braziliyada aqrar məsələ çox kəskin olaraq qalırdı. Milyonlarla kənd sakinini aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkirdi. Eyni zamanda torpaq mülkiyyətçilərinin 1%-i bütün torpaqların yarısına malik idilər.

Kardozo 400 min ailəyə 10-25 hektardan ibarət torpaq sahəsi verəcəyini vəd etdi. 1995 və 1996-cı illərdə 104 min ailə torpaq ala bildi. Kardozo hökuməti inflyasiyanı xeyli aşağı saldı. 1994-cü ildə 912% olan inflyasiya, 1997-1998-ci illərdə 1-3% səviyyəsinə endi. 1995-1997-ci illərdə istehsal 3-4,5% artmağa başladı. 1998-ci ilin oktyabr ayında keçirilən prezident seçkilərində Kardozo yenidən qələbə qazandı.

90-cı illərin sonlarında ölkəni maliyyə böhranı bürüdü. 1998 və 1999-cu illərdə istehsal aşağı düşdü. Braziliyanın 1994-cü ildə 148 milyard dollar həcmində olan xarici borcu 1998-ci ildə 222 milyard dollara çatdı.

Braziliya 1991-ci il dekabrın 26-da Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı, 1993-cü il oktyabrın 21-də diplomatik münasibətlər qurdu.

Uzun müddət davam edən diktatura dövründən sonra Çilidə qurulan Xristian Demokratik Partiyasının lideri Patrisio Eylvinin (1990-1994) hökuməti koalisiyalı idi. Hakimiyyətə gələn sol mərkəzçi koalisiyanın əsasını XDP ilə yenidən birləşmiş Sosialist Partiyasının əməkdaşlığı təşkil edirdi. Qüvvədə olan 1980-ci il konstitusiyası xeyli dəyişikliklərə uğrasa da, fəaliyyətdə olan bəzi maddələri demokratiyaya zidd idi. Hökumət ordunun işinə qarışa bilməzdi. Çünki A.Pinoçet 8 il orduya nəzarəti öz əlində saxlaya bilmişdi. Dövlət aparatının, Ali məhkəmə üzvlərinin, əyalət və bələdiyyə hakimiyyətinin, diktatura vaxtı təyin edilən 9 senatorun tərkiblərini dəyişdirmək olmazdı.

Hökumətin başlıca vəzifəsi Çilinin demokratik inkişafa keçidini başa çatdırmaq, hərbi diktaturanın qalıqlarını ləğv etmək idi. Bu qismən mümkün oldu. P.Eylvin və onun hökuməti hərbi rəhbərlik və sağ qüvvələrlə birbaşa münaqişədən qaçmağa çalışırdı. Yeni hakimiyyət hərbi tribunalları ləğv etdi, nümayişlərə qoyulan qadağanlığı aradan qaldırdı, siyasi məhbusları azad etdi. 1992-ci ildə yerli hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirildi və onların tərkibi təzələndi.

Sosial-iqtisadi sahədə də Eylvin hökuməti qəti addımlar atmaqdan çəkinirdi. Hökumət iqtisadiyyatı və xarici ticarəti liberallaşdırmaq və xarici kapitalı ölkəyə cəlb etmək siyasətini davam etdirirdi. Lakin əvvəlki kurs dövlət tənzimləməsi sayəsində xeyli dəyişikliyə məruz qaldı. Ümumi milli məhsulda dövlətin payı 30% idi. İstehsal investisiyalarına, orta və xırda müəssisələrin yeniləşdirilməsinə, kəndli təsərrüfatlarına yardım göstərilməsinə, infrastrukturanın inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1991-1997-ci illərdə ümumi milli məhsulun illik orta artımı 8,3% oldu. Bu da regionun digər ölkələrindəkindən yüksək idi. Sənaye daha sürətlə inkişaf edirdi. İnflyasiya ildə 10%-dən az olurdu. Çilinin valyuta ehtiyatı bir neçə dəfə artdı. Çili kapitalı qonşu ölkələrin iqtisadiyyatına nüfuz etməyə

başlasa da, Çilinin özündə xarici kapitalın mövqeləri güclü idi. Xarici borc 1990-cı ildəki 18,6 milyard dollardan 1998-ci ildə 30 milyard dollara qalxdı.

Hökumət sosial problemlərə də diqqət yetirdi. Yoxsulluğa qarşı mübarizə proqramına, mənzil tikintisinə, səhiyyə və təhsilin inkişafına ayrılan xərclər artırıldı. İşsizlik azaldıldı, real əmək haqqı artırıldı, yoxsulluq səviyyəsindən aşağı yaşayanların xüsusi çəkisi 90-cı illərdə 40-45%-dən 23-25%-ə endirildi.

Əldə edilmiş nailiyyətlər nəticəsində sol mərkəzçilərin mövqeləri möhkəmləndi. 1993-cü ilin dekabr ayında keçirilən prezident seçkilərində sol mərkəzçilərin namizədi xristian-demokrat Eduardo Frey qələbə çaldı. Frey hökuməti (1994-2000) əvvəlki hökumətin siyasətini davam etdirdi.

1997-1999-cu illərin dünya maliyyə böhranı Çilinin iqtisadiyyatına da təsir etdi. 1998-ci ildə Çilidə ümumi məhsul 3,4% artdı, 1999-cu ildə isə ümumi milli məhsul 1% aşağı düşdü. İşsizlik əmək qabiliyyətli əhəlinin 11%-ni təşkil edirdi.

Belə şəraitdə ölkədə yenidən siyasi qarşıdurma kəskinləşdi. 1999-cu ilin dekabrı - 2000-ci ilin yanvarında keçirilən prezident seçkilərində hakim sol mərkəzçi koalisiyanın namizədi sosialist Rikardo Laqos oldu. Sağ müxalifət isə Xoakim Lavinin namizədliyini irəli sürmüşdü. Seçkilərin birinci turu namizədlərdən heç birinə üstünlük qazandırmadı. İkinci turda R.Laqos bütün səsələrin 51,3%-ni toplayaraq qələbə qazandı.

90-cı illərdə Çili beynəlxalq təcridolma vəziyyətindən çıxa bildi. 1990-cı ilin mart ayında SSRİ ilə Meksika arasında 1992-ci ildə isə Vyetnam və Şimali Koreya ilə diplomatik münasibətlər bərpa olundu. Kuba ilə diplomatik münasibətlər bərpa olunmasa da ticarət-iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilirdi. Çili ABŞ-ın Kuba əleyhinə tətbiq etdiyi iqtisadi embarqo siyasətinə qarşı çıxış etdi. Eyni zamanda Çili-ABŞ münasibətləri də inkişaf etdirdi. Çili Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı.

Çili regionda inteqrasiya proseslərini də müdafiə edirdi. 1991-ci ildə Çili Meksika, 1993-cü ildə isə Venesuela ilə azad ticarət haqqında saziş bağladı. Çilinin Argentina ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri xeyli inkişaf etdi. 1996-cı ildə Çili assosiativ üzv kimi Merkosura qoşuldu. Sakit okean ölkəsi kimi Çili Asiya-Sakit okean regionu dövlətləri ilə əməkdaşlığa da maraq göstərirdi. 1994-cü ildə Çili Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatına daxil oldu. Çilinin Avropa Birliyi ilə də iqtisadi əlaqələri canlandı.

Latin Amerikasının qabaqcıl dövlətlərində 90-cı illərdə baş verən proseslər regiondakı ümumi vəziyyəti əks etdirirdi. Modernləşdirmənin neoliberal variantının həyata keçirilməsi nəticəsində inflyasiyanı region üzrə 1995-ci ildə 25%-ə, 1997-1998-ci illərdə isə 10% endirmək mümkün oldu. Ciddi qənaət, vergi toplanmasına nəzarətin gücləndirilməsi maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxardı. Özəlləşdirmə 1997-1998-ci il üçün 100 milyard dollar gəlir gətirdi. Xarici kapitalın regiona bol axını da Latin Amerikasının ölkələrində maliyyənin sabitləşməsində və iqtisadiyyatın canlandırılmasında mühüm rol oynadı. 1988-ci ildə regionda xarici kapitalın həcmi 5 milyard dollar idisə, 1997-ci ildə bu rəqəm 80,4 milyard dollara bərabər oldu. Xarici investisiyaların 56%-i ABŞ-ın payına düşürdü.

Latin Amerikasının ölkələrinin ümumi milli məhsulu 1991-1994-cü illərdə ildə orta hesabla 3,5% artdığı halda, 1996-1997-ci illərdə 3,5-5% oldu. Lakin iqtisadi sahədə əldə edilən nailiyyətlər Latin Amerikasının ölkələrinin xarici borclarının azalmasına gətirmədi. 1989-cu ildə Latin Amerikasının ölkələrinin xarici borcu 442 milyard dollar idisə, 1998-ci ildə xarici borc 700 milyard dollara çatdı. Latin Amerikasının 500 milyonluq əhəlisindən 1996-cı ildə 210 milyonu və ya 40% yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayırdı.

IX BÖLÜM

BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR

Müharibədən sonrakı ilk illərdə beynəlxalq aləmdə baş verən əsaslı dəyişikliklər

1945-ci il mayın 8-də Almanıyanın danışıqsız təslim olması haqqında akt imzalandı. Avropada müharibə başa çatdı. Sentyabrda isə Sakit okeanda hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Beləliklə, ikinci dünya müharibəsi başa çatdı. Antifaşist koalisiyasının birgə söyləri ilə alman və yapon orduları silahı yerə qoydular. Sentyabrın 2-də Yaponiya təslim oldu. Almaniyada nasional-sosializm, İtaliyada faşizm, Yaponiyada militarizm məğlubiyyətə uğradıldı.

Müharibənin başa çatması ilə dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklər əmələ gəldi. Antihitlerçi koalisiyanın qələbəsi dünyada milli azadlıq hərəkatını gücləndirdi. Avropa və Asiyanın əhalisi 700 mln-dan çox olan bir sıra ölkələri milli azadlıq yolunu tutdular. İmperializmin müstəmləkə sistemi dağılmağa başladı. Yeni-yeni müstəqil dövlətlər yarandı.

Dünyada siyasi qüvvələr arasındakı nisbətə ciddi dəyişiklik yarandı. Müharibədə ümumi düşməne qarşı müttəfiq olan dövlətlər artıq rəqibə çevrildilər. Beynəlxalq siyasətdə və dünya məsələlərinə münasibətdə iki əsas istiqamət meydana gəldi: bir tərəfdə ABŞ və onun müttəfiqləri, digər tərəfdə isə SSRİ və onun hökmü ilə yaradılan «xalq demokratiyası» adlandırılan dövlətlər. Beynəlxalq məsələlərdə iki xəttin mübarizəsi kapitalist və sosialist dövlətləri arasında münasibətlərin vəziyyətini əks etdirirdi. Bu münasibətlər bütün müharibədən sonrakı dövr üçün xarakterik idi. İki sistem arasında qarşıdurma və etimadsızlıq hökm sürürdü.

Almanıyanın keçmiş müttəfiqləri ilə dinc nizamlaşma məsələləri. Paris sülh konfransı

Müharibə başa çatdıqdan sonra qələbəni möhkəmləndirmək, uzunmüddətli və ədalətli demokratik sülh yaratmaq beynəlxalq münasibətlərdə böyük dövlətlərin mühüm vəzifələrindən birinə çevrildi. Avropa xalqlarının milli müstəqilliyinin və demokratik azadlıqlarının bərpa edilməsi, hərbi canilərin cəzalandırılması, faşizmin dirçəlməsi imkanlarının qəti olaraq məhv edilməsi, qitə dövlətləri arasında uzunmüddətli siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın həyata keçirilməsi zərurətini yaratdı.

Potsdam konfransının qərarlarına uyğun olaraq dinc nizamlaşma məsələlərini həll etmək məqsədilə yaradılmış Xarici İşlər Nazirləri Şurasının birinci sessiyası 1945-ci il sentyabrın 11-dən oktyabrın 2-dək Londonda keçirildi. Bütövlükdə Şuranın 6 sessiyası keçirildi: İlk üç sessiya 1945-1946-cı illərdə Londonda (1945-ci il 11 sentyabr - 2 oktyabr), Parisdə (1946-cı il 25 aprel - 16 may və 15 iyun - 12 iyul), Nyu-Yorkda (1946-cı il 4 noyabr - 12 dekabr) keçirildi. Həmin sessiyalarda Almaniyaya aid məsələlər, İtaliya, Rumıniya, Bolqarıstan, Macarıstan və Finlandiya ilə sülh müqavilələri məsələləri müzakirə edildi. Sülh müqavilələrinə hazırlıq işləri XİNŞ-in Nyu-Yorkda keçirilən üçüncü sessiyasında başa çatdırıldı. Dörd, beş və altıncı sessiyalar 1947 və 1949-cu illərdə Moskva, London və Parisdə keçirildi. Bu sessiyalarda Almaniya məsələsi və Avstriya ilə dövlət müqaviləsi layihəsi məsələsinin müzakirəsi keçirildi.

Birinci sessiyada SSRİ nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri V.M.Molotov, Böyük Britaniya nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri E.Bevin, ABŞ nümayəndə heyətinə dövlət katibi J.Birns başçılıq edirdilər. Bevin və Birnsin təkliflə XİNŞ-in birinci sessiyasına Fransa və Çin nümayəndə heyətləri də dəvət olundu.

ABŞ və Böyük Britaniya Sovet İttifaqının Rumıniya və Bolqarıstanda həyata keçirdiyi zorakı sovetləşdirmə və ordu

hissələrini bu ölkələrdə saxlamaq siyasətinə qarşı çıxaraq demokratik hökumətlər yaradılmayınca onlarla sülh müqaviləsinin bağlanması mümkün olmadığını bəyan etdilər.

ABŞ və Böyük Britaniya nümayəndə heyəti Macarıstanda vəziyyətə gerçək demokratiyaya yaxınlaşarsa, mövcud müvəqqəti hökuməti tanıyaqlarını bildirdilər. Onlar Dunay çayının müharibədən əvvəlki rejiminin bərpasını təklif edirdilər. Rumın və bolqar hökumətləri demokratiyaya meylli olmadıqları üçün konkret sülh müqaviləsinə baxılmadı.

İtaliya məsələsinin müzakirəsi zamanı İtaliya-Yuqoslaviya sərhədi və keçmiş İtaliya müstəmləkələrinə dair məsələ mübahisə yaratdı. Nazirlər bu məsələləri yenidən işləmək üçün müavinlərinə həvalə etdilər.

Sessiyanın işinə və sülh müqavilələrinin hazırlanması prosesinə ABŞ və Böyük Britaniyanın digər dövlətləri də cəlb etmək təşəbbüsü SSRİ tərəfindən etirazla qarşılandı. Sovet diplomatiyası bu təşəbbüslərə antisovet blok yaradılması təhlükəsi kimi baxırdı.

Birns Almanyanın keçmiş müttəfiqləri ilə sülh müqavilələrinə baxmaqdan ötrü konfrans çağırmaq təklifini irəli sürdü. O, konfransa BMT-nin Avropadan olan bütün üzvlərini və qitədən kənarında yerləşən dövlətləri cəlb etməyi təklif etdi. Sülh müqavilələrinin son mətnini Almaniyaya müharibə elan edən dövlətlərlə birgə işləyib hazırlamaq nəzərdə tutuldu. Oktyabrın 2-də sessiya işini başa çatdırdı. XİNŞ-in birinci sessiyası dinc nizamasalma məsələsində iki bir-birinin əksinə olan xəttin mövcudluğunu göstərdi.

1945-ci il dekabrın 16-26-da Moskvada ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirildi. Potsdam konfransının qərarlarına uyğun olaraq sülh müqavilələrinin işlənilməsinə dair ümumi razılıq barədə məlumat dərc edildi.

Müşavirə həmçinin XİNŞ-in hazırladığı sülh müqavilələrinin layihəsinin müzakirəsini keçirmək üçün konfrans çağırılması məsələsinə baxdı. Konfransa hansı dövlətlərin dəvət edilməsi məsələsi kəskin müzakirələrə səbəb oldu. 21

dövlətin iştirakı barədə razılıq əldə edildi. Rumıniya və Bolqarıstan hökumətlərinə öz tərkiblərinə müxalifət partiya və qruplarından iki loyal nümayəndə daxil etmək təklif olundu. ABŞ və Böyük Britaniya təklifi yerinə yetirən kimi Bolqarıstan və Rumıniya hökumətlərini tanıyaqlarını bildirdilər.

Moskva müşavirəsinin qərarlarına uyğun olaraq Xarici İşlər Nazirləri Şurasının ikinci sessiyasının birinci hissəsi 1946-cı il aprelin 25-dən mayın 16-dək Parisdə keçirildi. Sessiyada iqtisadi, Dunay çayında gəmiçilik, İtaliya-Yuqoslaviya sərhədi və İtaliyanın ödəyəcəyi təzminat məsələləri mübahisələr doğurdu. ABŞ və Böyük Britaniya sülh müqaviləsinə azad ticarət və xarici kapital üçün bərabər imkanlar yaradan şərtlərin daxil edilməsini irəli sürürdü. Sovet İttifaqı həmin təklifə xarici inhisarların İtaliya, Rumıniya, Macarıstan və Bolqarıstanda ağılıq cəhdi kimi baxırdı. ABŞ və Böyük Britaniya isə bu təklifi həmin ölkələrin müharibədə dağıdılmış təsərrüfatının bərpasına yönələn amil kimi qiymətləndirirdi.

Dunayda gəmiçilik məsələsinin müzakirəsi zamanı ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa azad gəmiçiliyi təmin edən beynəlxalq nəzarət təklif edirdilər. Təklifin əleyhinə çıxan SSRİ Yuqoslaviya və Çexoslovakiyanın mənafeələrinin nəzərə alınmasını irəli sürürdü. Triest, İtaliya-Yuqoslaviya sərhədi və Dunay məsələsi ilə bağlı müzakirələrdə Sovet İttifaqı sərhədlərin etnoqrafik prinsipə görə qurulmasını, Triestin federal vahid kimi Yuqoslaviya tərkibinə daxil edilməsini, Yuqoslaviya, İtaliya, Avstriya, Çexoslovakiya və başqa maraqlı dövlətlərdən ibarət beynəlxalq komissiya tərəfindən Triestdə azad liman rejimi yaradılmasını təklif edirdi. ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa isə Triesti İtaliyanın tərkibinə qatmaq istəyirdilər. Uzun müzakirələrdən sonra aşağıdakı kompromis variant qəbul edildi: sərhəd xətti etnik prinsipə yaxınlaşmalıdır, Triest limanının rejimi digər azad limanlarda olduğu kimi işlənilməlidir. Lakin Triestin hansı dövlətə mənsub olması məsələsi barədə razılıq əldə edilmədi.

İtaliya müstəmləkələri və İtaliyanın ödəyəcəyi təzminat barədə məsələ də kəskin mübahisələr yaratdı. Nəticədə İtaliya müstəmləkələri haqqında məsələnin təxirə salınması Razılaşdırıldı. Əgər dörd dövlət bir il müddətində onu həll edə bilməzdilərsə, onda bu məsələ BMT Baş Məclisinin müzakirəsinə verilməli idi. Sonralar İtaliya müstəmləkələri haqqında məsələ BMT Baş Məclisinin müzakirəsinə verildi. 1949-1950-ci illərdə BMT Baş Məclisi Liviyanın müstəqilliyi haqqında qərar qəbul etdi. 1949-cu ildə BMT Baş Məclisi Somaalinin cənub-şərq hissəsini 1960-cı il iyulun 1-dək BMT himayəsində olan ərazi kimi İtaliyanın idarəçiliyinə verdi. Həmin tarixdən isə Somalının müstəqilliyi elan edildi.

Rumıniya, Macarıstan və Finlandiya ilə sülh müqavilələrinin əsasını barışıq haqqında saziş təşkil edirdi. Buna görə Rumıniya və Finlandiya SSRİ-yə 300 mln.dollar, Macarıstan SSRİ-yə 200 mln.dollar, Çexoslovakiya və Yuqoslaviyaya 100 mln.dollar, İtaliya isə SSRİ-yə 100 mln.dollar təzminat ödəməli idi. ABŞ və Böyük Britaniya təzminatın italyan sənaye məhsulu hesabına ödənilməsinə qarşı çıxırdı.

Sessiyanın işinin birinci hissəsində müzakirə edilən məsələlərdə tam razılığa gəlinmədi.

XİNŞ-in ikinci sessiyasının ikinci hissəsi 1946-cı il iyunun 15-dən iyulun 12-dək Parisdə keçirildi. İlk iclaslarda birində ABŞ dövlət katibi Birns konkret təklif irəli sürdü: əgər Şuranın digər üzvləri təzminat almaqdan imtina edərlərsə, ABŞ da müvafiq addım atmağa hazırdır. Bevin ABŞ dövlət katibini müdafiə etdi. Sülh müqaviləsi layihəsinin iqtisadi maddələrinin müzakirəsində ümumi fikir əldə olunmadığından həmin maddələr iki redaksiyada tərtib edildi. Dunay çayında gəmiçilik rejiminə dair maddələr də iki redaksiyada verildi. ABŞ və İngiltərə bütün Dunay çayında azad gəmiçiliyi, SSRİ isə yalnız Dunayətrafi dövlətlərin üstünlüyünü irəli sürdü.

İtaliya-Yuqoslaviya sərhədi və Triestin statusu məsələsi müzakirə edilərkən Fransa nümayəndə heyəti öz planını irəli sürdü. Bu plana görə İtaliya-Yuqoslaviya sərhədində yalnız fransız ekspertləri qəbul edilirdi, Triest üçün isə BMT nəzarə-

ti altında 10 il müddətində beynəlxalq rejim qurulurdu. Tərəflər mübahisələrdən sonra bu məsələ barədə kompromisə gəldilər. Triestin statusu haqqında layihə qəbul olundu. Buna görə Triestin azad ərazisi İstriya sahillərinə qədər geniş bir sahəni əhatə etməli idi. SSRİ həmin məsələdə Yuqoslaviyanı müdafiə etdi.

Təzminat məsələsi həll edilmədi. İtaliyanın ödəyəcəyi təzminat və konfrans çağırmaq məsələlərini eyni vaxtda həll etmək barədə iyulun 4-də Şuranın qapalı iclasında qərar qəbul olundu. ABŞ və İngiltərə italyan sənayesinin cari məhsulları hesabına təzminatın ödənilməsinə qarşı olan etirazlarını geri götürdülər. Konfransı iyulun 29-da çağırmaq barədə qərar qəbul edildi. Bununla XİNŞ-in sessiyası öz işini başa çatdırdı.

1946-cı il iyulun 29-da 21 dövlətin əvvəlcədən razılaşdırılmış sülh konfransı açıldı. Konfransda əsas yer İtaliya-Yuqoslaviya sərhədi və Triest məsələləri tutdu. Sovet İttifaqı Yuqoslaviyanı müdafiə edirdi. Triestin statusu haqqında məsələ iki aya yaxın müzakirə edildikdən sonra ABŞ-ın layihəsi qəbul olundu.

Konfransda Dunayda gəmiçilik məsələsi müzakirə edildi. SSRİ-nin bərabər imkanlara və azad ticarətə qarşı çıxmasına baxmayaraq, səsvermə zamanı ingilis-amerikan layihəsi qəbul edildi. Dunayda naviqasiya bütün dövlətlərin gəmiləri, malları və vətəndaşları üçün tam bərabərlik əsasında azad və açıq olmalı idi.

Konfransda təzminat məsələsi də kəskin müzakirələrə səbəb oldu. Böyük Britaniya İtaliyadan 2 milyard 880 mln.funt sterlinq (11 mlrd.dollar) təzminat tələb etdi. Amerikan nümayəndə heyəti İtaliyanın ABŞ-a 20 mlrd.dollar ziyan vurduğunu bildirdi. Yunanıstan İtaliyadan 2 mlrd. 887 mln.dollar, Bolqarıstandan isə 985 mln.dollar təzminat istəyirdi. Lakin ABŞ və Böyük Britaniya onlara çatacaq təzminatın tam həcmdə alınmasından imtina edərək yalnız xarici banklardakı İtaliya aktivlərini almaqla kifayətlənəcəklərini bildirdilər. Paris konfransı 1946-cı il oktyabrın 12-də öz işini başa çatdırdı.

Nyu-Yorkda BMT Baş Məclisinin sessiyası ilə paralel olaraq 1946-cı il noyabrın 4-dən dekabrın 12-dək XİNŞ-in üçüncü sessiyası keçirildi. Sessiyada Dunay məsələsində bəzi dəyişiklik edildi. Bu dəyişikliyə görə Dunay çayında azad gəmiçilik yalnız limanlar və naviqasiya üçün məhdudlaşdırıldı. Dunay məsələsi barədə konfrans çağırılması sülh müqaviləsinin mətninə daxil edilməyərək yalnız XİNŞ-in qərarı kimi qəbul olundu.

Xarici mülkiyyətçilərin kompensasiyası məsələsində razılıq əldə olundu. Vurulan ziyanın 2/3 hissəsi dəyərində kompensasiya ödənilməli idi. Bolqarıstan Yunanıstana 45 mln. dollar, Yuqoslaviya isə 25 mln. dollar kompensasiya ödəməli idi. İtaliya Yuqoslaviyaya 125 mln. dollar, Yunanıstana 105 mln. dollar, Albaniyaya 5 mln. dollar təzminat verməli idi.

Triest azad ərazisi hərsizləşdirilmiş və bitərəf elan olundu. Triestdən xarici orduların çıxarılması müddəti müəyyənləşdirildi. Müvafiq qətnamə İtaliya ilə sülh müqaviləsinin mətninə daxil edildi. Sonralar 1954-cü ildə ingilis-amerikan orduları Triestdən çıxarıldı. Yuqoslaviya və İtaliya arasındakı müqaviləyə görə azad ərazi bu ölkələr arasında bölüşdürüldü. "A" zonası adlandırılan Triest (ərazisi 200 kv.km, əhalisi 290 min nəfər) İtaliyaya, "B" zonası isə (ərazisi 525 kv.km, əhalisi 70 min nəfər) Yuqoslaviyaya verildi.

1947-ci il fevralın 10-da imzalanan sülh müqavilələri dörd dövlət tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1947-ci il sentyabrın 15-də qüvvəyə mindi.

Sülh müqavilələrinin məzmunu aşağıdakı kimi idi. Hər bir sülh müqaviləsinin preambulasında müharibə vəziyyətinin başa çatması və bu dövlətlərin BMT-yə qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu.

İtaliya ilə sülh müqaviləsi onun sərhədlərini aşağıdakılar istisna olmaqla 1938-ci il 1 yanvar tarixdə olduğu kimi müəyyənləşdirirdi. İtaliya Afrikadakı bütün müstəmləkələrini - Liviyanı, Eritreyanı və Somalının cənub-şərqini itirirdi. İtaliya müstəmləkələri məsələsi sülh müqaviləsi qüvvəyə mindikdən sonra bir il müddətində dörd dövlət tərəfindən həll edilməli

idi. Macarıstanın sərhədləri 1938-ci il 1 yanvar tarixindəki kimi saxlanıldı. Çexoslavakiya ilə sərhədlərdə cüzi dəyişiklik edildi. Bratislava rayonunda bəzi ərazilər Çexoslavakiyaya verildi. Şimali Transilvaniya, Karpataxası Ukrayna və Slovakiyanın cənub rayonları ona qaytarıldı.

Rumıniya sərhədləri Macarıstan-Rumıniya sərhədləri istisna olmaqla 1941-ci il 1 yanvar tarixindəki kimi quruldu. Vyana arbitrajının 1940-cı il qərarları ləğv edildi.

Finlandiya sərhədləri 1940-cı il 12 mart tarixli sovet-fin müqaviləsinə uyğun quruldu. Finlandiya Peçenqa vilayətini SSRİ-yə qaytardı.

Bolqarıstan sərhədi 1941-ci ildə olduğu kimi qaldı.

Sülh müqavilələrinin siyasi qətnamələri də var idi. Bütün sülh müqavilələri dövlətlərin qarşısında irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq vətəndaşlar üçün əsas demokratik azadlıqları təmin etməyi, faşist təşkilatlarının fəaliyyətinin dirçəldilməsinə yol verməməyi öhdəlik kimi qoyurdu.

Sülh müqavilələrinin hərbi qətnamələri də var idi. Məğlub dövlətlər ölkələrin müdafiəsi üçün məhdud sayda milli ordu saxlaya bilərdilər. İtaliya 250 min əsgər və zabıt, Finlandiya isə 34 min 400 nəfərlik quru ordusu saxlamaq hüququ əldə etdi.

Müqavilənin ayrıca maddəsi sülh müqaviləsi qüvvəyə mindikdən 90 gün sonra İtaliya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan və Finlandiya ərazilərindən xarici dövlətlərin ordularının çıxarılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin sovet ordu hissələri Avstriya ilə kommunikasiya xətlərini qorumaq adı altında Macarıstan və Rumıniya ərazilərində saxlanıldı.

Sülh müqavilələrinin iqtisadi qətnamələri də var idi. Müqaviləni imzalayan dövlətlər sülh müqavilələri qüvvəyə mindikdən 18 ay sonra bütün xarici ölkə vətəndaşlarına sənaye və ticarətdə bərabər imkanlar verməyi öhdələrinə götürürdülər. Sülh müqavilələrində təzminatın təcridən ödənilməsi prinsipi əsas götürülürdü. İtaliya SSRİ-yə 100 mln. dollar, Albaniyaya 5 mln. dollar, Həbəşistana 25 mln. dollar, Yunanıstana 105 mln. dollar, Yuqoslaviyaya 125 mln. dollar təzminat

ödəmli idi. Finlandiya 8 il müddətində öz malları ilə SSRİ-yə 300 mln.dollarlıq təminat verməli idi. Bolqarıstan Yunanıstana 45 mln.dollar, Yuqoslaviyaya isə 25 mln.dollar təminat ödəməli idi. Rumıniya, Macarıstan və Finlandiya da SSRİ-yə müəyyən edilmiş məbləğdə təminat verməli idi.

Sülh müqavilələri müharibədən sonrakı illərdə Avropada beynəlxalq münasibətlərdə köklü dəyişikliklər etdi və qitənin coğrafi-siyasi quruluşunu müəyyənleşdirdi.

Çəkındirmə doktrinası. U.Çerçilin Fulton nitqi. Soyuq müharibənin başlanması

Güc diplomatiyasının ən fəal təbliğatçılarından biri olan 1945-1947-ci illərdə Moskvada ABŞ səfirliyində müşavir vəzifəsində çalışan Corc Kennan üç geniş məlumat qeydlərini: "Almaniya ilə müharibənin sonu ərafəsində Rusiyanın beynəlxalq vəziyyəti" (may, 1945-ci il), "1946-cı il 22 fevral memorandumu" və "Birləşmiş Ştatlar və Rusiya" (1946-cı ilin qışı) - yazaraq dövlət departamentinə göndərdi. O, bu qeydlərində sovet ekspansiyasının qarşısını almaq məqsədilə kommunizmi çəkındirmə doktrinasını irəli sürdü. 1946-cı il 22 fevral tarixli memorandumunda Kennan bildirirdi ki, Sovet İttifaqı amerika cəmiyyətinin daxili harmoniyasını və önənəvi həyat tərziini məhv etmək niyyətindədir.

C.Kennan 1947-ci ilin iyul ayında mətbuatda məqalə ilə çıxış etdi və burada öz təkliflərini «çəkındirmə doktrinası» adlandırdı. Çəkındirmə doktrinasının praktiki surətdə həyata keçirilməsi, onun adının yayılmasından daha tez başladı. 1946-cı ildə bir neçə ay ABŞ-da səfərdə olan Böyük Britaniyanın sabiq baş naziri U.Çerçil prezident Trumenin müşayiətilə 1946-cı il martın 5-də Missuri ştatının Fulton şəhərində Vestminster kollecində nitq söylədi. O, kapitalist ölkələrini yeni dünya müharibəsinin təhdid etdiyini və bu təhlükənin əsas səbəkarının SSRİ və beynəlxalq kommunist hərəkatı olduğunu bildirdi. Çerçil SSRİ-yə qarşı ən sət siyasət yeridilməsinə çağırırdı, amerika atom silahından

istifadə etməklə hədələdi və kommunist ekspansiyasına qarşı imperialist dövlətlərindən ibarət ittifaqın yaradılmasında təkid etdi. Bu məqsədlə o, ingilis dilində danışan xalqların ittifaqını yaratmaq təklifini irəli sürdü. Natiq belə bir ittifaqda Qərbi Almaniyanın da iştirakını mümkün hesab etdi. Çerçilin bu nitqi beynəlxalq münasibətlərdə soyuq müharibənin başlanması üçün siqnal oldu. Bu nitq tezliklə ABŞ xarici siyasətinə təsir edən mühüm amilə çevrildi. Soyuq müharibənin Avropada ilk böhranı 1948-ci ilin iyununda Berlin məsələsi üstündə oldu.

Trumen doktrinası

Çerçilin Fultondakı nitqinin nəticələri daha dərin və geniş idi. 1946-cı ilin ikinci yarısından ingilis-amerika danışıqları başladı. Bu danışıqlar əsasən Yunanıstan və Türkiyənin taleyi məsələlərinin müzakirəsinə yönəlmişdi. Müharibədən sonrakı ilk illərdə SSRİ Türkiyəyə qarşı təzyiqlərini gücləndirdi. Sovet rəhbərliyinin göstərişi ilə erməni və gürcü dairələri Türkiyəyə əsassız ərazi iddiaları irəli sürdülər. SSRİ boğazlara yiyələnmək istəklərini açıq şəkildə bildirirdi.

Amerika diplomatları öz ingilis həmkarlarını Böyük Britaniyanın maliyyə yükünü yüngülləşdirmək və Yunanıstana müdaxiləsinə görə hər tərəfdən məruz qaldığı tənqidlərdən yaxa qurtarmaq üçün ağırlığın bir hissəsini ABŞ-a güzəşt etməyə inandırdılar.

1947-ci il fevralın 21-də ABŞ hökuməti Birləşmiş Ştatların Yunanıstan və Türkiyəyə kömək etməsi barədə İngiltərənin razılığını rəsmən elan edən Böyük Britaniyanın iki notasını aldı. ABŞ-ın xarici siyasət idarəsinin məmurları "Yunanıstan və Türkiyəyə dərhal yardım edilməsi haqqında dövlət departamentinin mövqeyi və tövsiyyəsi" adlı sənəd hazırladılar. Onun əsasında prezidentin konqresə müraciəti hazırlandı. Trumen 1947-ci il martın 12-də bu müraciət əsasında geniş çıxış etdi. Prezidentin nitqi SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa Xarici İşlər Nazirləri Şurasının Moskva sessiyasının açılışı ilə eyni vaxta düşdü.

Trumenin müraciətində Yunanıstan və Türkiyə kommunist təhlükəsi altında olan dövlətlər hesab olunurdu. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün həmin ölkələrə 400 mln.dollar həcmində amerikan yardımı ayrıldı. Bu vəsait Yunanıstan və Türkiyəni sovet təhdidlərindən qurtarmalı və ABŞ-ın mütəfiqinə çevrilməsini təmin etməli idi. Müraciətdə Sovet İttifaqının Aralıq dənizi rayonunda ABŞ-ın mənafevləri üçün təhlükə yaratdığı bildirilirdi.

Konqres prezidentin təklifini qəbul etdi. Türkiyə və Yunanıstana ABŞ-ın hərbi ehtiyatlarından silahlar, amerikan hərbi və mülki heyəti göndərildi. SSRİ-nin böhtanlar ataraq əsassız ərazi iddiaları irəli sürməsi Türkiyəni ABŞ-la daha da yaxınlaşdırdı. Amerikan hökuməti Yunanıstan və Türkiyədə hərbi bazalar yaratdı. Bazaların yaradılmasının regionda mühüm hərbi-siyasi əhəmiyyəti var idi. Bu bazalar Yaxın və Orta Şərqdə kommunist təhlükəsinin yayılmasının qarşısını alaraq region dövlətlərinin təhlükəsizliyini qoruyurdu. Trumen doktrinası coğrafi baxımdan Cənubi Qafqaza qədərki geniş bir ərazini əhatə edirdi. Bu doktrina regionda ABŞ-ın hərbi-siyasi, iqtisadi, başlıca olaraq neft maraqlarını qoruyurdu. Yaxın Şərq nefti beynəlxalq münasibətlərdə başlıca rol oynayırdı. Əgər 1938-ci ildə ABŞ inhisarlarının payına Yaxın Şərq neftinin 14%-i (3,2 mln.ton) düşürdüsə, 1951-ci ildə bu rəqəm - 57,8% (56,6 mln.ton) təşkil edirdi.

Trumen doktrinası diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Trumen sonralar öz xatirələrində konqresə etdiyi bu müraciətini ABŞ xarici siyasətinin dönüş nöqtəsi adlandırır. Bu mərhələ tezliklə soyuq müharibə adlandırıldı. Soyuq müharibənin ideoloji kökləri 1917-ci il oktyabr çevrilişinə, siyasi kökləri isə ikinci dünya müharibəsinin ərəfəsinə gedib çıxırdı. İngilis tarixçisi və beynəlxalq siyasət məsələləri üzrə mütəxəssis Vudhauz yazırdı: «Soyuq müharibə... qəfilən başlamadı. Baş verən hadisələr üzərində az-çox düşünən insanlar onun tarixi köklərini təkcə ikinci dünya müharibəsində deyil, həmçinin daha

əvvəllərdə, 1938-ci ilin sentyabrında imzalanan Münhen sazişində axtarırlar».

Marşal planı

İkinci dünya müharibəsi illərində təsərrüfatları dağılmış və onu bərpa etməyə maliyyə imkanları olmayan Avropa dövlətləri sosial partlayışlar və kommunist təhlükəsilə üz-üzə qalmışdılar. Təsərrüfatın bərpa edilmədiyi, çoxlu sosial problemlərin mövcud olduğu bir şəraitdə kommunizm təhlükəsi Avropa ölkələrini təhdid edirdi. Belə vəziyyət ABŞ hökumətində narahatlıq yaradırdı. Amerikan diplomatiyası Avropada öz təsirini gücləndirməyə çalışan SSRİ-yə qarşı ABŞ-ın iqtisadi qüdrətindən istifadə etmək qərarına gəldi. Bu siyasətin başlıca məqsədi müharibədən sonrakı dünyada ABŞ-ın təsirini maliyyə yardımları etməklə gücləndirməli və möhkəmləndirməli idi.

1945-ci il iyulun 22-də ABŞ müdafiə naziri Stimson prezident Trumenə memorandum göndərdi. Burada o, Avropa dövlətlərini müharibədən sonrakı çətinliklərdən çıxarmaq, təsərrüfatlarının bərpasına kömək etmək məqsədilə ABŞ-ın öz planını işləyib hazırlaması təklifini irəli sürdü.

Beləliklə, yeni plan hərbi, iqtisadi və siyasi təsisatlar mühitində meydana gəldi. 1947-ci ilin yanvar ayında dövlət katibi vəzifəsinə təyin edilmiş general Marşal bu xəttin qatı tərəfdarı oldu. Onun rəhbərliyi altında bütün hazırlıq işləri görüldü. Planın əsas müddəaları iri inhisar və bank nümayəndələri ilə razılaşdırıldı. Bu məsələ üzrə danışıqlar Böyük Britaniya, Fransa və İtaliya hökumət nümayəndələri ilə də aparılırdı. Danışıqlar Avropa ölkələrinin azad və demokratik inkişafı tərəfdarlarının kommunist təhlükəsinə qarşı əməkdaşlığı xarakterini aldı.

1947-ci il mayın 8-də dövlət katibinin köməkçisi D. Açeson Missisipi plantasiyaçıları qarşısında çıxış edərək ABŞ hökumətinin yeni plan hazırladığını və bu planın əsas möv-

zusunun Avropa və Asiyanın güc mərkəzləri kimi Almaniya və Yaponiyanın bərpa olunmasının təşkil etdiyini bildirdi.

1947-ci il iyunun 5-də Kembridcə Harvard Universitetində çıxış edən Marşal yeni plan haqqında məlumat verdi. Əsasən ümumi ifadələrlə danışan və konkretlikdən qaçan Marşal müharibədən zərər çəkmiş Avropanı bərpa etmək məqsədilə amerikan yardımının edilməsinin zəruriliyini bildirdi.

İyunun 17-18-də Parisdə görüşən Böyük Britaniya və Fransa nümayəndə heyətləri amerikan planını həyata keçirmək üçün ən zəruri tədbirlər haqqında danışaraq, müşavirədə iştirak etməkdən ötrü Sovet İttifaqına müraciət etdilər. Qərb dövlətləri Avropanın iqtisadi bərpasında Sovet İttifaqının iştirak etməsini arzulayırdılar. Bunda əsas məqsəd SSRİ üçün qapıların açılması idi. Sovet hökuməti dəvəti qəbul etdi.

Böyük Britaniya, Fransa və SSRİ xarici işlər nazirlərinin Marşal planına dair müşavirəsi 1947-ci il iyunun 27-dən iyulun 2-dək Parisdə keçirildi. Müşavirədə ABŞ nümayəndələri iştirak etmirdilər. Lakin az sonra Sovet İttifaqı Marşal planında iştirakdan imtina etdi. Sovet nüfuz dairəsində olan Avropa ölkələri də SSRİ-nin təzyiqi ilə bu planda iştirak etmədilər.

Böyük Britaniya, Fransa və SSRİ nümayəndələrinin Paris müşavirəsindən sonra ABŞ hökuməti bu planın həyata keçirilməsini rəsmi olmayan adamlara həvalə etdi. Marşal planına əsasən ABŞ hökuməti tərəfindən baş inzibatçı vəzifəsinə təyin olunmuş iri amerikan iş adamı Kleyton Avropaya gəldi. Onun iştirakı ilə 1947-ci il iyulun 12-15-də amerikan yardımının şərtlərini qəbul edən 16 Avropa dövlətinin - Avstriya, İngiltərə, Belçika, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İslandiya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya, Türkiyə, Fransa, İsveçrə və İsveç nümayəndələrinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Qərbi Almaniya təmsil olunmasa da amerikan yardımının xeyli hissəsi onun üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Müşavirə Marşal planı üzrə ABŞ hökumətinin təklifini qəbul etdi. Bu təklifə görə yardım alan hər bir ölkə özünün iqtisadi vəziyyəti, valyuta ehtiyatları və hərbi dağıntılar,

bərpa işləri və s. haqqında ətraflı hesabat təqdim etməli idi. İcraçı komitənin rəhbərliyi ilə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı təsis edildi. Sovet diplomatiyası bu komitəni yardım olan ölkələrə ABŞ-ın siyasi hökumranlıq orqanı kimi qiymətləndirirdi. Marşal planının amerikan inzibatçısı komitəyə rəhbərlik edirdi. Marşal planı təsdiq üçün ABŞ konqresinə təqdim olundu. Konqresə təsir göstərməkdən ötrü Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi xadimləri kommunizm təhlükəsini əsaslandırdılar. Böyük Britaniya feldmarşalı Montqomeri Qərbdə kommunist təsirinin genişlənməsinin qarşısını almaq üçün tələsməyə çağırırdı. "Xarici dövlətlərə yardım haqqında 1948-ci il qanunu" 1948-ci il aprelin 3-də ABŞ konqresi tərəfindən qəbul olundu. Marşal planı dörd il fəaliyyət göstərdi. 1948-1952-ci illər ərzində ABŞ Qərbi Avropa ölkələrinə ümumi məbləği 17 milyard dollar olan avadanlıq, sənaye məhsulları və ərzaq verdi. Marşal planı üzrə çəkilən illik xərc ABŞ-ın ümumi milli məhsulunun 1%-i həcmində idi. Marşal planı bir çox cəhətdən hərbi blokların yaradılmasını hazırladı. İqtisadi və maliyyə yardımlarının ardınca hərbi-siyasi blokların yaradılması gəlirdi. Marşal planı Avropa ölkələrinin iqtisadiyyat və siyasətini ABŞ-a sıx bağladı, iqtisadiyyatlarının bərpasının, daha da möhkəmləndirilməsinin başlanğıcını qoydu, Qərbi Almaniyanın iqtisadi potensialının dirçəlməsinə və inkişafına kömək oldu.

Marşal planının həyata keçirildiyi birinci ildə Qərbi Almaniya - 2 milyard 422 mln., İngiltərə - 1 milyard 324 mln., Fransa - 1 milyard 130 mln, İtaliya - 704 mln dollar yardım aldılar. Qərbi Almaniya bu plan üzrə Böyük Britaniya və Fransanın aldığı payın cəmi qədər yardım aldı. Qərb ölkələrində Marşal planının hərbi strateji xarakter daşdığını bu planın həm tərəfdarları, həm də tənqidçiləri qeyd edirdilər. Marşal planı Avropa dövlətlərinin müharibədə dağıdılmış iqtisadiyyatının bərpasına, onların inteqrasiyasına və ABŞ-la əməkdaşlığının genişləndirilməsinə kömək etdi.

Qərb İttifaqının yaradılması

Soyuq müharibə siyasətinin yeridilməsi, Marşal planının elan edilməsi və həyata keçirilməsi hərbi-siyasi blokların yaradılmasını sürətləndirdi. Bu blokların yaradılmasına hazırlıq dövründə Böyük Britaniya həmin prosesdə aparıcı rol oynamağa cəhd göstərirdi. Almaniyanın iştirakı ilə gələcək antisovet blokun yaradılması ideyası hələ 1942-ci ilin payızında Çerçilin memorandumunda, daha sonra isə 1946-cı il Fulton nitqində irəli sürülmüşdü. Çerçil bu blokda rəhbər rolunu Böyük Britaniyaya verir, SSRİ və onun təsiri altında olan ölkələrə qarşı və eyni zamanda səmərəli əməkdaşlıq üçün "Birləşmiş Avropanın" yaradılmasına çağırırdı.

Hərbi-siyasi blokun yaradılması yolunda ilk addım 1947-ci il martın 4-də Britaniya və Fransa arasında ittifaq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilənin bağlanması oldu. Müqavilə ideyası hələ Çerçilin 1946-cı il sentyabrın 19-da Sürix universitetindəki nitqində öz əksini tapmışdı.

Avropa ölkələrinin birləşməsi yolunda növbəti addım 1948-ci il martın 17-də Brüsseldə Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Niderland və Lüksemburq arasında Qərb İttifaqını yaradan 50 illik müqavilənin imzalanması oldu. Bu müqavilə iştirakçı dövlətlərin təhlükə yarandığı anda bir-birinə qarşılıqlı hərbi və iqtisadi yardım etmələrini nəzərdə tuturdu.

Brüssel sazişi Qərb İttifaqının daimi fəaliyyət göstərən orqanları olan məsləhət şurası, hərbi komitə və hərbi qərargahın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Fransız şəhəri Fontenbloda yerləşdirilmiş hərbi qərargaha ingilis feldmarşalı Montqomeri rəhbərlik edirdi.

Müqavilədə Almaniya tərəfindən təcavüzün təkrarlanmasına yol verməmək barədə maddələr də var idi. Qərbi Avropa ölkələri bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Qərbi Almaniya iqtisadi yardım göstərilməsinə yönəlmiş kursun həyata keçirilməsinin zəruriliyini bəyan etdilər.

NATO-nun yaradılması

Marşal planının qüvvəyə minməsindən dərhal sonra amerikalı diplomatiyası ABŞ-ın rəhbərliyi altında hərbi blok yaratmaq məqsədilə Qərbi Avropa dövlətləri ilə danışıqlara başladı. Danışıqlar Berlin böhranının gərgin vaxtında aparılırdı.

Hərbi blokun yaradılması haqqında ilkin danışıqlar ABŞ hökuməti ilə Marşal planında iştirak edən dövlətlərin hökumətləri arasında aparılırdı. Həmin planda iştirak edən bezi dövlətlər – Avstriya, İrlandiya, İsveçrə və İsveç hərbi ittifaqda iştirak etmək istəmədiklərini bəyan etdilər. Türkiyə və Yunanıstanın hərbi bloka qəbulu məsələsi isə təxirə salındı. Beləliklə, ilkin mərhələdə blok iştirakçılarının sayı 12 dövlət oldu: 10 Avropa dövləti və ABŞ, Kanada, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı – NATO ("North Atlantic Treaty Organization") adlı hərbi-siyasi blok yaratdılar. Şimali Atlantika adı onunla əsaslandırılırdı ki, BMT nizamnaməsinə görə yalnız BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə, həm də regional əlamətlərə uyğun gələn, ikinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş müttəfiq dövlətlərə qarşı yönəldilməmiş müdafiə müqavilələrinin bağlanması icazə verilirdi.

1949-cu il aprelin 4-də Belçika, İslandiya, Danimarka, Kanada, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya, İtaliya, Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ-ın xarici işlər nazirləri Vaşinqtonda Şimali Atlantika paktını imzaladılar. Doqquz maddədən ibarət olan bu müqavilə 20 il müddətinə nəzərdə tutulurdu.

Müqavilənin birinci maddəsində ümumi sülhün, kollektiv təhlükəsizliyin və BMT nizamnaməsinin qorunması məqsədinin güdüldüyü göstərilirdi.

İkinci maddədə üzv ölkələrdə mövcud ictimai quruluşun birgə müdafiəsi məqsədilə üzvlərin sıx əməkdaşlığı nəzərdə tutulurdu.

Üçüncü maddədə deyilirdi ki, pakt iştirakçıları hərbi qüdrətlərinin güclənməsində birgə iştirak etməlidirlər.

Dördüncü maddə üzv dövlətlərdə mövcud qaydanın qorunmasında və onların təhlükəsizliyinə olan istənilən təcavüzə qarşı birgə əməliyyatlar aparılmasını nəzərdə tuturdu.

Beşinci maddədə tərəflər arasında hərbi qüvvələrin tətbiqi məsələlərində qarşılıqlı yardımın vəzifələri müəyyənləşdirilirdi.

Altıncı və yeddinci maddələr hərbi təcavüzə qarşı pakt iştirakçılarının gəmi və ya təyyarə ilə müdaxilə etməsi imkanını nəzərdə tuturdu.

Səkkizinci maddəyə görə NATO iştirakçıları bloka daxil olmayan dövlətlərlə beynəlxalq müqavilələr bağlaya bilərdilər.

Doqquzuncu maddə blokun daimi hərbi orqanlarının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bu maddə NATO-nun iri və işlək hərbi-siyasi orqana çevrilməsi məqsədini güdürdü.

Aprelin 5-də NATO-nun üzvü olan Avropa dövlətləri onlara vəd edilmiş hərbi və maliyyə köməyini almaq üçün ABŞ-a müraciət etdilər. Buna müvafiq olaraq proqram amerikan hökuməti tərəfindən təxirə salınmadan hazırlandı və "Xarici dövlətlərə hərbi yardım haqqında" qanun layihəsi kimi 1949-cu il iyulun 25-də təsdiq üçün konqresə təqdim olundu. Konqres tərəfindən bəyənilən qanun layihəsi tezliklə qüvvəyə mindi. NATO-nun yaradılması haqqında müqavilə üzv dövlətlərin parlamentləri tərəfindən də təsdiq edildikdən sonra 1949-cu il avqustun 24-də qüvvəyə mindi.

1951-ci ildə ABŞ konqresində yaxın üç il ərzində NATO üzvü olan Avropa dövlətlərinin silahlanmasını təmin etmək məqsədilə amerikan kreditlərinin ayrılmasını nəzərdə tutan "Təhlükəsizliyi qarşılıqlı təmin etmək haqqında" qanun qəbul olundu.

ABŞ hökuməti həmin siyasəti davam etdirərək "NATO üzvü olan dövlətlərin hərbi qüvvələri haqqında status" konvensiyasını hazırlayıb Şimali Atlantika Şurasında qəbul etdirdi. 1951-ci il iyunun 19-da imzalanan konvensiya 1953-cü il avqustun 23-də qüvvəyə mindi. NATO üzvü olan Avropa dövlətlərinin ərazisində ABŞ tərəfindən hərbi bazalar yaradıla bilərdi. Konvensiya ABŞ-a NATO ölkələrində öz hərbi qüvvələrini yerləşdirmək səlahiyyəti

verirdi. Belə səlahiyyət bütün digər üzv ölkələrə də verilir. Lakin onlar həmin hüquqdan istifadə etmədilər.

Beləliklə, «çəkilmə doktrinası» NATO-nun rəhbər hərbi doktrinasına çevrildi. Bu doktrina 1953-cü ildə «bir nöqtəyə yönəldilmiş cəza» doktrinası ilə əvəz olunsada, tezliklə hərbcilər ondan da imtina etdilər.

Amerika Dövlətləri Təşkilatının yaradılması

40-cı illərdə Qərbi yarımkürəsində regional təşkilat olan Amerika Dövlətləri Təşkilatının yaradılması beynəlxalq münasibətlər üçün mühüm hadisə oldu. 1947-ci il sentyabrın 2-də Rio-de-Janeyroda (Braziliya) qarşılıqlı yardım haqqında Latın Amerikasının 29 dövləti və ABŞ müqavilə imzaladılar. Çoxtərəfli hərbi, siyasi, iqtisadi və b. müqavilənin imzalanması Amerika dövlətlərarası sisteminin yaradılmasının əsasını qoydu. Müqaviləyə əsasən təşkilat üzvü olan dövlətlər qarşılıqlı müdafiə, siyasi, iqtisadi və b. sahələrdə əməkdaşlıq etməli idilər.

1948-ci il aprelin 30-da Kolumbiyanın paytaxtı Boqotada IX Amerikan ölkələri arası konfrans iştirakçıları Amerika Dövlətləri Təşkilatının nizamnaməsini təsdiq etdilər. Nizamnamə 1951-ci il dekabrın 13-də qüvvəyə mindi.

ADT-nin nizamnaməsinə Rio-de-Janeyro paktının əsas müddəaları daxil edildi. Təşkilatın xərclərinin təxminən 70%-ni ABŞ ödəyirdi. ADT-nin ali orqanı Baş Məclis idi. Təşkilatın baş qərargahı Vaşinqtonda yerləşirdi.

Koreya müharibəsi

50-ci illərin əvvəllərində soyuq müharibə sosialist və kapitalist dövlətləri arasında məhəlli silahlı münaqişələrə müşayiət olunurdu.

1950-ci il iyunun 25-də Koreya Xalq Demokratik Respublikasının qoşunları SSRİ və ÇXR-lə xəlvəti razılıqdan sonra

bütün Koreya ərazisini kommunistlərin hakimiyyəti altında birləşdirmək üçün Cənubi Koreya üzərinə hücum keçdilər.

Öz hərəkətinə bəraət qazandıрмаq üçün KXDR Şimali Koreyanın guya Cənubi Koreya tərəfdən hücumə məruz qaldığına görə müdafiə olunmaq məcburiyyətində qaldığını bildirdi. Sovet İttifaqı, Çin, Avropanın «xalq demokratiyası» ölkələri və bütün dünyanın kommunist partiyaları bu təbliğat variantını müdafiə etdilər. BMT Koreyaya ordu göndərilməsi barədə qərar qəbul etdi. ABŞ hökuməti Koreya Xalq Demokratik Respublikasını təcavüzkarlıqda təqsirləndirdi və öz silahlı qüvvələrini Koreyaya göndərərək Cənubi Koreya tərəfdən hərbi əməliyyatlarda iştirak etdi. Amerikan qoşunlarına az sayda olsa da daha 14 dövlətin, o cümlədən Böyük Britaniya, Fransa Kanada və Türkiyənin qoşunları da qoşuldu. Amerikan diplomatları Birləşmiş Millətlər təşkilatında Koreya Xalq Demokratik Respublikasının təcavüzkar kimi pislənməsi və ABŞ-ın və onun müttəfiqlərinin Koreyadakı qoşunlarını BMT qoşunları elan edən qətnamənin qəbuluna nail oldular.

Koreyada müharibə üç ildən çox davam etdi. Əvvəlcə KXDR orduları Cənubi Koreya ərazisinin 90%-i üzərində nəzarət qura bildilər. Lakin amerikan komandanlığı Koreyanın qərb sahilinə iri desant dəstələri çıxararaq, Şimali Koreya qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratdılar. 1950-ci ilin oktyabr ayında ABŞ qoşunları KXDR-in ərazisinin xeyli hissəsini və onun paytaxtı Pxenyanı tutaraq Çin sərhədlərinə yaxınlaşdı. Bu zaman sovet təyyarəçiləri və Çin Xalq Respublikasının rəsmi olaraq könüllülər adlandırılan hərbi hissələri Koreya Xalq Demokratik Respublikasının köməyinə gəldilər.

Koreyadakı amerikan qoşunlarının komandanı general Makartur atom bombasından istifadə etməyi təklif etdi. ABŞ hökuməti Makarturun təklifini rədd etsə də, Çini bu silahla hədələdi. Eyni zamanda Makartur komandanlıqdan uzaqlaşdırıldı. 1951-ci ilin yayında başlanan sülh danışıqları sovet rəhbəri Stalinin ölümündən sonra 1953-cü il iyulun 27-də barışıq sazişinin imzalanması ilə başa çatdı.

Asiyada və Sakit okeanda regional paktlar

Koreya müharibəsinin gedişində və onun başa çatmasından sonra ABŞ hərbi-siyasi bloklar sistemini Asiya və Sakit okean dövlətləri ilə bağlanan yeni regional paktlarla genişləndirməyə başladı. Yaponiya ilə təhlükəsizlik müqaviləsini qüvvədə saxlayan ABŞ 1951-ci ildə Avstraliya və Yeni Zelandiya ilə təhlükəsizlik müqaviləsi imzaladı. ABŞ daha sonra çoxtərəfli blok yaratmağa başladı. 1954-cü il sentyabrın 8-də Filippinin paytaxtı Manilada yaradılan SEATO Uzaq Şərq və Sakit okean regionunda Şimali Atlantika paktının Qərbdəki rolunu oynamaq idi. Bu bloka 8 ölkə – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Pakistan, Tailland, Filippin, Avstraliya, Yeni Zelandiya daxil oldular. Şimali Atlantika paktı kimi SEATO təşkilatı da təkcə xarici deyil, eyni zamanda daxili təhlükəyə və ya pozuculuq fəaliyyətinə qarşı yönəldilmişdi. SEATO blokunun üzvləri həm xaricdən ola biləcək silahlı hücumlar zamanı, həm də pakta daxil olan ölkələrin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi hər hansı yolla təhlükəyə məruz qaldığı təqdirdə bir-birinə yardım etməyi vəd edirdilər.

1955-ci ildə Bağdad paktı imzalandı. Bu bloka Türkiyə, İraq, Pakistan, İran və Böyük Britaniya daxil oldular. Pakta daxil olan dövlətlərin hamısı ABŞ-la sıx əlaqələr saxlayırdılar.

Beləliklə ABŞ və onun müttəfiqləri Sovet İttifaqını və digər sosialist ölkələrini bütöv hərbi bazalar sistemi ilə əhatə etdilər. Həmin dövlətlərin aviasiyası bu bazalardan sosialist dövlətlərinə zərbələr endirə, təcavüzkar hərəkətlərin qarşısını ala bilərdilər.

Tərksilah sahəsində fəaliyyət

Soyuq müharibə dövründə dövlətlər arasında təkcə qarşıdurma mövcud deyildi. Onlar eyni zamanda tərksilah və beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi uğrunda da fəaliyyət göstərirdilər. Sovet İttifaqı bu istiqamətdə bir sıra mühüm təşəbbüslər etdi.

SSRİ-nin təşəbbüsü ilə BMT Baş Məclisi 1946-cı il dekabrın 14-də bütün dövlətlərə atom silahını qadağan etmək, adi silahları ixtisar etmək və xarici qoşunları BMT üzvü olan bütün dövlətlərin ərazisindən çıxarmaq haqqında müraciət etdi. Sovet dövləti 1948-ci ildə Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan ölkələrin – ABŞ, SSRİ, Böyük Britaniya, Fransa və Çinin silahlarının – ixtisarı sahəsində ilk addım kimi bir il ərzində öz quru, dəniz və hava qüvvələrini 1/3 qədər ixtisar etməyi təklif etdi.

1951-ci ilin sentyabr ayında Sovet İttifaqı BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan beş böyük dövlət arasında sülh paktı bağlamağı təklif etdi. BMT Baş Məclisi müharibənin təbliğinin qadağan olunması haqqında Sovet İttifaqının təklifini qəbul etdi.

Bütün bu təkliflərin hamısı beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsinə doğru yönəldilmişdi. Lakin bir qayda olaraq, həmin tədbirlər təbliğat xarakteri daşdığı üçün soyuq müharibəyə son qoya bilmədi.

Stalinin «imperializm dövründə müharibələrin labüd olması haqqındakı» təsəvvürlərinə və onun «demokratiya və sosializm düşərgəsinin imperializm düşərgəsi üzərində üstünlüyü»nə olan inamı sovet rəhbərliyini belə bir səhv fikir yürütməyə gətirib çıxarırdı ki, üçüncü dünya müharibəsi dünya kapitalist sisteminin dağılmasına gətirib çıxaracaqdır və buna görə də sovetlər deyil, imperialistlər və təcavüzkarlar müharibədən qorxmalıdır». Xalqlar arasında sülh və dostluqdan danışan, atom silahını məhv etməyi və adi silahları ixtisar etməyi təklif edən sovet hökuməti praktikada tez-tez başqa dövlətlərin mənafeyi ilə hesablaşmır, onlarla kompromisə gəlməkdən imtina edir və silahlanmada öz üstünlüyünü saxlamağa, hegemonluğa çalışırdı.

Dinc yanaşı yaşamaq siyasəti

İ.V.Stalinin vəfatından sonra K.M.Malenkovun, sonra N.S.Xruşşovun başçılıq etdiyi sovet rəhbərliyi beynəlxalq gərginliyi zəiflətmək üçün bir sıra nəhəng addımlar atdı. Sovet rəhbərliyi bildirdi ki, elə bir mübahisəli və ya həll edilməmiş məsələ yoxdur ki, sülh yolu ilə həll edilməsin. Sovet hökuməti Koreyada barışığa dair ABŞ-la razılığa gəldi.

1954-cü ilin iyul ayında Cenevrədə SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa, Çin Xalq Respublikası və Vyetnam Demokratik Respublikasının xarici işlər nazirləri Vyetnamda müharibənin dayandırılmasına dair saziş imzaladılar. Vyetnamın ərazisi 17-ci paralel boyu müvəqqəti olaraq demarkasiya xətti ilə bölündü. Həmin xəttədən şimalda Vyetnam Demokratik Respublikasının qoşunları, cənub tərəfdə isə Cənubi Vyetnam hökumətinin qoşunları yerləşdirilməli idi. Gələcəkdə beynəlxalq komissiyanın nəzarəti altında bütün Vyetnam ərazisində azad seçkilər keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin seçkilər keçirilmədi. Demarkasiya xətti uzun illər boyu VDR-lə Cənubi Vyetnam arasında sərhəd xətti oldu.

Cenevrə sazişlərinə uyğun olaraq Vyetnam, Laos, Kamboçanın müstəqilliyini qəti olaraq tanıyan Fransa öz qoşunlarını bu ölkələrin ərazisindən çıxardı.

Koreyada müharibənin başa çatması və Hind-Çində sülhün bərqərar olması ilə əlaqədar Sovet İttifaqı 1954-cü ildə Port Arturdakı sovet həbi dəniz bazasını Çinə verdi.

1955-ci ilin yanvar ayında sovet dövləti Almaniya ilə müharibə vəziyyətinin dayandırılmasını rəsmi surətdə elan edən bəyanat verdi. Sentyabr ayında AFR-lə diplomatik münasibətlər quran SSRİ alman hərbi əsirlərini və hərbi cənayətkarları AFR-ə verdi. 1955-ci il mayın 15-də Sovet İttifaqı, ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa hökumətləri ilə Avstriya arasında işğalın başa çatması, müstəqilliyin bərpa edilməsi və demokratik Avstriya haqqında dövlət müqaviləsi imzaladılar. Müqaviləyə görə anşlūs qadağan edildi. Avstriya öz ərazisində faşist və militarist fəaliyyətə yol verməmək barədə öhdəlik götürdü. Dövlət müqaviləsi qüvvəyə mindikdən və

xarici qoşunlar Avstriyadan çıxarıldıqdan sonra ölkə parlamenti daimi bitərəflik haqqında qanun qəbul etdi.

1955-ci ilin iyul ayında Cenevrədə ikinci dünya müharibəsindən sonra ilk dəfə ABŞ, SSRİ, Böyük Britaniya və Fransa hökumət başçılarının müşavirəsi oldu. Müşavirədə silahlanmanın ixtisar edilməsi, atom silahının qadağan edilməsi, habelə Avropa Təhlükəsizliyi və Almaniyanın birləşməsi problemləri müzakirə edildi. Bu məsələlər üzrə razılıq əldə edilməsə də, müşavirə beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə şərait yaratdı.

50-ci illərdə beynəlxalq münasibətlərdə müstəmləkə asılılığından azad olan ölkələr mühüm rol oynamağa başladılar. Həmin ölkələr inkişaf etməkdə olan və ya «üçüncü dünya» ölkələri adlanırdı. Onlar heç bir bloka qoşulmaq istəmirdilər. Bu dövlətlərin əksəriyyəti dinc yanaşı yaşamağın beş prinsipinə riayət etmək haqqında öhdəlik götürdülər. İlk dəfə Hindistanın baş naziri Cəvahirləl Nehru və Çinin dövlət şurasının sədri Çjou Enlay tərəfindən 1954-cü ilin iyun ayında irəli sürülən dinc yanaşı yaşamağın beş prinsipi bunlar idi: ərazi bütövlüyünə və suverenliyə qarşılıqlı hörmət; hücum etməmək; bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq; bərabərlik və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq; dinc yanaşı yaşamaq. Bu prinsiplər Asiya və Afrikanın 29 ölkəsinin Bandunqda (İndoneziya) 1955-ci ildə keçirilən konfransında bəyənildi. Konfrans yekdilliklə «Ümumi sülhə və əməkdaşlığa kömək etmək haqqında bəyannamə», tərksilah və atom silahının qadağan olunması haqqında müraciət qəbul etdi. Onlar xalqların öz müqəddəratını təyin etməsinin vacibliyini və irqi ayrışikliyin ləğvini tələb etdilər.

1956-cı ildə Moskvada imzalanan sovet-yapon birgə bəyannaməsinə görə iki ölkə arasında müharibə vəziyyətinə son qoyuldu və diplomatik münasibətlər bərpa edildi.

Sovet İttifaqının xarici siyasətinin yeni istiqamətini 1956-cı ilin fevral ayında çağırılan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XX qurultayı rəsmi surətdə möhkəmləndirdi. Sov. İKP MK-nın birinci katibi N.S.Xruşçovun məruzəsində müharibənin qarşısını almaq və ictimai-siyasi sistemləri müxtəlif olan dövlətlərin dinc yanaşı yaşaması SSRİ-nin xarici siyasətinin əsas məqsədi elan

edildi. Bununla bərabər, SSRİ sürətlə silahlanmanı artıraraq ABŞ-la paritetə nail olmağa çalışırdı. Lakin sovet hökumətinin sürətlə silahlanmaya ayrılan xərcləri artırması ölkə daxilində sosial-iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdırırdı.

Eyzenhauer doktrinası

Süveyş böhranından sonra 50-ci illərdə Yaxın və Orta Şərqdə Böyük Britaniya və Fransanın nüfuzu xeyli aşağı düşdü. Regionda tamamilə yeni şərait yarandı. Belə vəziyyətdə 1957-ci il yanvarın 5-də ABŞ prezidenti D.Eyzenhauer Yaxın və Orta Şərq ölkələrində Birləşmiş Ştatların siyasəti haqqında xüsusi məktubla konqresə müraciət etdi. Başqa çıxışları kimi Eyzenhauerin bu məktubu da Sovet İttifaqının və beynəlxalq kommunizmin təcavüzünə qarşı yönəldilmişdi. Yaxın və Orta Şərq regionunda böhranlı vəziyyətin mövcud olması, dünya neft ehtiyatlarının 2/3 hissəsinin burada yerləşməsi və Yaxın Şərqlin Avropa, Asiya və Afrika arasında qapı rolunu oynaması və üç dinin yarandığı yerin olması amillərini önə çəkən prezident Yaxın və Orta Şərqdə ABŞ hərbi qüvvələrindən istifadə olunmasına icazə verilməsini konqresdən tələb etdi.

Doktrinanın başlıca məqsədi Yaxın və Orta Şərqdə Böyük Britaniya və Fransanın təsirinin zəifləməsi nəticəsində yaranmış boşluğu doldurmaq və kommunizmin bu regionda yayılmasına yol verməmək idi. Region ölkələri ilə hərbi, siyasi, iqtisadi və b. sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutan doktrina onların təhlükəsizliyini qoruyurdu. Doktrinada təcavüzün qarşısını almaq üçün güc tətbiq edilməsi də əsaslandırılırdı.

Yeni doktrinanı Böyük Britaniya və Fransa ilə razılaşdırmayan ABŞ NATO üzrə öz müttəfiqlərini proqramı həyata keçirmək üçün əməkdaşlığa cəlb etmək niyyətində deyildi.

Eyzenhauerin müraciətini ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərq ölkələri üzərində hökmranlığının yaradılması proqramının elan edilməsi kimi qəbul edən Sovet İttifaqı onun əleyhinə çıxdı. 1957-ci il yanvarın 13-də verilmiş SİTA-nın bəyanatında Eyzenhauerin nitqinin BMT prinsiplərinə və məqsədlərinə zidd olduğu,

Yaxın və Orta Şərq ərazisində sülh və təhlükəsizlik üçün ciddi qorxu yarandıqı qeyd edilirdi. 1957-ci ilin yanvar və fevral aylarında Qahirədə keçirilmiş müşavirədə Misir prezidenti C.Nasir, Səudiyyə Ərəbistanının kralı Səid, İordaniya kralı Hüseyin, Suriyanın baş naziri Əsali və İordaniyanın baş naziri Nabulsi bu doktrinanı rədd etdilər. Bundan fərqli olaraq Livan, İraq, İran, Türkiyə, həmçinin İsrail Eyzenhauer doktrinasını dəstəklədilər. Eyzenhauer doktrinası Yaxın və Orta Şərqdə yeni siyasi şərait yaratdı. Bu regionda ABŞ-SSRİ qarşdurması gücləndi.

Varşava Müqaviləsi Təşkilatının yaradılması

1955-ci il mayın 11-14-də Varşavada səkkiz sosialist ölkəsinin Avropada sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması məsələlərinə həsr edilmiş müşavirəsi keçirildi. Onun iştirakçıları Albaniya (1968-ci ildə Albaniya Varşava Müqaviləsi Təşkilatından çıxdığını elan etdi), Bolqarıstan, Macarıstan, ADR, Polşa, Rumıniya, Sovet İttifaqı və Çexoslovakiya nümayəndələri sonralar Varşava Müqaviləsi Təşkilatı adını alan dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqaviləni imzaladılar.

Müqavilənin preambulasında ictimai quruluşundan asılı olmayaraq bütün Avropa dövlətlərinin iştirakilə qitədə kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına iştirakçıların cəhdi təsdiq olunur, qeyd edilirdi ki, Paris sazişlərinin təsdiq edilməsi müharibə təhlükəsini gücləndirir, sülhsevər dövlətlərin təhlükəsizliyi üçün qorxu yaradır, onlardan Avropada sülhün saxlanması və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi ki, müqaviləni imzalayan bütün dövlətlər beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etməli və güc tətbiq etməkdən çəkinməlidirlər.

İkinci maddədə müqavilə iştirakçıları beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi daşıyan bütün beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bildirir və əməkdaşlıq etmək istəyən digər dövlətlərlə ümumi razılıq əsasında nüvə və

adi silahların kütləvi ləğvinə xidmət edən səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsinə nail olmağa çalışacaqlarını qeyd edirdilər.

Üçüncü maddədə deyilirdi ki, tərəflər öz aralarında onların ümumi maraqlarına toxunan bütün vacib beynəlxalq məsələləri həll etmək və müqavilə iştirakçılarının bir və yaxud bir neçə üzvünə qarşı yarana bilən hərbi təhlükə zamanı təxirəsalınmadan məsləhətləşməlidirlər.

Dördüncü maddəyə görə Avropada müqavilə iştirakçılarına bir və ya bir neçə dövlətin və yaxud bir qrup dövlətin hərbi müdaxiləsi zamanı müqavilə iştirakçısı olan hər bir dövlət hücumla məruz qalmış dövlətə və yaxud dövlətlərə tək və müqavilə iştirakçıları olan digər dövlətlərin razılığı ilə bütün vasitələrlə, hərbi qüvvə tətbiq etmək də daxil olmaqla lazımi təxirəsalınmaz kömək göstərməlidirlər.

Beşinci maddədə Varşava müqaviləsi iştirakçısı olan dövlətlərin hərbi qüvvələrinin birləşmiş komandanlığını yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Burada deyilirdi ki, tərəflər onların müdafiə qabiliyyətinin güclənməsi üçün razılaşdırılmış lazımi tədbirlər də tətbiq edəcəklər.

Müqavilənin altıncı maddəsində iştirakçı dövlətlər arasında müqavilədə nəzərdə tutulan məsələlərin həyata keçirilməsi məqsədi və müqavilənin reallaşması ilə bağlı yaranmış məsələlərə baxılması üçün Siyasi Məsləhət Komitəsinin yaradılması zəruri hesab edilirdi.

Tərəflər yeddinci maddə ilə müqavilənin məqsədlərinə zidd olan saziş bağlamaq və istənilən koalisiya və ittifaqlarda iştirak etmək hüququna malik deyildilər.

Səkkizinci maddədə müqavilənin iştirakçıları bir-birlərinin müstəqilliyi və suverenliyinə hörmət prinsiplərinə əsaslanaraq gələcək iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı və güclənməsi məqsədilə dostluq və əməkdaşlıq ruhunda hərəkət etməyə məcbur edilirdilər.

Doqquzuncu maddədə göstərilirdi ki, sülhsevər dövlətlərin birləşməsinə zəmin olan müqavilədə sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədləri ilə iştiraka hazırlığını

bildirən, ictimai və dövlət quruluşundan asılı olmayaraq hər bir dövlət bu müqaviləyə qoşula bilər.

Müqavilə 20 il müddətinə qüvvədə idi. Bu müddətin bitməsinə bir il qalmış müqavilənin etibarsız olması haqqında bəyanat verməyən müqavilə iştirakçıları üçün o, növbəti 10 il ərzində qüvvədə olmalı idi. Bununla yanaşı qeyd olunurdu ki, tərəflərin səy göstərdiyi Avropada kollektiv təhlükəsizlik sistemi yarandıqı və bu məqsədlə kollektiv təhlükəsizlik haqqında ümumavropa müqaviləsi qüvvəyə mindiyi gündən hazırki müqavilə öz qüvvəsini itirir.

Onuncu maddəyə müvafiq olaraq müqavilə 1955-ci il iyunun 4-də qüvvəyə mindi.

Qərbi Berlin məsələsi

Paris müqavilələrinin imzalanmasından və AFR-in NATO-ya daxil olmasından sonra Avropada yeni şərait yarandı. Qərb dövlətlərinin və Bonn hakim dairələrinin siyasəti nəticəsində iki alman dövlətinin birləşməsinə yönələn yol daha da kəskinləşdi. Lakin Avropada sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına və yeni hərbi təhlükə ocağının yaranmasına yol verilməməsinə dair Potsdam qərarlarından irəli gələn öhdəliklər əvvəlki kimi üç dövlətin üzərinə düşürdü. Ona görə də AFR-in yenidən silahlandırılmaması, Avropada İkinci dünya müharibəsindən sonra münaqişələrə son qoyulması, sülhün bərqərar edilməsi və Qərbi Berlinə vəziyyətin normallaşdırılması zəruri idi.

1961-ci il mayın 19-da ilkin danışıqlar nəticəsində SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N.S.Xruşçovla ABŞ prezidenti C.Kennedinin görüşünün bitərəf ölkə olan Avstriyanın paytaxtında keçiriləcəyi elan edildi. Rəsmi məlumatda bu görüşün danışıqlar aparmaq və başqa ölkələrin marağına toxunan ən vacib beynəlxalq problemlər üzrə ilkin razılığa nail olmaq məqsədilə təyin olunduğu bildirildi. Görüş iki ölkə arasında münasibətlərə aid əsas problemlər üzrə fikir mübadiləsinin

keçirilməsi və ABŞ prezidenti ilə sovet rəhbəri arasında ilk şəxsi əlaqənin yaradılmasına yönəlmişdi.

Fikir mübadiləsində mərkəzi yeri tərkisilahlı problemi və Qərbi Berlin məsələsi tuturdu. İyunun 4-də ABŞ prezidentinə Almaniya məsələsinin dinc yolla nizamlanması və Qərbi Berlin məsələsi haqqında yaddaş qeydi təqdim olundu. Açıq xarakter daşıyan söhbət nəzərdə tutulan müddətdən çox vaxt aparsa da, ortaq fikrə gəlmək mümkün olmadı.

Tərkisilahlı probleminin müzakirəsi məsələsində də fikir ayrılığı yarandı.

Laosun müstəqilliyini dəstəkləmək və onun bitərəfliyinə hörmət etmək məsələsində tərəflər müəyyən razılığa gələ bildilər. Onlar həmçinin bütün dünya üçün maraq kəsb edən hər bir məsələ üzrə əlaqələr saxlamağa və bu məsələlərin dinc yolla həll edilməsinə razılıq verdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, Avropada hadisələr gözlənilən nəticələri vermədi. Çünki qitədə gərginlik hökm sürürdü.

60-ci illərdə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri

60-cı illərdə Avropada beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik zəifləməyə doğru gedirdi. Bu prosesin baş verməsində SSRİ ilə ABŞ, NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında qüvvələr nisbətində təxmini tarazlığın yaranmağa başlaması, böyük dövlətlərin əməkdaşlığa üstünlük verməsi və SSRİ ilə Qərbi Avropa ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı mühüm rol oynadı. Belə müsbət meyillər Avropada təhlükəsizliyin təmin olunmasına kömək edirdi. Bununla belə, Qərb və Şərq ölkələrinin Avropada təhlükəsizliyin təmin olunması yollarına münasibəti fərqli idi. SSRİ-də belə hesab edirdilər ki, müharibədən sonra müəyyən olunmuş sərhədlərin dəyişməzliyi, ADR-in suveren dövlət kimi tanınması, AFR-in kütləvi qırğın silahına yaxın buraxılmaması və qisasçı doktrinalarından imtina edilməsi qitədə təhlükəsizliyin başlıca təminatıdır. SSRİ və Qərb ölkələri bu məsələ ilə əlaqədar

olaraq yalnız öz təklif və proqramlarının qəbul edilməsinə çalışırdılar. 60-cı illərdə bu problemə dair təkliflərin artması da məhz həmin rəqabətdən irəli gəlirdi. 1965-ci ilin yanvar ayında Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsinin iclasında Avropada kollektiv təhlükəsizliyi təmin edəcək tədbirləri müəyyənləşdirmək məqsədilə müşavirə keçirmək təklif edildi.

1966-cı ilin iyun ayında Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsinin Buxarest sessiyasında qitədə sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə dair bəyanat qəbul edildi. Bəyanatda Avropada gərginliyin zəiflədilməsinə dair konkret təkliflər öz əksini tapdı. Burada Avropa dövlətləri arasında əlaqələrin dinc yanaşı yaşamaq prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi, sülhün möhkəmləndirilməsi yollarının birgə axtarılması, hərbi gərginliyin zəiflədilməsi məqsədilə NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının eyni vaxtda ləğvi, ilk addım kimi onların hərbi idarələrinin buraxılması, xaricdəki hərbi bazaların çıxarılması, hər iki alman dövlətinin silahlı qüvvələrinin ixtisarı, nüvə silahı saxlanmayan zonalar yaradılması, AFR-in nüvə silahına yaxın buraxılmaması, Almaniya məsələsinin tənzimlənməsi, sərhədlərin dəyişməzliyi, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək üçün Ümumavropa müşavirəsinin çağırılması kimi təkliflər irəli sürüldü. Təkliflər Qərbi Avropa ölkələrinin hökumətləri tərəfindən müzakirə edildi. 1968-ci ilin yayında Çexoslovakiyada sosializmin böhranı baş verdikdə mövcud sistemi qorumaq məqsədilə SSRİ başda olmaqla Varşava Müqaviləsi Təşkilatının bəzi ölkələrinin hadisələrə silahlı müdaxiləsi, üsyanı qanla boğmaları Ümumavropa müşavirəsi ideyasının əhəmiyyətini daha da artırdı. Müşavirə ideyası Avropa dövlətlərinin əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olundu.

1969-cu il mayın 5-də Finlandiya hökuməti 32 Avropa dövlətinin, ABŞ və Kanadanın rəhbərlərinə məktub göndərərək müşavirənin təşkili üçün öz xidmətini təklif etdi. 1969-cu il iyunun 9-da SSRİ həmin təklifləri müdafiə etdiyini bildirdi.

1969-cu ilin sonuna qədər 23 Avropa dövləti Finlandiyanın təklifinə müsbət cavab verdi. Bundan sonra müşavirə ilə əlaqədar olaraq ikitərəfli və çoxtərəfli məsləhətləşmələrə başlandı. 1969-cu ilin oktyabr ayında Praqada Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin toplantısı keçirildi. Toplantıda müşavirənin 70-ci illərinin birinci yarısında Helsinkidə keçirilməsi və orada iki məsələnin müzakirəsi təklif olundu: Avropa təhlükəsizliyinin təmin olunması və Avropa dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətlərində qüvvədən istifadə edilməməsi haqqında; Avropa dövlətləri arasında bərabərhuquqlu əməkdaşlığın inkişafı.

60-cı illərdə beynəlxalq münasibətlərdə tərkisilah məsələsi

60-cı illərdə beynəlxalq aləmdə tərkisilah məsələsi aktuallaşdı. Bu sahədə dövlətlərin, xalq diplomatiyasının və BMT başda olmaqla beynəlxalq təşkilatların səyləri xeyli artdı. Tərkisilah uğrunda mübarizənin məzmunu da zənginləşərək bir sıra müsbət nəticələr verdi. Bu mühüm məsələdə böyük dövlətlərin öz mövqeyi var idi. Hələ 1959-cu ildə SSRİ və Böyük Britaniya tərəfindən hamılıqla və tamamilə tərkisilaha dair irəli sürülən təkliflər BMT Baş Məclisində müzakirə edildi. 1959-cu ilin sentyabr ayında tərkisilah üzrə «10-lar komitəsi» yaradıldı.

Sovet hökuməti 1960-cı ilin sentyabr ayında BMT Baş Məclisinin XV sessiyasına hamılıqla və tamamilə tərkisilah haqqında yeni müqavilə layihəsini təqdim etdi. 1961-ci ilin iyun-sentyabr aylarında tərkisilaha dair SSRİ-ABŞ danışıqları keçirildi. ABŞ əvvəlcə tərkisilahın ümumi prinsiplərini hazırlamağı təklif etdi. 1961-ci ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisinin XVI sessiyası həmin prinsiplər haqqında birgə Sovet-Amerika bəyanatını bəyənən qətnamə qəbul etdi. Sessiyada tərkisilah üzrə «10-lar komitəsi»nin tərkibinə azad olmuş səkkiz ölkənin nümayəndəsi də daxil edildi. Beləliklə, «18-lər komitəsi» yaradıldı. 1965-ci ildə BMT Baş Məclisinin

XX sessiyası tərksilaha dair beynəlxalq konfrans çağırılması haqqında qərar qəbul etdi.

Həmin illərdə nüvə silahları sınaqlarının dayandırılması tərksilah sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri oldu. Sınaqların dayandırılması nüvə silahlarının istehsalını dayandırmaq və ətraf mühiti qorumaq üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu məsələ həm BMT Baş Məclisinin sessiyalarında, həm də «18-lər komitəsi»ndə müzakirə olundu. SSRİ nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasını təklif etdi. Qərbdəki dövlətləri isə yeraltı nüvə sınaqlarının dayandırılmasını mümkün saymayaraq buna nəzarətin çətinliyindən danışırdılar. 1963-cü ilin iyul ayında SSRİ atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə sınaqlarının dayandırılması haqqında saziş imzalamayı təklif etdi. İyulun 15-dən 25-ə qədər Moskvada SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya arasında aparılan danışıqlar avqustun 5-də müqavilə imzalanması ilə başa çatdı. Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə sınaqlarının dayandırılmasını nəzərdə tutan həmin müqavilə 1963-cü il oktyabrın 10-da qüvvəyə mindi. Giriş və beş maddədən ibarət olan bu müqavilə müddətsiz idi. Müqaviləyə qoşulan 100-dən çox dövlətin cərgəsində Azərbaycan Respublikası da vardır.

1961-ci ildə BMT Baş Məclisinin XVI sessiyası kosmosdan dinc məqsədlə istifadə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa çağıran qətnamə qəbul etdi. 1963-cü ildə isə BMT Baş Məclisinin XVIII sessiyasında dövlətlərin kosmosa nüvə silahı çıxarmamasını nəzərdə tutan qətnamə qəbul olundu. 1967-ci ilin yanvar ayında SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında kosmik fəzanın tədqiqi və ondan istifadə sahəsində dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə hər üç ölkənin paytaxtında eyni vaxtda imzalandı. Giriş və 17 maddədən ibarət olan bu müqavilədə bütün dövlətlərin kosmik fəzadan istifadə hüququna malik olduqları qeyd edilmişdi. Bu müddətsiz müqaviləyə indiyədək 100-dən çox dövlət qoşulmuşdur.

60-cı illərdə tərksilah sahəsində fəaliyyətin istiqamətlərindən biri nüvə silahının yayılmaması idi. 1965-ci ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisində bütün dövlətləri nüvə

silahının yayılmaması haqqında müqavilə bağlamağa çağıran qətnamə qəbul edildi. 1966-1967-ci illərdə bu məsələ ilə əlaqədar SSRİ ilə ABŞ arasında məsləhətləşmələr aparıldı. 1968-ci il iyulun 1-də nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya arasında, həm də hər üç ölkənin paytaxtında eyni vaxtda imzalandı. Bu müqavilə 1970-ci il martın 5-də qüvvəyə mindi. Lakin Fransa, Çin, Pakistan, Cənubi Afrika Respublikası, İsrail, Hindistan və bir sıra ərəb ölkələri bu müqaviləyə qoşulmadılar.

Karib böhranı

60-cı illərdə Latın Amerikasındakı beynəlxalq münasibətlərə təsir edən ön mühüm hadisə Karib böhranı oldu. Böhran 1962-ci ilin payızında ABŞ-la Kuba və ABŞ-la SSRİ arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində yarandı. Kubaya Latın Amerikasında öz strateji müttəfiqi kimi baxan SSRİ 1962-ci ilin yayında orada gizli şəraitdə orta mənzilli raketlər yerləşdirərək onlardan ABŞ-a qarşı istifadə etmək istəyirdi. Bu raketlərin fəaliyyət radiusu ABŞ-ın bir neçə iri şəhərlərini əhatə edirdi. ABŞ 1962-ci il oktyabrın 16-da bu barədə məlumat aldı. Prezident C.Kennedi dərhal həmin raketlərin Kubadan çıxarılmasını tələb etdi. Oktyabrın 22-də ABŞ Kubanı dənizdən və havadan təcrid edərək Kuba sahillərinə 183 hərbi gəmi göndərdi. Həmin gəmilərdə 85 min dəniz piyadası var idi. Bu mühasirə Kubaya başqa ölkələrdən silah və hərbi texnika göndərilməsinin qarşısını almaq məqsədi güdüdü. Kuba və SSRİ ABŞ-ın hərəkətlərini beynəlxalq hüquqa zidd hesab edərək onun iradəsinə tabe olmaq niyyətində deyildilər. Nəticədə nüvə müharibəsinə çevrilə biləcək kəskin hərbi qarşıdurma yarandı. Sovet raketləri Kuba səmasında amerikan təyyarəsini vurdu. Kennedi raketlərin yerləşdirildiyi bazaların bombardman ediləcəyi barədə əmr verdi. ABŞ özünün həm daxildə, həm Avropada, həm də dənizlərdə yerləşən silahlı qüvvələrini yüksək döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirdi. Oktyabrın 23-də SSRİ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı

una daxil olan digər ölkələr də cavab tədbirləri gördülər. Kuba ordusu da döyüşə hazır vəziyyətə gətirildi. Lakin sovet rəhbərliyi geri çəkildi. Oktyabrın 24-də Karib hövzəsində vəziyyət BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə olundu. Burada ABŞ SSRİ-ni Karib hövzəsində vəziyyəti qəsdən pisləşdirməkdə ittiham edərək raketlərin yerləşdirildiyi bazaların səmadan çökülmüş fotosəkillərini nümayiş etdirdi. SSRİ Kubanı müdafiə etmək məqsədilə raketlərini yerləşdirdiyini bildirdi. İclasda Rumıniya SSRİ və Kubanın mövqeyini müdafiə etdi, Birləşmiş Ərəb Respublikası və Qana ABŞ-ın hərəkətlərinin dəniz azadlığı prinsipinə zidd olduğunu, sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yaratdığını bəyan etdilər. Onlar eyni zamanda ABŞ, SSRİ və Kubanı böhranı birbaşa dinc yolla həll etməyə çağıran qətnamə layihəsi təklif etdilər. BMT-nin baş katibi U.Tan da tərəfləri problemin həlli üçün danışıqlara başlamağa çağırırdı. İngiltərə ABŞ-ın Karib hövzəsindəki siyasətini müdafiə etsə də, az sonra həm Böyük Britaniya, Fransa, həm də İrlandiya SSRİ ilə ABŞ arasında danışıqlara tərəfdar olduqlarını bildirdilər.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclası baş katibin SSRİ və ABŞ hökumətlərinə göndərmək üçün hazırladığı müraciətin mətnini bəyöndi. Müraciətdə SSRİ, ABŞ və Kuba hökumətlərinə görüşüb böhranı həll etmək yollarını müzakirə etmək təklif olundu, bu işdə BMT-nin onlara kömək etməyə hazır olduğu bildirildi. Karib böhranının bütün mümkün nəticələrini real nəzərə alan ABŞ və SSRİ hökumətləri həmin müraciətə müsbət cavab verdilər. Oktyabrın 28-də SSRİ və ABŞ hökumətləri arasında məktub mübadiləsi oldu. SSRİ Karib böhranını dinc yolla həll etmək üçün öz üzərinə düşən bütün işləri görməyə hazır olduğunu bildirdi. ABŞ hökumətinin Moskvaya göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Karib böhranının qısa vaxtda siyasi vasitələrlə həlli beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə və tərksilah məsələlərinin həllinə kömək edə bilər. 1962-ci il noyabrın 1-də SSRİ hökumətinin nümayəndəsi danışıqlar aparmaq üçün əvvəl Nyu-Yorkda, sonra Kubada oldu. Əldə olunmuş razılığa əsasən, amerikan hökuməti 1962-ci il noyabrın 21-də Kubanın təcrid olunmasını ləğv edərək, Kubaya hücum etməyəcəyinə və ABŞ- daki Kuba mühacirlərinə kömək

göstərməyəcəyinə dair öhdəlik götürdü. SSRİ öz raketlərini Kubadan çıxardı. Beləliklə, Karib böhranı siyasi-diplomatik vasitələrlə həll olundu. Dünya raket-nüvə müharibəsi təhlükəsindən xilas oldu.

70-ci illərin birinci yarısında beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi. 70-ci illərin ikinci yarısı – 80-ci illərdə ümumavropa prosesi

60-cı illərin sonu - 70-ci illərin əvvəllərində siyasi gərginliyin zəifləməsi beynəlxalq münasibətlərin başlıca inkişaf meyillərindən biri oldu. Dövlətlərin və xalqların əməkdaşlığı üçün əlverişli şərait yaradan gərginliyin zəifləməsi obyektiv və əhəmiyyətli proses olub bilavasitə böyük dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətinin nəticəsi idi. 70-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə bir sıra amillər şərtləndirirdi. Əvvələn, bu proses SSRİ ilə ABŞ arasında, NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında hərbi-siyasi sahədə yaranmış tarazlığın nəticəsi idi. İkinci, beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi dövründə Qərb-Şərq əlaqələrinin geniş inkişafı beynəlxalq həyatın bir sıra mühüm problemlərinin dinc yanaşı yaşamaq prinsipləri əsasında həllinə şərait yaratdı. Üçüncü, Avropada başlamış gərginliyin zəiflədilməsi ümumavropa prosesinə təkan verdi. Dördüncü, bu əhəmiyyətli hadisə birbaşa SSRİ-ABŞ münasibətlərinin müvəqqəti yaxşılaşmasının nəticəsi idi.

Gərginliyin zəifləməsi prosesi tərksilah prosesinə və beynəlxalq hüququn inkişafına kömək etdi. 60-cı illərin sonu - 70-ci illərin əvvəllərində iki sistem ölkələri arasında münasibətlərin, xüsusilə Sovet-Amerika münasibətlərinin yaxşılaşması, SSRİ ilə ABŞ, NATO ilə Varşava Müqaviləsi təşkilatı arasında hərbi-siyasi tarazlığın yaranması beynəlxalq aləmdə soyuq müharibədən gərginliyin zəiflədilməsinə doğru dönüşə səbəb oldu. 1970-ci il avqustun 12-də SSRİ ilə AFR, 1970-ci il dekabrın 7-də AFR ilə Polşa arasında müqavilələrin imzalanması, 1971-ci il sentyabrın 3-də SSRİ, ABŞ, İngiltərə və

Fransa arasında Qərbi Berlinə dair dördtərəfli sazişin bağlanması, 1972-ci il dekabrın 21-də AFR-lə ADR arasında münasibətlərin normallaşması haqqında müqavilənin bağlanması beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi prosesinə güclü təkan verdi, Avropada ümumi vəziyyətin sabitləşməsinə kömək etdi və ümumavropa müşavirəsinin çağırılmasına şərait yaratdı. Bu müşavirə isə beynəlxalq münasibətlərdə mühüm yer tutan beynəlxalq təhlükəsizlik, münaqişə ocaqlarının ləğvi və kollektiv təhlükəsizlik, hərtərəfli əməkdaşlıq kimi problemlərin həlli yolunda əsas mərhələ və gərginliyin zəiflədilməsi prosesinin zirvəsi oldu, ümumavropa prosesinin inkişafının yeni mərhələsinin başlanğıcını qoydu.

1970-ci ilin iyun ayında Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin Budapeştdə keçirilmiş iclasında qəbul edilmiş memorandumunda, ümumavropa müşavirəsinin gündəliyinə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə orqanın yaradılması, Avropa dövlətlərinin ərazisində silahlı qüvvələrin ixtisarı və mədəni əlaqələrin inkişafı məsələlərinin müzakirəsinin daxil edilməsi təklif olundu. Onlar ümumavropa müşavirəsində ABŞ və Kanadanın iştirakına razılıq verdilər. Bir sıra Avropa dövlətləri siyasi xadimlərinin təşəbbüsü ilə Vyanada 1969-cu ilin noyabr-dekabr aylarında təhlükəsizlik və əməkdaşlıq uğrunda ümumavropa qeyri-hökumət konfransı oldu. Konfransda Avropanın 26 ölkəsinin və 23 beynəlxalq ictimai təşkilatı təmsil edən 300 nümayəndə və müşahidəçi iştirak edirdi. Vyana konfransı 1970-ci ildə Helsinkidə ümumavropa müşavirəsinin çağırılması ideyasını müdafiə edərək, etibarlı Ümumavropa təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması üçün Avropa ölkələrinin kollektiv söylərinin zəruriliyi haqqında bəyannamə qəbul etdi. 1971-ci ilin fevral ayında Varşava Müqaviləsi Təşkilatı üzvlərinin xarici işlər nazirlərinin Berlinə keçirilən müşavirəsində qeyd olundu ki, ümumavropa müşavirəsinin çağırılmasını ləngitmək üçün heç bir əsas yoxdur. Müşavirəyə hazırlıq Qərb dövlətləri ilə kommunist bloku ölkələri arasında gündəlikdəki və Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq

probleminin məzmunu kimi məsələlər ətrafında kəskin mübarizə şəraitində gedirdi. Qərb ölkələri müşavirədən sosialist ölkələrində liberallaşdırma üçün istifadə etmək istəyirdilər. Lakin 70-ci illərin əvvəllərində bu çox çətin iş idi və sıx qarşılıqlı fəaliyyət göstərən sosialist dövlətləri SSRİ-nin hökmü ilə Avropa problemlərinə münasibətdə vahid mövqə işləyib hazırladılar. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin 1972-ci ilin yanvar ayında Praqada qəbul etdikləri bəyannamədə Avropa təhlükəsizliyinin aşağıdakı əsas prinsipləri razılaşdırıldı: sərhədlərin toxunulmazlığı, güc tətbiq etməmək, dinc yanaşı yaşamaq, sülh naminə xeyirxah münasibətlər və əməkdaşlıq, dövlətlər arasında qarşılıqlı faydalı əlaqələr, tərsiləh və BMT-nin müdafiə edilməsi.

Bu prinsiplərə tərəfdar çıxan Qərbin uzaqgörən və realist düşünən siyasi xadimləri Avropa ictimaiyyətinin bu məsələdəki mövqeyini də nəzərə alırdılar. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq uğrunda ictimai qüvvələrin 1972-ci ilin iyun ayında Brüsseldə keçirilən məclisi tərəfindən qəbul edilmiş bəyannamədə ümumavropa təhlükəsizliyinin əsas prinsipləri irəli sürüldü və müşavirə ideyası müdafiə olundu. 1972-ci ilin may ayında NATO ölkələri müşavirəni hazırlamaq üçün çoxtərəfli məsləhətləşmələrdə iştirak etməyi qərara aldılar. Həmin ilin noyabrın 22-də Finlandiyanın təşəbbüsü ilə 33 Avropa dövlətinin, ABŞ və Kanada dövlətlərinin nümayəndələri müşavirənin vəzifələrini, onun işinin təşkilini, gündəliyini, iştirakçılarının tərkibini və maliyyələşdirmə üsullarını müəyyən etmək üçün Helsinkidə çoxtərəfli məsləhətləşmələrə başladılar. Yeddi aya qədər davam edən məsləhətləşmələrin gedişində çoxsaylı çətinliklər meydana çıxdı. Bu çətinliklər qarşıda müşavirənin görünməmiş xarakteri, onun tərkibinin rəngarəngliyi və iştirakçıların mövqələrinin müxtəlifliyi ilə bağlı idi. Qərarların konsensus əsaslanması da hamı üçün məqbul razılaşmaların qəbulunu çətinləşdirirdi. 1972-ci il dekabrın 13-də sovet nümayəndə heyəti müşavirənin gündəliyinə aşağıdakı məsələləri salmağı təklif etdi: Avropa təhlükəsizliyinin təmin olunması

və Avropa dövlətləri arasında münasibətlərin prinsipləri; bərabər hüquqluluq əsasında ticarət, iqtisadi, elmi-texniki əlaqələrin və ekologiya sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi və Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə orqanın yaradılması. Birinci maddə məsləhətləşmə iştirakçılarının prinsiplial etirazına səbəb olmasa da, Qərb dövlətləri humanitar sahədə əməkdaşlıq məsələsinin ayrıca müzakirəsini təklif etdilər. 1973-cü il yanvarın 23-də sovet nümayəndə heyətinin təklif etdiyi dəqiqləşdirilmiş gündəlik layihəsində humanitar sahədə əməkdaşlıq müstəqil məsələ kimi qeyd olundu. Məsləhətləşmələr nəticəsində 1973-cü ilin iyun ayında "Mavi kitab" adını almış yekun tövsiyələr razılaşıdırıldı. "Mavi kitab"ın 96 maddəsi müşavirənin təşkilini, gündəliyini, iştirakçıların tərkibini, yeri və vaxtını, maliyyələşdirmə qaydalarını tənzimləyirdi. "Mavi kitab" müşavirənin üç mərhələdə keçirilməsini nəzərdə tuturdu: Helsinkidə xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçiriləcək birinci mərhələdə yekun tövsiyələr təsdiq olunub, ümumi mövqələr müəyyən edilmiş idi. Cenevrədə keçirilən ikinci mərhələdə ekspertlər səviyyəsində yekun sənədləri hazırlanmalı idi. Üçüncü mərhələdə həmin sənədlər təsdiq olunmalı idi. Müşavirənin razılaşıdırılmış gündəliyinə dörd məsələ daxil edildi: Avropada təhlükəsizlik məsələləri; iqtisadiyyat, elm-texnika və ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində əməkdaşlıq məsələləri; humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq problemləri; müşavirədən sonra ümumavropa prosesinin inkişaf istiqamətləri. Ümumavropa müşavirəsinin keçirilməsi haqqında razılıq əldə edilməsi və onun gündəliyinin müəyyən olunması gərginliyin zəifləməsi prosesinin mühüm qələbəsi idi. Çoxtərəfli məsləhətləşmələrin uğurla başa çatması kompromis əsasında hamı üçün məqbul razılaşmaların mümkünlüyünü göstərdi.

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə müşavirənin birinci mərhələsi 1973-cü il iyulun 3-də Helsinkidə başlandı. İyulun 7-nə qədər sürən bu mərhələdə 35 dövlətin xarici işlər naziri iştirak edirdi. Müşavirəni Finlandiyanın prezidenti U.K.Kekkonen açdı. Xarici işlər nazirləri Avropada təhlükə-

sizlik və əməkdaşlığın mühüm cəhətlərinə dair öz hökumətlərinin baxışlarını şərh edəndən sonra yekun tövsiyələri təsdiq edərək müşavirənin sonrakı iş qaydasını müəyyənləşdirdilər. İştirakçılar ön çox gündəliyin 3-cü maddəsinə diqqət yetirərək bildirdilər ki, gərginliyin zəifləməsinin başlıca şərti insanlar arasında əlaqələndir. Qərb ölkələri gündəliyin birinci məsələsinə dair cəmi 2, 3-cü məsələsinə dair isə 15 təklif irəli sürdülər. Müşavirənin birinci mərhələsi iştirakçılar arasında ümumi iş birliyinə istəyin olduğunu göstərdi.

Ümumavropa müşavirəsinin ikinci mərhələsi 1973-cü il sentyabrın 21-dən 1975-ci il iyulun 21-nə qədər Cenevrədə keçirildi. Bu müddət ərzində müşavirənin işçi orqanlarının keçirildiyi 2500-ə qədər rəsmi iclasda 4700-ə qədər müxtəlif layihə müzakirə edildi. İkinci mərhələ daha kəskin diplomatik mübarizə şəraitində keçdi. Müşavirənin əsas işçi orqanlarından olan üç əsas komissiyanın birincisində başlıca mübahisə obyektini sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi oldu. Sosialist ölkələri bildirdilər ki, müharibədən sonrakı dövr ərzində qitənin təhlükəsizliyi üçün əsas təhlükə mənbələrindən biri Qərb dövlətləri tərəfindən Avropada ərazi-siyasi statuskvonun tanınmamasıdır, sərhədlərin pozulmazlığının çoxtərəfli səviyyədə aydın və danışıqsız etiraf olunması Avropa dövlətlərinin dinc yanaşı yaşamasının və əməkdaşlığının möhkəm bünövrəsi ola bilər. AFR sərhədlərin dinc yolla dəyişməsinə razılıq verilməsini, həmçinin Avropadakı sərhədlərin statusunun müxtəlif olmasını təklif edirdi. Tərəflər sərhədlərin yalnız beynəlxalq hüquqa uyğun dinc yolla və razılıq əsasında dəyişdirilə bilməsi məsələsində razılaşırdılar. Birinci komissiyanın işindəki çətinliklər etimadı möhkəmləndirmək tədbirləri məsələsi ilə də bağlı idi. İkinci komissiyada ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq məsələlərində hamı üçün məqbul qərarlar qəbul edildi. Üçüncü komissiyada bir sıra Qərb ölkələri humanitar sahədə əməkdaşlıq məsələsindən kommunist rejimlərini zəiflətmək üçün istifadə etməyə cəhd göstərirdilər. Lakin müşavirə iştirakçılarının əksəriyyəti belə cəhdlərə qarşı çıxdı. Belə qərara gəldi ki, humanitar

sahədə əməkdaşlıq xalqlar arasında sülhün və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə xidmət etməli, dövlətlər arasında münasibətləri tənzim edən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Ümumavropa müşavirəsinin ikinci mərhələsi öz işini uğurla başa çatdırdı.

1975-ci il iyulun 19-da Əlaqələndirmə komitəsi müşavirənin üçüncü, yekun mərhələsinin yüksək səviyyədə 1975-ci il iyulun 30-da Helsinkidə keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Üçüncü mərhələnin açılışında Finlandiya prezidenti və BMT-nin baş katibi çıxış etdilər. Sonra müşavirədə iştirak edən bütün ölkələrin hökumət və dövlət başçıları çıxış etdilər. Çıxış edənlərin hamısı görülmüş işin və yekun aktının əhəmiyyətini etiraf edib əldə olunmuş razılışmaların yerinə yetirilməsinin zəruriliyini əsaslandırdılar. 1975-ci il avqustun 1-də müşavirədə iştirak edən 33 Avropa dövlətinin, ABŞ və Kanadanın dövlət və hökumət başçıları Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə müşavirənin Yekun aktını imzaladılar.

Yekun aktında gündəlikdəki dörd məsələ üzrə uzunmüddətli fəaliyyətin nəticələri, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq probleminin həllinin əsas istiqamətləri, çərçivəsi və yolları müəyyən olundu. Yekun aktının giriş hissəsində müşavirə iştirakçılarının əldə edilmiş nailiyyətlərə əməli xarakter verib Avropada gərginliyin zəiflədilməsini möhkəmləndirmək qətiyyəti əks olundu, təhlükəsizliyin bölünməzliyi, ümumavropa əməkdaşlığının inkişafında ümumi maraq və Avropa təhlükəsizliyi ilə dünyadakı sülh arasında sıx əlaqə etiraf edildi. Avropa təhlükəsizliyi baxımından Yekun aktına daxil olan prinsiplər bəyannaməsi böyük əhəmiyyətə malik idi. Müşavirənin iştirakçısı olan dövlətlər qarşılıqlı münasibətlərində 10 əsas prinsipi rəhbər tutmalı idilər: suveren bərabərlik; zor işlətməmək və ya zor işlətməklə hədələməmək; sərhədlərin toxunulmazlığı; dövlətlərin ərazi bütövlüyü; mübahisələrin dinc yolla nizama salınması; bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq; insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət; bərabərlik və xalqların öz müqəddəratını

təyin etmək hüququ; dövlətlər arasında əməkdaşlıq; beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin vicdanla yerinə yetirilməsi.

Prinsiplər bəyannaməsində deyilirdi ki, Avropadakı bütün sərhədlər toxunulmazdır, iştirakçı dövlətlər indi və gələcəkdə bu sərhədlərə qəsd etməyəcəklər. Prinsiplər bütövlükdə Avropadakı siyasi reallıqların etirafı idi. Müşavirədə qəbul edilmiş etimadı möhkəmləndirmək tədbirlərinə, təhlükəsizlik və tərksilahın bir sıra cəhətlərinə dair sənəd Avropa təhlükəsizliyi ilə bağlı əhəmiyyət daşıyırdı. Bu sənədə əsasən iştirakçı dövlətlər iri hərbi təlimlər haqqında əvvəlcədən xəbər vermək və müşahidəçilər mübadilə etmək haqqında razılığa gəldilər. Sənəddə deyilirdi ki, iştirakçı dövlətlər hərbi qarşıdurmanın zəiflədilməsində və tərksilaha kömək edən söylərdə maraqlı olduqlarını etiraf edirlər, çünki bu, onların təhlükəsizliyini möhkəmləndirir və Avropada siyasi gərginliyi azaldır.

Ticarət, sənaye, elm və texnika, ətraf mühitin qorunması sahəsində əməkdaşlıq haqqında bölmənin giriş hissəsində əməkdaşlığın Avropada və bütün dünyada sülhü və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək üçün əhəmiyyətindən bəhs olunurdu. Yekun aktına daxil edilmiş Aralıq dənizi rayonunda təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair ayrıca sənəddə deyilirdi ki, təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi prosesi dünyanın başqa regionlarına, o cümlədən Aralıq dənizi rayonuna da aiddir, müşavirə iştirakçıları bu bölgədə gərginliyin zəiflədilməsində və əməkdaşlığın genişlənməsində maraqlıdırlar. Yekun aktının humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq bölməsində humanitar əməkdaşlıq sahəsində tərəqqinin gərginliyin zəiflədilməsinin inkişafı və iştirakçı dövlətlər arasında münasibətlərin daha da yaxşılaşması şərti ilə mümkünlüyü qeyd olundu. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə daimi orqanın yaradılması haqqında qərar qəbul edilmədi. Yekun aktına müşavirədən sonrakı addımlar haqqında razılışmalar da daxil edildi. Müşavirə iştirakçıları Yekun aktının müddəalarının və müşavirənin qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi haqqında müntəzəm fikir mübadiləsi yolu ilə başlanmış

çoxsahəli prosesi davam etdirmək fikrində olduqlarını bildirdilər. Bu məqsədlə ATƏM iştirakçısı olan dövlətlərin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyələrdə görüşlərinin təşkili nəzərdə tutuldu.

Yekun aktın imzalanmasının böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Onun imzalanması ilə müşavirə iştirakçısı olan dövlətlərin əməkdaşlığı yeni mərhələyə daxil oldu, müxtəlif ictimai sistemli dövlətlər çoxtərəfli əsasda əməkdaşlıq etməyə başladılar. Çoxtərəfli görüşlərin keçirilməsi praktikası genişləndi. ATƏM iştirakçısı olan dövlətlərin Belqrad görüşü 1977-ci ilin oktyabr ayından 1978-ci ilin mart ayına qədər keçirildi. ABŞ başda olmaqla Qərb dövlətləri görüş zamanı sosialist ölkələrində insan hüquqlarına hörmət edilməsini tələb etdilər. Görüş iştirakçıları mübahisəli məsələlərin dinc yolla həlli məqsədi ilə ekspertlərin müşavirəsini və Ümumavropa elmi forumunu, Aralıq dənizi rayonunda əməkdaşlığa dair ekspertlərin müşavirəsini keçirməyə dair razılığa gəldilər. Eyni zamanda ATƏM iştirakçılarının növbəti görüşünün 1980-ci ildə Madriddə keçirilməsi qərara alındı.

1980-ci ilin noyabr ayında işə başlayan Madrid görüşü 1983-cü ilin sentyabr ayınadək davam etdi. Qəbul edilmiş sənəddə Avropada vəziyyətin normallaşmasına və bütün sahələrdə dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına yönəlmiş konkret razılaşmalar öz əksini tapdı, Helsinki müşavirəsinin 10 illiyinin qeyd olunması, 1986-cı ildə Vyanada yeni ümumavropa görüşünün keçirilməsi kimi tədbirlər nəzərdə tutuldu.

Xarici işlər nazirlərinin 1985-ci il iyulun 30-dan avqustun 1-dək Helsinkidə ümumavropa müşavirəsinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş görüşü keçirildi. Görüş iştirakçıları Yekun aktının əhəmiyyətini təsdiq edib ümumavropa prosesinin davam etdirilməsinə tərəfdar çıxdılar. 1984-cü ilin yazında Afinada beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsinə dair ekspertlərin müşavirəsi, oktyabr ayında Venesiyada Aralıq dənizi bölgəsində iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlığa dair seminar, 1985-ci ilin may ayında Kanadada insan hüquqları üzrə ekspertlərin müşavirəsi və s. keçirildi.

Avropada etimadı, təhlükəsizliyi və tərksilahı möhkəmləndirmək tədbirlərinə dair Stokholm konfransı 1984-cü ilin yanvar ayında işə başladı. Konfransda qəbul edilən sənəddə Avropada hərbi qarşıdurmanın zəiflədilməsinə yönəlmiş siyasi və hərbi tədbirlər kompleksi nəzərdə tutuldu.

ATƏM iştirakçısı olan dövlətlərin Vyana görüşü 1986-cı ilin noyabr ayından 1989-cu ilin yanvar ayına qədər keçirildi. Görüşdə Helsinki Yekun aktının və Madrid görüşünün sənədlərinin yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında geniş fikir mübadiləsi edildi. Vyana görüşü 1975-ci ildən sonra Avropada əldə olunmuş qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın səviyyəsini əks etdirirdi. 1990-cı ildə Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilənin imzalanması ümumavropa prosesinin inkişafında böyük addım oldu.

1990-cı il noyabrın 19-21-də ATƏM üzvü olan ölkələrin nümayəndə heyətlərinin Parisdə yüksək səviyyəli görüşü oldu. Burada qəbul edilmiş «Yeni Avropa üçün Paris xartiyası» adlı sənəd təşkilat üzvləri arasında münasibətlərin Helsinki prinsiplərini bir daha təsdiq edərək bütün ATƏM iştirakçılarının çoxtərəfli əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu nümayiş etdirdi. Görüşdə müşavirə iştirakçılarının müntəzəm siyasi məsləhətləşmələrinin keçirilməsinin və ümumavropa qarşılıqlı fəaliyyətinin daimi strukturlarının yaradılmasının zəruriliyi etiraf olundu, ATƏM katibliyinin, azad seçkilər üzrə büronun və münafişlərin qarşısını almaq üçün mərkəzin yaradılması qərara alındı. Müşavirədə həmçinin ümumavropa prosesinin gələcək inkişafının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildi, yüksək səviyyəli növbəti görüşün 1992-ci ildə Helsinkidə keçirilməsi qərara alındı. Paris müşavirəsi Avropadakı dövlətlərarası münasibətlərdə parçalanma və qarşıdurma dövrünün başa çatdığını, yeni dövrün başladığını göstərdi və qitədə təhlükəsizliyin əsaslarını yaratdı.

Qərb dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri

70-ci illərdə beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər, gərginliyin zəiflədilməsi, Şərq bloku ölkələri ilə münasibətlərin yaxşılaşması və Qərbi Avropa inteqrasiyasının inkişafı Qərb dövlətləri arasında münasibətlərə təsir edən başlıca amillər oldu. ABŞ-Qərbi Avropa əlaqələri ən çox NATO çərçivəsində tənzimlənirdi. ABŞ-la Qərbi Avropa siyasi - hərbi sahədə müttəfiq olsalar da, iqtisadi sahədə həm tərəfdaş, həm də rəqib idilər. Transatlantika münasibətlərinə ABŞ-ın xarici siyasəti təsir edirdi. Heç şübhəsiz, Qərb dövlətləri arasında qarşılıqlı münasibətlər dünya siyasətinin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynayırdı. Qərb dövlətlərinin həmrəyliyinə güclənməsində "böyük yeddiyənin" 1975-ci ildən keçirilməyə başlayan müntəzəm görüşləri mühüm əhəmiyyətə malik idi. ABŞ, Yaponiya, AFR, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Kanadanın dövlət və hökumət başçılarına belə görüşlərində həm dövlətlərarası siyasi və iqtisadi münasibətlər, həm də beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri müzakirə edilirdi.

Qərbi Avropa inteqrasiyasının inkişafı Avropa İqtisadi Birliyinin təşkilatı cəhətdən möhkəmlənməsinə kömək edirdi. 1969-cu ilin dekabr ayında Haaqada keçirilən müşavirədə İngiltərənin Avropa İqtisadi Birliyinə qəbul edilməsi haqqında razılıq əldə olundu. 1972-ci ilin yanvar ayında Brüsseldə imzalanan müqavilənin 1973-cü il yanvarın 1-də qüvvəyə minməsi ilə Böyük Britaniya, Danimarka və İrlandiya Avropa İqtisadi Birliyinin üzvü oldu.

60-cı illərin sonlarında Qərbi Avropa dövlətlərinin gömrük ittifaqı formalaşdı və təşkilatın üzvləri iqtisadi-valyuta ittifaqı yaratmağa başladılar. Avropa İqtisadi Birliyinin məqsədlərindən biri də qitə ölkələri arasında ziddiyyətləri yumşaltmaq və ümumavropa mənafeyini formalaşdırmaq idi. İnteqrasiya Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi yaxınlaşmasına da kömək etdi. 1972-ci ildə Parisdə Qərbi Avropa ölkələrinin rəhbərləri Avropa Birliyi yaratmaq niyyətlərini elan edərək,

tədrisən xarici siyasətlərini əlaqələndirmək və bu işlə məşğul olan xüsusi orqan yaratmaq qərarına gəldilər.

1976-cı ildə Avropa Parlamentinin birbaşa ümumi səsvermə yolu ilə seçilməsi haqqında qərar qəbul edildi. İlk belə seçkilər 1979-cu ildə keçirildi. 1985-ci ilin dekabr ayında Avropa Birliyinin Lüksemburqda keçirilən iclasında "Vahid Avropa aktı" qəbul edildi. Bu sənəd AB komissiyasının və Avropa Parlamentinin səlahiyyətlərini artırırdı. 1986-cı ildə AB-in üzvləri Roma müqaviləsinə dəyişiklik etmək və inteqrasiyanı dərinləşdirmək haqqında qərar qəbul etdilər. Həmin sənədə görə AB ölkələri 1992-ci ilə qədər "vahid daxili bazar"ın yaradılmasını başa çatdırmalı idilər. 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə isə İspaniya və Portuqaliya, 1995-ci ildə Avstriya, Finlandiya və İsveç Avropa Birliyinə daxil oldular.

70-ci illərin əvvəllərindən AİB ölkələri xarici siyasət sahəsində daha sıx əməkdaşlıq etməyə başladılar. Onlar müntəzəm olaraq siyasi məsləhətləşmələr keçirir, xarici siyasət kurslarını razılaşdırır, AB üzvləri adından beynəlxalq konfranslarda iştirak edir, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə saxlayırdılar.

1987-ci ilin yayında AB komissiyasının və Avropa Parlamentinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi inteqrasiya proseslərinə təkan verdi. Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatındakı struktur dəyişikliklər, elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə və 80-ci illərin ikinci yarısındakı sabit iqtisadi inkişaf da inteqrasiya proseslərini sürətləndirdi.

70-80-ci illərdə tərksilah problemi

70-ci illərdə beynəlxalq münasibətlərdə ən mürəkkəb problemlərdən biri tərksilah idi. Beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi bu problemin ayrı-ayrı istiqamətlərinin həlli üçün əlverişli şərait yaradırdı. Lakin əvvəllər olduğu kimi, yenə də dünya dövlətlərinin başçıları tərksilahdan daha çox danışıqlar da, işdə sürətlə silahlanma davam edirdi. Belə vəziyyət

məsələnin həllini çətinləşdirirdi. Həm də böyük dövlətlərin heç biri tərkisilah, xüsusilə nüvə tərkisilahı sahəsində ilk addım atmaq istəmir, biri digərinin güzəştə getməsinə çalışırdı. Tərkisilah uğrunda mübarizədə başlıca istiqamət nüvə silahlarının məhdudlaşdırılması və ixtisarı idi. 70-ci illərin ortalarında ABŞ-da yeni sualtı "Traydent" qayıqları, B-1 ağır bombardmançı təyyarələri, qanadlı raketlər və qitələrarası MX raketləri istehsal olunmağa başladı. ABŞ-da neytron silahının istehsalı sahəsində işlər sürətləndirildi.

Tərkisilah BMT Baş Məclisində müntəzəm müzakirə edilən məsələlərdən biri idi. 1972-ci ildə BMT Baş Məclisinin 27-ci sessiyasında qəbul edilmiş qətnamədə təşkilatın üzvü olan dövlətlərin nüvə silahının tətbiqindən həmişəlik imtina etdikləri qeyd olunurdu.

1971-ci ilin sentyabr ayında SSRİ ilə ABŞ, 1976-cı ilin iyul ayında SSRİ ilə Fransa, 1977-ci ilin oktyabr ayında isə SSRİ ilə Böyük Britaniya arasında təsadüfi nüvə müharibəsinin qarşısının alınması haqqında sazişlər imzalandı. Bu sazişlərdə təsadüfi nüvə müharibəsinin qarşısını almaq üçün təşkilati və texniki tədbirlərin təkmilləşdirilməsindən, nüvə silahı ilə bağlı təsadüfi hadisələr haqqında məlumat mübadiləsindən və sazişin yerinə yetirilməsi haqqında məsləhətləşmələrdən bəhs olunurdu.

Nüvə tərkisilahı sahəsində əsas məsələlərdən biri nüvə sınaqlarının dayandırılması idi. 1975 və 1976-cı illərdə BMT Baş Məclisində nüvə sınaqlarının dayandırılmasının zərurliyini təsdiq edən və nüvə dövlətlərini bu barədə danışıqlara başlamağa çağıran qətnamələr qəbul edildi. Lakin nəzarət məsələsi tərkisilaha mane olan amillərdən biri idi. SSRİ nəzarət məsələsində milli texniki vasitələrə üstünlük verdiyi halda, Qərb dövlətləri beynəlxalq nəzarətin tərəfdarı idilər. 1977-ci ildə BMT Baş Məclisinin sessiyasında qəbul edilmiş qətnamədə tərkisilah komitəsinin nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasına dair müqaviləni hazırlayıb Baş Məclisin tərkisilaha dair birinci sessiyasına təqdim etməsi qeyd olundu.

Nüvə silahının yayılmaması və nüvə silahı saxlanmayan zonalar yaradılması naminə fəaliyyət böyük əhəmiyyətə malik idi. 70-ci illərin ortalarında 100-dən çox dövlət nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə qoşulsa da, Fransa, Çin, İsrail, Pakistan və Cənubi Afrika Respublikası kimi ölkələr bu müqaviləyə qoşulmadılar. 1975-ci ildə və 1980-cı ildə Cenevrədə müqaviləyə necə əməl olunmasını yoxlamaq məqsədilə konfrans keçirildi. 1978-ci ildə BMT Baş Məclisinin tərkisilaha dair xüsusi sessiyasında bu məsələ geniş müzakirə edildi. 1975-ci ilin fevral ayında nüvə silahının yayılmaması haqqında birgə SSRİ-Böyük Britaniya, 1977-ci ilin iyun ayında isə SSRİ-Fransa bəyanatları imzalandı.

1978-ci ildə BMT Baş Məclisinin 33-cü sessiyası bir sıra dövlətlər tərəfindən irəli sürülmüş nüvə silahı olmayan dövlətlərin təhlükəsizliyinə təminat verilməsi haqqında beynəlxalq konvensiya ideyasını bəyənərək onun layihəsini hazırlamağı tərkisilah komitəsinə tapşırırdı.

70-ci illərdə BMT Baş Məclisinin sessiyalarında Yaxın Şərqdə və Cənub-Şərqi Asiyada nüvə silahı saxlanmayan zonalar yaratmaq ideyası dəfələrlə müzakirə edildi. Latın Amerikasının nüvə silahı saxlanmayan zona statusu 70-ci illərdə nüvə dövlətləri tərəfindən tanındı.

Dövlətlər kütləvi qırğın silahı kimi kimyəvi və bioloji silahların ləğvi sahəsində də fəaliyyət göstərirdilər. 1971-ci ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisinin 26-cı sessiyası "Bioloji silahın istehsalını qadağan edən konvensiya" layihəsini bəyəndi. Bir sıra dövlətlər tərəfindən imzalandıqdan sonra bu konvensiya 1975-ci il martın 26-da qüvvəyə mindi. Bununla belə, 70-ci illərdə kimyəvi silahın ləğvinə dair heç bir saziş imzalanmadı.

1970-ci ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisi dəniz və okeanların dibində nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında müqavilə layihəsini bəyəndi. 1971-ci ilin fevral ayında dövlətlər tərəfindən imzalanmağa başlayan bu müqavilə 1972-ci ilin may ayında qüvvəyə mindi.

Tərksilah sahəsində fəaliyyətdə adi silahların ləğvi də mühüm yer tuturdu. 1973-cü ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisinin 28-ci sessiyası Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan dövlətlərin hərbi büdcələrinin 10% azaldılması və qənaət edilmiş vəsait hesabına azad olmuş ölkələrə yardım göstərilməsi haqqında qətnamə qəbul etdi.

1971-ci ilin dekabr ayında BMT Baş Məclisinin sessiyası tərksilaha dair xüsusi konfransın keçirilməsinin zəruriliyi haqqında qətnamə qəbul etdi. 1976-cı ildə BMT Baş Məclisinin 31-ci sessiyasında 40 dövlətin daxil olduğu tərksilah konfransına hazırlıq komitəsi yaradıldı. Bunların hamısı nüvə silahı olmayan dövlətlər idi. 1978-ci il mayın 23-dən iyunun 30-na qədər BMT Baş Məclisinin tərksilaha dair xüsusi sessiyası keçirildi. Sessiyada qəbul edilmiş sənəddə BMT-nin tərksilah sahəsində fəaliyyət proqramı öz əksini tapdı.

1973-cü ilin yanvar ayında Vyanada NATO-nun və BMT-nin üzvü olan ölkələr arasında Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair məsləhətləşmələr, oktyabr ayında isə danışıqlar başlandı. Danışıqlarda 19 dövlət iştirak edirdi. İxtisar həm milli, həm də xarici ordulara aid edilirdi. İxtisar zonası AFR, Benilüks ölkələri, ADR, Polşa və Çexoslovakiya ərazilərini əhatə etməli idi. İxtisar hərbi dəniz qüvvələrinə aid deyildi. İxtisar heç bir ölkənin təhlükəsizliyinə xələl gətirməməli idi. Qərb dövlətləri əvvəlcə SSRİ və ABŞ-ın öz adi silahlı qüvvələrini azaltmalarını təklif edirdi. Sosialist ölkələri NATO və VMT üzvü olan ölkələrin Mərkəzi Avropada bərabər miqdarda silahlı qüvvə saxlamalarına razı idilər. Nəticədə 1979-1980-cı illərdə SSRİ Mərkəzi Avropadan 20 min əsgər və 1000 tank çıxardı.

70-ci illərin sonunda SSRİ-nin beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq Əfqanıstana hərbi müdaxilə etməsi ilə beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik artdı. Sovet dövləti sürətlə silahlanma işini davam etdirirdi. Böyük dövlətlər arasında etimadsızlıq artdı. Nəticədə 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ABŞ başda olmaqla Qərb dövlətlərində də silahlanma prosesi sürətləndirildi. Bu onların sosializm üzəri-

nə kütləvi hücumunun tərkib hissəsi idi. 1980-cı ildə ABŞ-da hakimiyyətə gələn R.Reyqan hökuməti SSRİ üzərində tam hərbi üstünlüyə nail olmaq planını hazırladı. Bu planda həm də nüvə silahı tətbiqinin mümkünliyündən bəhs olunurdu. 1982-ci ildə ABŞ Müdafiə Nazirliyi SSRİ-yə və digər sosialist ölkələrinə qarşı təcridçi nüvə müharibəsi aparılmasını nəzərdə tutan "kompleks strateji plan" işləyib hazırladı. Reyqan 1982-ci ildə "1984-1985-ci və 1988-1989-cu maliyyə illərində müdafiə sahəsində direktivlər" adlı sənəd imzaladı. Bu sənədlərə əsasən 100 yeni QB MX raketləri (QBR-qitələrarası ballistik raket), hər birində 24 "Traydent" raketli olan "Ohayo" tipli 13 yeni atom sualtı qayıqı, "Micitmen" adlı yeni QBR, yeni "V-1V" bombardmançı təyyarələri və "Stels" adlı görünməyən bombardmançı təyyarələr istehsalına başlamaq nəzərdə tutulurdu. ABŞ silahlanma sahəsində Qərb Avropadakı müttəfiqlərinə də kömək edirdi.

SSRİ-nin Əfqanıstana müdaxiləsindən sonra ABŞ senatının xarici işlər komissiyası SSM-2 müqaviləsini senatın təsdiqinə vermədi. Bundan başqa, ABŞ nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasına, kütləvi silahların ləğvinə və Hind okeanında qüvvələri azaltmağa dair SSRİ ilə danışıqları da kəsdi. Silahlanma sürətləndikcə beynəlxalq gərginlik artdı. SSRİ yeni sualtı qayıqlar düzəltməməyi və Avropada yeni nüvə raketləri yerləşdirməməyi, həm Avropada, həm də Uzaq Şərqdə etimad tədbirlərinə dair danışıqlara hazır olduğunu bəyan etdi. Lakin Sovet İttifaqının sürətlə silahlanma üçün kifayət qədər iqtisadi qüdrəti yox idi. Sovet iqtisadiyyatı Qərb ölkələrindən xeyli geri qalırdı.

1982-ci ilin iyun ayında Cenevrədə SSRİ ilə ABŞ arasında strateji hücum silahlarının (SHS) məhdudlaşdırılması və ixtisarına dair danışıqlar başlandı. Sovet tərəfi 1990-cı ilə qədər həmin silahları 25% azaltmağı təklif etdi. Bundan başqa SSRİ 600 km-dən uzağa uçan qanadlı raketlər istehsalının qarşısının alınmasına çalışırdı. ABŞ SHS-nin ixtisarı məsələsinə kompleks yanaşmanın əleyhinə olduğundan əvvəlcə müəyyən silahların ixtisarına başlamağı təklif etdi. ABŞ SSRİ-də

çox olan qitələrarası ballistik raketlərin əsaslı şəkildə ləğvini təklif edirdi. ABŞ-da isə sualtı qayıqlardakı ballistik raketlər və ağır bombardmançı təyyarələr çox idi.

ABŞ hər iki tərəfin yer və dəniz bazalı ballistik raketlərini 1700-dən 850-ə, döyüş başlıqlarını 7500-dən 5000-ə endirməyi və yerüstü qitələrarası ballistik raketlərdə bunların sayının 2500-dən çox olmamasını təklif edirdi. SSRİ-də döyüş başlıqlarının 70%-i, ABŞ-da isə 20%-i yerüstü QBR-lərin payına düşürdü. ABŞ-da döyüş başlıqlarının 80%-i sualtı qayıqlardakı və bombardmançı təyyarələrdəki raketlərdə idi. Təbii ki, SSRİ ABŞ-ın təklifinə razılıq vermədi.

1983-cü ilin iyun ayında ABŞ ağır bombardmançı təyyarələrdəki raketlərin sayının hər iki tərəf üçün 400 müəyyənləşdirilməsini təklif etdi. 1983-cü ilin dekabr ayında SHS-larına dair danışıqlara fasilə verildi.

Tərsiləh sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən birini Avropada nüvə silahlarının məhdudlaşdırılması və ixtisarı təşkil edirdi. Avropada həm ABŞ-ın, həm də SSRİ-nin xeyli nüvə silahı var idi. 70-ci illərin sonunda ABŞ Avropada 572 orta mənzilli yeni raket yerləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi. 1979-cu ilin aprel ayında NATO-nun nüvə planlaşdırma qrupunun iclasında "ikili qərar" lahiyəsi irəli sürüldü. Bu qərara görə ABŞ həm SSRİ ilə orta mənzilli nüvə raketlərinə dair danışıqlara başlamalı, həm də həmin raketlərdən istehsal edib Avropada yerləşdirməli idi. ABŞ bu zaman Avropada qüvvələr nisbətinin SSRİ-nin xeyrinə dəyişməsinə dəlil olaraq gətirirdi. 1983-cü ilin oktyabr ayında SSRİ-nin Avropada 938, NATO-nun isə 857 orta mənzilli raket daşıyıcısı var idi. Bunun müqabilində NATO ölkələrinin döyüş başlıqları SSRİ-dən 1,5 dəfə çox idi. 1979-cu ilin dekabr ayında NATO Şurası "ikili qərarı" qəbul etdi. Ona görə də sosialist ölkələri cavab tədbirləri görəcəklərini bildirdilər. 1980-ci ilin oktyabr ayında Cenevrədə Avropada nüvə silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair Sovet-Amerika danışıqları başlandı. Lakin ABŞ-da R.Reyqan hakimiyyətə gələndən sonra bu danışıqlar kəsildi. 1981-ci ildə SSRİ ABŞ-a Avropada

yeni orta mənzilli raketlər yerləşdirməməyi təklif etdi. SSRİ-ni ən çox narahat edən ABŞ-ın Avropada yerləşdirmək istədiyi "Perşinq-2" raketlərinin uçuş məsafəsinin 2500 km olub yüksək dəqiqlikdə 6-8 dəqiqə ərzində hədəfi vurmaq qabiliyyətinə malik olması idi. Bu isə Avropada strateji vəziyyəti NATO-nun xeyrinə dəyişə bilərdi. 1981-ci ilin noyabr ayında Cenevrədə danışıqlar davam etdirildi.

Amerikan diplomatiyası danışıqlar ərəfəsində və gedişində özünün "sıfır variantı" adlı təkliflərini irəli sürdü. Bu varianta görə SSRİ özünün bütün orta mənzilli raketlərini ləğv edib, ancaq bombardmançı təyyarələrini saxlamalı idi. ABŞ Avropada yeni orta mənzilli raketlər yerləşdirmir, lakin əvvəlki potensialı saxlayırdı. Eyni zamanda Böyük Britaniya və Fransanın raketləri nəzərə alınmırdı. Belə ixtisar nəticəsində NATO ölkələrində orta mənzilli raketlər iki, döyüş başlığı isə üç dəfə çox olurdu. SSRİ belə təkliflə razılaşmayaraq Avropada hər iki tərəfdən həm orta mənzilli, həm də taktiki nüvə silahlarının tamamilə ləğvini təklif etsə də, ABŞ onu qəbul etmədi. 1983-cü ilin mart ayında ABŞ danışıqlar zamanı "aralıq variantı"nı irəli sürdü. Bu varianta görə ABŞ-ın razılığı ilə Sovet İttifaqına öz raketlərinin müəyyən qismini saxlamağa icazə verilirdi. ABŞ isə Avropada NATO-nun mövcud nüvə vasitələrinə əlavə olaraq SSRİ-nin saxladığı miqdarda özünün yeni raketlərini yerləşdirirdi. Belə olduqda NATO bloku ikiqat üstünlük qazanırdı. SSRİ bu təklifi rədd edib nüvə silahı daşıyıcılarının sayını təqribən üç dəfə azaltmağı və raketlər üzrə səviyyəni bərabərləşdirməyi irəli sürdü. Eyni zamanda Avropada ixtisar etdiyi raketləri ləğv etməyə və Şərqdə SS-20 raketlərinin sayını artırmamağa razılıq verdi. SSRİ bundan əlavə SS-20 raketlərində döyüş başlıqlarının sayının Böyük Britaniya və Fransanın raketlərindəki nüvə başlıqlarının sayından çox olmasına razılıq verdi. Böyük Britaniya və Fransanın 162 raketində nüvə başlıqlarının sayının 420-430 ədəd olduğunu nəzərə alaraq SSRİ Avropada özünün 140 raketini saxlamağa, qalanlarını isə ləğv etməyə razı olduğunu bildirdi. Lakin ABŞ

bütün bu təklifləri qəbul etməyərək 1983-cü ilin noyabr ayından etibarən Qərbi Avropada yeni orta mənzilli raketlər yerləşdirməyə başladı. Buna cavab olaraq SSRİ Çexoslovakiya və ADR ərazisində yeni SS-20 raketlərini yerləşdirdi.

Nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasına dair danışıqlar da tərəflərin fərqli mövqeləri ucbatından nəticə vermədi. 1982-ci ildə SSRİ BMT Baş Məclisinin 37-ci sessiyasına "Nüvə sınaqlarının tamamilə qadağan edilməsinə dair müqavilənin əsas müddəaları" adlı layihə təqdim etdi. 1985-ci ilin avqust ayında SSRİ nüvə sınaqlarını dayandırdığını bildirərək onun vaxtını 1986-cı il martın 31-dək artırdı. ABŞ isə nüvə sınaqlarını davam etdirirdi. Əslində nüvə sınaqları keçirmək imkanları məhdud olan SSRİ 1987-ci ilə qədər nüvə sınağı keçirməyəcəyini bildirdi. ABŞ nüvə sınaqlarının qadağan edilməsinə nəzarət etməyin çətinliyini əsas tuturdu. 1986-cı ilin dekabr ayında SSRİ nüvə sınaqlarının qadağan edilməsinə aid məsələnin mərhələlərlə həllinə də razılığını bildirdi. 1987-ci ilin sentyabr ayında Vaşinqtonda SSRİ-nin xarici işlər naziri ilə ABŞ dövlət katibi arasında 1987-ci ilin dekabr ayına qədər nüvə sınaqlarının dayandırılmasına dair danışıqlara başlamaq haqqında razılıq əldə olundu.

Tərkisilah sahəsində fəaliyyətdə nüvə silahının yayılması böyük əhəmiyyətə malik idi. 1985-ci ildə artıq nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləni 130-dan çox dövlət imzaladı. Dünyada atom elektrik stansiyalarının sayının artması da nüvə silahının yayılmaması problemini aktualaşdırırdı. İsrail, Cənubi Afrika Respublikası, Pakistan kimi ölkələr nüvə silahı hazırlamaq planlarını gizlətmirdilər. Buna görə də nüvə materiallarının ixracı üzərində nəzarəti gücləndirmək lazım idi. 1986-cı ilin aprel ayında Çernobil AES-də baş verən qəza atom energetikasını inkişaf etdirməklə yanaşı beynəlxalq təhlükəsizlik rejimini də möhkəmləndirməyin zərurliyini göstərdi.

Nüvə silahı saxlanmayan zonalar yaratmaq sahəsində fəaliyyət də davam edirdi. SSRİ Avropanın şimalında nüvəsiz zona yaratmaq uğrunda Finlandiyanın təkliflərini ardıcıl mü-

diafə edirdi. Bolqarıstan isə Balkan yarımadasının nüvə silahı saxlanmayan zona elan olunmasını təklif edirdi. 1986-cı ildə SSRİ Aralıq dənizindən özünün və ABŞ-ın hərbi gəmilərini çıxarmalarını təklif etdi. 1985-ci ilin avqust ayında Sakit okeanın cənubunda yerləşən 13 dövlət bu regionun nüvəsiz zona elan edilməsi haqqında müqavilə imzaladı. Həmin müqavilə 1986-cı ilin dekabr ayında qüvvəyə mindi.

Kimyəvi silahın ləğvi tərkisilah sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Kimyəvi silahların ləğvinə dair Sovet-Amerika danışıqları 1980-cı ildə kəsildi. Bundan sonra ABŞ-da kimyəvi silah istehsalı daha da artdı. 1981-ci ildə BMT Baş Məclisinin 36-cı sessiyası dövlətləri yeni kimyəvi silahlar istehsal etməməyə çağıran qətnamə qəbul etdi.

Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair Vyana danışıqları davam etdirilirdi. 1982-ci ilin fevral ayında həm SSRİ, həm də Qərb dövlətləri bu məsələyə dair öz layihələrini hazırladılar. Qərb dövlətlərinin layihəsində söhbət yalnız silahlı qüvvələrin azaldılmasından gedirdi. Təbii ki, SSRİ bu təkliflə razılaşmadı. 1983-cü ilin iyun ayında SSRİ danışıqların müzakirəsinə yeni saziş layihəsi təqdim etdi. Sənəddə saziş imzalandıqdan sonrakı üç il ərzində Mərkəzi Avropada NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı silahlı qüvvələrinin sayını tərəflərin hər biri üçün 900 min nəfərə (quru qüvvələri 700 min, hərbi hava qüvvələri 200 min) qədər azadılması təklif olunurdu. Hərbi texnika da mərhələlərlə ixtisar edilməli idi. 1985-ci ilin fevral ayında Sovet dövlətinin təklif etdiyi yeni saziş layihəsində deyilirdi ki, müqavilənin qüvvəyə minməsindən keçən bir il ərzində SSRİ və ABŞ Mərkəzi Avropada öz silahlı qüvvələrinin hərbi texnikası ilə birlikdə müvafiq olaraq 20 və 13 min nəfər ixtisar etsin. Bu ixtisar başa çatana qədər Vyana danışıqlarının iştirakçıları istər kollektiv, istərsə də milli zəmində öz silahlı qüvvələrini və silahlarını artırmamalı idilər. Lakin bu təklif də Qərb dövlətləri tərəfindən qəbul edilmədi. 1986-cı ilin fevral ayında ADR nümayəndəsi bütün sosialist ölkələrinin

adından yeni təklif irəli sürdü: sazişin qüvvəyə minməsindən keçən bir il ərzində SSRİ 11,5 min, ABŞ 6,5 min həcmində silahlı qüvvələrini silahları ilə birlikdə Mərkəzi Avropadan çıxarmalı, danışıqların qalan iştirakçıları 3 il ərzində özlərinin quru qoşunlarını, hərbi hava qüvvələrini və onların silahlarını artırmalı, sazişin tətbiq edildiyi şərq və qərb zonasında bu prosesə nəzarət etmək üçün bir neçə nəzarət məntəqəsi yaradılmalı, tərəflər 20 mindən artıq hərbcinin iştirak etdiyi hərbi təlimlər haqqında bir-birinə məlumat verməli idilər. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin Siyasi Məsləhət Komitəsinin 1986-cı ildə Budapeştdə keçirilən müşavirəsi təkcə Mərkəzi Avropada deyil, bütövlükdə Atlantik okeanı sahilindən Ural dağlarına qədər ərazidə silahlı qüvvələri və adi silahları azaltmaq təklifi ilə NATO ölkələrinə müraciət etdi. Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı məsələsi 1986-1989-cu illərdə ATƏM iştirakçılarının Vyana görüşündə geniş müzakirə edildi. Bu məsələyə dair müqavilənin bağlanmasını asanlaşdırmaq üçün SSRİ Şərqi Avropadan 20 min əsgər, 2700 tank, 300 təyyarə çıxardı. SSRİ və digər sosialist ölkələri Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin 3 mərhələdə ixtisar edilməsi təklifini irəli sürdülər. 1989-cu ildə Vyanada aparılan danışıqlarda tərəflər demək olar ki, problemin bütün cəhətlərinə dair razılığa gəldilər. NATO ölkələri danışıqları sürətləndirib maksimum bir il ərzində başa çatdırmağı təklif etdilər. Sosialist ölkələri də 1990-cı ildə adi silahlara dair müqaviləni imzalamağa hazır olduqlarını bildirdilər. Sosialist ölkələri bundan ötrü bütün Avropa dövlətləri başçıların iştirakilə yüksək səviyyəli müşavirə çağırmağı təklif etdilər. Parisdə 1990-cı ilin noyabr ayında, Avropada adi silahların ixtisarı haqqında müqavilə imzalandı. Silahların və qoşunların xeyli ixtisar edilməsini nəzərdə tutan müqavilə NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında bərabər qüvvələr nisbətini müəyyənləşdirirdi. Eyni zamanda VMT-nin və NATO-nun üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçıları əməkdaşlıq və dostluq sahəsində yeni münasibətlər qurmaq barədə öz niyyətlərini elan edən birgə bəyannamə imzaladılar.

Tərksilah sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri kosmik fəzanın hərbişədirilməsinin qarşısını almaq idi. 1981-ci ildə BMT Baş Məclisinin 36-cı sessiyasında SSRİ kosmik fəzaya silah çıxarılmasının qadağan edilməsinə dair müqavilə bağlamağı təklif etdi. 1983-cü ildə isə SSRİ BMT-də kosmik fəzada və kosmik fəzadan yerdəki obyektlərə qarşı qüvvə tətbiqinin qadağan edilməsinə dair müqavilə bağlamaq təkliflə çıxış etdi. BMT Baş Məclisi 1984-cü ildə "Kosmosdan yalnız dinc məqsədlə istifadə haqqında", bir il sonra "Kosmosdan dinc məqsədlə istifadə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqamətləri və prinsipləri", 1986-cı ildə isə «2000-ci ilə qədərki dövrdə kosmosdan dinc məqsədlərlə istifadə sahəsində birgə fəaliyyət haqqında» qətnamə qəbul etdi.

ABŞ-da "Strateji müdafiə təşəbbüsü" ("Ulduz müharibələri") adlı proqram 1983-cü ilin mart ayında irəli sürüldü. Bu proqram ABŞ ərazisini düşmənin ballistik raketlərindən qorumaq üçün geniş miqyaslı kosmik bazalı raketdən müdafiə sisteminin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bu müdafiə sisteminin yaradılması haqqında qərar raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında 1972-ci il müqaviləsinə zidd idi.

Nüvə və kosmik silahlara dair Sovet-Amerika danışıqları Cenevrədə 1985-ci ilin mart ayında başlandı. Danışıqlar zamanı həm kosmosa silah çıxarılmasının qadağan edilməsi, həm SSRİ-nin və ABŞ-ın strateji hücum silahlarının əsaslı şəkildə ixtisarı, həm də Avropada orta mənzilli raketlərin ixtisarı məsələləri əlaqəli və kompleks şəkildə müzakirə olundu. SSRİ strateji silahların 50% ixtisarını təklif edirdi. 1985-ci ilin noyabr ayında Cenevrədə yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşü zamanı tərksilahın sürətləndirilməsi və artıq razılaşdırılmış məsələlərə dair qərarların hazırlanması qərara alındı. Tərksilaha dair danışıqlar 1986-cı ilin oktyabr ayında Reykyavikdə yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşündə də aparıldı. Burada SSRİ əvvəlcə SHS-larının 1991-ci ilə qədər 50% ixtisar edilməsini, Avropada orta mənzilli raketlərin tamamilə ləğv edilməsini, raketdən müdafiə rejiminin möhkəmləndirilməsini, SMT-yə dair işlərin dayandırılmasını, nüvə sınaqlarının tamamilə qadağan edilməsinə

dair danışıqlara başlanmasını təklif edirdi. Danışıqlar nəticəsində SHS-lərə və orta mənzilli raketlərə dair tərəflərin mövqelərində xeyli yaxınlaşmaya nail olundu. Burada SSRİ Avropada orta mənzilli raketlər məsələsində "sıfır variantı"nı müdafiə etdi. SSRİ Avropada SSRİ-nin və ABŞ-ın bütün orta mənzilli raketlərinin ləğvini təklif etdi. Bu zaman SSRİ İngiltərə və Fransanın nüvə potensialını nəzərə almamağa razılıq verdi. SSRİ Avropada ABŞ raketləri ləğv edilərsə, ölkənin Asiya hissəsində orta mənzilli raketlərdə nüvə başlıqlarının sayını 100-ə endirməyə hazır olduğunu bildirdi. Bundan başqa SSRİ 1000 km-dən az məsafəyə ucan yaxın mənzilli raketlərin istehsalını dayandırmağı və onların ləğvi haqqında danışıqlara başlamağı təklif etdi. Reykyavikdə bu məsələyə dair ümumi razılıq əldə olundu. 1987-ci ilin fevral ayında SSRİ Avropada orta mənzilli raketlərin ləğvinə dair ayrıca saziş imzalanmasına hazır olduğunu, aprel ayında isə SSRİ bir daha yaxın mənzilli raketlərin ləğvinə dair danışıqlara tərəfdar çıxdığını bildirdi. Moskvaya səfəri zamanı ABŞ-ın dövlət katibi J.Sultsla bu məsələ barədə razılıq əldə olundu.

1987-ci ilin dekabr ayında Vaşinqtonda yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşü zamanı yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğvinə dair müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq SSRİ 826 ədəd orta mənzilli, 926 ədəd yaxın mənzilli, ABŞ isə 689 orta mənzilli, 170 yaxın mənzilli raket ləğv etməli idi. Orta mənzilli raketlər üç il ərzində, yaxın mənzilli raketlər isə il yarım ərzində ləğv olunmalı idi. SSRİ-də nüvə döyüş başlığı 2500 ədəd, ABŞ-da isə 1320 ədəd ləğv olunmalı idi. Bu proses üzərində ciddi beynəlxalq nəzarət qoyulmalı idi. 1988-ci ilin may ayının sonu – iyun ayının əvvəllərində ABŞ prezidenti R.Reyqanın SSRİ-yə səfəri zamanı 1987-ci il müqaviləsinin təsdiq fərmanları mübadilə edilərək qüvvəyə mindi.

XX əsrin sonlarında beynəlxalq münasibətlər

80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlərdə dərin dəyişikliklər baş verdi. Dünya sosializm sisteminin dağılması Şərqlə Qərb arasında ideya-siyasi və

hərbi qarşıdurmaya son qoydu. Soyuq müharibə keçmişdə qaldı. Yeni dünya qaydası formalaşmağa başladı.

Dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Sovet İttifaqı, Yuqoslaviya və Çexoslovakiyanın dağılması nəticəsində Avropada 14 yeni müstəqil dövlət yarandı. Birləşmiş Almaniya Avropanın nəhəng dövlətinə çevrildi.

SSRİ-nin varisi Rusiya Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri üzərində əvvəllər mövcud olan nəzarəti itirdi. Rusiya raket-nüvə silahına malik olsa da, onun müdafiə gücü və iqtisadi potensialı xeyli zəiflədi. O, fəvqəldövlət statusunu itirdi.

ABŞ dünyanın yeganə fəvqəldövlətinə çevrilərək Qərb dünyasının lideri rolunu möhkəmləndirdi. Yeni dünya qaydasının formalaşması Qərb ölkələri arasındakı münasibətlərdə dəyişikliklər baş verməsilə müşayiət olunurdu. Soyuq müharibə illərində bu münasibətlərin əsasını sovet təhlükəsinə qarşı durmağın zəruriliyi təşkil edirdi. Dünya sosializm sistemi dağıldıqdan sonra bu təhlükə yoxa çıxdı. Hərbi blokların qarşıdurmasına son qoyulsa da, NATO buraxılmadı. Onun əsas vəzifəsi Qərbin xeyrinə yaranmış qüvvələr nisbətini qoruyub saxlamaq, Avropada və digər qitələrdə sabitliyi təmin etməkdən ibarət oldu. NATO-nun bütün üzvləri bloka sadıq qaldıqlarını bildirdilər. Onlar Şimali Atlantika təşkilatının möhkəmləndirilməsini sabitliyi qoruyub saxlamağın ən etibarlı vasitəsi hesab edirdilər. NATO ölkələri arasında yeni tərəfdaşlıq münasibətləri qurulmağa başlandı. 90-cı illərdə hərbi-siyasi qarşıdurmanın səviyyəsi xeyli azaldı. Lakin atom silahı çəkəndirmə amili rolunu oynamaqda davam edirdi. Nüvə dövlətləri qarşılıqlı olaraq strateji nüvə qüvvələrini bir-birinə qarşı istiqamətləndirməmək haqqında bir sıra sazişlər bağladılar. Yeraltı nüvə sınaqlarının keçirilməsinə moratoriumlar qoyuldu. ABŞ 1991-ci ildə Rusiya, 1992-ci ildə isə Fransa ilə belə saziş bağladı. 1995-ci ildən nüvə sınaqlarını yenidən keçirməyə başlayan Fransa 1997-ci ilin yanvar ayına kimi bu sınaqları davam etdirdi. 1996-cı ildə Çin axırncı nüvə sınağını keçirdi. Həmin il nüvə sınaqlarının hərtərəfli qadağan edilməsi haqqında müqavilə imzalanmaq üçün açıq elan

edildi. 2000-ci ilin yazı üçün 155 dövlət bu müqaviləni imzaladı. 55 dövlət isə bu müqaviləni öz parlamentlərində təsdiq etdilər. Azərbaycan Respublikası da müqaviləyə qoşuldu.

Öz silahlanma səviyyəsini azaldan şimal ölkələrindən fərqli olaraq, cənub ölkələri fəal surətdə öz hərbi potensiallarını artırır, silah alınmasını gücləndirir və özlərinin hərbi-sənaye komplekslərini yaradırdılar. Nüvə silahı olan dövlətlərin sayı artmağa başladı. Hindistan və Pakistan atom sursatına malik olduqlarını açıqca bildirdilər və 1998-ci ildə hər biri yer altında 5 atom qurğusu partlatdılar. Nüvə silahı olan dövlətlərin sayca artması lokal müharibələrdə kütləvi qırğın silahlarının işlədilməsi təhlükəsini gücləndirdi.

Ümumavropa prosesi və NATO

Soyuq müharibənin başa çatması və sosialist blokunun dağılması Avropa təhlükəsizliyinin əsaslandığı qüvvələr balansını pozdu. Təhlükəsizliyin yeni sistemini yaratmaq Avropa dövlətləri üçün mühüm hərbi-siyasi və diplomatik problemə çevrildi.

1990-cı ilin noyabr ayında ATƏM üzvü olan dövlətlər «Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası» imzaladılar. Xartiya Avropa xalqları üçün ümumi olan dəyərlərə əsaslanırdı. Bu dəyərlər demokratiya, insan hüquqlarına hörmət, bazar iqtisadiyyatı və qanuna üstünlük verilməsi idi. Təşkilatın 1992-ci ildə Helsinkidə, 1994-cü ildə Budapeştdə, 1996-cı ildə Lissabonda keçirilən zirvə görüşlərində qəbul edilən sənədlərdə bu dəyərlər inkişaf etdirildi. 50-dən çox ölkənin nümayəndələri bu sənədləri imzaladı.

1995-ci il yanvarın 1-dən ATƏM Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrildi. ATƏT-in rəhbər orqanı üzv dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən ibarət olan Nazirlər Şurası oldu. Nazirlər Şurası ildə bir dəfə toplanıb yeni Avropa quruculuğu problemlərini müzakirə edirdi. Bu problemlərdən ən mühümü Avropada sabitliyi təmin etməkdə ATƏT-in rolunu gücləndirmək idi.

90-cı illərdə dünya birliyi üçün həm köhnədən qalmış, həm də yeni yaranmış təhlükələr mövcud idi. Dövlətlər arasındakı münafişələr, dövlətin öz daxilində olan münafişələr, beynəlxalq terrorizm, zor işlətməklə müşayiət olunan ekstremizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, kəskin iqtisadi problemlər və s. belə təhlükələr sırasına daxil idi. 1999-cu ilin noyabr ayında ATƏT-in İstanbul sammitində 54 dövlət tərəfindən qəbul edilən «Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyası»nda dünya birliyi üçün təhlükə törədən bu yeni problemlər öz ifadəsini tapdı. Xartiyada dünya birliyi təhlükəsizliyinin konsepsiyası verildi. Onun əsasını iki prinsip təşkil edir: kollektivçilik, yəni «hər bir iştirakçı dövlətin təhlükəsizliyi bütün digər dövlətlərin təhlükəsizliyi ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır və beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının birinci dərəcəli məsuliyyət daşması. Bu sənəddə ATƏT Avropada mübahisələrin dinc yolla nizama salınmasında, münafişələrin qarşısının alınmasında rol oynayan əsas təşkilatlardan biri kimi müəyyənləşdirildi. Lakin 90-cı illərdə bu funksiyanı həyata keçirmək üçün real tədbirlər görülmədi. «Qaydanı pozanlara» qarşı təsir göstərmək üçün səmərəli vasitələrin olmaması, habelə bir sıra münafişələrin, o cümlədən Yuqoslaviyadakı münafişələrin qarşısını almaq üçün göstərdiyi cəhdlərin boşa çıxması ATƏT-i nüfuzdan saldı.

Yeni təhlükəsizlik sistemi soyuq müharibə dövründə rəqib olan dövlətlərin bərabərhuquqlu əməkdaşlığı əsasında deyil, Qərbin hərbi-siyasi və iqtisadi institutlarının möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi əsasında formalaşmağa başladı. ABŞ və Avropanın əsas dövlətləri NATO-nu genişləndirmək və onu Avropada hakim hərbi-siyasi struktura çevirmək kursu göturdülər. Onların məqsədi Şimali Atlantika Təşkilatını yeni təhlükəsizlik sisteminin təməlinə çevirmək idi.

NATO-nun genişlənməsi

1991-ci ilin yanvar ayında Macarıstanın Vişeqrad şəhərində Polşa, Çexoslovakiya və Macarıstan Xarici işlər nazirləri («Vişeqrad qrupu») Varşava Müqaviləsi Təşkilatının

tezliklə buraxılmasının zərurliyini elan etdilər. Həmin ilin iyun ayında VMT buraxıldıqdan sonra Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin Qərbin hərbi-siyasi və iqtisadi strukturlarına inteqrasiyası başlandı.

1994-cü ilin yanvar ayında NATO-nun Brüsseldə keçirilən sessiyasında «Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı» qəbul edildi. Bu proqram hamı üçün açıq elan edildi. Avropa və Asiyanın 20-dən çox ölkəsi bu proqramı imzaladılar. Azərbaycan Respublikası proqrama 1994-cü ilin may ayında qoşuldu. XXI əsrin başlanğıcında bu proqramın iştirakçıları iki dəfədən çox artdı. Həmin dövlətlərin hər biri ilə 16+1 formulu əsasında (NATO üzvləri üstəgəl tərəfdaş dövlət) ayrıca müqavilə hazırlandı. Bu sənədlərdə silahlı qüvvələrin vəziyyətinə demokratik nəzarət, hərbi planlaşdırmanın aşkar olması, hərbi əməliyyatların və hərbi təlimlərin birgə hazırlanması kimi tədbirlər nəzərdə tutulurdu. 1994-cü ilin may ayında VMT-nin keçmiş üzvü olan Polşa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan və Baltikyanı ölkələr Lüksemburqda Qərbi Avropa İttifaqının assosiativ üzvlüyünə qəbul edildilər. 1994-cü ilin sonlarında NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi haqqında qərar qəbul olundu.

NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi məsələsinin müzakirəsi hələ 1990-cı ildən Almanyanın birləşməsi ilə əlaqədar başlanmışdı. Qərbin böyük siyasi xadimləri, o cümlədən AFR-in kansleri H.Kol, ABŞ-ın dövlət katibi D.Beyker dəfələrlə bildirmişdilər ki, NATO öz fəaliyyət dairəsini genişləndirməlidir. Lakin bu fikirlər sənədlərlə möhkəmləndirilmədi.

1997-ci il mayın 27-də Parisdə «Rusiya Federasiyası ilə NATO arasında qarşılıqlı münasibətlər, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik haqqında əsas akt» imzalandı. Bu sənəddə tərəflərin məqsədinin demokratiya və təhlükəsizlik prinsipləri əsasında Avroatlantika məkanında uzun müddətli və hərtərəfli sülhün təmin edilməsi olduğu bildirildi. NATO ölkələri bloka yeni daxil olan dövlətlərin ərazisində nüvə silahı yerləşdirməmək və hərbi fəallığı məhdudlaşdırmaq, Avropada silahlanmanın əvvəlki səviyyəsini saxlamaq haqqında öhdəlik göturdülər.

NATO-nun 16 üzvü və Rusiya birgə daimi şura yaratdılar. Birgə daimi şuraya daxil olan dövlətlərin hamısı təhlükəsizliyin təmin edilməsində, o cümlədən sülhsevər qüvvələrdən istifadə edilməsində veto hüququna malik idilər. Bu, ancaq BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının və ya ATƏT-in razılığı ilə ola bilərdi.

Rusiya Federasiyası sənədi imzalamaqla Avropada hərbi-siyasi qüvvələrin yeni nisbəti ilə razılaşdı. Sənəddə keçmiş rəqiblərin strateji tərəfdaşlığının ilkin şərtləri öz əksini tapdı. Lakin daimi şura böhran vəziyyətlərində kollegial qərar qəbul edən orqana çevrilmədi.

1997-ci ilin iyul ayında NATO ölkələri yeni üzvlər qəbul edilməsinin ardıcılığını müəyyənləşdirdilər. 12 dövlət bu bloka girmək arzusunda olduğunu bayan etdi. 1999-cu ilin mart ayında birinci olaraq Polşa, Çexiya və Macarıstan deyure NATO-ya daxil oldular. Növbədə Rumıniya və Sloveniya idi. Ukrayna və Baltikyanı ölkələrlə tərəfdaşlıq haqqında sənəd imzalandı.

Sovet hərbi təhlükəsi və kommunizmin Qərbə doğru genişlənməsi qorxusu aradan qalxdığı üçün NATO potensial rəqib və mümkün ola biləcək münaqişənin xarakteri barədə əvvəlki təsəvvürlərdən məhrum oldu. Buna görə dünyada baş verən dəyişiklikləri nəzərə alan yeni doktrinanın işlənilməsinə ehtiyac duyulurdu. Bu yolda birinci addım 1992-ci ildə ATƏM-in Helsinkidə keçirilən sammitində atıldı. Helsinki sammitində NATO qüvvələrindən ATƏM-in sülhyaratma əməliyyatlarında istifadə edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Həmin ilin dekabr ayında NATO regional münaqişələrin Avropa təhlükəsizliyi üçün əsas qorxu olmasına dair qərar qəbul etdi. Bu iki qərar blokun yeni konsepsiyası üçün təməl rolunu oynadı. NATO-nun yeni konsepsiyası blokun 1999-cu ilin aprel ayında Vaşinqtonda keçirilən yubiley sessiyasında rəsmi olaraq qəbul edildi. Doktrinaya görə xarici təcavüzdən müdafiə tələbinə kütləvi qırğın silahının yayılmasına və terrorizmə qarşı mübarizə aparmaq tələbi də əlavə edildi. Potensial düşmən tərəfindən kütləvi qırğın silahından

istifadə təhlükəsi yarandıqda Şimali Atlantika bloku birinci olaraq atom zərbəsi endirə bilərdi. NATO həmçinin 19 dövlətin ərazisindən kənarında baş verən münaqişələrin nizama salınması üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının sanksiyası olmadan silahlı qüvvələrdən istifadə edəcəyini bəyan etdi. Beləliklə, NATO özü üçün suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq hüququ əldə etdi. NATO regional hərbi-siyasi təşkilatdan global güc strukturuna çevrilərək, münaqişələrin tənzimlənməsində əsas rol oynamağa başladı.

Regional münaqişələrin həllində BMT-nin rolu

XX əsrin sonlarında regional münaqişələrin sayı çoxaldı. Planetin müxtəlif yerlərində hər il 30-a qədər münaqişə baş verirdi. Avropada, Asiyada və Yaxın Şərqdə nəhəng silahlı münaqişələr əsasən ərazi mübahisələri zəminində baş verirdi. Afrikada, Mərkəzi və Cənubi Amerikada isə əsasən hakimiyyət uğrunda mübarizə üstündə münaqişələr törənirdi.

1992-ci ildə Somalidə çox kəskin münaqişə baş verdi. Barışmaz klanarası ziddiyyət silahlı toqquşmaya çevrildi. Bu isə ölkənin faktiki parçalanmasına, kütləvi aclığa və epidemiyaya gətirib çıxardı.

Öz nəticələrinə görə ən ağır münaqişə Ruanda oldu. 1994-cü ilin aprel ayından iyul ayına qədər burada hökumət qoşunları ilə Ruanda vətənpərvərlər cəbhəsindən olan ekstremistlər arasında şiddətli döyüşlərdə 1 milyona qədər adam öldü. Yüz minlərlə adam qonşu ölkələrə qaçdı. Əlcəzir, Anqola, Əfqanıstan və Yəməndə baş verən daxili münaqişələr kütləvi qırğınlarla müşayiət olunurdu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dünyada yaranmış münaqişələrə qarşı tədbir görməyə hazır deyildi. Onun gördüyü sülhyaratma əməliyyatları zəif hazırlıq üçün bezi hallarda müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırdı. BMT dövlətlərin daxilində baş verən zorakılığa qarşı mübarizə aparmaqla bağlı olan öz yeni rolunu dərhal dərk edə bilmədi. Özünün mövcud olduğu müddətdə BMT sülhü qoruyub saxlamaq məqsədilə 40-a

qədər əməliyyat aparmışdı. Bu əməliyyatlarda 68 ölkədən 1 milyon hərbi qulluqçu iştirak etmişdi.

Lakin 90-cı illərdə regional münaqişələrin çoxu həm dövlətlər arasında, həm də dövlətlərin öz daxilində baş verirdi. Onların səbəbi etnik, dini və ərazi mübahisələri idi. Bu münaqişələr çoxlu sayda adama fəlakətlər gətirirdi. BMT kompromisə getmək istəməyən tərəflərin mübarizəsinə son qoymaq üçün belə münaqişələrə qarışmalı olurdu. Belə müdaxilə isə ancaq silahlı qüvvə ilə həyata keçirilə bilərdi. Beləliklə, BMT preventiv diplomatiyadan sülh yaratmanın yeni forması olan məcburetme vasitəsilə sülhə nail olmaq yolunu tutdu.

Lakin BMT-nin özünün də problemləri mövcud idi. Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra BMT-nin rolu haqqında mübahisələr, etimadsızlıq, maliyyə problemlərinin həlli qarşısında dururdu. Bütün bunlar BMT-nin roluna mənfi təsir edirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, 90-cı illərin əvvəllərində BMT qoşunları ilk dəfə olaraq döyüşən tərəfləri aralamaq üçün deyil, hərbi münaqişəni yatırmaq üçün istifadə olundu.

1990-cı ilin avqust ayında İraq prezidenti S.Hüseyn Küveyt ərazisinin tarixən İraqa məxsus olduğunu irəli sürərək bu ölkəni işğal etdi. Lakin bu təcavüzün əsl səbəbi bu varlı ölkəni soyub talamaq, onun neft yataqlarını ələ keçirmək və Fars körfəzi rayonunda İraqın mövqelərini gücləndirmək idi. Təcavüzə məruz qalan Küveyt yardım üçün dünya birliyinə müraciət etdi. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası İraqın işğalçı hərəkətinə son qoymaq məqsədilə bir sıra qətnamələr qəbul etdi. Bu qətnamələrdə İraqın Küveytə qarşı qaba təcavüzkarlığı pislənilirdi, qoşunların çıxarılması tələb olundu və təcavüzkarə qarşı ticarət-iqtisadi blokada qoyuldu. Münaqişə rayonuna NATO ölkələrinin və bəzi ərəb dövlətlərinin qoşunları yeridildi. Ancaq bu tədbirlər ələ bir nəticə vermədi. Təhlükəsizlik Şurası işğalçı qoşunları Küveyt ərazisindən çıxarmaq üçün silahlı qüvvədən istifadə etməyə dair qərar qəbul etdi.

1991-ci ilin yanvar ayında «səhrada fırtına» əməliyyatı başlandı. Bu əməliyyat əsasən ABŞ-ın hərbi hissələri tərəfindən həyata keçirildi. İraq ordusu darmadağın edildi. Küveyt azad edildi və onun suverenliyi bərpa olundu.

Ancaq S.Hüseyn məğlubiyyətlə barışmadı. O, ölkə daxilində ərəb olmayan xalqlara qarşı təzyiqli siyasətini davam etdirərək silaha istifadə etdi. 1996-cı ilin sentyabr ayında S.Hüseyn əldə olunmuş razılığa pozaraq, qoşunları İraq kürdlərinin mərkəzi Erbil şəhərinə göndərdi. On minlərlə kürd ailəsi dağlara qaçmağa məcbur oldu. Buna cavab olaraq ABŞ Bağdadın ətrafında yerləşən hərbi obyektlərə raket zərbələri endirdi. Qoşunlar Erbildən çıxarıldı.

Sonrakı illərdə İraq ətrafında vəziyyətin bir neçə dəfə kəskinləşməsinə səbəb S.Hüseynin BMT müşahidəçilərini onları maraqlandıran obyektləri yoxlamaq üçün ölkə ərazisinə buraxmaqdan imtina etməsi oldu.

1998-ci ilin dekabr ayında İraqa növbəti razılığa gəlmək mümkün olmadı. ABŞ və Böyük Britaniyanın hərbi hava qüvvələri istəhkam qurğularını və prezident sarayını bombardman etdilər. 1991-ci ildən fərqli olaraq bu zor hərəkəti BMT Təhlükəsizlik Şurasının sanksiyası olmadan həyata keçirildi. Rusiya bu hərəkəti pislədi. Fransa və Çin də Rusiya ilə həmrəy oldu.

90-cı illərin axırlarında Balkanlarda yeni müharibə qızışdı. 1998-ci ilin mart ayında Kosovoda prezident və parlament seçkiləri keçirildi. Belqrad bu seçkilərin nəticələrini qəbul etmədi. Kosovoluların «passiv müqavimət» dövrü başa çatdı. Gizli Kosovo azadlığı ordusu fəal hərbi döyüşlərə başladı və Oraxovats şəhərini işğal etdi. Şəhəri azad etmək üçün Yuqoslaviya ordusu ağır silah növlərindən istifadə etdi. Döyüşlər bütün ölkə ərazisinə yayıldı. Kosovo azadlığı ordusu Albaniya sərhədlərinə sıxışdırıldı.

Münaqişəni dayandırmaq məqsədilə Yuqoslaviya rəhbərliyi ilə BMT, ATƏT, Əlaqə qrupu və NATO-nun təmsalında beynəlxalq birlik arasında danışıqlar başlandı. Yuqoslaviyanın prezidenti S.Miloşeviç Kosovoya muxtariyyət statusunu qaytarmağa razı olduğunu bildirdi. Ancaq Kosovo azadlıq ordusu-

nun komandanlığı müstəqillik tələb edirdi. NATO ölkə ərazisinə öz qoşunlarını yeritməyin zəruri olduğunu bildirərək, siyasi məsələnin həllini gələcəyə saxlamağı təklif etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası Yuqoslaviya ordusunun atəşi dayandırması haqqında qətnamə qəbul etdi.

1999-cu ilin fevral ayında Parisdə Rambuye qəsrində danışıqların sonuncu mərhələsi başlandı. Yuqoslaviya nümayəndə heyəti təqdim olunan müqaviləni imzalamaqdan boyun qaçırdı. Albaniya nümayəndəliyi birtərəfli qaydada müqaviləni imzaladı. Beləliklə, danışıqlar pozuldu. NATO ölkələri danışıqların pozulmasının təqsirini S.Miloşeviçdə gördülər.

1999-cu il martın 25-nə keçən gecə NATO aviasiyası Yuqoslaviyanın hərbi obyektlərini bombalamağa başladı. Şimali Atlantika bloku öz mövcudluğunun 50-ci ilində ilk dəfə suveren dövlətin ərazisini BMT Təhlükəsizlik Şurasının sanksiyası olmadan bombardman etdi. Bu, BMT Nizamnaməsinə və NATO-nun öz nizamnaməsinə zidd hərəkət idi. NATO-nun bu hərəkəti Çin və Rusiya tərəfindən tənqid olundu. Lakin bombardman dayandırılmadı.

Bombardmanların başlanması və etnik təmizləmə nəticəsində yerli əhali öz yaşayış yerlərini tərk etdi. Qaçqınlar dəstəsi Albaniya, Makedoniya və Çernoqoriyaya üz tutdu. İki ay ərzində Kosovonu 800 min etnik alban, 100 min serb və on minlərlə qaraçı tərk etdi.

Yuqoslaviya üzərinə hücumu 78 gün davam etdi. Bu hücumlarda 850 hərbi təyyarə iştirak etdi. Rəsmi məlumatlara görə Belqradda 1000-ə yaxın hərbi və mülki obyekt dağıdıldı, 2 min dinc əhali öldürüldü, 7 min adam yaralandı.

Hərbi əməliyyatların gedişində dinc nizamlaşma üçün yollar axtarıldı. 1999-cu ilin iyun ayında BMT Təhlükəsizlik Şurası Kosovodan serb ordusunun çıxarılması, NATO tərəfindən bombardmanların dayandırılması, ölkəyə sülhyaratma qüvvələrinin, o cümlədən Rusiya qüvvələrinin daxil olması və Kosovo azadlıq ordusunun hərbsizləşdirilməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. Müharibə dayandırıldı.

Kosovo faktiki olaraq Yuqoslaviyanın nəzarətindən çıxdı. Alban qaçqınlarının əsas kütləsi geri qayıtdı. Serblərin sığ yaşadığı rayonlar sülhyaratma qüvvələrinin güclü nəzarəti altına götürüldü. Lakin serb əhalisinin böyük bir hissəsi Kosovo ərazisindən kənar sığınacaq axtarmağa başladı. Kosovoda gərgin vəziyyət qalmağa davam edirdi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Ümumi vəsaitlər

Александров В.В. Новейшая история стран Европы и Америки. 1945-1986 гг. - М., 1988.

Всемирная история.- М., 1997.

История новейшего времени стран Европы и Америки. 1945-2000. Под ред. проф.Е.Ф.Язькова. - М., 2002.

История новейшего времени стран Европы и Америки. 1945-1990. - М., 1993.

Кредер А.А. Новейшая история. XX век. - М., 1997.

Кредер А.А. Словарь по новейшей истории. - М., 1998.

I BÖLÜM

Amerika Birləşmiş Ştatları

Ivanov R.F. Duayt Eyzenhauer. - Bakı, 1985.

Американский ежегодник. 1971-1989. - М., 1971-1989.

Американский капитализм в 80-е годы. Закономерность и тенденции развития экономики. М., - 1986.

Борисов Р.В. США: ближневосточная политика в 70-е годы. - М., 1982.

Грайнер Б. Американская внешняя политика от Трумена до наших дней. - М., 1986.

Давыдов Ю.П. США - Западная Европа в меняющемся мире. - М., 1991.

Ivanov R.F. Duayt Eyzenhauer. - Bakı, 1985.

История США. В 4-х т. Т.4. - М., 1987.

Ричард Никсон. На арене. - М., 1992.

Сивачев Н.В. США: Государство и рабочий класс. - М., 1982.

- Сивачев Н.В., Языков Е.А. Новейшая история США. - М., 1980.
- Советско-Американские отношения в современном мире. - М., 1987.
- Современные Соединенные Штаты Америки. Энциклопедический справочник. - М., 1988.
- Современная внешняя политика США. В 2-х т. Отв. ред. Г.А.Трофименко. - М., 1984.
- Самойлов С.М. Уотергейт: предпосылка, последствия, уроки. - М., 1991.
- Фурсенко А.А. Президенты и политика США. 70-е годы. - М., 1989.
- Цивилизационный процесс и социальные итоги развития США. - (Под. Ред. Л.Л.Любимова). М., 1993.
- Яковлев Н.Н. От Трумэна до Рейгана: доктрины и реальности ядерного века. - М., 1984.
- Alterman E., Green M. The book on Bush. New York, Penguin Group, 2004.
- Aron R. Unsolved mysteries of American History. New York, John Wiley and sons, Inc., 1997.
- Daller R. Lyndon B. Johnson. Portret of a president. New York, Oxford Univ. Press, 2004.
- David A. Decce. The New Politics of American Foreign Policy. - New York, 1994.
- Davis C. Kenneth. American history. New York, Scholastic Inc., 2003.
- Blumental S. The Clinton Wars. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2003.
- Hamilton N. Bill Klinton an american journey great expectations. New York, Random House, 2003.
- Henry A. Kissenger. American foreign policy. - New York, 1969.
- Hillari Rodham Clinton. Living History. New York, Simon and Schuster, 2003.

Madam Secretary. A memory Madeleine Albright. New York, Miramax book, 2003.

Micle J.Hogan. The Marshall plan. - Cambridge, 1998.

Stenly Hoffmann. Primarcy of World order. American Foreign Policy since the Cold War. - New York, 1980.

Schweizer P., Schweizer R. The Bushes. Portrait of Dynasty. New York, Doubleday, 2004, Alan Binkley, Davis Dyer.

The American prezidency. Edit. Madeleine Albright. New York. Houghton Miffein Company, 2004.

Klein E. The Kennedy curse. New York, St. Martin Griffins, 2003.

II BÖLÜM Böyük Britaniya

Aldrich R.J. The Hidden hand. Britain, America and Cold War secret intelligence. Woodstock and New York. The Overlook Press, 2002.

Gilbert M. Church M. London, Random House, 2000.

Кертман Л.Е. География, история и культура Англии. - М., 1979.

Лебедев А.А. Очерки Британской внешней политики (60-80-е годы). - М., 1988.

Матвеев В.А. Британия вчера и сегодня. - М., 1989.

Огден К. Маргарет Тэтчер. Женщина у власти. Портрет человека и политика. - М., 1992.

Stephens P. Tony Blair. A biography. New York, Penduin Books Ltd., 2004.

Трухановский В.Г. Антони Иден. М., 1983.

Хесин Е.С. Англия в экономике современного капитализма. М., 1979.

Хатт А. Британский Тред-юнионизм. Краткая история. 1981.

Curtis Keeble. Britain, the Soviet Union and Russia. - New York, 2000.

John Mander. Great Britainer little England. - London, 1963.
Peterham Liz. Britain in the 20-th century. - London, 2001.

III BÖLÜM

Fransa

История Франции. В 3-х тт. Т.3. - М., 1973.
Колосков И.А. Внешняя политика Пятой республики. Эволюция основных направлений и тенденций. 1958-1972. - М., 1976.
Новиков Г.Н. Голлизм после де Голля. Идеиная борьба и социально-политическая эволюция 1969-1986. - М., 1988.
Сироткин В.Г. История Франции: Пятая Республика. - М., 1989.
Смирнов В.П. Внешняя политика Франции. 1974-1981. - М., 1981.
Смирнов В.П. Новейшая история Франции. 1918-1975. М., 1979.
Черкасов П.П. Распад колониальной империи Франции. Кризис французской колониальной политики в 1939-1985 гг. - М., 1985.

IV BÖLÜM

Almaniya Federativ Respublikası

Висков С.И., Кульбакин В.Д. Союзники и «Германский вопрос» 1945-1949 гг. - М., 1990.
Германия. Факты. - М., 2001.
Ежов В.Д. От «холодной войны» к разрядке: Очерки о ФРГ. - М., 1978.
История Германской Демократической Республики. 1949-1979. - М., 1977.
Онниц Д.М. Фашизм и неофашизм. - М., 1998.
Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ: концепции и реалии 80-х годов. - М., 1989.

V BÖLÜM

İtaliya

История Италии. В 3-х тт. Т.3. - М., 1971.
Италия (современный монополистический капитализм). - М., 1983.
Комолова Н.П. Новейшая история Италии. - М., 1970.
Лисовский Ю.П. Италия от фашизма к демократии. - М., 1990.
Холодковский К.Г. Италия: массы и политика. - М., 1989.
Югов Л. Италия: тревоги и надежды. Очерки внутренней и внешней политики. - М., 1979.

VI BÖLÜM

İspaniya

Буторина О.В. Испания: стратегия экономического подъема. - М., 1994.
Данилевич И.В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы. - М., 1991.
Красиков А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. - М., 1989.
Современная Испания. - М., 1983.

VII BÖLÜM

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri (ADR, Macarıstan, Rumıniya, Albaniya, Avstriya)

Венгерская Народная Республика. - М., 1983.
История Венгрии. В 3-х тт. Т.3. - М., 1970-1972.
Крестьянинов Р.А. Австрия вчера и сегодня. - М., 1980.
Ion Bulei. A short history of Romania. - Bucharest, 1997.
Потапов В. Судьба диктатора Чаушеску. // Новая и

новейшая история. - М., 1990, №4.

Саморукова А. Экономика Румынии на современном этапе. - М., 1978.

Шандру В. Новая Румыния в Европе и в мире. // Международная жизнь. - М., 1991, №1.

Краткая история Румынии: с древнейших времен до наших дней. - М., 1987.

VIII BÖLÜM

Latin Amerikası ölkələri

Бразилия: тенденции экономического и социально-политического развития. М., 1983.

Внешняя политика стран Латинской Америки. М., 1982.

Капитализм в Латинской Америке: Очерки генезиса, эволюции и кризиса. М., 1983.

Корлев Ю.Н. Чилийская революция. М., 1982.

Мексика: тенденции экономического и социально-политического развития. М., 1983.

Новейшая история стран Латинской Америки. М., 1982.

Очерки истории Кубы. М., 1978.

Романова З.И. Развитие капитализма в Аргентине. М., 1985.

Строганов А.П. Новейшая история стран Латинской Америки. М., 1995.

IX BÖLÜM

Beynəlxalq münasibətlər

Бжезинский З. Великая шахматная доска. - М., 1998.

Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995). - Bakı, 1996.

Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri) - Bakı, 1997.

Глобальные социальные и политические перемены в мире. - М., 1997.

Громько А.А. Памятное. кн.1.2. М., 1988.

Гриневский О. Тысяча и один день Никита Сергеевича. М., 1998.

Ennio Di Nolfo. The history of international relations. 1918-1993. Ekaterinburg, 1998 (Part 1-2).

Егорин А.З. Война за мир на Ближнем Востоке. - М., 1995.

История дипломатии. В 5-и тт. Тт.4-5. М., 1975, 1979.

История международных отношений и внешней политики СССР. 1917-1987. В 3-х тт. - М., 1987.

Капица М.С., Исаев М.П. Мирный выбор Азии. - М., 1988.

Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век. - М., 1997.

Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997.

Ломакин В.К. Мировая экономика. - М., 1998.

Маглина А.А. Латинская Америка в меняющемся мире. - М., 1992.

Международное право. - М., 1995.

Михеев В. США, Франция и европейская безопасность (1958-1992 гг.). М., 1993.

Морозов Г.И. ООН: полвека в мировом сообществе. - М., 1995.

Nəsirov E.X. Azərbaycan - ABŞ münasibətləri (1991-1997). - Bakı, 1998.

НАТО: справочник. - Брюссел, 1995.

От Хельсинки до Будапешта. История СБСЕ/ОБСЕ в документах (1973-1994 гг.). В 3-х тт. - М., 1996-1997.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. В 2-х т. М., 2000.

Raul R.Viotti, Mark V. Kauppi. International relations and World Politics. - New Jersey, 2001.

Richard R. The making of the Atomic Bomb. - New York, 1988.

Robert E. Conot. Justige of Nuremberg. - New York, 1988.

The bottle for Iraq. Edited by Sara Beck and Malcolm Downing. - London, Johns Hopkins edition published, 2003.

Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945-1985). Отв.ред. Л.И.Нежинский. - М., 1995.

Современные методы и технологии в преподавании международных отношений. - Екатеринбург, 1999.

Султанов Ш.З. Региональные конфликты и глобальная безопасность. - М., 1990.

Современные международные отношения. М., 2001.

Филитов А.М. «Холодная война». Историографические дискуссии на Западе. М., 1991.

Цыганков Л. Международные отношения. М., 1996.

Шарипов У.З. Политика и нефть в Персидском заливе 70-80-х годов (Запад и государства региона). - М., 1995.

Həsənov C. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). - Bakı, 1998.

Həsənov M.S. Almaniya məsələsinin həlli və Avropa təhlükəsizliyi (1959-1972). - Bakı, 1992.

Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000). Bakı, 2001.

Kompüter tərtibatçısı:
Rəhilə Məmmədova

Dizayner:
Sənən Güllahiyev

Çapa imzalanmışdır: 17.03.2008..

Format: 60x90 1/16.

Həcmi: 21,5 s.ç.v. Sifariş № 86. Sayı: 500.

Kitab "ADİLOĞLU" nəşriyyatında nəşrə hazırlanmışdır.

Ünvan: Bakı şəh., S.Rəhimov küç., 195/17.

Tel.: 498-68-25; 418-68-25; faks: 498-08-14;

web:www.adiloglu.az; e-mail: info@adiloglu.az

«İlay» MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202.

Tel.: 433-00-43

Arf-262095